

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü

22.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI
2. CİLT

24-28 MAYIS 2004
KONYA

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI

Yayın No: 3030-2

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü

Yayın No: 107

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Koray OLŞEN

Dr. Fahriye BAYRAM

Dr. Adil ÖZME

DİZGİ: *Meryem UYANIKER*

ISBN: 975-17-3152-6 (Tk.No)

975-17-3154-2 (2. Cilt)

ISSN: 1017-7663

Not: Bildiriler, sahiplerinden geldiği şekliyle ve geliş sırasına göre yayınlanmıştır. Kitapta yayımlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI DÖSİMM BASİMEVİ
ANKARA-2005

İÇİNDEKİLER

Yutaka MİYAKE

Diyarbakır İli, Salat Camii Tepe ve Bismil Alt Bölgesi
Yüzey Araştırması 1

Emel ERTEN

Mersin, Silifke, Olba Yüzey Araştırması-2003 11

Elif Tül TULUNAY

Soloi Pompeiopolis Heykelleri (2000-2003) 23

Franz Alto BAUER, Holger A. KLEIN

Die Hagia Sophia (Süleyman Paşa Camii) in Vize Bericht Über
Die Arbeiten im Jahr 2003 31

Eşref ABAY, Fulya DEDEOĞLU

2003 Yılı Denizli/Çivril Ovası Yüzey Araştırması 41

Meryem ACARA ESER

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki
Bizans Maden Eserleri: Ağırlıklar ve Haçlar 51

Veronica KALAS

The 2003 Survey at Selime-Yapraklıhisar in the
Peristrema Valley, Cappadocia 59

Sema DOĞAN

Alanya Müzesi'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserleri 71

Sema DOĞAN

Lykia'da Bizans Dönemi Araştırmaları-2003 77

Aslı ÖZYAR, Günhan DANIŞMAN, Hadi ÖZBAL

Tarsus Gözlükule 2003 Yılı Disiplinlerarası Araştırmalar 87

Mine KADİROĞLU, Turgay YAZAR,

Fahriye BAYRAM, Bülent İŞLER

Çoruh Havzası Ortaçağ Gürcü Mimarîsi 2003 Yılı Yüzey Araştırması 93

Mehmet TOP

Hakkâri İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması-2003 107

Nilay KARAKAYA

2003 Yılı, Kayseri Yeşilhisar İlçesi, Erdemli Köyü'ndeki
Kaya Kiliseleri Duvar Resimleri 119

Turgut SANER, Zeynep KUBAN Kıran Gölü Kutsal Alanı	129
Adnan DİLER Bodrum Yarımadası Leleg Yerleşimleri Pedasa, Mylasa, Damlıboğaz ve Kedreai (Sedir Adası) Yüzey Araştırması-2003	137
Engin ÖZGEN, Alan GREAVES, Atilla ENGİN Kilis İli 2003 Yılı Yüzey Araştırması.....	147
Peter LAMPE Pepouza ve Tymion (Phrygia, Uşak Eyaleti) Arkeolojik Yüzey Araştırması 2003 Yılı Kampanyası	151
K. Serdar GİRGİNER 2003 Yılı Adana İli ve Çevresi Yüzey Araştırmaları (Saimbeyli)	159
Ergün LAFLI Erster Vorläufiger Bericht Über die Römisch-Kaiserzeitlichen und Spätantiken Keramikfunde aus Antiocheia in Pisidien: Spätantik-Frühbyzantinischen Tonunguentarien	175
Alpaslan CEYLAN 2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları	189
Ina EICHNER Frühbyzantinische wohnhäuser in Kilikien. Arbeitsbericht Über die Kampagne 2003 und Einige Ergebnisse des Projektes	201
Thomas DREW-BEAR Phrygia ve Pisidia'da Yeni Epigrafik Yüzey Araştırmaları	213
Mustafa H. SAYAR Kilikya Yüzey Araştırmaları 2003	219
Mustafa H. SAYAR Doğu Trakya Yüzey Araştırmaları 2003	229
Lutgarde VANDEPUT, Veli KÖSE, Michael ZELLE, Eric LAUFER Pisidien Survey Projekt: Survey-Kampagne 2003 in Pednelissos	235
Coşkun ÖZGÜNEL Erythrai Antik Yerleşimi 2003 Sezonu Yüzey Araştırmaları	245
Mehmet ÖZSAİT 2003 Yılı Göller Bölgesi Yüzey Araştırmaları	251

Mehmet ÖZSAİT 2003 Yılı Amasya, Samsun ve Ordu İlleri Yüzey Araştırmaları	263
Owen DOONAN, Alax BAUER Sinop Province Archaeological Project: Report on the 2003 Field Season	275
Taciser TÜFEKÇİ SİVAS, Hakan SİVAS 2003 Yılı Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması	285
Aynur ÖZFİRAT, Catherine MARRO 2003 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması	299
Nurettin ASLAN 2003 Yılı Lapseki (Lampsakos) ve Çan İlçeleri Yüzey Araştırması	317
Gian Maria DI NOCERA 2003 Archaeological Survey in the Malatya Territory	325
Ulrike MUSS Efes ve İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki Efes Artemision Buluntuları	337
Tunç SİPAHİ, Tayfun YILDIRIM 2003 Yılı Çorum ve Çankırı İlleri Yüzey Araştırması	353
Nurettin YARDIMCI 2003 Yılı Şanlıurfa-Suruç Ovası Yüzey Araştırması	365

DİYARBAKIR İLİ, SALAT CAMİİ TEPE VE BİSMİL ALT BÖLGESİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Yutaka MIYAKE*

"2003 Yılı Diyarbakır İli, Salat Camii, Tepe ve Bismil Alt Bölgesi Yüzey Araştırmaları", Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle, Orta Doğu Teknik Üniversitesi TAÇDAM koordinatörlüğünde sürdürülen "İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi" kapsamında, Diyarbakır Müze Müdürlüğü'nün denetimi altında, Japonya Bilim Teşvik Kurumu'nun maddi desteği ile (bağış no. 15401028), 16 Eylül-26 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir¹. Her şeyden önce, bu çalışmaların yapılmasında, yukarıda adı geçen bütün kurum, kuruluş ve ilgili mensuplara içtenlikle teşekkürlerimizi sunmak isteriz.

Dicle Nehri üzerinde yapımı plânlanan Ilisu Barajı'nın, inşasının tamamlanmasıyla yaklaşık olarak 313 km² gibi oldukça geniş bir alanı sular altında bırakacağı beklenmektedir. 2003 yılında yüzey araştırmaları gerçekleştirdiğimiz Salat Camii Tepe ve Bismil alt bölgesi de, bu baraj gölü alanı içerisinde kalmaktadır.

Hepimizce iyi bilindiği gibi, son yıllarda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Neolitik Çağ ile ilgili verileri önemli ölçüde artış göstermektedir. Başta Çayönü, Nevalı Çori ve Göbeklitepe olmak üzere, ard arda gelen olağanüstü yeni keşifler, özellikle bu bölgedeki Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ kültürü ve sosyal yapısı hakkında yeni bir boyut kazandırmıştır (Özdoğan and Başgelen 1999). Buna karşılık Dicle havzası ise, TAÇDAM koordinatörlüğündeki kurtarma projesi öncesinde, Neolitik Çağ için uzun süre "hiç araştırılmamış bir bölge" olarak kalmıştır. Bu günlerde kurtarma projesi sayesinde Körtik Tepe ve Hakemi Use gibi yerleşmeler, Dicle havzasındaki Neolitik Çağ'ın önemini oldukça net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak yakın bir gelecekte baraj gölü suları altında kalacaklarını düşünürsek, bu bölgede mümkün olduğu kadar kapsamlı çalışmaların yapılmasına hâlen ihtiyaç olduğu söylenebilir.

Bu nedenle Neolitik Çağ'ı hedef alan yeni çalışmaların yapılması plânlanmış ve tarafımızca 2003 yılında yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Çalışmalarımız başlıca iki bölümden oluşmaktadır. Birincisi, daha önceden Neolitik Çağ'a ait olduğu saptanmış Salat Camii Tepe'yi detaylı bir şekilde araştırmak, ikincisi ise Salat Camii Tepe'nin de bulunduğu Bismil alt bölgesinde, diğer bir deyişle Dicle havzasında, başka Neolitik Çağ yerleşmelerinin bulunup bulunmadığını tespit etmektir.

* Doç. Dr. Yutaka MIYAKE, Tokyo Kaseigakuin Üniversitesi, Beşeri Fakültesi. 2600 Aihara-machi, Machida-shi, Tokyo, 194-0292 JAPONYA
E-posta: miyake@kasei-gakuin.ac.jp

1 Başkanlığımızda sürdürülen 2003 yılı çalışmalarına, araştırma heyeti olarak Dr. Hitomi Hongo (Kyoto Üniversitesi), Masatoshi Tao (Tokyo Kaseigakuin Üniversitesi) ve Osamu Maeda (Tsukuba Üniversitesi) katılmıştır. Ayrıca bu çalışmalara Bakanlık temsilci olarak İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden Sayın Pınar Bursa katılmıştır. Bize karşı her zaman hoşgörülü ve yapıcı olması nedeniyle kendisine teşekkür borçluyuz.

1. SALAT CAMİİ TEPE YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Konumu

Salat Camii Tepe, ilçe merkezi Bismil'in yaklaşık 20 km. doğusunda, Dicle'nin kolu Salat Çayı'nın sol kenarında yer almaktadır (Harita: 1). Daha önce Prof. Algaze tarafından yapılan yüzey araştırmalarında Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'a ait olduğu tespit edilmiş (Algaze et al. 1991) ve TAÇDAM tarafından hazırlanan listede S60/29 No.lu yerleşme olarak belirlenmiştir.

1970'li yıllarda çizilmiş olan topografik haritaya göre, Salat Camii Tepe'nin, Yukarı Salat Köyü'nün hemen güneybatısında yer aldığı ve birkaç metre yükseklikte alçak bir höyük olduğu anlaşılmaktadır. Ancak üzülererek belirtmek gerekir ki, bugünkü Salat Camii Tepe'nin orijinal şekli tahmin edilemeyecek şekilde tahrip görmüş durumdadır. Yukarı Salat Köyü'nün giderek büyümesi sonucu, höyüğün bulunduğu alan tamamen bugünkü köy sınırları içerisine dahil edilmiştir (Resim: 1). Büyük olasılıkla bu büyüme süreci sırasında, sürekli toprak alınması ve yapıların inşa edilmesi sonucu, höyüğün büyük bir kısmı ortadan kaldırılıp yok edilmiştir.

2003 Yılı Çalışmaları

Araştırmamızın ilk aşamasında, Salat Camii Tepe'nin bugünkü durumunu olduğu gibi kaydetmek ve esas yerleşmenin sınırlarını doğru bir şekilde tespit etmek amacıyla, yeniden detaylı bir topografik harita çizilmesine girişilmiştir (Harita: 2). Bu çalışmalar sırasında, oldukça tahrip gören yerleşmenin iki yerde ada gibi kalmış yükseltileri tespit edilmiştir. 1.0-1.5 m. arasında değişen bu yükseltilerden biri tamamen bir evin altında, diğeri ise kısmen bahçe ve küçük tarla şeklinde kalmıştır. Bu tahribat sonucu oluşan kesitler incelendiğinde, çok sayıda çanak çömlek parçası, kül tabakaları ve kerpiç kalıntıları gözlemlenmiştir. Böylece bu yükseltilerin esas olarak höyüğü teşkil eden dolgulardan oluştuğu, diğer bir deyişle höyük dolgusu olduğu anlaşılmıştır.

Salat Camii Tepe'nin bulunduğu bugünkü durum itibarıyla, ne yazık ki burada sistematik bir yüzey toplamalarının yapılması, ne elverişli ne de anlamlıdır. Dolayısıyla yüzeyde bulunan malzemelerin toplanması, yerleşmenin esas olarak kapladığı düşünülen alanın 9 birime bölünmesiyle gerçekleştirilmiştir. Malzemenin en yoğun olarak toplandığı kısım, ada gibi kalmış yükseltilerin çevresi ve bu yükseltiler arasında kalan birimlerdir ve bu durum höyüğün ana merkezinin bu kesimde bulunduğunu göstermektedir.

Bunun yanı sıra, Salat Çayı'na bakan yamaçta yeni bir bina inşa edilmek üzere, büyük ölçüde toprağın alınmış olduğu bir kesime rastlanmıştır (Resim: 2). Oluşan derin ve uzun kesitlerden 1 m.yi aşan dolguları gözlemlemek mümkün olmuştur. Kesitlerin alt kısmında yer yer gözüken turuncumsu kahverengi toprağın ana toprak olma olasılığı yüksektir. Üstünde bulunan dolgular ise, kül tabakalar, kerpiç kalıntılar içermekte, sayısı az olmakla birlikte, çanak çömlek parçaları, obsidiyen ve hayvan kemikleri de görülmektedir. Belirgin yükseklik farkıyla, iki kerpiç kalıntısı ya da duvarların bulunması, bu kesimde en az iki yapı katının var olduğuna işaret etmektedir. Bunlar, yerleşmenin esas dolgusunun bu seviyeye kadar, yaklaşık olarak 533 m. kotuna kadar, devam ettiğini gösteren kanıtlardır. Buna, yerleşmenin bugünkü en yüksek noktasının 536.4 m. olduğu katılırsa, Salat Camii Tepe'nin kültür tabakalarının, önceden tahmin edilen daha kalın olduğu, yaklaşık 3.5 m.lik dolgunun korunagelmış olduğu söylenebilir.

Buluntular

Tunç Çağı ve Ortaçağ'a ait olduğu anlaşılan bir kaç parça dışında (Çizim 2: 12-17), Salat Camii Tepe'de toplanan çanak çömleğin tümü, Neolitik Çağ'a aittir. Burada elde edilen Neolitik Çağ çanak çömleği, aşağıda değinilecek birkaç parça dışında, birbirine oldukça benzer özellikler taşımaktadır (Resim: 3).

Kap cidarları genel olarak kalın ve hemen hepsi bol miktarda bitkisel katkıdır. Kesitlerinde kalın ve belirgin şekilde siyah öz görülmektedir. Yüzey rengi kırmızımsı kahverengi ile devetüyü rengi arasında değişir. Genel olarak sıvazlamalı, bazen de hafif açık yüzey işçiliği gösterirler. Kap biçimlerinin genel olarak basit olduğu söylenebilir. Küçük boy çanaklar ve büyük boy çömleklerin gövde kısmında omurgaların bulunması (Çizim 1: 8-9, Çizim 2: 5), en belirleyici özelliklerden bir tanesidir. Belirgin şekilde boyumlu çömleklere hiç rastlanmamıştır. Bezemeli parçalar da yaygın değildir. Boyalı olduğu düşünülen şüpheli bir parça dışında (Çizim 2: 4), yatay bant üzerine çentik bezeme bulunan parça (Çizim 2: 2), tek örnektir. Ayrıca yatay tutamaklı parçalara da, yalnızca iki örnek olmakla birlikte, rastlanmıştır (Çizim 2: 3, 10).

Salat Camii Tepe'de elde edilen Neolitik Çağ çanak çömleğini, bu bölgedeki diğer Çanak Çömlekli Neolitik Çağ yerleşmesi olan Hakemi Use ile karşılaştırmakta yarar vardır. Her iki yerleşmede "Kaba Mal" denebilecek türden çanak çömlekler çoğunluğu teşkil etmektedir. Ancak Hakemi Use'de, özellikle orta ve üst tabakalarında, Hassuna ve Samarra da dahil olmak üzere, belirli miktarda boyalı çanak çömleğinin bulunması, belirgin şekilde Salat Camii Tepe'den daha geç bir dönemi temsil ettiğini göstermektedir (Tekin 2003, 2004). Salat Camii Tepe, tümüyle aynı olmamakla birlikte, Kuzey Irak ve Suriye'den bilinen ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'ın başlarına tarihlendirilen Proto-Hassuna grubuna yakınlık göstermektedir.

Salat Camii Tepe'de, sayısı oldukça sınırlı olmakla birlikte, yukarıda belirtilen Neolitik Çağ çanak çömleğinden değişik özellikler taşıyan parçalara da rastlanmıştır (Çizim 1: 1). Bunlar bol miktarda mineral katkıdır, bitkisel katkı ise hiç kullanılmamıştır. Yüzey rengi siyahtır, genel olarak iyi açıklanmıştır. Bu parçaların yalnızca yamaçta bulunan bir derin çukurun etrafından toplanmış olduğu göz önüne alınırsa, daha eski bir döneme ait olabileceği söylenebilir. Nitekim Karkamış Baraj alanında yer alan Akarçay Tepe ve Mezraa Teleilat'ta tespit edilen en eski çanak çömlekle genel bir benzerlik göstermektedir (Arimura et al. 2000, Balkan-Atlı et al. 2002).

Yüzeyden toplanan malzemeler arasında yontmataş âletler de bulunmaktadır. Bunları, obsidiyen ve çakmaktaşı olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Obsidiyen âletler arasında dılgiler daha yaygındır ve dılgilerle birlikte az sayıda olmakla birlikte yongalar da ele geçirilmiştir. Obsidiyenin çoğunun şeffaf yeşil renkli olması, bunların büyük olasılıkla Doğu Anadolu kaynaklarından getirilmiş olduğuna işaret eder. Bu tür özellikler, Neolitik Çağ taş endüstrisine genel olarak iyi uymaktadır. Çakmaktaşı arasında yongalar çoğunluktadır ve korteksli olanlar da seyrek değildir. Çakmaktaşı cinsinin çok kaliteli olduğu söylenemez ve büyük olasılıkla ham madde olarak çay taşı kullanıldığı düşünülebilir.

Sonuç

2003 yılı Salat Camii Tepe yüzey araştırmalarında elde edilen sonuçlar, şu şekilde özetlenebilir.

1) Salat Camii Tepe'nin, Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'ın başlarına tarihlendirilebileceği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'a ait en az iki evrenin mevcut olduğu düşünülebilir. Bir yandan, yamaçta oluşan kesitlerin durumu, diğer yandan da iki farklı çanak çömlek grubunun bulunması, bunun en iyi göstergesidir. İlk evre, Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömlekli Neolitik'e geçiş dönemine ya da Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin tam başlangıcına tarihlendirilebilir. İkinci evrenin ise, bunu hemen takip eden Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin eski sahalarına ait olduğu söylenebilir. Eğer bu saptama doğru ise, Salat Camii Tepe, bu bölgede çanak çömlek yapımının nasıl başladığı ve daha sonra nasıl bir gelişme izlediğinin anlaşılabilmesi açısından son derece önemli ve araştırmaya elverişli bir yerdir.

2) Salat Camii Tepe, bu bölgede sürdürülmekte olan Körtik Tepe ve Hakemi Use gibi diğer neolitik kazılarla birlikte ele alındığı zaman, Neolitik Çağ kültür silsilesindeki boşluğu doldurup tamamlayabilecek niteliğine sahiptir. Çizi bezekli taş kapların çok sa-

yıda bulunduğu tespit edilen Körtik Tepe, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem için önemli bir yerleşmedir (Özkaya vd. 2002, Özkaya ve San 2003, Özkaya 2004). Çok zengin boyalı çanak çömlek veren Hakemi Use ise, Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin gelişmiş evrelerini temsil etmektedir (Tekin 2003, 2004). Bu iki önemli yerleşmeyi, kültür tarihi açısından birbirine bağlayabilecek, aradaki kültürel boşluğu doldurabilecek tek yer, bugün için Salat Camii Tepe'dir.

2. BİSMİL ALT BÖLGESİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Ekibimiz Salat Camii Tepe'deki çalışmaların ardından, Bismil alt bölgesinde yüzey araştırmalarına başlamıştır. Ancak çalışma süresi sınırlı olduğundan, daha önceden bilinen, Prof. Algaze'nin yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen yerleşmelere gidilmekle yetinilmiştir. Bu yerleşmelerden özellikle Kalkolitik Çağ buluntuları verenlere ağırlık verilerek, burada daha eski malzemelerin bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. 2003 yılında Dicle'nin kuzeyinde Çayırık Yanı (S59/4), Gültepe (S60/50) ve Girike Yusuf Şero, güneyinde Doğruç Tepe (S59/1), Yapılar Höyük (S60/13), Aluç Harabe (S60/12), Kardeşetepe (S60/21) ve Kabelu Höyük (S60/24) olmak üzere, toplam sekiz yerleşme araştırılmıştır (Harita: 1). Bunlardan alınan bazı önemli sonuçlar şöyledir:

Kardeşetepe (S60/21)

Bismil'in 16 km. doğusunda, Dicle'nin kolu Savur Çayı'nın sol kenarında bulunan yüksek doğal tepenin üzerinde yer alır (Resim: 4). Tepedeki düzlükte yaklaşık 30 m. çapında Roma Dönemine ait olduğu düşünülen bir tümülüs bulunmaktadır.

Daha önce yapılan yüzey araştırmalarında hangi döneme ait olduğu tam olarak açıklanmamakla birlikte, burada bol miktarda obsidiyen ve çakmaktaşının bulunduğu belirtilmiştir (TAÇDAM n.d.). Bu ön bilgilere dayanarak, Kardeşetepe'nin bir Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşmesi olabileceğini düşünmüştük. Nitekim araştırmamızda da çok sayıda obsidiyen ve çakmaktaşı elde edilmiştir. Ancak obsidiyenlerin arasında dilgilerin az sayıda olması, obsidiyenin niteliği ve çakmaktaşıdan yapılan bir delicinin özelliği, bu malzemenin Neolitik Çağ'a değil de daha geç bir döneme ait olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Obeid sonu ya da Son Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilebilecek çanak çömleğin de bulunması (Resim: 5), Kardeşetepe'nin olası tarihi konusunda fikir vermektedir.

Gültepe (S60/50)

Bismil'in yaklaşık 12 km. doğusunda, Gültepe (eski Çöltepe) Köyü'nün hemen doğusunda yer alan Gültepe'nin önünde bir gölcük bulunmaktadır. Bu yönden gayet iyi korunmuş gibi gözüken Gültepe arka tarafında ise bambaşka bir manzara sergilemektedir. Höyüğün kuzeydoğu yamacında, büyük ölçüde toprak çekme nedeniyle, derinliği yaklaşık 8 m.ye varan bir kesit meydana gelmiştir (Resim: 6). Kesitte kerpiçten yapılmış, olağanüstü boyutta ve çok iyi korunmuş bir binanın duvarları tümüyle gözler önündedir.

Yüzeyden toplanan malzemeler arasında Son Kalkolitik Çağ çanak çömleği çoğunluğu oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra İlk ve Orta Tunç Çağı'na ait parçalara da rastlanmıştır (Resim: 7). Özellikle İlk Tunç Çağı'na ait olan "metallic ware" parçası, önemli buluntular arasındadır.

Kabelu Höyük (S60/24)

Ekibimiz başka bir tahribata Kabelu Höyük'te tanık olmuştur. Yüksek bir doğal tepenin üzerinde yer alan bu yerleşmenin tepesine bir su deposu inşa edilmiştir (Resim: 8). Bu inşaat sırasında, derinliği 4 m.yi aşan, 15 m. uzunlukta ve 7 m. genişlikte oldukça büyük bir çukur kazılmıştır. Çukurun etrafına yığılan topraktan bol miktarda çanak çömlek parçaları toplanmıştır (Resim: 9). Malzemenin çoğu Hellenistik Döneme aittir.

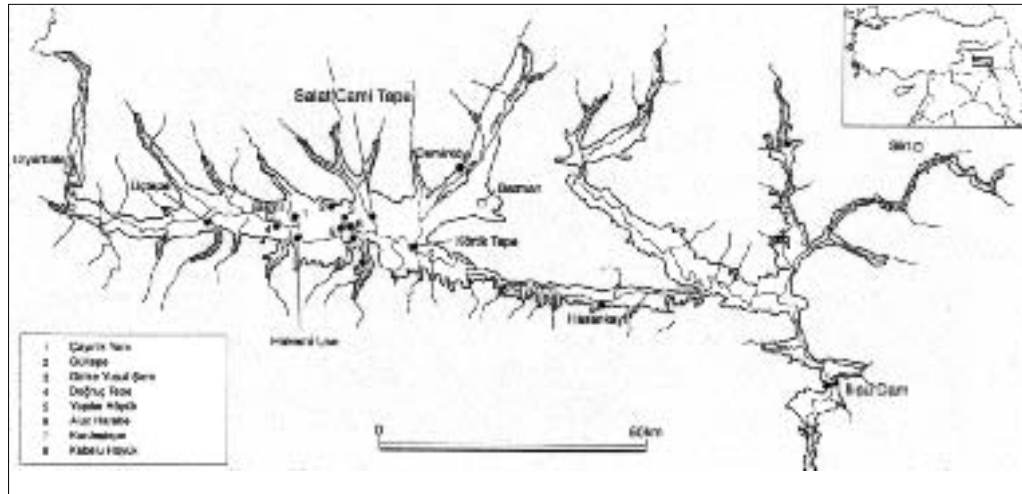
Sonuç

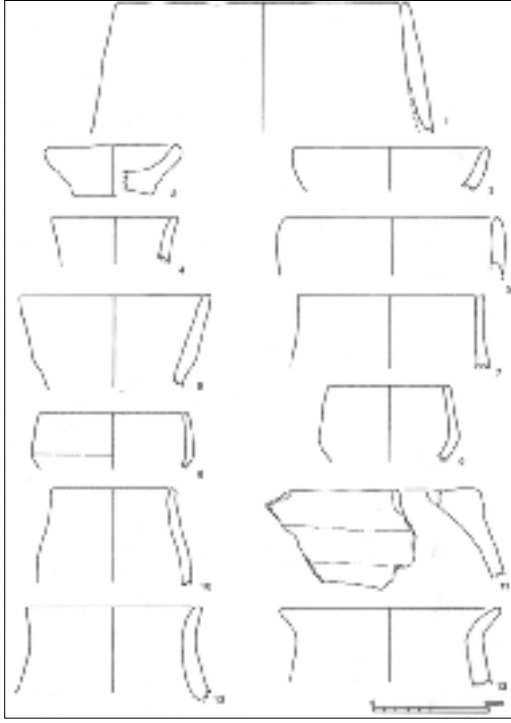
2003 yılı yüzey araştırmalarımızın ana amacı yeni ve bilinmeyen Neolitik Çağ yerleşmelerinin tespit edilmesiydi. Ancak çalışmalarımız sırasında Neolitik Çağ ve bu izleyen Halaf Dönemi yerleşmeleri ve malzemesi bulunamamıştır. Buna karşılık Obeid boyalı çanak çömleği, Doğruç Tepe ve Kardeşetepe'de tespit edilmiştir. Salat Tepe, Kenan Tepe ve Yenice Yanı gibi kazılardaki söz konusu tabakaların varlığı da göz önüne alınırsa, bölgenin Obeid Döneminde yoğun şekilde iskân edildiği düşünülebilir.

Ayrıca Gültepe ve Kabelu Höyük'te tespit edilen tahribat, bu bölgedeki yerleşmelerin yalnızca Ilısu Barajı'nın yapımı nedeniyle değil, diğer nedenler ile de ciddi tehdit altında bulunduğunu göstermektedir. Aynı durum Salat Camii Tepe için de geçerlidir. Gün geçtikçe ilerleyen tahribata karşı, mümkün olan en yakın tarihte burada kurtarma kazılarına başlanması, dileğimizdir.

KAYNAKÇA

- ALGAZE, G., BREUNNINGER, R., LIGHTFOOT, C. and M. ROSENBERG, 1991, The Tigris Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-90 Seasons. *Anatolica XVII*, 175-240.
- ARIMURA, M. et al. 2000, A New Neolithic Settlement in the Urfa Region: Akarçay Tepe, 1999. *Anatolica Antiqua VIII*, 227-255.
- BALKAN ATLI, N. et al. 2002, Akarçay Tepe 2000. In Tuna, N. and J. Velibeyoğlu (eds.) *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi: 2000 Yılı Çalışmaları*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 287-318.
- ÖZDOĞAN, M. and N. BAŞGELEN (eds.), 1999, Neolithic in Turkey: *The Cradle of Civilization, New Discoveries*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÖZKAYA, V. 2004, 2002 Yılı Körtik Tepe Kazısı. 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 103-116.
- ÖZKAYA, V. ve O. SAN 2003, Körtik Tepe 2001 Kazısı. 24. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 423-436.
- ÖZKAYA, V., SAN, O. ve H. YILDIZHAN, 2002, Kortik Tepe 2000 Kazıları. In Tuna, N. and J. Velibeyoğlu (eds.) *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi: 2000 Yılı Çalışmaları*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 739-758.
- TAÇDAM, n.d., *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 2000*. (CD-ROM).
- TEKİN, H., 2003, Hakemi Use 2001 yılı kazıları. 24. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 59-70.
- TEKİN, H., 2004, Hakemi Use (Diyarbakır) 2002 yılı kazıları. 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 273-278.

Çizim 1: Salat Camii Tepe, yüzeyden toplanan çanak çömlek

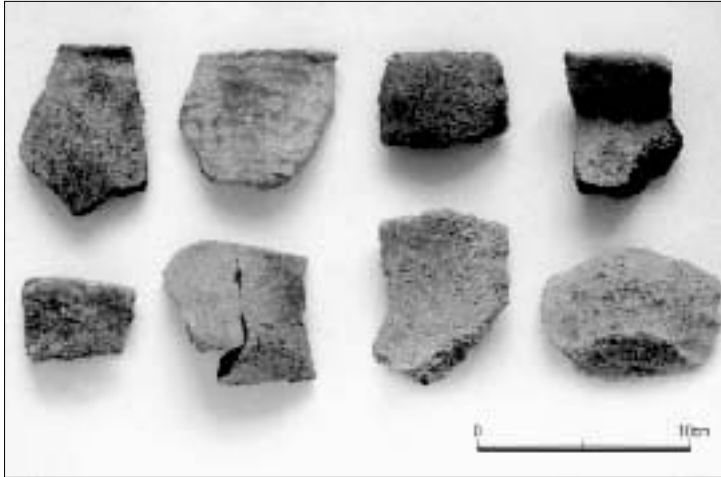
Çizim 2: Salat Camii Tepe, yüzeyden toplanan çanak çömlek

**Resim 1: Salat Camii Tepe,
güneyden görünüm**

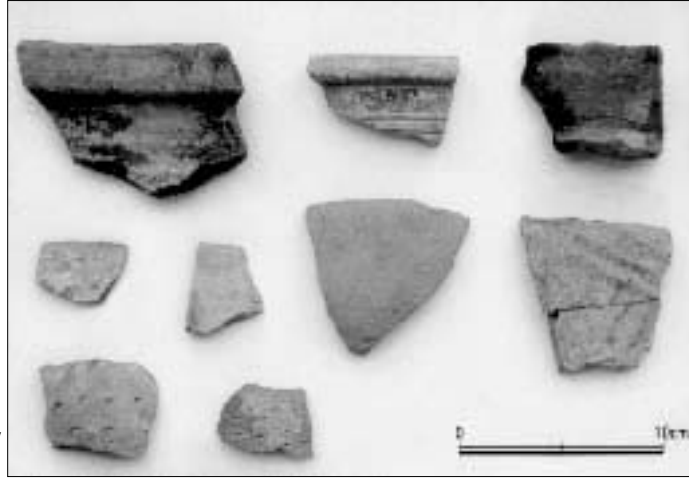
**Resim 2: Salat Camii Tepe,
güneybatı yamaç-
taki tahribat ve ke-
sit**

**Resim 3: Salat Camii Te-
pe Neolitik Çağ
çanak- çömleği**

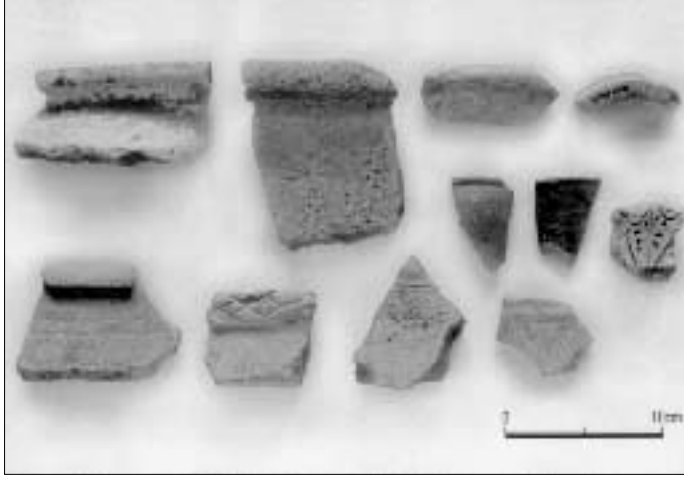
Resim 4: Kardeştepe, güney-
doğudan görünüm

Resim 5: Kardeştepe yüzey
buluntuları

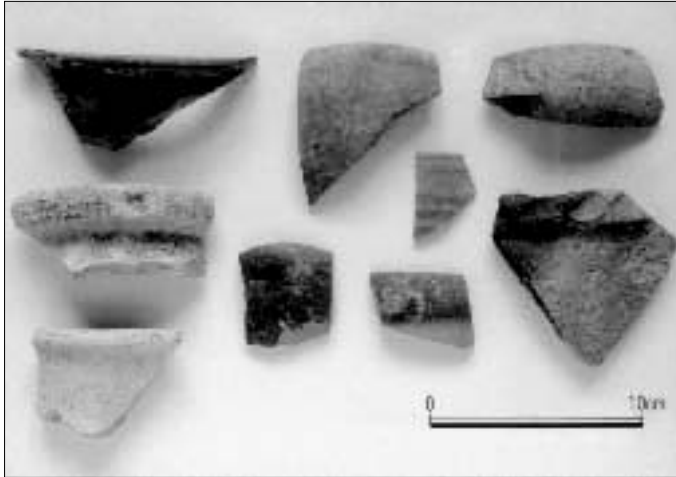
Resim 6: Gültepe, kuzey-
doğu yamaçtaki
tahribat

Resim 7: Gültepe yüzey buluntuları

Resim 8: Kabelu Höyük, tepedeki tahribat

Resim 9: Kabelu Höyük, yüzey buluntuları

MERSİN, SİLİFKE, OLBA YÜZEY ARAŞTIRMASI-2003

*Emel ERTEN**

Mersin, Silifke, Uzuncaburç'un 4 km. doğusundaki Olba'da T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı izni ile arkeolojik yüzey araştırmaları 2001 yılından beri sürdürülmektedir¹.

2003 dönemi araştırmalarına Mersin Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü öğretim elemanlarından Klâsik Filolog Murat Özyıldırım, arkeoloji bölümü öğrencisi Tuna Akçay, ODTÜ Mimarlık Fakültesi'nden Taha Selicioğlu, Bilge Özyer değerli katkılar sağladılar.

Araştırmamız Mersin Üniversitesi Rektörlüğü, Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından maddî olarak desteklenmektedir. Ayrıca 2003 yılında Varan Turizm Seyahat ekibimizin yol giderlerini karşıladı. Adı geçen kuruluşa kısıtlı olanaklarla çalışırken, yolumuzu açtıkları için şükranlarımızı sunuyoruz. Çalışmalarımız sırasında yardımlarını esirgemeyen Silifke Müze Müdürlüğü, Uzuncaburç Belediye Başkanlığı ve Uzuncaburç Jandarma Karakol Komutanlığı'na teşekkür ederiz.

Olba, denizden ortalama 1100 m. yükseklikte ve bulunduğu düzlükten yaklaşık 50 m. yükseklikteki akropolis üzerindedir. Akropolis doğudan ve batıdan iki vadi ile sınırlanır, bu vadiler güneye doğru bir vadi tabanında, Şeytan Deresi Vadisi'nde birleşir. Kuzeyde ise, çok daha farklı bir görünüm vardır. Düzlük ve tarımsal etkinliğe olanak tanıyan bir coğrafya dikkat çeker.

İlk araştırma yılının (2001) Olba'yı tanımaya, başlıca anıt ve arkeolojik bulguların ilk saptamalarını yapmaya yönelik çalışmalarından sonra, 2002 ve 2003'te daha ayrıntılı çalışmalarla "tek yapı", "tek anıt" ölçeğinde incelemeler gerçekleştirildi. Bu kapsamda, Olba'nın hemen her kesiminde mezarların yer alması, çalışmalarımızın Olba'daki mezar yapıları ve mezar tipleri üzerinde odaklanmasını da zorunlu kıldı.

Öncelikle, 2002'de ilk çizim ve rölevaleri yapılan tapınak plânlı mezar, 2003 yılında yeniden incelenerek, yapının plâni ve görünümü konusunda bilinmeyen bazı noktalar aydınlatılmaya çalışıldı. Bu amaçla açılan üç sondajla yapının cephe düzenlemesi konusunda bilgi sağlamak amaçlandı. Tümüyle yıkılmış durumdaki ön cephe, güneydoğu cephesinde açılan Sondaj I, yapının ilk yapım tarihi sonrasında değişiklikler yapılarak, yeniden kullanıldığını gösterdi (Çizim: 1).

Öte yandan, anıt mezarın ön cephesinde basamaklı bir giriş düzenlemesinin varlığını çağrıştıran izler bulundu (Çizim: 2). Bu cepheye ait ilk kez 2002'de yüzeyde saptanan Korinth sütun başlığı, 2003 yılında burada açılan Sondaj II ile tümüyle ortaya çıkarıldı. Anıt mezarın kuzeybatı (arka) duvarından taşçı işaretlerinin bir devamı olarak, başlık üzerinde de eski Yunanca "A" (alfa) harfinin işlendiği belirlendi (Çizim: 3).

* Yrd. Doç. Dr. Emel ERTEN, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü-Mersin/TÜRKİYE
eerten@mersin.edu.tr

1 2001'de başlatılan Olba araştırmaları ile ilgili olarak yapılan yayınlar konusunda bkz.: Erten 2003 (a), Erten 2003 (b), Erten 2004 (a), Erten 2004 (b), Erten 2004 (c), Özyıldırım 2003.

Anıt mezarın en iyi korunan kuzeybatı (arka) duvarının kuzeydoğu köşesinde açılan Sondaj III, mezarın altyapısı-temelleri ile ilgili şimdiye kadar bilinmeyen bazı detayları ortaya çıkarttı. Üç taş sırasından oluşan ve 1.55 cm. yükseklikteki podyumun altında yine harçsız, rektagonal taşlarla örülen bir çevre duvarı belirlendi. Podyumdan 30 cm. çıkıntı yapan bu duvarın yaklaşık 10 cm.lik bir bölümünün toprak üzerinde görülmesi gerekir. Bunun altında ise daha düzensiz bir işçiliği yansıtan 20 cm. yükseklikte taş temel ve en altta güçlendirici taş dolgu/blokaj sistemi vardır (Resim: 1).

Bu saptamalarımız uyarınca, Olba tapınak-mezarı, Dağlık Kilikia'da başta Ela-iussa Sebaste (Ayaş), Korykos (Kızkalesi) olmak üzere Imbriogon (Dösene-Demircili), Kanytelis (Kanlıdivane), Cambazlı, Mezgit Kale ve Diocaesarea (Uzuncaburç) gibi pek çok merkezde tanınan bir tipin temsilcisi olarak değerlendirilebilir².

Tapınak plânlı anıt mezarın yanı sıra 2002'de ilk saptama ve değerlendirmelerini yaptığımız iki kaya mezarının mimarî ölçüm ve çizimleri, 2003 yılı çalışmalarında gerçekleştirildi. Bunların ilki doğu vadisine bakan Korinth düzenindeki kaya mezarıdır (Çizim: 4, 5). Olba'daki lon düzenindeki kaya mezarı ise güney nekropolistedir³ (Çizim: 6, 7).

Olba'daki kaya mezar mimarisinin en güzel örneklerinden biri durumundaki doğu vadisinin batı yamacı üzerinde yer alan, kavisli lentoya sahip cephe düzenlemesi olan örnek ise 2003 dönemi çalışmalarımız sırasında saptandı. Vadi tabanından yaklaşık 9-10 m. yükseklikte bulunan mezar, çeşitli mekân ve odalardan oluşan bir kompleks biçimindedir. Farklı seviyelerde birbirine açılan iç içe üç mekândan oluşur (Resim: 2).

Dıştaki yaklaşık 4.60 m. derinlikteki kabaca dikdörtgen plânlı giriş ya da ön avlu bölümünden kompleksin orta mekânına, kemerli bir cephe düzenlemesi ile girilir. Burada, sağ tarafa *arcosolium* tipi, kayaya oyulmuş bir mezar bulunmaktadır (Resim: 3). Mezarın sanduka (tekne) kısmı üzerinde içi boş (yazıtsız) bir çerçeve vardır. Mezarın üzerindeki duvarda kırmızı-turuncu boya ile çizilmiş bir haç dikkati çeker. Bunun tam karşısında seki biçiminde kayaya oyulmuş bir diğer mezar yeri bulunmaktadır. Orta mekânın tavanı, tümüyle kayaya oyularak biçimlendirilen cephe düzenlemesini izleyen düzlemde düz ve tonoz örtülü bir bileşimi yansıtır.

Mezar kompleksinin en dipteki üçüncü mekânı ise daha yukarı seviyededir. Orta odanın zemini ile bu mekâna girişi sağlayan kemer arasında 1.87 m.lik bir yükseklik farkı vardır. Dikdörtgen plânlı (yaklaşık 3.40x2.22 m.) mekân kayaya oyulmuş beşik tonoz örtülüdür. İçeride, sağ köşede yine kayaya oyulmuş 1.64 m. yüksekliğinde bir altar (?) bulunmaktadır.

Bu anıtsal komplekste, araştırma ekibimiz tarafından bir yazıt parçası bulunarak Silifke Müze Müdürlüğü'ne teslim edildi. Ancak, yazıta ait sadece üç harf korunabildiğinden, bu konuda yorum yapmak güçtür.

Kompleksin değerlendirilmesinde ve tarihlendirilmesinde yararlı olacak arkeolojik veri olarak öncelikle cephenin mimarî düzenlemesi dikkati çeker. Burada olduğu gibi "kavisli lento" (*arcuated lintel*) tarzında ya da kemerli cephe düzenlemeleri, mimarî tarihinde Suriye tipi olarak adlandırılan bir formu yansıtmaktadır. Bu tipin Roma mimarlığındaki yaygın kullanımı İ.S. 2. ve 3. yüzyıllarda gerçekleşir. İmparatorluğun batısında da bazı örnekleri bilinmekle birlikte, doğuda, Anadolu'da çok daha sık uygulama alanı bulur⁴. Geç Antik Dönemde de aynı cephe düzenlemesinin uygulamalarının sürdüğü anlaşılmaktadır⁵. Olba'da saptadığımız bu anıtsal kaya kompleksinin de kentin Geç Antik Dönem yapıtlarından olması gerektiğini düşünmekteyiz.

2 Anıt mezarla ilgili genel değerlendirme için bkz. Erten 2004 (a), 55-57. Ayrıca, bu konuda henüz yayınlanan kapsamlı bir değerlendirme konusunda: Berns 2003, 113, 242-243, Kat. 32B1, Lev. 21, 4, 22, 1-2. Berns tarafından yayınlanan plân 1931 yılında Keil-Wilhelm'in yer verdikleri plândan (Keil – Wilhelm 1931, 84-85, res. 109, lev. 37, plân 110) farklıdır ve araştırmalarımız sırasında saptanan iki mekânlı plânlamayı yansıtmaz.

3 Erten 2004 (a), 57-58.

4 Yegül 1986, 134-135, n.3. Ayrıca, kavisli lentonun kökenleri ve Geç Antik Dönem sanatındaki sembolik anlamı ile ilgili olarak: Brown 1942, 389-399.

5 Kavisli lentonun Geç Antik Dönemdeki sembolik anlamı konusundaki değerlendirme için bkz.: Brown 1942, 389-399, özellikle 394-399: Küçük sanat yapıtları üzerindeki kavisli lento betimlemelerinde bu mimarî motif altında yer alan insan figürünün yarı tanrısallığının ya da üstünlüğünün belirtilmek istendiği öne sürülmektedir.

Bağımsız anıtlarda kullanılan kemerli cepheler, kaya mimarlığında da yeri olan elemanlardır. İlk bakışta bu türde mimarî cepheye sahip kaya mezar mimarisinin paralelleri konusunda Doğu Roma dünyasının ünlü merkezi Petra akla gelmektedir. Ancak, Olba'da kine yakın düzenlemelerle Anadolu'da Phrygia bölgesinde de karşılaşılabilmektedir⁶.

Olba, kaya mezarları kenti olmasının yanı sıra, bir lâhitler kenti görünümü de taşımaktadır. 2003 araştırma sezonu lâhit saptama, ölçüm ve çizim çalışmalarımızın da başlangıcı niteliğindedir. Olba'ya özgü olan Dağlık Kilikia'nın diğer merkezlerindeki örnekleriyle benzerlik ya da farklılıklara sahip bulunan lâhitleri belirlemek araştırmalarımızın çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Lâhitlerle ilgili olarak bu yıl yaptığımız incelemeler sonucu yerleştiriliş biçimleri ve yapım özellikleri bakımından aşağıdaki tipler belirlenmektedir:

1. Bağımsız olarak işlendikten sonra bulunduğu yere ve çoğunlukla da düzleştirilmiş kaya yüzeyi üzerine yerleştirilenler:

Bu lâhitler kimi zaman blok taşlarla desteklenmekte, bazen de düzlenen kaya yüzeyi üzerinde açılan yuvaya oturtulmaktadır (Resim: 4).

2. Kaya kütlesi ile bir arada, yekpare olarak işlenenler, bir başka tanımlama ile "sabit kaya lâhitleri":

Bunların bazı örneklerinde sanduka kısmı normal bir lâhit yüksekliğinde yapılmaktadır (Resim: 5). Bazılarında yüksek bir sanduka bulunmamakta, buna karşılık, alt kısım doğrudan kayaya bir mezar biçiminde oyulmakta ve bunu lâhit kapağı örtmektedir. Bir diğer deyişle, mezar *chamosoria* olarak adlandırılan tipte işlenmektedir.

3. Kimi lâhitler, birer kaya anıtı, ait oldukları mezar kompleksinin bir parçası olarak yapılırlar. Buna en güzel örnek, üzeri Eros ve girland süslemeli lâhittir. Aynı kaya kütlesi üzerinde, lâhtin alt kısmında kayaya oyulmuş 2.90x3.20 m. boyutunda yani, yaklaşık olarak kare plânlı mezar odası vardır. Odanın tavan yüksekliği 1.65 m. kadardır. Bu odada mezar yeri bulunmamakta, sadece, girişe göre sağ tarafta yine kayaya oyulmuş bir niş yer almaktadır (Resim: 6).

Yerleştiriliş ve yapım teknikleri yönünden belirttiğimiz farklılıklara sahip Olba lâhitleri, bazı belirleyici özellikler de taşırlar:

-Süslemeli ve süslemesiz olarak başlıca iki tipten söz etmek olasıdır. Süslemesiz olanlar, sandukalarının alt ve üst bölümlerinde çıkıntı yapan profile sahiptir. Kapakları kırma çatı biçiminde, merkez ve köşelerde akroterlidir. Süslemeli lâhitlerde kullanılan başlıca unsurlar girland (askı çelenk), girland taşıyan Eros, çelenk, yazıtlı ya da yazıtsız *tabula ansata* ya da düz levha (*tabula*) bezemeleridir. Bunların da kapaklarının kırma çatı biçiminde olduğu görülür.

-Ancak, Dokimeion lâhitlerine öykünme olarak nitelenen Diocaesarea'daki bir lâhit kapağında şilteye uzanan üç insan figürü betimlenir⁷. Buna benzer figürlerin yer aldığı ancak çok aşınmış durumdaki bir lâhit kapağı da Olba'da 2003 araştırmalarımız sırasında bulundu. Kapak üzerinde yatan figürlerin yer aldığı bir diğer örneğin ise, Hissarkale'de bulunduğu bilinmektedir⁸.

Olba'daki lâhitlerin de Kilikia'daki lâhitlerin birçoğu gibi İ.S. 2. ve 3. yüzyıllara tarihlenmeleri olasıdır. Lâhitlerin benzerleri Kilikia'daki birçok merkezde bulunmaktadır. Olba'ya coğrafi yakınlığa sahip Mut yakınlarındaki Balabolu (Adrassus) Nekropolis'i benzer lâhitlerin saptandığı yerleşimler arasında gösterilebilir⁹. Ayrıca, Anazarbus Nekropolis'inde de yakın form ve süslemelere sahip lâhitler saptanmaktadır¹⁰.

6 Phrygia'da Ayazın'deki cephe, düzenlenişi bakımından Olba örneğini anımsatır: Perrot-Chipiez 1892, 127, fig.32. Yine aynı konuda, benzer mimarî yaklaşımı yansıtan kaya Ayazın kaya kiliseleri ile ilgili olarak bkz. Haspels 1971, 245-247, no.432-434 vd.

7 Koch 2001, 266-267.

8 Söğüt 2003, 244, n.17.

9 Alföldi-Rosenbaum 1980, 28-46.

10 Ergeç 2001, 389-410.

Olba 2003 araştırmasının temel konularından biri de akropolis üzerindeki anıtsal yapıdır. Başlangıçta, sahip olduğu mimarî plâstığın gösterdiği özellikler nedeniyle Roma Dönemine ait bir anıt mezar olabileceği tahmininde bulunduğumuz yapı¹¹, 2002 ve 2003 çalışma dönemlerinde daha yakından incelemeye alındı. Söz konusu yapının akropolis üzerindeki ayrıcalıklı konumu, görkem ve anıtsallığının yanı sıra, tarihsel ve siyasal nedenlerle de bir tapınak olması gerektiği tarafımdan 2002 dönemi çalışmaları sonrasında önerildi¹². Bunun yerel tanrı veya tanrıçalara ya da Roma imparatorluk kültürüne adanmış bir anıtsal yapı olabileceği düşünülmektedir.

2003 araştırma döneminde anıtla ile ilgili daha somut ve ayrıntılı bilgilere ulaşılması amaçlandı. Bunun için, yapı ve çevresinde ot temizliği yapılarak işe başlandı. Olba'nın kayalık, makilik, dikenli bitki örtüsü, bu çabayı oldukça çetin hâle getirdi. Ancak, sonuç olarak, yapının mimarî etüdünün bir ölçüde yapılabilmesini olanaklı kılan bir ortam sağlanabildi (Çizim: 8).

Önceki yıllarda ana kayanın oluşturduğu ve kısmen şekil verilmiş bir podyum üzerinden yükselen *prostylos* plânlı bir tapınak ile karşı karşıya olduğumuzu; anıtın yıkıntılar arasında görülen mimarî plâstik elemanları nedeniyle Roma İmparatorluk Dönemine ait olduğunu bilmekteydik.

2003 çalışmaları, yapının bundan ibaret olmadığını, ana kaya boyunca doğudan batıya doğru uzanan birimlere sahip olduğunu ya da birkaç yapıdan oluşan mimarî grubun bir parçası olduğunu gösterdi. Yapıya ait olan ancak *in situ* konumları dışında duran mimarî bloklar, buranın daha sonraki aşamada başka amaçlarla da kullanılmış olabileceğini gösterdi. Hemen yakındaki bir şarap teknesi, tarımsal üretime yönelik etkinliklerin yapıldığını düşündürmektedir. Mimarî çizimlerinin oluşturulmaya başlaması ile hakkında çok daha fazla bilgi sahibi olabileceğimize inandığımız bu yapıda gelecek yıllarda da çalışmalarımız sürecek.

Olba'da yaptığımız uzun çevre yürüyüşleri sırasında Şeytanderesi Vadisi içinde, akarsu yatağından yaklaşık 10 m. yükseklikte, vadinin batı yamacında, kayaya oyulmuş oda ve girintilerden oluşan görkemli bir mekân ve nişler dizisine rastlandı. Buraya ulaşımı sağlayan kaya basamaklarına ait izler de saptandı (Resim: 7).

Bir kubbe örtüsü biçiminde kayaya oyularak oluşturulan ve doğuya açık geniş girinti ya da bir tür avluyu sınırlayan çeşitli boyutlarda dörtgen nişler bulunmaktadır. Yine buradaki yuvarlak bir girişten (çapı: 1.75-1.80 m.) üzeri kayaya oyulmuş bir diğer mekân olan küresel biçimli odaya ulaşılmaktadır. İçeride, girişe göre sol tarafta kayanın biçimlendirilmesiyle oluşturulan bir dikit ya da altar yer almaktadır. Vadiye bakan taraftan bu mekâna ulaşan kayaya oyulmuş basamaklar da bulunmaktadır. Yuvarlak girişin yanında, büyük, dikdörtgen bir girinti yer almaktadır. Bunların tam karşısında da genişliği 2.20 m.yi bulan kemerli bir diğer niş vardır.

Bu kaya anıtının yerel inanışlarla ilgili olarak bölgede tapınılan tanrı ve tanrıçalara adanmış bir kült yeri olduğunu düşünmekteyiz. Bu görüşümüz, Dağlık Kilikia'da benzeri kaya anıtlarının daha önce de saptanmış olmasıyla doğrulanmaktadır¹³.

Kaya mezarlarının, sunaklarının ve kaya çanaklarının biçimlendirilmesinin Anadolu'da Demir Çağı uygarlıklarına özgü olduğu öne sürülmekte; bunun örneklerinin Urartu, Phryg ülkelerinde bulunduğu, ayrıca aynı geleneğin Lykia'da da sürdürüldüğü belirtilmektedir¹⁴. Kilikia'da da ister kültürel etkileşim sonucu olsun, ister insanoğlunda-

11 Erten 2003 (a), 188, 196, Res. 13.

12 Erten 2004 (a), 57, 65-66, Res. 4-5.

13 Bu konuda beni uyaran ve bilgilendiren Prof. Dr. Sera Durugönül'e teşekkürlerimi sunarım. Durugönül 1998, 111; ayrıca, Anazarbos'ta kent ve çevresinde yaygın tapınım gören Zeus Olybris ve Aphrodite Kasalitis kültüne ayrıldığı düşünülen kaya düzenlemeleri saptanmaktadır: Sayar 2000, 237 ve Sayar 2002, 113-115; Anadolu'daki kaya mimarlığı örnekleri konusunda, Urartu-Phryg-Lykia-Kilikia bağlamında kapsamlı bir değerlendirme çalışması yapan N. Çevik, Kilikia'da anıtsal açık hava tapınaklarının bulunmadığını öne sürmekte; ancak farklı kültlere yönelik kaya alanlarının gözlemlendiğini belirtmektedir: Çevik 2003, 240-241.

14 Işık 1989, 15 vd.; Işık 1995, 110-123. Bu konudaki farklı bir bakış açısı ve ayrıntılı değerlendirme için bkz. Çevik 2003, 213-250.

ki kayaya biçim verme dürtüsü içinde; doğal koşulların, kayalık topografik yapının etkileri ile gerçekleşsin, benzer durumdan, yani kayanın biçimlendirilişinden söz etmek olasıdır.

Böylece, Olba'da saptadığımız Şeytanderesi kaya anıtı da Kilikia'da bulunan diğer örnekleri ve yine Olba'da yer alan çok sayıda niş, kaya çanağı ile birlikte Kilikia'daki kaya geleneğini gözler önüne sermektedir¹⁵. Olba kaya anıtının tarihlenmesine yardım edecek *in situ* arkeolojik verilerden yoksunuz. Ancak, Kilikia'da, Olba *territorium'u* içinde bulunan ve Olba kaya anıtı ile benzerlik gösteren Sulucin kült yerinde bulunan yazıtta Teukros Hanedanı'nın ve Xenophanes'in adı geçmekte ve bu bağlamda Sulucin kült yerinin İ.Ö. 2. veya 3. yüzyıla tarihlendirildiği görülmektedir¹⁶. Olba kült yeri için de böyle bir tarihi önermek, olabilecek en erken tarihlleme yaklaşımı olacaktır. Eğer durum böyle ise, bu, aynı zamanda Olba'nın Roma Dönemine oranla daha az veri ve arkeolojik bulgu ile desteklenen Hellenistik Dönem tarihi için de önem taşımaktadır. Diğer bir alternatif tarihlleme olarak ise, bölgede Roma Dönemi düşünülebilir. Bu durumda, Kilikia'da varlığını bildiğimiz tanrı veya tanrıça kültleri ile ilgili bir tapınım alanı ile karşı karşıya olduğumuzu düşünebiliriz.

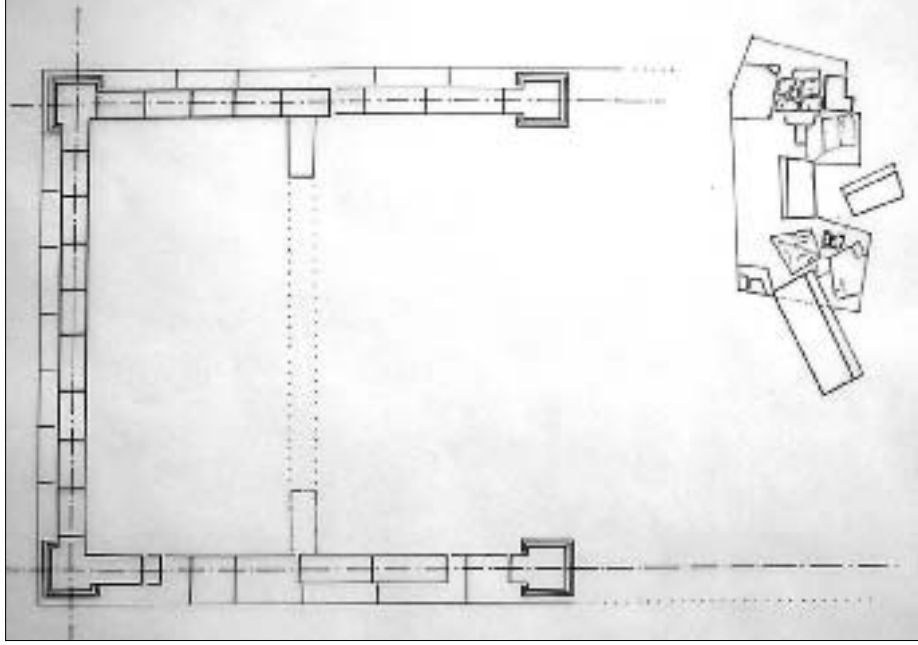
KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- ALFÖLDI-ROSENBAUM 1980 E. Alföldi-Rosenbaum, *The Necropolis of Adrassus (Balabolu) in Rough Cilicia (Isauria)*, Viyana.
- BERNS 2003 C. Berns, *Untersuchungen zu den Grabbauten der frühen Kaiserzeit in Kleinasien – Asia Minor Studien – Band 51*, Bonn.
- BROWN 1942 D. F. Brown, "The Arcuated Lintel and Its Symbolic Interpretation in Late Antique Art", *American Journal of Archaeology*, XLVI, 389-399.
- ÇEVİK 2003 N. Çevik, "Anadolu'daki Kaya Mimarlığı Örneklerinin Karşılaştırılması ve Kültürlerarası Etkileşim Olgusunun Yeniden İrdelenmesi", *OLBA VIII (Özel Sayı)*, 213- 250, lev. 39-46.
- DURUGÖNÜL 1998 S. Durugönül, *Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien*, Bonn.
- ERGEÇ 2001 R. Ergeç, "Anazarbus Antik Kenti ve Nekropolü", *Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler (M.Ö. 2. binyıl – M.S. 4. yüzyıl) – Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri, İstanbul 2-5.Kasım.1999, Varia Anatolica III*, İstanbul, 389-410.
- ERTEN 2003 (a) E. Erten, "Olba (Uğuralanı) 2001 Yüzey Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı*- Ankara , 1. Cilt, 185-196.
- ERTEN 2003 (b) E. Erten, "Glass Finds from Olba Survey-2001", *OLBA VII (Özel Sayı)*, Mersin, 145-154.
- ERTEN 2004 (a) E. Erten, "Olba 2002 Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 2. Cilt, 55-66.
- ERTEN 2004 (b) E. Erten, "Olba: A Roman Town in Rough Cilicia", *European Union Mosaic Programme- Mersin Region Steeped in Ancient History and Culture*, Mersin, 37-41, lev 5-6.
- ERTEN 2004 (c) E. Erten, "Silifke, Olba (Uğuralanı) Arkeolojik Yüzey Araştırması 2003 – Archaeological Surveys at Olba (Uğuralanı), Silifke-Mersin, in 2003", *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 2004-2 – News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Areas*, Antalya, 105-109.
- HASPELS 1971 E. Haspels, *The Highlands of Phrygia – Sites and Monuments*, Princeton, New Jersey.
- IŞIK 1989 F. Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni – Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXVIII, 1-39.

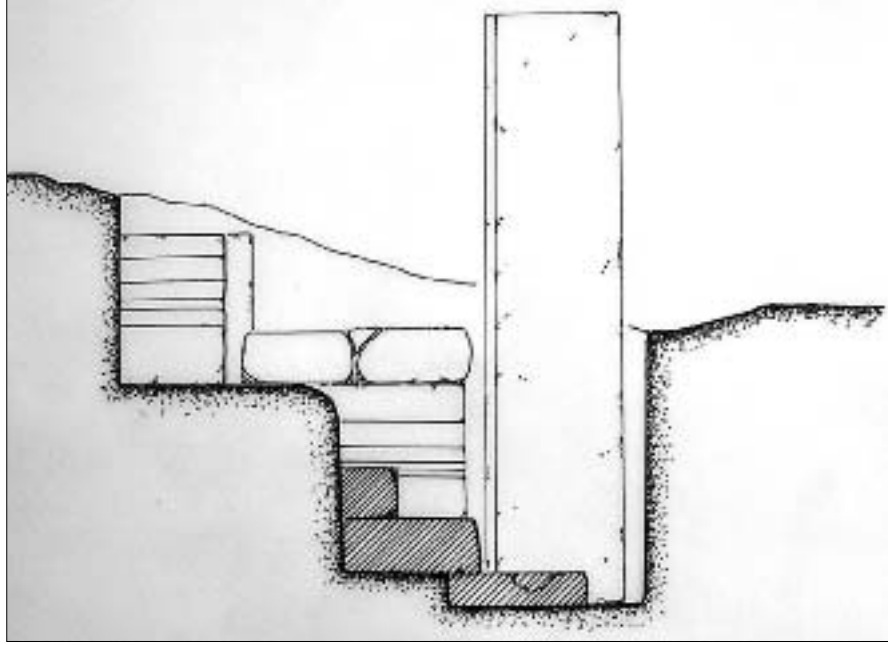
15 Dağlık Kilikia'daki mezar nişleri konusunda bkz.: Söğüt 2003, 239-260.

16 Durugönül 1998, 111.

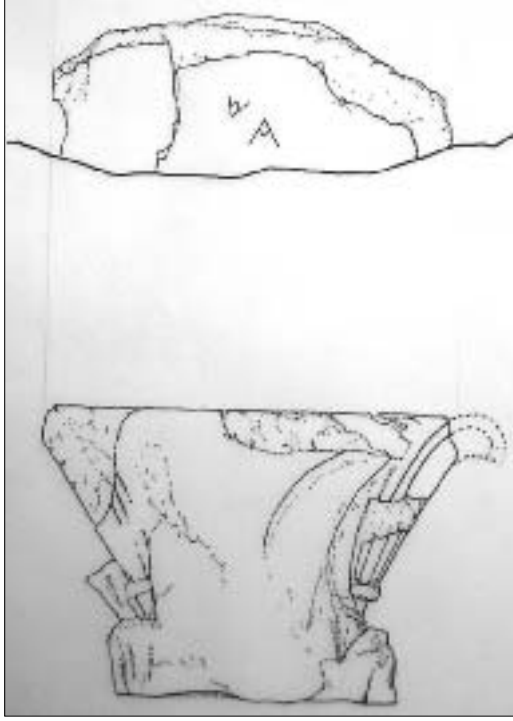
- IŞIK 1995 F. Işık, "Likya Kaya Tapınakları", *1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara, 110-123.
- KEIL-WILHELM 1931 J. Keil – A. Wilhelm, "Denkmaler aus dem Rauhen Kilikien", *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* III, Manchester.
- KOCH 2001 G. Koch, *Roma İmparatorluk Dönemi Lâhitleri*, İstanbul.
- ÖZYILDIRIM 2003 M. Özyıldırım, "İlkçağ ve Erken Hristiyanlık Kaynaklarında Olba Sözcüğünün Değişik Kullanımı", *OLBA* VIII, 145-159.
- PERROT-CHIEPIEZ 1892 G. Perrot- C. Chipiez, *History of Art in Phrygia, Lydia, Caria and Lycia*, New York.
- SAYAR 2000 M. H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1998", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 24-28 Mayıs 1999, Ankara, 237-244.
- SAYAR 2002 M. H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 2000", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 28. Mayıs – 01 Haziran.2001, Ankara, 111-126.
- SÖĞÜT 2003 B. Söğüt, "Dağlık Kilikia Bölgesi Mezar Nişleri", *OLBA* VII (Özel Sayı), 239-260.
- YEGÜL 1986 F. K. Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*, Cambridge-Massachusetts- Londra.

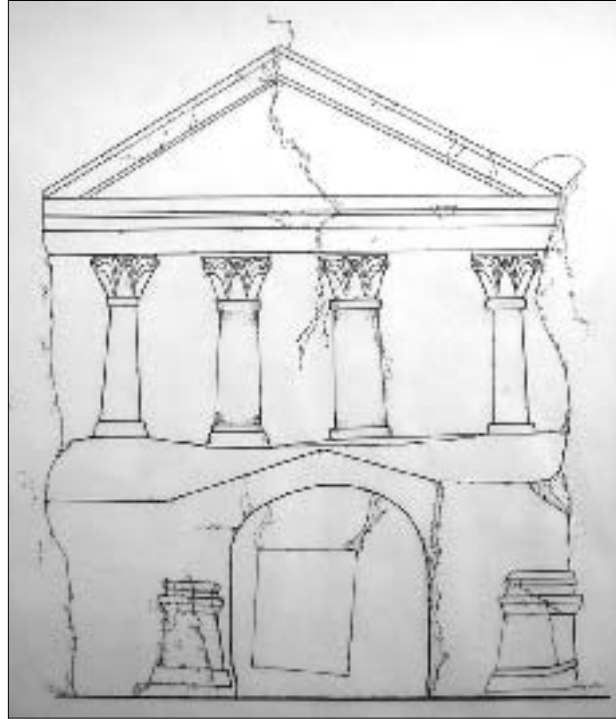
Çizim: 1

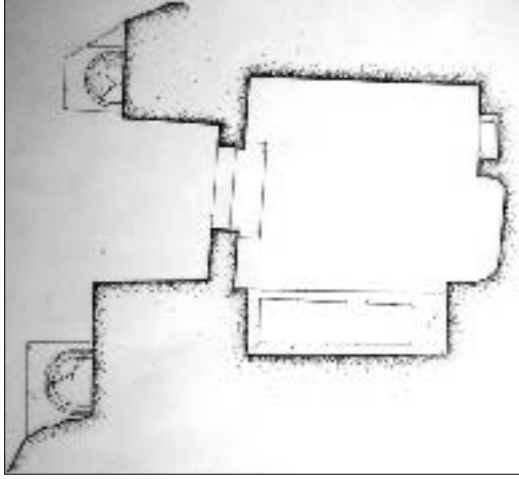
Çizim: 2

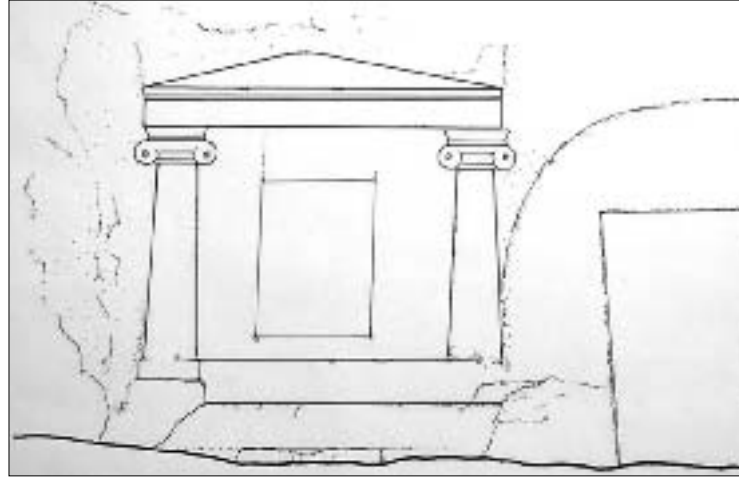
Çizim: 3

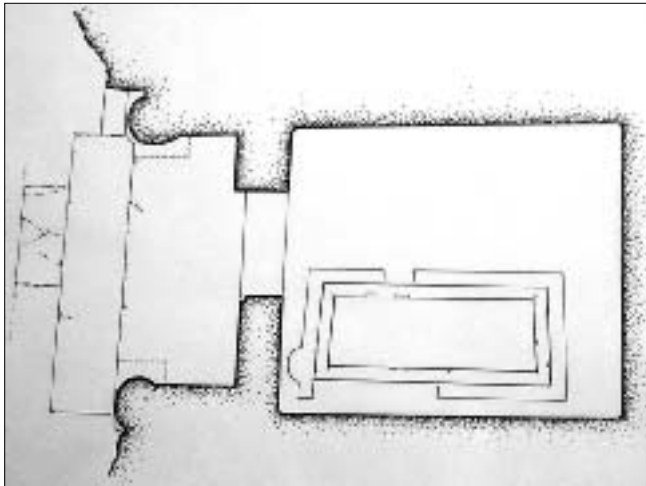
Çizim: 4

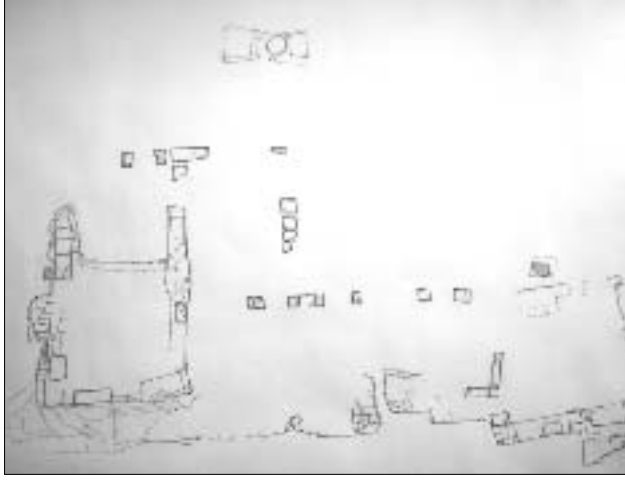
Çizim: 5

Çizim: 6

Çizim: 7

Çizim: 8

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

SOLOİ POMPEİOPOLİS HEYKELLERİ (2000-2003)

Elif Tül TULUNAY*

Kilikia Pedias'ın antik liman kentlerinden, Mersin'in 11 km. batısındaki Soloi Pompeiopolis'te, sütunlu caddenin 2000-2003 kazılarında, toplam altı adet mermer heykel ile bunlara ve daha başkalarına ait çok sayıda parça gün ışığına çıkarılmıştır. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni (012589/15.10.2003) ile tarafımdan çalışılmakta olan Mersin Müzesi'ndeki bu buluntular, aşağıda tanımlanacak ve değerlendirilecektir¹:

Hygieia Heykeli: Sol bacak taşıyıcı, sağ bacak serbest olarak sakin bir şekilde ayakta duran, uzun kollu uzun bir *khiton* ve *himation* ile sandaletler giymiş bir kadın heykelinin, yaklaşık bel hizasından (sağ kolun üst kısmından, sol kalçaya doğru, göğüs altından, hafif bir yay çizerek) çaprazlama kırılmış alt kısmıdır (Resim: 1). Figür, giysisi üzerindeki baş ve kuyruk izlerinden anlaşıldığına göre, bilekten itibaren eksik sağ eliyle bir yılan tutmakta idi. Hem bu belirteç hem de duruş ve giyim tarzı, Sağlık Tanrıçası Hygieia'nın en yaygın rastlanan Broadlands-Miletos tipi çerçevesinde değerlendirilebilir². Soloi Pompeiopolis kopyası, bu tipin 30'a yakın tam plâstik repliği arasında, en çok Rhodos ve Kos örnekleriyle benzer; bu benzerlik, özellikle ince vücut yapısı ve giysilerdeki şematize kıvrım sistemlerinde belirgindir; sadece heykelimizde, bildiğim kadarıyla, Kos hariç, tipin tüm repliklerinden farklı olarak mantonun, sırttan öne gelen bükülü üst kenarı, koltuk altına doğru oldukça yukarıdadır; oysa bu dönüş, diğerlerinde, daha aşağıda, kalça hizasındadır. Kos figüründe ise, *kopist*ten kaynaklandığı anlaşılan, anatomik bir duruş bozukluğu ve gerçeğe aykırı düzende manto kıvrımları görülür³. Broadlands-Miletos tipine ait, daha hacimli ve detaylı işlenmiş, iyi korunagelmış ve şüphesiz tipin orijinal üslûbunu daha iyi yansıtan heykeller arasında, Batı Anadolu menşeli Malibu heykeli ile New York repliği sayılabilir. Bunlar, yere dik ve henüz "S" formu kazanmamış vücut eksenleri, oranları, göğüsler altına tam çekilmemiş kemerleri, giysilerinin drape düzeni ve işlenişleriyle, hellenistikten çok, klâsik heykelleri anımsatmaktadır. Fakat her ikisinin de farklı kumaş kıvrımları, heykelimizinkine benzeşmez.

* Prof. Dr. Elif Tül TULUNAY, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klâsik Arkeoloji Anabilim Dalı FEN-PTT 34459 İstanbul/TÜRKİYE ttulunay@istanbul.edu.tr

1 Soloi Pompeiopolis heykellerini çalışmamı öneren kazı başkanı, Dokuz Eylül Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Remzi Yağcı'ya, Mersin Müzesi'ndeki bu eserleri yayınlamama izin veren T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, teşhir ve depodaki malzemeyi inceleyebilmem için yardım ve desteklerini esirgemeyen arkeologlar Filiz Kerem, Zeki Akcan, Güler Gürkan, Mustafa Ergün ve Yaşar Ünlü başta olmak üzere Mersin Müzesi'nin tüm çalışanlarına, ayrıca hem Mersin'deki belgeleme hem de bilgisayar işlemlerime özveriyle yardımcı olan İstanbul Üniversitesi'nden doktora öğrencim Arş. Gör. Müjde Türkmen ile yüksek lisans öğrencim Dilek Gogo'ya ve oğlum Deyyan Tulunay'a içtenlikle teşekkür ederim.

2 Literatürde genellikle "Broadlands" bazen de "Miletos" denilen bu tip, tarafımdan "Broadlands-Miletos" tipi olarak adlandırılmıştır. Tipin genel özellikleri ve örnekleri için bkz. LIMC V,1 (1990) 556, 560 vdd., 571 ve LIMC V, 2 (1990) Lev. 385-388, Nr. 63-108, bkz. "Hygieia" (F. Croissant); H. Sobel, *Hygieia. Die Göttin der Gesundheit*, 1990, 29 vd., 100 vdd., Lev. 11-13.

3 A. Filges, *Standbilder jugendlicher Göttinnen. Klassische und frühhellenistische Gewandstatuen mit Brustwulst und ihre kaiserzeitliche Rezeption* (1997) 118, Kat. Nr. 185.

Broadlands-Miletos tipi Hygieia'nın orijinali, genellikle Praksiteles'in oğulları Genç Kephisodotos ile Timarkhos tarafından, Kos'taki Asklepieion için M.Ö. 320'lerde yapılan mermer kült grubuna bağlanır⁴. Hem durdukları yerin hem de heykeltıraşlarının ünü nedeniyle, Hygieia ve Asklepios'tan oluşan bu gruba ait heykellerin, birlikte veya tek tek çok sayıda kopya edildiği ileri sürülmektedir. Münih, Vatikan, Moskova ve Beaune'daki gruplarda Hygieia, hep benzer tiptedir. Bunlardan Münih örneği (Resim: 3), Adana/Kilikia buluntusudur; Beaune ise, stilize giysi kıvrımlarıyla heykelimize daha yakındır.

Şüphesiz, kopya yapımındaki mahallî ve zamansal üslûp farklılıkları ile ara orijinaler ve çeşitlemeler (kumaş kıvrımlarının düzeni, bacakların ayna aksi konumlandırılması, synkretizm vb.), özgün gruptaki heykel tiplerinin zamanla değişmesinde etken olmuştur.

Asklepios Heykeli: Sağ göğüsle birlikte sol omuz kısmından kırılmış, sakince ayakta duran, taşıyıcı sol bacağının yanında küçük bir figür görülen, yarı giyimli, hacimli bir erkek heykelidir (Resim: 2). Göğsü açıkta bırakan, bel hizasında bükümlü ve bir parçası dışa katlanmış uzun *himation* sol omuza atılmış, sol kolu ve serbest sağ bacağı sararak ayak bileklerine dek vücudu örtmektedir; ayaklarda fiyonklu sandaletler vardır. Müzedeki heykel parçaları arasında rastladığımız yazı rulosu tutan bir sol el de heykelimize bilek kısmından kırık kırığa oturmuştur. Rulo, Asklepios için, tıp alanındaki bilgeliğini belirten olağan bir *atribüt*⁵; fakat bu belirteç, sütunlu caddede bulunan diğer erkek heykellerinde de görülür (bkz. aşğ.). Ayrıca, heykelin yakınında yılan dolanmış ağaç parçaları (Resim: 4) ve Asklepios'a ait olabilecek tipte sakallı bir başın üst ve alt kısmına ait iki parça bulunmuş olup bunlar henüz birleştirilmemiştir.

Asklepios ikonografisi içinde heykelimiz, en yakın benzerine göre, "Chiaramonti" tipindedir; "Tunus" ve Museo Nuovo" tipleriyle de ortak yönleri vardır⁶. Heykelimizin yanındaki küçük figür, Asklepios'un yardımcısı Telesphoros olmalıdır; Telesphoros kültü M.S. 2. yüzyılın ortalarından itibaren Kilikia'da yaygındır ve genellikle Asklepios-Hygieia-Telesphoros birlikte betimlenirler⁷.

Asklepios heykelimiz, çevresinde ele geçirilen parçalarıyla birlikte hem yukarıda sözü edilen Hygieia-Asklepios grubuna (Resim: 3), hem de Soloi Pompeiopolis sütunlu caddesinin, buluntularına göre düşündüğüm tasvir programına uymaktadır (bkz. aşğ.). Bu bağlamda, Asklepios ve Hygieia heykelleri sütunlu caddede, birbirinden biraz uzakta bulunmuş olmalarına karşın, aynı gruba ait olabilirler. Kazı raporunda "erkek heykeli"nin, "kireç kuyusuna yakınlığı nedeniyle kireç yapılmak üzere başka yerden getirilmiş olma ihtimali"ne de değinilmektedir⁸.

Nemesis Heykeli: Doğal boydan küçük, omuzdan aşağı kısımdan kolları ve boyundan itibaren başı eksik, giyimli kadın heykelidir (Resim: 5). Omuzlarda tutturulmuş kolsuz *peplos*un içine ince kumaştan kollu bir *khiton* giymiştir; uzun *apoptygmalı peplos*, göğüsler altında kemerle sıkılmış olup genellikle plâstik işlenmiş dikey kıvrımlara sahiptir; kumaşın altından bacaklar konturlarıyla belirgindir. Sol omuz üzerinde ve sırtta küçük, yuvarlak birer aplikasyon/kenet deliği mevcuttur. Taşıyıcı sağ bacağın yan tarafında, diklemesine bir tekerlek, sağ göğüs üzerinde de, sağ eliyle yakasını tutan bir elin izi olabilecek (tipik Nemesis jesti) diagonal bir kırık vardır. Bu belirteçlere dayanarak, 2003 buluntusu heykeli, tipolojik çalışmaları sürdürmekle birlikte, Nemesis olarak tanımladım.

Dionysos Heykeli: Solundaki küçük boyutlu Pan ve sağındaki panter ile üçlü bir grup oluşturan, *nebrisli*, çizmeli Dionysos heykelidir (Resim: 6)⁹. Sağ bacağı taşıyıcı,

4 Hero[n]das IV, 1 vd.; bkz. G. Heiderich, *Asklepios*, (DT) Freiburg, 1966, 58 vdd.

5 Roscher, *ML I* (1884–1890) 628 bkz. "Asklepios" (Thraemer).

6 *LIMC II*, 1 (1984) 868, 877 vd., 884 vdd., 894, 896 ve *LIMC II*, 2 (1984) Lev. 644-646, 657-659, Nr. 115-135 Chiaramonti), Nr. 276-296 (Tunus), Nr. 297-309 (Museo Nuovo), bkz. "Asklepios" (B. Holtzmann).

7 *RE IX A 1* (1934) 388 bkz. Telesphoros (F. Schwenn); krş. *LIMC II*, 2 (1984) Lev. 658 Nr. 294.

8 Soloi Pompeiopolis, sütunlu cadde C-42 açması, kasa 13 raporu (F. H. Kaya-M. Öğüt-Z. Bulut, 11.07. 2003).

9 Bu resim, henüz parçalar yapıştırılıp grup ayağa kaldırılmadığından, Mersin Müzesi'nde bilgisayar ortamında çekilmiş fotoğrafların eklenmesiyle oluşturulmuştur. Bu nedenle kesin ölçülemeyen yükseklik de yazılmamıştır.

sol bacağı serbest olan figürde, sağ koltuk altından sol omuza doğru gövdeyi çaprazlama kat eden *nebrisin* sol omuzdan sarkan ön kısmında kabartma bir keçi başı görülür. Dionysos'un başı hafifçe sağına doğru dönüktür; saçlar, ortadan ayrılmış, muntazam dalgalar halinde yanlara ve geriye taranmış, önde göğüslere dek bukleler halinde düşmüştür. Saçların üzerinde, tepede büyük sarmaşık yapraklarıyla çiçekler ve yüzün iki yanına sarkmış üzüm salkımlarından oluşan bir taç yer almaktadır. Başını Dionysos'a doğru yukarı kaldırmış, uzun saç-sakal ve bıyıklı, keçi bacaklı Pan, sol kolunu ve sırtını örten bir manto giymiş olup sağ eliyle sol omzuna dayadığı bir *lagobolon* tutmaktadır. Art ayakları üzerine oturmuş, sol ön patisini yukarı kaldırmış olan panterin sadece gövdesi mevcuttur; kuyruğu da ağaç üzerinde yukarı doğru kıvrık olarak plâstik belirtilmiştir.

Grubumuzun, bildiğim kadarıyla tam bir repliği yoktur. Dionysos, "Kyrene-Woburn" tipi ve "Kopenhag Grubu" çevresinde değerlendirilebilir; bu konudaki çalışmalarım hâlen devam etmekte, ayrıca heykelin tümlenmesi ve kazıda yeni parçalar bulunması beklenmektedir.

Erkek Heykelleri: 2000 yılı kazısında birbirine yakın yerde gün ışığına çıkarılan iki erkek heykeli, büyüklük, duruş, oran, üslup ve özellikle göğüs uçları arasındaki V şekilli kumaş kıvrımları yönünden birbirine çok benzer (Resim: 7, 8). *Himation* ve *khiton* giymiş olup sol bacakları taşıyıcı, sağ bacakları serbest olan heykellerde, uzun *himation*, sol omuza atılmıştır; arkadan gövdeyi sararak, sağ kalça hizasında kabarık bir bükümle öne gelmektedir. Her ikisinin de sol yanında destek olarak demet şeklinde bağlanmış, karesel işlenmiş rulolar vardır. Bu heykellerden, başı haricinde kaidesiyle birlikte tüm korunagelmış olanı, sol elinde de bir rulo tutmaktadır (Resim: 8). Baş gövdeye kırık kırığa uyan, yüzü oldukça aşınmış, fakat portre hatları algılanabilen diğer heykel ise, sol eliyle, bel hizasında, sol omzuna atılmış *himationun* kıvrımlarından bir kısmını avuçlamış olarak tutar (Resim: 7). Her iki heykelde de *khitonun*, göğüs uçlarını birbirine bağlayan, U ya da V şeklinde, tekdüze, özellikle erkek heykellerinde hiç alışılmamış bir kıvrım sistemi göstermesi ilginçtir. Üstelik, bunların ortasından, yukarı doğru radyal kıvrımlar yükselmekte, bir kıvrım demeti, âdeta bir kıvrım yelpazesi oluşturmaktadır. Hattâ, göğüs kısmı, profilden oldukça düz ise de, bu kıvrım düzeni, önden bakıldığında heykelin bir kadını betimlediğini düşündürecek ölçüde yanıltıcıdır. Bu kıvrım sistemi, sık olmasa da çoğu kez *peploslu*, nadiren *khitonlu* kadın heykellerinde, her yer ve çağda özellikle, Anadolu'nun, batı ve güney kıyılarında, bazen belli tiplere uyarlanmış olarak görülür. Fakat erkek heykellerine uygulanan U kıvrımlar, bizim heykellerimizdeki gibi göğüs uçlarından değil, yakadan aşağı inerler. Heykellerimiz, Soloi Pompeiopolis ya da yakın çevredeki mahallî bir atölyede birlikte yapılmış olmalıdır; bunlar aynı tipin, küçük düzeltmelerle değişik biçim ve konuya uyarlanmış replikleridir; fakat aynı şematik ve tekdüze üslubu sergileyen iki erkek heykelinden başsız olanı, diğerine oranla daha doğal kıvrımlı ve itinalı bir işçiliğe sahiptir. İki heykel karşılaştırıldığında, başlı heykelin bazı kısımları, diğerine oranla aceleyle yapıldığı izlenimini veren, daha basit işlenmiş kıvrımlar gösterir. Bunların her ikisi de, kentin sütunlu caddesinde bulunduklarından ve doğal boydan büyük olduklarından, önemli kişilerin portrelerini taşımaları mümkündür. Zaten, Soloi Pompeiopolis'te sütunlu caddenin sütunlarına yerleştirilmiş yazıtlı konsollardan biliyoruz ki, bunların üzerinde, imparator ve kentin önemli memurlarının, ayrıca tanrı-tanrıçaların heykelleri yer alıyordu¹⁰.

Bu bağlamda, iki erkek heykelinden başlı olanı, kanımca, taşıdığı portre özellikleri açısından çok önemli bir buluntudur (Resim: 7). Fakat önce, yüz kısmı hayli aşınmış ve burnu noksan olan portremizin özelliklerini, daha doğrusu *individueel* hatlarını inceleyelim (Resim: 9 sol):

Dolgun oval çehrede burun kırık olup ağız ve çene kısmı da aşınmıştır; gözler oldukça derinde ve alt ve üst göz kapakları belirgindir; kalın kaşlar, plâstik işlenmiştir.

10 A.Peschlow-Bindokat, "Zur Säulenstraße von Pompeiopolis in Kilikien", *IstMitt* 25, 1975, 377 vdd.

Alın dar ve çizgili; saçlar kısadır. Hafifçe sağına çevrili başında düz bir kordon-bant var; Bıyık ve sakal, aşağı doğru ince, paralel küçük S biçimli çizgilerle işlenmiş. Sakal, boyunun üst kısmına dek uzanıyor. Yanaklar ve boyun dolgun; yani gıdık mevcut.

Heykellerimiz, bu portrenin işlenişine ve genel üslup özelliklerine göre M.S. 3. yüzyılın ilk yarısı içine tarihlenebildiğinden, portrenin kimliğini, bu zaman çerçevesinde araştırdım. Yazıtlar pek yardımcı olmasa da, sikke resimleri, özellikle de portremizin repliği kabul ettiğim bir baş ve benzerleri, bana bu portre heykeli için bir isim teklif etme cüreti verdi:

İmparatorluğun Asia, Africa, Bithynia, Galatia, Pontus Thraciae ve Galliae gibi birçok önde gelen eyaletinde konsüllük yaptığı, M.S. 201/202'de Asia prokonsülü olduğu, her ne kadar tümü kabul görmese de, birçok kaynakta (*Zonaras, 12, 17 = Zonarae Lexicon 13. yüzyıl; Herodianos, 7, 10, 4 = M.S. 180 -250; Historia Augusta = M.S. 4. yüzyıl; babası Caelius Calvinus, M.S. 184 yılında Kappadokia'da Legatus*) bildirilen, fakat bunun haricinde yaşamıyla ilgili çok az şey bilinen Decimus Caelius Calvinus Balbinus.

Aslen aristokrat ve zengin bir aileden gelmesine rağmen, görev yapmış olduğu yerlerde, gerek ılımlı ve adil davranışı, gerekse mütevazı karakteriyle, her zaman kendini halka sevdiren iyi bir sivil yönetici olmuş, Roma'da sevilmemesine ve yalnızca 99 gün iktidarda kalabilmesine, sonra da öldürülmüş olmasına karşın, Roma devlet darbı yanı sıra, Anadolu'da, Bithynia'da Herakleia Pontika ve Nikomedia, İonia'da Miletos, Pontus'ta Amisos ve Kilikia'da Tarsus ve Aigeai kentlerinde sikkeleri basılmıştır¹¹. Balbinus'un sikkelerinde arka yüz tipi olarak, Hygieia betimlenmemiştir; sadece Herakleia Pontika'da, Asklepios vardır.

Bilindiği üzere, imparator heykelleri, imparatorun şahsen bulunmadığı zamanda ve yerde, imparatoru temsil ediyorlardı ve halkın gözünde en az imparatorun kendi kadar kudrete sahipti¹². Bu nedenle başa geçer geçmez, imparatorların ilk işi, portrelerini imparatorluğun her köşesine ulaştırmaktı. Bunun en güzel örneğini de bize sanırım, 99 gün iktidarda kaldığı halde, Peiraieus'taki ve burada, Soloi Pompeiopolis'teki portre heykelleriyle İmparator Balbinus vermektedir. Eğer Peiraieus ve Soloi Pompeiopolis başlarını bilgisayar ortamında, aynı ölçekte ve % 50 saydamlaştırarak üst üste koyarsak, ortaya çıkan görüntüde (Resim: 9 orta), baş konturları ve yüz hatlarının tamamen çakıştığını, oranlarının aynı olduğunu görürüz. Yani Soloi Pompeiopolis ve Peiraieus'ta bulunan Balbinus heykellerinin başları, birbirlerinin repliğidir. Böyle doğal boydan büyük taş bir heykelin tamamlanması dahi, üç aydan fazla zaman alacağından, burada, Roma'dan doğuya sadece başın gönderildiği ve yarı işlenmiş bir heykele çabucak kopyalandığı anlaşılmaktadır. Zaten Soloi Pompeiopolis heykelinin giysi kıvrımlarındaki yerel üslup özelliklerinden ve özensiz işlenişinden bahsetmiştik (bkz. yuk.).

Son olarak önemli bir noktaya daha değinmek istiyorum: Hygieia'nın, İmparator heykeli yakınında bulunması ve muhtemelen bir Asklepios'un *pendanti* olması, bize, özellikle doğu *provinz*lerinde yaygın olan örneğin, Side ya da Ephesos'taki gibi imparator salonlarında veya umuma açık alanlarda rastlanan tasvir programlarını anımsatmaktadır. Arrianos (M.S. 2. yüzyıl; Arr.2,57), Büyük İskender'in, M.Ö. 333'te Soloi'de Asklepios'a kurban kestiğini bildirir. Yani burada Asklepios kültü oldukça eskidir. Yine Kilikia kentlerinden olan Aigeai'da ise, Severuslar Sülâlesi'nin son temsilcisi Severus Aleksander'in (M.S. 222-235) alışılmadık bir şekilde Asklepios baş rahibi olduğunu ve bir sikke üzerinde rahiplik diademi ve yılanlı bir sopa ile betimlendiğini de artık biliyoruz¹³. Bu durum daha sonraki imparatorlar döneminde de, Valerianus (M.S. 253-260)'a

11 İmparatorların Roma Dönemi Anadolu kent sikkeleri konusunda değerli görüşleriyle beni yönlendiren ve kaynaklara erişmemi sağlayan İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Oğuz Tekin'e ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden uzman Nümismat Turan Gökyıldırım'a içtenlikle teşekkürlerimi sunarım. Krş. H. A. Seaby, *Roman Silver Coins 3. Pertinax to Balbinus and Pupienus*, (1969) vd.; D. R. Sear, *Roman Coins and their Values* (1988) 4 231 vd.

12 Th. Pekáry, *Das römische Kaiserbildnis in Staat und Gesellschaft* (1985) 22 vdd.

13 R. Ziegler, "Asklepioskult und Kaiserkult im kilikischen Aigeai um die Mitte des 3. Jahrhunderts n. Chr.", *OLBA VII*, 205 vdd.

dek devam etmiş. İşte Balbinus heykelimizin başındaki *corona tortilis* benzeri kordon da, kanımca, Balbinus'un bir Asklepios rahibi olarak betimlendiğinin kanıtıdır.

Burada Hygieia, Asklepios ile birlikte, biraz önce değindiğim bölgeye özgü önemli kültürel ilişkilerin yanı sıra, aynı zamanda Salus Augusti olarak da, hem imparatorun kişisel sağlığını, hem de Salus Imperii olarak devletin bekasını, yani sağlıklı bir idareyi kastediyor olabilir. Halk, özellikle eyaletlerde, M.S. 3. yüzyılın ilk yarısındaki huzursuzluklardan bıkmıştır. İfade bir de imparatorlar ve buna bağlı olarak yönetim politikası değişmektedir. Özellikle, imparatorların öldürülüşü ve meydana gelen iç çatışmalar nedeniyle, devletin zayıflayacağı, yani sağlığının bozulacağı düşüncesiyle, Salus, imparatorların ve devletin koruyucusu olarak Roma'da olduğu kadar, eyaletlerde de giderek artan boyutta önem kazanmıştır. Öte yandan, Tanrıça Nemesis de, M.S. 3. yüzyılda imparatorların yanında, hem onu koruyucu hem de onun himayesinde olan sıklıkla betimlenmiş "oyunların hamisi" bir figürdür.

Sonuç olarak, ben, Soloi Pompeiopolis'te sütunlu caddeye, İmparator Balbinus'un portre heykelinin, belli bir tasvir programı çerçevesinde, yüksek memur ve tanrılarla birlikte dikildiğini ve Hygieia'nın (belki Salus'un), hem imparatorun kişisel sağlığını, hem de Kilikia eyaletinin ve Roma Devleti'nin sağlığını koruyan bir sağlık personifikasyonu olduğunu düşünüyorum. Tabii, Hygieia heykelinin de bir portre başını, yani Balbinus'un eşinin portresini taşıması da mümkündür¹⁴. Portrelerinden tanıdığımız, fakat adını dahi bilmediğimiz bu imparatoriçenin, bir Romalı'dan çok, Suriyeli fizyonomisi taşıdığı ileri sürülmüştür¹⁵. Belki o, bu yöreden biri dahi olabilir. Ne yazık ki, bu konuda kaynaklar suskundur ve düşüncelerimiz bir varsayımdan öteye gidemez. Fakat, hem 60 yaş üzeri olgunluğu, hem de Anadolu'da defalarca kanıtladığı iyi idareci vasfına sahip Balbinus'un, imparator olmasını memnuniyetle karşılayan ve bu görevde uzun süre kalarak imparatorluğun rahat bir nefes almasını dileyen kent halkının, böyle bir tasvir programını uygulamış olması çok mantıklıdır.

Üslup kriterine göre M.S. 3. yüzyılın ikinci çeyreği içine yerleştirebileceğimiz Soloi Pompeiopolis heykelleri, Balbinus'un imparatorluk dönemine göre, kesinlikle M.S. 238 yılının ilk altı ayı içine tarihlendirilebilir.

KISALTMALAR

AK	= Antik Kaynaklar
Aşğ./aşğ.	= Aşağıya/aşağıda
Bkz./bkz.	= Bakınız
DT	= Doktora Tezi
IstMitt	= İstanbuler Mitteilungen
Kat.	= Katalog
Krş./krş.	= Karşılaştırınız.
Lev.	= Levha
MarbWPr	= Marburger Winckelmann-Programm
Nr.	= Numara
RE	= Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.
Roscher, ML	= W. H. Roscher, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie
vb.	= ve benzeri/benzerleri
vd(d).	= ve devamındaki sayfa(lar)
Yuk./yuk.	= Yukarıya/yukarda

14 Balbinus lâhti üzerinde ("Venüs" olarak da) betimlenmiştir Bkz. C. Reinsberg, "Der Balbinus-Sarkophag-Grablege eines Kaisers?" *MarbWPr.* 1985, 12, Lev.5,1.

15 B. M. Felletti Maj, *Iconografia Romana Imperiale II. Da Severo Alssandro a M. Aurelio Carino* (1958) 142 vd.

Resim 1: Hygieia,
[Yük. (mevcut) 1.51
m.]

Resim 2: Asklepios-Telesphoros
[Yük. (mevcut) 1.50 m.]

Resim 3: Hygieia-Asklepios grubu
Münih, Kilikia-Adana'dan ?
[Yük. 0.53 m.]

Resim 4: Yılan dolanmış ağaç parçası

Resim 5: Nemesis [Yük.: 1.26 m.]

Resim 6: Dionysos

Resim 7: Balbinus,
[Yük.: 2.07 m.]

Resim 8: Erkek Heykeli
[Yük.: 1.57 m.]

Resim 9: Balbinus
Soloi Pompeiopolis % 50 Soloi Pompeiopolis Peiraieus
% 50 Peiraieus

DIE HAGIA SOPHIA (SÜLEYMAN PAŞA CAMİİ) IN VİZE BERICHT ÜBER DIE ARBEITEN IM JAHR 2003

Franz Alto BAUER*
Holger A. KLEIN

Am südlichen Abhang der Akropolis von Bizye, dem heutigen Vize im türkischen Teil Thrakiens, erhebt sich die sog. "Hagia Sophia" (Ayasofya, Süleyman Paşa Camii). In ihrer architektonischen Form bildet die 25 m. lange und 12 m. breite Kirche eine Mischform aus basilikalem Längsbau und Kreuzkuppelbau (Abb. 1, 2). Das Erdgeschoß ist nach dem Vorbild einer dreischiffigen Basilika organisiert, wobei das Mittelschiff und die überwölbten Seitenschiffe durch jeweils drei Stützen voneinander geschieden sind: zwei massive Pfeiler in den Ecken der Kuppelvierung und zwei gedrungene Säulen mit korinthischen Kapitellen zwischen den nördlichen und südlichen Pfeilerpaaren. Die Einwölbung über der Emporenebene erfolgt durch zwei sich durchdringende Tonnengewölbe. Hier leiten vier Pendentifs auf eine kreisrunde Standfläche über, auf der sich der durchfensterte Kuppeltambour und die abschließende Kuppel erheben. Auf der Nord- und Südempore schließen im Osten eingewölbte Nebenräume mit Apsiden an die offenen Galerien an; nach Westen hin erreicht man über je einen Eckraum die Empore über dem Narthex, die heute keine Eindeckung mehr besitzt.

Semavi Eyice publizierte 1969 erstmals einen Grundriß dieses Baus¹. Aufgrund bautypologischer Überlegungen, vor allem aber aufgrund eines Vergleichs mit den Kuppelbasiliken von Mistras gelangte er zu einer Datierung ins 13. oder 14. Jahrhundert². Cyril Mango bewog hagiographische Überlegungen zu einer unterschiedlichen Datierung³. Die 902/03 verstorbene Maria die Jüngere soll ihrer Heiligenlegende zufolge in der "Bischofskirche" von Bizye bestattet worden sein. Da es sich bei der "Bischofskirche" vermutlich um die heute als "Hagia Sophia" bekannte Kirche handelt, müsse diese vor dem Tod der Heiligen entstanden sein.

Der Bau wurde vermutlich im 16. Jh. in eine Moschee umgewandelt und diente als solcher noch bis in die 70er-Jahre des 20. Jhs. Seit der Profanisierung des Baus beschleunigte sich sein Verfall. Der spätosmanische Holzaufbau über dem Narthex, der

* PD Dr. Franz Alto BAUER, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Ayazpaşa Camii Sokak No: 48, 80090 Gümüşsuyu-Istanbul/TÜRKİYE f-a.bauer@unibas.ch

Prof. Dr. Holger A. KLEIN, Columbia University, New York/ABD

hak56@columbia.edu

Der Generaldirektion für Kulturerbe und Museen der Türkischen Republik danken wir für die Erteilung der Surveygenehmigung. Für Unterstützung und hilfreiche Hinweise möchten wir Robert Ousterhout (Univ. of Urbana Champaign), Urs Peschlow (Univ. Mainz) und Cecil Lee Striker (Univ. of Pennsylvania) herzlichst danken. Bei unseren Arbeiten vor Ort waren uns Serpil Arık (Bursa Müzesi), Mustafa H. Sayar (Istanbul Üniversitesi) und Zülküf Yılmaz (Kırklareli Müzesi) behilflich. Die Belediye von Vize ließ uns jede erdenkliche Hilfe zukommen.

1 S. Eyice, "Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler", *Belleten* 33, 1969, 325-358, hier 326-333.

2 S. Eyice, "Les Monuments Byzantins de la Thrace Turque", *Corsi di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina* 18, 1971, 293-308, hier 293-297; ders., "Ayasofya'lar", *Ayasofya Müzesi Yıllığı* 11, 1990, 1-17, hier 15-17 (mit engl. Übersetzung: The other "Ayasofyas", ebenda 18-37, hier 34-37).

3 C. Mango, "The Byzantine Church at Vize (Bizye) in Thrace and St. Mary the Younger", *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* 11, 1968, 9-13.

noch auf alten Photographien zu sehen ist (Abb. 3), ging zugrunde, so daß das Gewölbe des Narthex dauerhaft der Witterung ausgesetzt und inzwischen akut vom Einsturz bedroht ist. In den Jahren 1978-1983 wurden von Seiten der Istanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü umfangreiche Arbeiten mit dem Ziel einer Instandsetzung vorgenommen. Hierzu wurde der Bau zunächst vom Erdreich befreit, das sich im Laufe der Jahrhunderte an den Außenmauern angelagert und zu einer beträchtlichen Niveauerhöhung geführt hatte (Abb. 3). Man grub das Erdreich bis zum Bodenniveau der Kirche ab und umgab den Bau mit einer modernen, U-förmigen Stützmauer, die sich im Abstand von ca. 3-5 m. um die Nord-, Ost- und Südseite des Baus zieht (Abb. 1). Zudem verstrich man am Außenbau der Kirche die Fugen zwischen den Kleinquadern mit einem roten Mörtel, der die Analyse des Baubefunds erheblich erschwert. Vermutlich aus finanziellen Gründen unterblieb der moderne Fugenverstrich im Bereich des Narthex' und des Eingangsjochs. Im Inneren des Baus entfernte man den osmanischen Marmorplattenbelag, der noch auf älteren Aufnahmen zu sehen ist. Auf dem Niveau des einstigen Bodenbelags der Kirche, der sich noch in einigen geringen Resten erhalten hat, brachte man einen Betonboden ein. Die nicht von Fresken bedeckten Wandflächen im Inneren der Kirche wurden flächendeckend mit Mörtelverputz versehen (Abb. 2).

Zu den gravierendsten Folgen dieser Instandsetzungsmaßnahmen zählt, daß infolge der Abtragung des Erdreichs um den Bau und der gleichzeitigen Anlage einer umlaufenden Stützmauer sich nun in diesem Bereich das Regenwasser sammelt und ins nördliche Seitenschiff – in niederschlagsreichen Perioden auch ins Mittelschiff – eindringt. Die unteren Mauerpartien haben sich bereits so sehr mit Wasser vollgesogen, daß Verputz und Teile der Ausmalung abblättern (Abb. 4). Da auch auf eine provisorische Eindeckung des Narthex verzichtet wurde, ist dessen Gewölbe nach wie vor der Witterung ausgesetzt. Das Wasser löst den Mörtel aus dem Gewölbe und verursacht, daß immer wieder einzelne Bruchsteine der Wölbung herabfallen (Abb. 5). Die Zersetzung der Bausubstanz wird auch durch den starken Pflanzenbewuchs auf dem Narthexgewölbe gefördert.

Der bedrohliche Zustand dieses einzigartigen Baus war ausschlaggebend für ein Kooperationsprojekt zwischen dem Deutschen Archäologischen Institut (Abteilung Istanbul) und der Columbia University in New York, dessen Ziel die Erforschung und gleichzeitige Vorbereitung einer Restaurierung des Baus ist. In einer ersten Arbeitskampagne im Sommer 2003 wurde eine Bauaufnahme vorgenommen, deren Ziel die Dokumentation des status quo ist. Es wurden zwei Grundrisse auf der Erdgeschoß- und Emporenebene, ein Längsschnitt sowie zwei Querschnitte des Baus angefertigt. Zugleich wurden alle Werkstücke und Spolien im Bereich der Kirche zeichnerisch und photographisch dokumentiert⁴.

Infolge der partiellen Freilegung der Kirche in den frühen 80er-Jahren kamen Details zutage, die in die neuen Grundrisse und Schnitte des Baus eingetragen wurden: etwa die nördliche Seitenapsis, die im unteren Bereich des Baus erhalten ist, oder das Arkosolgrab in der Südwestecke des Naos. Zugleich wurde der Versuch unternommen, auch die einzelnen Bau- und Ausstattungsphasen im Plan hervorzuheben (Abb. 6-8).

Als vorläufige Ergebnisse lassen sich festhalten: Die Beleuchtung des Naos erfolgt heute durch je drei hohe Fenster in der Tympanonwand der Nord- und Südepore, acht (ursprünglich sechzehn) Fenster im Kuppeltambour, drei große Fenster im Apsisgewände und fünf (ursprünglich sieben) kleinere Fenster in der Apsiskalotte. Die Zusetzung von acht Fenstern in der nördlichen Hälfte des Kuppeltambours geht auf die Erneuerung der in spätbyzantinischer oder osmanischer Zeit offenbar teilweise eingestürzten Kuppel zurück. Die erneuerten Partien zeichnen sich durch eine divergierende Mauertechnik aus: das breite Ziegelband, das sich in den erhaltenen byzantinischen Partien findet, fehlt hier; das Quadermaterial ist heterogener dimensioniert; Ziegelsteine begegnen hier auch in den senkrechten Fugen zwischen den Quadern. Das Apsisgewände besaß einst drei hohe Fenster, die heute vermauert sind. Die Vermauerung wurde notwendig, da sich vor allem im Osten des Baus Erdreich angelagert hatte und das

4 Projektleitung: Franz Alto Bauer (Istanbul/Basel) u. Holger A. Klein (New York). Teilnehmer: Roberta Casagrande (New York), Kirstin Noreen (Baton Rouge), Ralph C. Rosenbauer (Berlin). Dauer der Kampagne: 14. Juli bis 2. August 2003.

Niveau hier beträchtlich angestiegen war. Reste der ursprünglichen großen Apsisfenster sind trotz starker Restaurierungen an der Außenwand des Baus eindeutig ablesbar. Die Nebenapsiden besaßen einst je eine Fensteröffnung, und auch die östlichen Kapellenräume der Emporen dürften einst schmale, schlitzförmige Fenster besessen haben.

Bei den massiven Pfeilern in den Ecken der Kuppelverierung handelt es sich um eine nachträgliche Baumaßnahme⁵. Ursprünglich befanden sich auch hier Säulenstützen, die allerdings entweder infolge des hohen statischen Drucks oder aufgrund von Erdbeschäden ersetzt werden mußten.

Mit der Restaurierung der Jahre 1978-1983 verschwanden fast alle Hinweise auf die Abfolge der Bodenniveaus, da man den späten osmanischen Plattenbelag restlos entfernte. Geringe Reste des originalen Marmorbelags haben sich im südlichen Seitenschiff erhalten. Hierbei handelt es sich um in situ befindliche, leicht gelbliche Marmorplatten, deren Niveau mit der Standfläche der Plinthen der Säulenstützen korrespondiert. Zu diesem ersten Bodenbelag gehören offenbar auch die Reste eines opus-sectile-Bodens, die im osmanischen Bodenbelag wiederverwendet wurden und sich als lose Bruchstücke teilweise erhalten haben (Abb. 9): fünf Bruchstücke mit variierendem geometrischen Dekor sowie einzelne geschnittene opus-sectile-Plättchen. Größere Partien originalen Fußbodens haben sich im Bema- und Apsisbereich erhalten, der gegenüber dem Naos durch eine Stufe abgesetzt war. Auf der Höhe der Westseite des Bemas ist noch heute ein sorgfältig gefügter Absatz aus marmornen Basisblöcken erkennbar, die einst die Grenze zum Sanktuar bildeten. Daß sich hier das Templon befand, legen verschiedene Ein- und Abarbeitungen in den Blöcken nahe.

An der Südwand des Kircheninneren befinden sich zwei Arkosolgräber. Ein mit dem Kirchenbau gleichzeitiges Arkosolgrab (A) befindet sich im dritten Joch von Westen, ein erst nachträglich eingebautes Arkosol (B) befindet sich im ersten Joch. Während der von den Vakıflar durchgeführten Restaurierungsarbeiten wurde unter dem Fußboden von Arkosol A ein Grab entdeckt, in dem sich menschliche Gebeine befanden. Nach Auskunft des leitenden Architekten der Restaurierungsarbeiten, Erol Çetin, lag dieses Grab unterhalb des byzantinischen Fußbodenniveaus und war mit flachen Ziegeln bedeckt. Auf der Brust des Skeletts liegend wurde ein Bleisiegel gefunden, dessen Inschrift, eine Anrufung an die Muttergottes, sich auf Theodoros Dekapolites, einen auch aus anderem Zusammenhang bekannten Juristen des frühen und mittleren 10. Jahrhunderts beziehen läßt⁶. Über der Arkosolnische haben sich Reste eines Freskos erhalten: im Zentrum ist der thronende Christus zu erkennen – leicht identifizierbar am aufgeschlagenen Codex mit der Inschrift ΕΓΩ ΕΙΜΙ ΤΟ ΦΩΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ. Zur Rechten Christi befindet sich eine etwas kleinere weibliche Figur, vermutlich Maria, weiter außen folgt ein Engel. Wie bereits Ötügen und Ousterhout erkannten, ist die Darstellung als erweiterte Deesis mit Christus zwischen Maria und Johannes, flankiert von zwei Engeln, zu rekonstruieren⁷.

Arkosol B gehört mit Sicherheit einer späteren Bauphase an. Hierfür spricht der Befund an der Außenfassade: Um die gewünschte Tiefe von 1,24 m. zu erreichen, hat man die Außenwand der Kirche in diesem Bereich ausgebrochen und durch eine zwischen den Wandvorlagen hervorspringende, aus Bruchsteinen bestehende Aufmauerung verschlossen. Zugleich hat man das Arkosolgrab nach Innen bis auf die Höhe der östlich anschließenden Wandvorlage erweitert. Jeglicher Ausstattungsrest fehlt; die Wandoberfläche wurde in den frühen 80er Jahren mit weißem Mörtelverputz versehen.

Innerhalb des Naos und des Narthex lassen sich – abgesehen von dem bereits erwähnten Deesis-Fresko über Arkosol A – noch an einigen weiteren Stellen geringe Reste der ursprünglichen Ausmalung beobachten. In der Ecke zwischen der West-

5 Eyice, *Trakya* (wie Anm. 1), 329; ders., *Thrace Turque* (wie Anm. 2), 275; Mango, *Byzantine Church* (wie Anm. 3), 9 Anm. 2.

6 Zu dem Bleisiegel vgl. Y. Ötügen – R. Ousterhout, "Notes on the Monuments of Turkish Thrace", *Anatolian Studies* 39, 1989, 121-149, hier 139-140 mit Taf. 33a.

7 Ötügen – Ousterhout (wie Anm. 6), 140 ff. mit Abb. 6 (Umzeichnung).

wand des Naos und der anschließenden südlichen Stützenwand ist noch eine größere Partie dunkelblauem Grunds zu erkennen. An der Ostwand des Narthex, im Joch zwischen dem Zugang zum Naos und dem Minaret, haben sich spärliche Reste zweier nimbierter Figuren erhalten, deren Gesichter nachträglich ausgeschlagen wurden. Diese Malereischicht befindet sich unmittelbar auf dem Ziegelmauerwerk, muß also zur Erstausrüstung der Kirche gehören⁸.

Beim Entfernen des Erdreichs im Narthex im Jahre 1995 fielen einzelne Partien der byzantinischen Ausmalungen von der Wand ab und brachten ein Fragment mit der Darstellung einer weiblichen Heiligen in Orantenhaltung zum Vorschein⁹. Unter der Figur befand sich die einst von Lampousiades publizierte Inschrift, die Mango als Pilgergraffito mit Anrufung an die hll. Maria und Martha interpretierte und bereits in den 60er-Jahren als verloren ansah¹⁰.

Im Bereich der Kirche fanden sich zahlreiche Werkstücke, sowohl als Spolien im Mauerwerk verbaut, als auch außerhalb jeglichen Kontexts in und außerhalb des Baus. Diese in der bisherigen Forschungsliteratur nur summarisch erwähnten Werkstücke wurden zeichnerisch und photographisch dokumentiert. Dazu zählen Fragmente verschiedener Schrankenplatten (Abb. 10, 11), eine nahezu komplette Ambowange (Abb. 12) und die Plattform eines Ambos, ein Türsturz mit einem Reliefkreuz an der Stirnseite, ein Werkstück in der Form eines Tür- oder Fenstersturzes mit der Inschrift † HAIAC † (Abb. 13) und verschiedene osmanische Grabsteine. Problematisch ist, daß fast alle Werkstücke entkontextualisiert sind und nicht sicher ist, ob sie aus der Hagia Sophia oder einem der benachbarten Bauten stammen. Die unterschiedliche Gestaltung der zumeist ins 6. Jahrhundert zu datierenden Schrankenplatten deutet auf unterschiedliche Primärkontexte hin.

Viele der noch offenen Fragen, vor allem zur Chronologie und Bauabfolge, können erst nach dem für 2004 vorgesehenen Abschluß der Baufnahme beantwortet werden. Fraglich ist noch der Umfang der Instandsetzung des Baus in spätbyzantinischer bzw. osmanischer Zeit, in der man die Nordhälfte der Kuppel wiedererrichtete. Zu klären bleiben auch die Mauerreste, die sich in dem Bereich vor der Westseite der Kirche abzeichnen. Hier sind Spuren eines weiteren Baukörpers zu erkennen, bei dem es sich um eine ungedeckten Vorhof aus osmanischer Zeit gehandelt haben könnte. Schließlich soll das Verhältnis der Kirche zu ihrem Vorgängerbau geklärt werden. Reste der Apsis und der östlichen Begrenzungsmauern der Seitenschiffe einer dreischiffigen Basilika haben sich östlich der Dreiapsidengruppe erhalten¹¹. Von besonderer Bedeutung wäre es, das einstige Fußbodenniveau und die Lage der Stützenwand der älteren Kirche zu bestimmen. Vermutlich gehören Reste älterer Mauerpartien unter der modernen Stützmauer ebenfalls zu dieser ersten Kirche. Möglicherweise lassen sich weitere Reste der ersten Kirche auch im Westbereich vor der heutigen Kirche feststellen.

Vordringlichste Aufgabe ist jedoch eine zumindest teilweise Sicherung des Kirchenbaus. Um den vom Einsturz bedrohten Narthex zu sichern, ist es notwendig, möglichst umgehend über dem Gewölbe ein Schutzdach zu errichten. Ein zweites Problem ist der Wasserstau im Bereich zwischen Kirchenäußerem und moderner Stützwand sowie im Kircheninneren. Eine Entwässerung kann nur nach Westen hin erfolgen. Somit wäre es wünschenswert, westlich der Kirche Grabungs sondagen vorzunehmen, um Klarheit über den Befund in diesem Bereich zu schaffen. Erst auf dieser Grundlage kann entschieden werden, ob die Anlage von Drainagekanälen sinnvoll ist. So wäre dazu beigetragen, den Verfall des Baus zu stoppen und die Grundlage für eine behutsame Restaurierung zu schaffen.

8 Ötügen – Ousterhout (wie Anm. 6), 142.

9 A. Kahramankaptan – Ö. Ertuğrul, "Vize'den Tarih Fışkırıyor", *Mozaik* 1, September 1995, 18-33, hier 28 f. Bisher gelang es uns nicht, die Freskenreste aufzufinden. Eine Anfrage an das Museum von Kırklareli ergab, daß sie sich dort nicht befinden.

10 G. Lampousiades, "Οδοιπορικόν", *Thrakika* 9, 1938, 42-70, hier 66; Mango, *Byzantine Church* (wie Anm. 3), 11.

11 Ötügen – Ousterhout (wie Anm. 6), 138 f. (mit fig. 5).

Abb. 1

Abb. 2: C. Mango

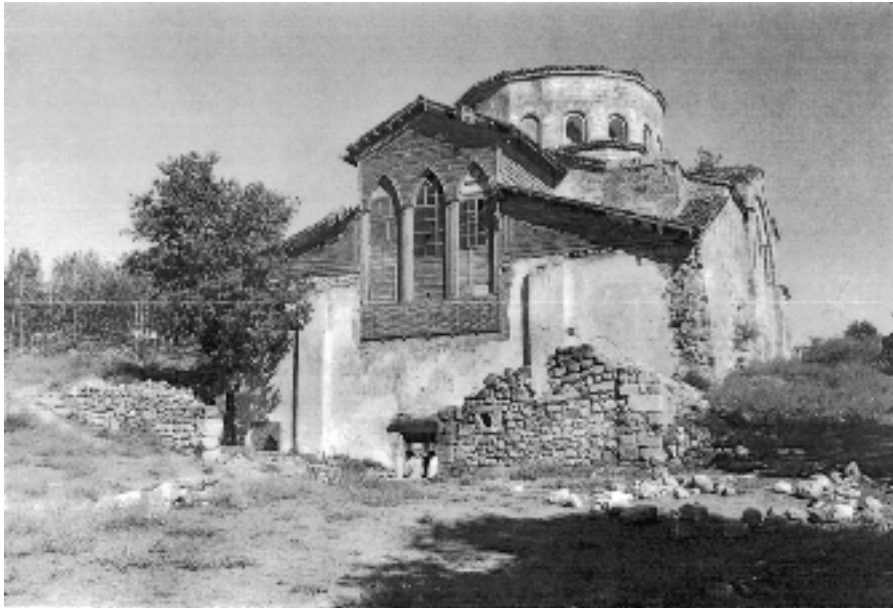

Abb. 3

Abb. 4

Abb. 5

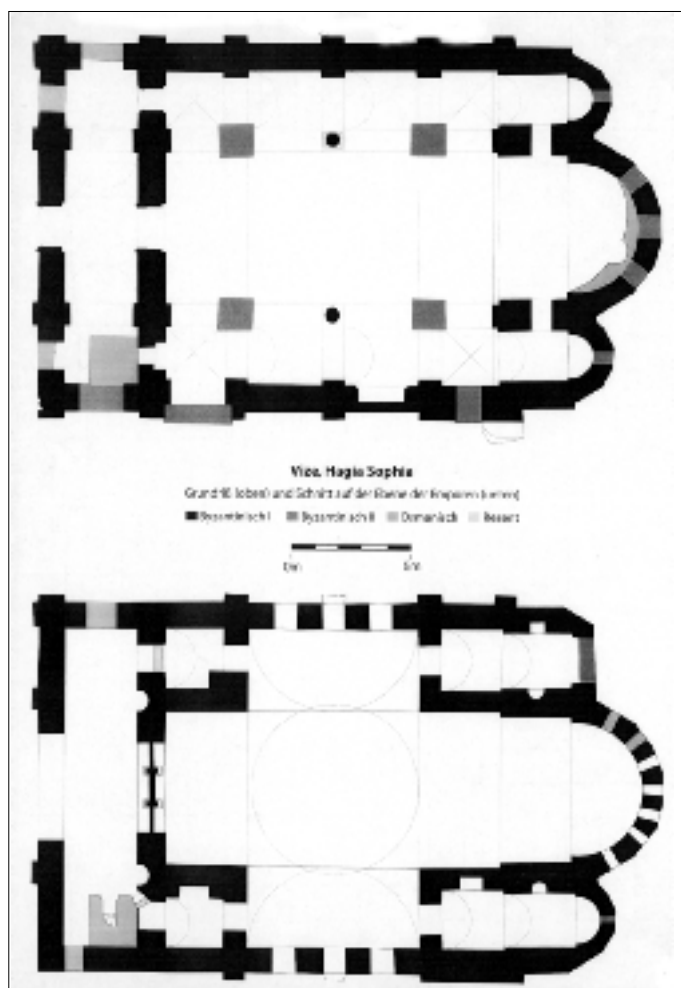

Abb. 6

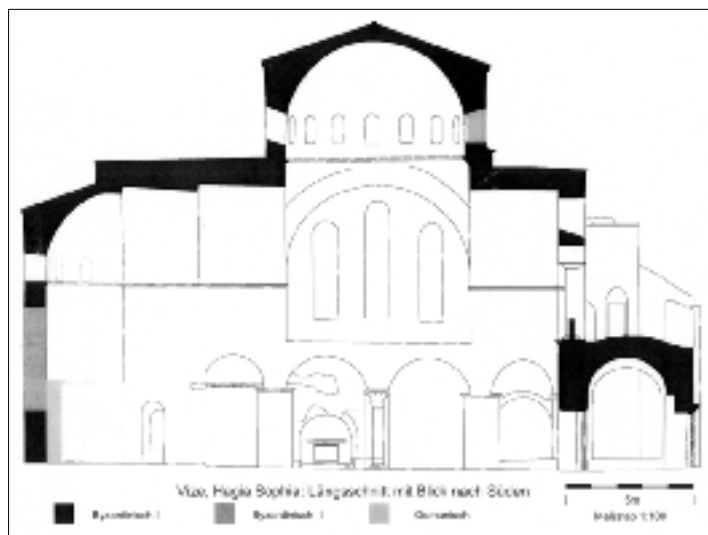

Abb. 7

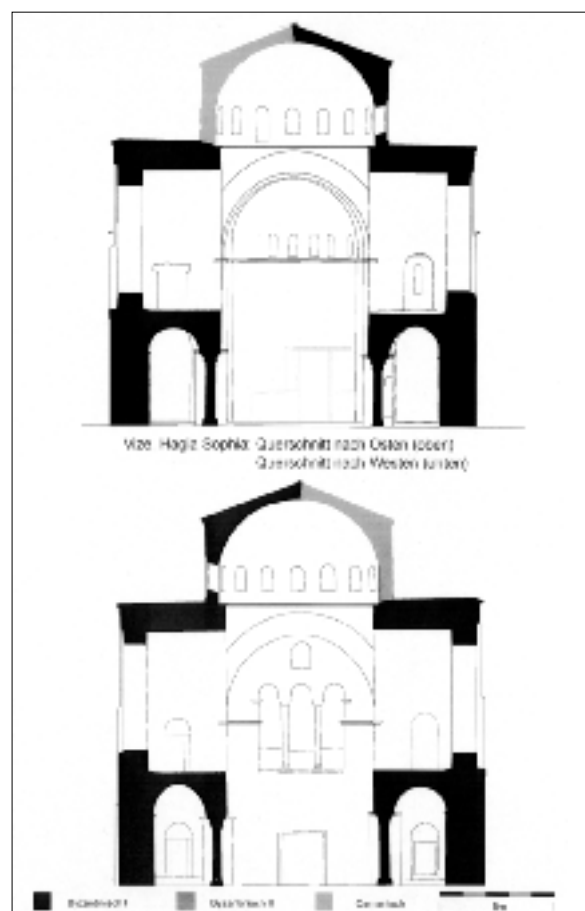

Abb. 8

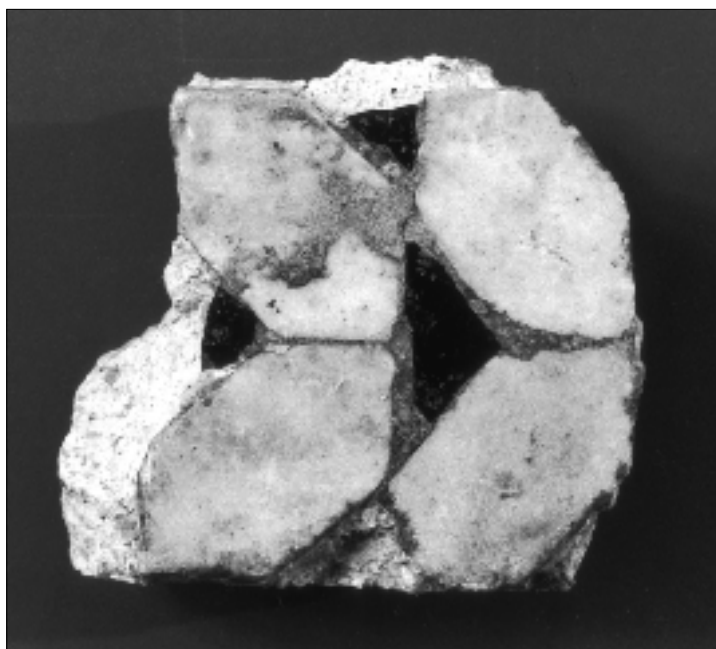

Abb. 9

Abb. 10

Abb. 11

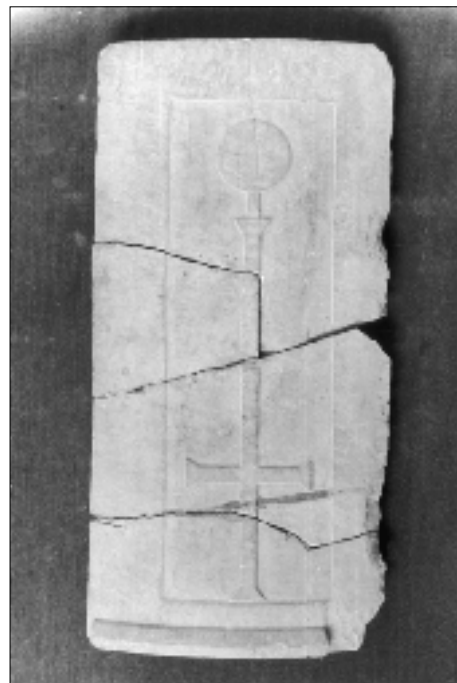

Abb. 12

Abb. 13

2003 YILI DENİZLİ/ÇIVRIL OVASI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Eşref ABAY*
Fulya DEDEOĞLU

2003 yılında ilk çalışması gerçekleştirilmiş olan Denizli/Çivril Ovası yüzey araştırması projesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınan izin ile başlatılmış ve 03-12 Haziran ve 28-31 Ekim 2003 tarihleri arasında 15 gün süreyle Ege Üniversitesi ile Berlin Freie Üniversitesi öğretim üyeleri ve arkeoloji öğrencilerinin ortak katılımı ile gerçekleştirilmiştir¹.

Araştırma bölgesini oluşturan Çivril Ovası, Denizli İli'ne bağlı ve Denizli İli'nin 96 km. kuzeydoğusundaki Çivril İlçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Ovanın yüzölçümü hemen güneyinde yer alan Baklan Ovası ile birlikte toplam 56.478 km² yi bulmaktadır. Doğudan batıya uzanan söz konusu ovalar, doğudan 2444 m. yüksekliğinde Akdağ, kuzeydoğudan Bulkaz Dağı, batıdan Banaz Vadisi'nin yer aldığı 1000 m. yüksekliğindeki plato, güneyden Denizli çukuru ve güneydoğudan ise Beşparmak Dağları ile çevrelenmiştir (Harita).

Ege Bölgesi'nin en uzun akarsuyu olan ve Dinar-Sandıklı arasındaki dağlık arazide doğan Büyük Menderes Irmağı'nın suladığı ve çok verimli tarım alanlarının bulunduğu Çivril Ovası, gerek bu özelliğiyle gerekse kıyı Ege ile İç Anadolu arasındaki üç doğal geçiş yolundan en güneyde olanı üzerinde yer almasıyla her dönemde yoğun bir iskâna sahne olmuştur. Fakat bu zengin yerleşim potansiyeline rağmen bölge arkeolojik araştırmalar açısından oldukça ihmal edilmiştir. Bölgede 1951-1954 yılları arasında J. Mellaart², 1959-1960 yıllarında D. French³ tarafından yürütülen yüzey araştırmaları, bölgenin arkeoloji literatürüne girmesini sağlamıştır. 1954-1956 yılları arasında J. Mellaart ve S. Lloyd tarafından yürütülen Beycesultan kazıları ise bölgede bugüne kadar yapılan ilk ve tek arkeolojik kazı çalışmasını oluşturmaktadır⁴. Adı geçen bu arkeolojik araştırmaların oldukça eski tarihli çalışmalar olması sebebi ile bölgenin, yeni arkeolojik metotlar ve bakış açıları ile tekrar araştırılması ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu sebeple "Denizli/Çivril Ovası Yüzey Araştırması" projemizin beş temel amacı bulunmaktadır:

-
- * Yrd. Doç. Dr. Eşref ABAY, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Bornova-İzmir/TÜRKİYE
e.mail: e_abay@yahoo.com
Araş. Gör. Fulya DEDEOĞLU, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Bornova-İzmir/TÜRKİYE
e.mail: dedeoglufulya@hotmail.com).
- 1 2003 yılında gerçekleştirilmiş olan yüzey araştırmasına yazarlar dışında Berlin Freie Universität'den Prof. Dr. Hartmut Kühne ve Dr. Rainer Czichon, Ege Üniversitesi'nden master öğrencisi Erim Konakçı ve Araş. Gör. Aylin Erdem ile birlikte Berlin Freie Universität öğrencileri Marco Goldhausen, Johannes Bauman, Ewa Dutkiewicz, Sebastian Fischer, Jana Pokrandt, M. Theresia Starsman, Helen Bechers, Teinz Katharina ve Tatjana Scholz katılmışlardır.
- 2 Mellaart, J., 1954: "Preliminary Report on a Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey", *AS* 4, 175-240.
- 3 French, D., 1965: "Early Pottery Sites from Western Anatolia", *Bulletin of the Institute of Archaeology* 5, 15vd.
- 4 Lloyd, S.-J. Mellaart, 1962: *Beycesultan I, The Chalcolithic and the Early Bronze Age Levels*, Londra. Lloyd, S.-J. Mellaart, 1965: *Beycesultan II, Middle Bronze Age Architecture and Pottery*, Londra

a) Arkeolojik açıdan uzun süre ihmal edilmiş olan bölgede arkeolojik çalışmaların tekrar başlatılması.

b) Bölgenin kültürel ve tarihsel geçmişinin tespit edilmesi.

c) Bölgenin, çok aşamalı karmaşık yerleşim sistemlerinin görüldüğü Mezopotamya ile coğrafi açıdan karşılaştırılabilecek Anadolu'daki ender coğrafi koşullara sahip bölgelerden biri olması nedeni ile bölgedeki Prehistorik Döneme ait yerleşim şablonlarının tespit edilmesi.

d) Bölgede bir birine yakın mesafede oldukça büyük yerleşimlerin bulunması nedeni ile, bölgedeki yerleşim yerlerinin alan seçiminde ve buradaki sürekliliklerinde göz önünde tutulmuş olan etkilerin saptanması ve bölgenin antik dönemlerdeki ekonomik potansiyelinin araştırılması.

e) Bölgede, varlığı önceki çalışmalardan bilinen ve çalışmalarımız sırasında tespit edilen yerleşimlerin kayıtlandırılması ve olası tahribatların tespit edilmesi.

Projede ön görülen bu amaçlara ulaşmak için iki aşamalı bir strateji uygulanması uygun görülmüştür. Araştırmamızın ilk aşamasını, literatürde bilinen, kolayca tespit edilebilen yerleşimlerin yeniden incelenmesi ve değerlendirilmesi oluşturmaktadır. 2003 yılında yürütülmüş olan çalışmalar bu strateji doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Projenin ikinci aşamasını ise, henüz keşfedilmemiş olası yerleşimleri tespit etmek ve araştırmak oluşturmaktadır. Bu aşamada, araştırma bölgesinin coğrafi koşulları göz önünde bulundurularak yoğun alan taraması yöntemi gerçekleştirilecektir.

2003 yılında yukarıda anlattığımız birinci aşama dahilinde gerçekleştirdiğimiz çalışmada, yerleşim yerlerini incelemek için şu çalışma plânı uygulanmıştır: İlk olarak incelenen yerleşim yerinin koordinatları tespit edilip harita üzerinde işaretlenmekte, topografik plânı çıkartılmakta ve boyutları tespit edilmektedir. Daha sonra yerleşim yeri üzerinde buluntu toplama alanları oluşturulmakta ve oluşturulan bu toplama alanları sınırları baz alınarak buluntular toplanmaktadır. Son olarak incelenen yerleşimin doğal çevresinin genel görüntüsü fotoğraflandırılarak ve çizilerek kayda geçirilmektedir⁵.

Proje Kapsamında 2003 Yılında İncelenen Yerleşimler

2003 yılı çalışmaları Menderes Nehri ve Beycesultan yerleşmesi sınır alınarak, Çivril Ovası'nın güney bölümü sınırları içinde yürütülmüştür. Söz konusu bölge içinde ziyaret edilen 7 yerleşimden sadece 4 yerleşim yeri detaylı incelenmiş ve kayıt edilmiştir (Harita). Araştırma yapılan zamanın tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu ve höyüklerin üstünün bitki örtüsü ile kaplı olduğu döneme denk gelmesi bunun yanı sıra yerleşim yerlerinin üzerinde modern köylerin bulunması, incelediğimiz diğer 3 yerleşimin istenilen şekilde araştırılmasını engellemiştir. Fakat bu yerleşimlerde en azından gelecek yıl yapılacak araştırmalar için ön incelemeler yapılmıştır.

01-Sarıbeyli Höyük

Sarıbeyli Höyük Çivril'in 10 km. güneyinde, Çivril-Denizli yolundan yaklaşık 800 m. içeride yer almaktadır (Harita). Coğrafi konumu itibarıyla Büyük Menderes Nehri'nin eski yatağının hemen kenarında bulunan yerleşim, "küçük ve büyük koni" olarak adlandırığımız iki tepeden oluşmaktadır. 0.6 hektar boyutunda olan "küçük koni" ova seviyesinden 6,5 m. yüksekliğindedir. 2.6 hektar olan "büyük koni" ise yaklaşık 25 m.yi bulan yüksekliği itibarı ile tümülüsü andırır bir şekle sahiptir. Bununla beraber "büyük koni"nin tepe noktasında bulunan kaçak kazı çukurunun profilinden mimarî kalıntıların varlığı tespit edilmiş ve aynı zamanda bu çukurdan toplanan keramikler bu tepenin tümülüstün ziyade bir höyük yerleşimi olabileceğini düşündürmüştür.

Tespit edilen buluntuların oranından yola çıkılarak yerleşimin en yoğun olarak Hellenistik-Roma Döneminde iskân edildiği söylenebilir. Yalnızca bu döneme ait bulun-

5 Bu sayede yerleşimin çevresi hakkındaki detaylı bilgiler sonraki dönemlerde de kullanılmak üzere arşivlenmektedir.

tuların ele geçirildiği "küçük koni", Hellenistik-Roma Döneminde yerleşime açılmış olmalıdır. Dolayısıyla aralarında yalnızca 66 m. mesafe bulunan iki koninin Hellenistik-Roma Döneminde bütün olarak algılanması gerekmektedir. Nitekim bu dönemde güçlü bir mimarînin olduğunu gösteren duvar temelleri ve sütun başlıkları ve yazıtlı taş parçası (Resim: 2) gibi kalıntılar "küçük koni"de toprak yüzeyinden gözlenebilmektedir.

Prehistorik döneme ait verilere ancak "büyük koni" de yapılan araştırmalar sonucunda ulaşılmıştır. Özellikle yerleşimin yamaçlarından Erken Tunç Çağı II ve Geç Tunç Çağı'na ait keramikler saptanmıştır (Resim: 1). Erken Tunç Çağı II'ye ait olan keramikler, gerek hamur özellikleri gerekse formları açısından Beycesultan tabaka XVI-XIII keramikleri ile karşılaştırılabilirken⁶, aynı şekilde Geç Tunç Çağı'na ait keramikler de yine Beycesultan'ın tabaka II keramikleri ile benzerlik göstermektedir⁷.

Yüzey araştırmasında tespit edilen bazı küçük buluntular arasında bir adet dokuma ağırlığı, Prehistorik Döneme tarihlendirilebilecek çakmaktaşı kazıyıcı ve bir adet cam bilezik parçası bulunmuştur (Resim: 3).

02-Yassı Höyük

Yassı Höyük Çivril'in 13.2 km. güneyinde ve Çivril-Denizli karayolu üzerinde yer almaktadır (Harita). Höyüğün bir kısmı karayolu yapımı sırasında, bir kısmı da höyüğün batısında yer alan modern Kızılçay Köyü'nün tarımsal faaliyetleri nedeni ile tahrip olmuştur. Höyüğün güneydoğu kısmında Osmanlı Döneminden kalma ve günümüzde de hâlâ kullanılan bir mezarlık bulunmaktadır.

Birisi höyüğün merkezinde, diğerleri höyüğün eteklerinde olmak üzere oluşturulan toplam 7 adet örnek toplama alanından tespit edilen keramikler ve diğer buluntular, höyükteki ilk yerleşimin Geç Kalkolitik Dönemde başladığını ve kesintisiz olarak İslâmî döneme kadar giden sürekli bir yerleşimin olduğunu göstermektedir. Keramiklerin yayılım alanı göz önüne alındığında, yerleşimin Erken Tunç Çağı II döneminde 30 hektar boyutlarında olduğu söylenebilir.

Bu yerleşim yerinde tespit edilen keramikler, Beycesultanın Geç Kalkolitik (Resim: 4) (Beycesultan XXXIV-XXIX)⁸, Erken Tunç Çağı I-III (Resim: 5-7) (Beycesultan XVIII-VI)⁹, Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı (Beycesultan V-I)¹⁰ keramikleri ile benzerlik göstermektedir.

Yüzey araştırmasında tespit edilen küçük buluntular arasında yine Erken Tunç Çağı için tipik 1 adet tek konik insize bezemeli ağırşak ile bir adet disk şekilli ağırşak yer almaktadır (Resim: 8). Aynı zamanda yine Erken Tunç Çağı'na ait olabilecek iki adet taş, bir adet tunç âlet tespit edilmiştir.

03-Ören Mevkii

Ören mevkii Çivril'in 15 km. güneyinde, modern Kavak Köyü yakınında yer almaktadır (Harita). Büyük Menderes Nehri yakınında bulunan yerleşim bugün batı tarafında yer alan modern sulama kanalı ile sınırlandırılmıştır. Yerleşimin hemen güneyinde Büyük Menderes Nehri ile yerleşim arasında bataklık bir alan bulunmaktadır. Bugün ova seviyesinden 7 m. yükselen yerleşimin üzerinde yürütülen tarımsal faaliyetlerden dolayı Antik Dönemdeki yüksekliği ve yayılım alanı tam olarak tespit edilememektedir.

Yerleşim üzerinde oluşturulan 4 örnek toplama alanında tespit edilen keramiklerin oranına göre höyüğün özellikle Geç Kalkolitik Dönemde yoğun olarak iskân edildiği

6 Lloyd, S-J. Mellaart, 1962: Vol I s. 142-190.

7 Lloyd, S-J. Mellaart, 1962: Vol III Part II, Fig.P.3. s. 11.

8 Lloyd, S-J. Mellaart, 1962: Vol I s.72-88.

9 Lloyd, S-J. Mellaart, 1962: Vol I s. 118-250.

10 Orta Tunç Çağı keramikleri için bkz. Lloyd, S-J. Mellaart, 1962: Vol II s.82-118. Geç Tunç Çağı keramikleri için bkz. Lloyd, S-J. Mellaart, 1962: Vol III s. 1-88.

anlaşılmaktadır (Resim: 9). Söz konusu keramikler Beycesultan tabaka XXXIV-XXIX'deki tipik Geç Kalkolitik I-IV keramikleri ile yakın benzerlik göstermektedir¹¹. Bunun dışında Erken Tunç, Orta Tunç ve Geç Tunç Çağı'na tarihlenen keramik buluntuları (Resim: 10) yine Beycesultan yerleşmesinin bu döneme ait tabakalarındaki keramiklerle benzerlik gösterir¹². Tespit edilen keramik buluntuları yerleşimin Prehistorik Dönemlerin ardından Hellenistik-Roma Döneminde de iskân gördüğünü ortaya koymaktadır.

04-Höyük Mevkii

Birbirine yakın üç höyüğün bir arada bulunduğu Höyük mevkii Çivril'in 20 km. güneyinde, bugünkü modern Yahyalı Köyü sınırları içinde yer almaktadır (Harita). Coğrafi konum olarak Menderes Irmağı'na oldukça yakın bir pozisyonda bulunan yerleşimlerden bir tanesi hariç diğerleri modern tarım çalışmaları sebebi ile oldukça tahrip olmuştur. Bundan dolayı höyüklerin konisi belirgin bir şekilde gözlenememektedir. Nitekim sit alanı olarak kaydedilen yerleşim, diğerleri ile karşılaştırıldığında daha yüksek bir koniye sahiptir ve üzerinde tarım faaliyeti bulunmamaktadır.

Yaklaşık 4 hektarlık bir alana yayılan yerleşim üzerinde toplam 5 adet örnek toplama alanı oluşturulmuştur. Söz konusu örnek toplama alanlarından elde edilen keramikler arasında Göller Bölgesi'nden bildiğimiz ve Erken Kalkolitik dönemlere tarihlenen kırmızı astar üzerine beyaz boya bezemeli bir grup bulunmaktadır (Resim: 11)¹³. Bu durum yerleşimin oldukça erken dönemden itibaren iskân edildiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra Beycesultan'ın Erken Tunç ve Orta Tunç Çağı tabakaları keramikleri ile benzer keramik buluntular, bu yerleşimin söz konusu dönemlerde de yerleşildiğini göstermektedir (Resim: 12)¹⁴. Küçük buluntu örnekleri arasında yer alan yassı suratlı pişmiş toprak insan figürünü¹⁵ ve insize bezemeli, tek konik ağırsak Erken Tunç Çağı için karakteristiktir (Resim: 13).

Yüzeyden tespit ettiğimiz keramik buluntular arasında yer alan Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemi keramikleri bu yerleşimin söz konusu dönemlerde de iskân edildiğini göstermektedir (Resim: 12).

05-Dedemköyü Höyük

Dedemköyü Höyük Çivril'in 13.6 km. güneyinde, Büyük Menderes Nehri'ne yaklaşık 150 m. uzaklıkta yer almaktadır (Harita). Höyüğün çevresinde geniş tarım alanları yer almaktadır. Höyüğün üzeri tamamen bitki örtüsü ile kaplı olduğundan höyük üzerinde yeterli çalışma imkânı bulunamamıştır. Höyük üzerinden toplanan çok az sayıdaki keramik buluntuları (Resim: 14) Geç Tunç Çağı¹⁶, Hellenistik, Roma ve İslâmî Döneme tarihlenmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak 2003 yılında Çivril bölgesinde yapmış olduğumuz ilk çalışmamızda, bölgede daha önce yapılmış çalışmalarda tespit edilememiş ve Hacılar boyalıları'nın gösterdiği gibi olasılıkla Erken Kalkolitik Döneme kadar geriye giden yerleşimlerin varlığı tespit edilmiştir. Bunun yanında araştırma yaptığımız yerleşimlerden elde edilen

11 Lloyd, S-J. Mellaart, 1962: Vol. I s.72-88.

12 Lloyd, S-J. Mellaart, 1962: Vol. I s. 118-250, Vol. III, s. 1-88.

13 Mellaart, J. 1970: Excavation at Hacilar, Vol. I, University Press, Edinburg.

14 Lloyd, S-J. Mellaart, 1962: Vol. I s. 118-250, Vol. III, s. 1-88.

15 Söz konusu figürinin benzeri Küllüoba Höyük'te Erken Tunç Çağı I tabakasında tespit edilmiştir (Efe,T.-D. Ş. M. Ay 2001: "Küllüoba: İç Kuzeybatı Anadolu'da bir E.T.Ç. Kenti, 1996-2000 Yılları Arasında Yapılan Çalışmaların Genel Bir Değerlendirmesi" *TÜBA-AR*/4: 62, Çizim 6a).

16 Vol. III, s. 1-88.

ilk veriler bölgenin hemen hemen her dönemde yoğun yerleşime sahne olduğunu göstermektedir.

Özellikle Erken Tunç Çağı II'de yerleşim şemasının değişmeye başladığı ve yerleşimlerin boyutlarının büyüdüğü gözlenmektedir. Yassı Höyük'ten elde ettiğimiz bu doğrultudaki sonuçlar Beycesultan gibi bölgenin en büyük merkezî yerleşimi dışında bu merkez yerleşime çok yakın ikincil büyük merkezlerin olduğunu göstermektedir. Bölgede yaptığımız çalışma henüz başlangıç aşamasında olsa da, elde edilen bu veriler bölgede tahmin edilenden daha kompleks bir yerleşim sisteminin olabileceğini göstermektedir. Fakat projenin henüz başlangıç aşamasında olmasından dolayı bölge ile ilgili aydınlatmaya çalıştığımız sorulara bu aşamada somut cevaplar vermek zordur. Bölgede gelecek yıllarda da devam edecek araştırmalarımızın söz konusu sorulara ışık tutacağını ummaktayız.

Harita

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

Resim: 12

Resim: 13

Resim: 14

ANKARA ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ'NDEKİ BİZANS MADEN ESERLERİ: AĞIRLIKLAR VE HAÇLAR¹

Meryem ACARA ESER*

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin başvuru-
rumuza verdiği olumlu yanıt sonucunda Aralık 2003 tarihinde çalışılmıştır².

Müzenin Bizans maden eserleri açısından zengin bir koleksiyona sahip olması nedeniyle iki tür seçilmiş; devletin kontrol sisteminin bir parçası olan sikke kontrol ağırlıkları ve günlük yaşamda kullanılan ticarî ağırlıklar çalışmanın birinci bölümünü, dinî ayinlerde (liturji) kullanılan haçlar ise ikinci bölümü oluşturmuştur.

AĞIRLIKLAR

Koleksiyonunda Yunan, Roma ve Selçuklu dönemlerine ait ağırlıklar da bulunan müzede Bizans Dönemine ait dokuz ağırlık saptanmıştır. Ağırlıklardan dördü sikke kontrol, beşi ticarî ağırlıktır. Eserlerin tümü satın alma yolu ile müze koleksiyonuna dahil edilmiştir.

Bizans Dönemi ölçü sistemi, yazılı kaynaklar, sikke, ağırlık gibi günümüze ulaşan verilerle çözümlenebilmektedir. Söz konusu verilere göre, Bizans Döneminde, Geç Roma *poundunu* (*litra*) esas alan Bizans poundu kullanılmıştır. İmparator I. Konstantin'in kabul ettiği orijinal *pound* (*litra*, 327,45 gram), 12 *ounce* ve 72 *solidi*ye eşittir. *Solidus* Bizans Döneminde *nomisma* olarak adlandırılmış ve ağırlığının bir *pound* (*litra*)un 1/72'si yani 4.55 gram olmasını şart koşan imparator I. Konstantin tarafından altın sikke ayarı için yürürlüğe konmuştur. Ancak günümüze gelen örnekler, *nomisma* ve *poundun* ağırlığının değişebildiğini göstermektedir. Bir *pound*; 4.-6. yüzyıllar arasında 324 gr., 6.-7. yüzyıllar arasında 322 gr., 7.-9. yüzyıllar arasında 320 gr., 9. yüzyıl ile 13. yüzyıl başı arasında 319 gr.dır, daha sonra bu değer 319 gr.ın da altına düşmüştür. Aynı şekilde *nomismanın* ağırlığı da 4.55 gr. ile 4.00 gr. arasında değişmektedir. Bizans Döneminde, tartı aleti olarak kantar ve terazi birlikte kullanılmıştır. Kantarlarda kullanılan ağırlıklar küre, büst veya küçük heykel biçimindedir. Terazilerde kullanılan ağırlıklar ise; üst ve alttan yassılatılmış küre, kare ve disk biçimindedir. Ağırlıklarda bronz, kurşun ve cam olmak üzere üç malzeme kullanılmıştır. Müzede incelenen ağırlıklar te-

* Dr. Meryem ACARA ESER, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Beytepe-Ankara/TÜRKİYE
e-posta: acar@hacettepe.edu.tr

1 Araştırma iki farklı konuyu içerdiğinden ayrı çalışmalar halinde ve ayrıntılı bir şekilde yayınlanması planlanmıştır. Bu çalışmada ise, bu yıl ilk kez Uluslararası Kazi, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nda Müze Araştırmaları Toplantısı düzenlendiğinden Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yaptığımız araştırmanın ön raporunun sunulması amaçlanmıştır.

2 T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü Sayın Hikmet Denizli'ye, müzedeki çalışmalarım sırasında gösterdiği yardım ve ilgiden dolayı Müze Uzmanı Arkeolog Sayın Dr. Zehra Taşkiran ve Antropolog Gülay Arslan'a sonsuz teşekkür borçluyum.

razilerde kullanılan tipte, düz, bronz ağırlıklardır. Söz konusu ölçü âletlerinin ticarî ağırlık veya sikke kontrol ağırlığı olduğu üzerlerindeki, değer gösteren harflerden anlaşılmaktadır. Ticarî ağırlıklarda "I", sikke ağırlıklarında "N" harfi görülür. Üzerinde değerini gösteren her hangi bir harf bulunmayan ağırlıklar ise gramlarına göre değerlendirilmektedir³.

Müze de dört sikke kontrol ağırlığı saptanmıştır. Kare biçimindeki ağırlıkların malzemesi bronzdur, üzerlerindeki harfler ve süslemeler kazıma tekniği ile yapılmıştır. Arka yüzleri düz olan ağırlıklardan, 55.33.03 (Resim: 1) ve 55.35.03 Env.No.lu iki örneğin üzerinde 1 *nomisma* değerini gösteren "N" harfi bulunur⁴. 55.36.03 Env.No.lu ağırlığın üzerinde basit bir çelenk motifi içerisinde, tahrip olduğundan çözümlenemeyen harfler bulunmaktadır. 2 *nomismata* değerindeki ağırlığın üzerindeki okunamayan harfler "N B" dir⁵. 137.4.96 Env.No.lu, 3 *nomismata* değerindeki dördüncü ağırlığın üzerinde "N I" harfleri yer alır⁶.

Müze de beş ticarî ağırlık saptanmıştır. Malzemesi bronz olan ağırlıkların biçimleri, harfler ve süslemelerin yapım teknikleri farklılık gösterir. 2 *ounce* değerindeki ağırlıklardan 23.17.03 Env.No.lu örnek kare biçimindedir. Üzerinde kazıma tekniği ile yapılmış çift kollu bir haç, iki yanında birer figür ve "I" harfi görülür. Eser tahrip olduğundan figürlerin kimlikleri ve diğer harf belirlenememiştir. Ancak 2 *ounce* değerinde olduğundan ikinci harfin "B" olduğu anlaşılmaktadır⁷. Aynı değerdeki, 55.30.03 Env.No.lu ikinci ağırlık üstten yassılatılmış küre biçimindedir. Üzerinde değerini gösteren herhangi bir harf yoktur, değeri ağırlığından saptanabilmektedir⁸. 34.7.03 Env.No.lu ağırlık sekizgen biçimindedir, üzerinde kabartma tekniğinde, "I" harfi görülmektedir. Arka yüzü düz olan ağırlık tahrip olduğundan diğer harf tespit edilememiştir. Ancak ağırlığından 5 *ounce* değerinde olduğu anlaşılmaktadır⁹. 15.1.03 Env.No.lu ağırlık üst ve alttan yassılatılmış küre biçimindedir, üzerinde kazıma tekniğiyle yapılmış, 6 *ounce* değerini gösteren "γ°ζ" harfleri bulunmaktadır¹⁰ (Resim: 2). Harflerin içi gümüş kakma ile doldurulmuştur, bu teknik Erken Bizans Döneminin özelliklerindendir. 110.1.89 Env.No.lu ağırlık daire biçimindedir, üzerinde iç içe dairelerden oluşan yivler bulunmaktadır. Değerini gösteren herhangi bir harf olmayan ağırlık yaklaşık 27 *ouncedur*¹¹.

Müze ve koleksiyonlarda bulunan az sayıda örneğin yanı sıra, kazılarda ele geçirilen örnekler de, 7. yüzyıldan sonra ağırlıkların yok denecek kadar az olduğunu gösterir. Korinth kazılarında bulunan ve 9.-12. yüzyıllar arasına tarihlenen ağırlıklar Orta Bizans Dönemine ait az sayıdaki örneklerdir¹².

HAÇLAR

Koleksiyonunda farklı işlevlerde çok sayıda haç bulunan müze de adak, takdis ve tören haçı olmak üzere üç gruba ayırdığımız yirmi üç haç incelenmiştir.

Haç, Hristiyan inancı ve sanatında sembolik anlamı, süsleme öğesi olması ve liturjideki¹³ yeri nedeniyle önem taşır. İsa'nın çarmıha gerilişi, ölüme karşı zaferi, Hristiyanlık ve imparatorlar için düşmanlara karşı kazanılan zaferin sembolüdür. Roma İm-

3 Ayrıntılı bilgi ve kaynaklar için bkz. G. Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, içinde M. Acara Eser, "Bizans Dönemi", İstanbul 2003, 32-48.

4 55.33.03 (4.37 gr.; 1.2x1.4x0.3 cm.), 55.35.03 (4.48 gr.; 1.3x1.6x0.25 cm.)

5 55.36.03 (8.70 gr.; 1.5x1.5x0.4 cm.)

6 137.4.96 (10.23 gr.; 1.8x1.8x0.4 cm.)

7 23.17.03 (48.48 gr., 2.7x2.8x0.8 cm.)

8 55.30.03 (44.53 gr.; Ç: 2.5 cm.; Yük: 1.9 cm.)

9 34.7.03 (132.29 gr.; 3.7x3.8x1.4 cm.)

10 15.1.03 (159.30 gr.; Ç: 2.2-3.2 cm.; Yük: 2.8 cm.)

11 110.1.89 (733.58 gr.; Ç: 7.8-8.5 cm.; Kal: 1.9 cm.)

12 Bkz. Acara Eser, *a.g.e.* 2003, not 3, 43.

13 Liturji: Kelime anlamı "ayın, ibadet"tir. İmparatorluk, doğum, ölüm, vaftiz, ökaristi belli başlı liturjilerdir.

paratorluğu'nun erken dönemlerinde askerî törenler, ayinler ve zafer kutlamalarında taşınan *standart*, *vexillum* ve *tropaeum*ların¹⁴ yerini Bizans Döneminde haç almıştır.

Haç, taç giyme ve kabul törenleri gibi imparatorluk seremonilerinin, savaş sırasında ve zaferle başkente dönüldüğünde askerî törenlerin ve dinî törenlerin önemli bir parçasıdır¹⁵. 4. yüzyılın sonlarında büyük boyutlu bir haç, taç giyme törenlerinin önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Dinî törenler arasında; bayram günlerinde kilise ile saray arasında yapılan yürüyüşlerde, doğal afetlerden sonra kentte yapılan ayinlerde haç taşındığı, yazılı ve görsel kaynaklardan bilinmektedir¹⁶.

Tören ve takdis haçlarının farklı boyutlarda olduğu görülmektedir. Küçük boyutlu haçları rahip ayin sırasında elinde tutar, büyük haçlar ise, ayinlerde tören alayının başında taşınır¹⁷. Tören alaylarında taşınan haçlar "Lâtin haçı" tipindedir. Kollar merkezden uçlara doğru genişler ve kol uçları düz veya kolların köşeleri daire/damla veya üç yapraklı yonca ile sonlanır. Diğer kollardan daha uzun olan alt kolda, ahşap bir asanın geçirilebileceği silindirik bir parça bulunur. Küçük boyutlu, alt kolda elde tutulabilecek düz bir sapı olan haçlar ise takdis etmek amacı ile kullanılırlar.

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde saptanan adak, takdis ve tören haçları Lâtin haçı tipindedir. Haç kollarının düz, kolların köşelerinin daire, damla veya palmetler ile sonlandığı görülmektedir.

Kol uçları düz sonlanan altı haç incelenmiştir: 113.40.89 Env.No.lu bronz haçın ön yüzünde kazıma tekniği ile yapılmış orans duruşunda Meryem tasviri bulunmaktadır (Resim: 3). Meryem'in başının üzerinde "M—ΘΥ" (Tanrı Anası) kısaltması yer alır. Alt kolda taşınabilmesi için sapa dair bir iz bulunmayan haç olasılıkla adak amacıyla yapılmıştır¹⁸.

147.14.88 Env.No.lu bronz haçın ön yüzünde kazıma tekniği ile yapılmış orans duruşunda bir figür bulunmaktadır. Figürün başının üzerinde, harfleri tam olarak okunamamakla birlikte olasılıkla "Aziz Georgios" yazılıdır. Alt kolda taşınabilmesi için sapa dair bir iz bulunmayan haç olasılıkla adak amacıyla yapılmıştır¹⁹.

35.3.02 Env.No.lu bronz haçın ön yüzünde yazıt ve bir figüre ait izler bulunmaktadır, ancak tahrip olduğundan daha ayrıntılı bir bilgi edinilememiştir. Arka yüzünde ise tellerle yapılmış şeritlerden ve şekillerden oluşan bir süslemenin izleri görülmektedir. Alt kolda taşınabilmesi için sapa dair bir iz bulunmayan haç olasılıkla adak amacıyla yapılmıştır²⁰.

55.7.93 Env.No.lu bronz haçın ön yüzünde; merkezde ve kollarda birer daire içinde kazıma çizgiler ve iç içe dairelerden oluşan süslemeler, ortalarında birer delik bulunmaktadır. Arka yüzü düz olan haçın üzerindeki delikler ve sapa dair bir iz olmaması, başka bir yüzeye olasılıkla ahşap veya taş esere monte edildiğini göstermektedir²¹.

35.4.02 Env.No.lu bronz haçın ön yüzünde; merkezdeki deliğin etrafında dört yapraklı çiçek motifi, kol uçlarında tahrip olmuş kazıma bezemeler ve üst kolda okunamayan bir yazıt bulunmaktadır. Arka yüzde ise haçın kenarlarını çevreleyen bir şeridin izi görülmektedir. Her iki yüzü de süslemeli olan eser sap izi görülmediğinden adak haçı olarak kullanılmış olmalıdır²².

14 Standart: Alem, bayrak; Vexillum: Törenlerde taşınan askerî alem, bayrak; Tropaeum: Mağlup edilen düşmanın silahlarının asıldığı ağacın gövdesi.

15 İmparatorluk seremonileri ve askerî törenler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. J. A. Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*, Washington, D.C., 1994, 9, 11.

16 Cotsonis, *a.g.e.* 1994: 8-10.

17 G. Galavaris, "The Cross In the Book of Ceremonies by Constantine Porphyrogenitus", ΘΥΜΙΑΜΑ, (*Las karina Booras'a Armağan*), Athens 1994: 96

18 Haç, satın alma yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.: 10.5 cm.; Gen.: 6.8 cm.; Kal.: 0.2 cm.).

19 Haç, satın alma yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.: 10.3; Gen.: 7.4 cm.; Kal.: 0.2 cm.).

20 Haç, zor alım yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.: 9.6 cm.; Gen.: 6.5 cm.; Kal.: 0.3 cm.).

21 Haç, satın alma yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.: 10.7 cm.; Gen.: 7.3 cm.; Kal.: 0.1 cm.).

22 Haç, zor alım yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.: 9.5 cm.; Gen.: 6.5 cm.; Kal.: 0.2 cm.).

27.224.81 Env.No.lu bronz haçın merkezi kare biçimindedir (Resim: 4). Ön yüzünde; merkezde ve kollarda iç içe dairelerle oluşturulmuş, düzenli bir süsleme bulunmaktadır. Arka yüzü düz olan haçın alt kolunda sapın monte edildiği bir delik yer almaktadır. Boyutu ve sap izi nedeniyle tören haçı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır²³.

Kolları köşelerde daire veya damla ile sonlanan on beş haç incelenmiştir: 27.228.81 Env.No.lu bronz haçın merkezi kare biçimindedir, kollarının köşeleri damla ile sonlanır. Her iki yüzü düz olan haçın alt kolunda 0.7 cm.lik kısmı günümüze ulaşabilmiş sap bulunmaktadır. Elde taşınabilecek, küçük boyutlu ve süslemesiz haç olasılıkla rahiplerin tören sırasında ellerinde tuttukları, takdis için kullanılan bir örnektir²⁴.

165.68.74 Env.No.lu bronz haçın kollarının köşeleri daireler ile sonlanmaktadır. Her iki yüzü de düz olan haçın alt kolunda sapın birleştirildiği perçin izi bulunmaktadır. Küçük boyutlu ve süslemesiz olan haç olasılıkla takdis için kullanılmıştır²⁵.

33.1.94 Env.No.lu bronz haçın kollarının köşeleri daireler ile sonlanmaktadır. Ön yüzde kazıma tekniği ile yapılmış bir aziz tasviri, üst ve yan kol uçlarında dört yapraklı çiçek motifli ve üst kolda ayrıca azizin adı bulunmaktadır, ancak çözümlenememiştir. Alt kolda lehimle tutturulan sapın izi görülebilmektedir. Arka yüzü düz olan haç törenlerde taşınmak veya takdis amacıyla kullanılmış olmalıdır²⁶.

33.2.94 Env.No.lu bronz haçın kollarının köşeleri daireler ile sonlanmaktadır. Ön yüzde kazıma tekniği ile yapılmış Başmelek Mikael tasviri, üst kolda "Mikael" yazısı bulunmaktadır. Alt kolda perçinle tutturulan sapın izi görülebilmektedir. Arka yüzü düz olan haçın, boyutu da göz önüne alındığında törenlerde kullanılmak amacıyla yapıldığı söylenebilir²⁷.

165.69.74 Env.No.lu bronz haçın kollarının köşeleri daireler ile sonlanmaktadır. Ön yüzde kazıma tekniği ile yapılmış, ancak tahrip olduğundan belli belirsiz izleri seçilebilen bir figür ve yazı bulunmaktadır. Alt kolda perçinle tutturulan sapın izi görülebilmektedir. Arka yüzü düz olan haç, boyutu da göz önüne alındığında törenlerde kullanılmak amacıyla yapılmış olmalıdır²⁸.

27.227.81 Env.No.lu bronz haçın alt kolu eksiktir, kolların köşeleri daireler ile sonlanmaktadır. Yüzeyinde, kazıma tekniği ile yapılmış kolları, kol uçlarındaki daireleri ve merkezi çevreleyen, içi taramalarla doldurulmuş bir şerit, merkezdeki dairenin etrafında aynı düzenleme ile yapılmış üçgen motifleri bulunmaktadır. Arka yüzü düz olan, küçük boyutlu haç takdis amacıyla kullanılmış olmalıdır²⁹.

71.2.90 Env.No.lu bronz haçın kollarının köşeleri daireler ile sonlanmaktadır. Haçın bir yüzünde kazıma noktalarla yapılan bir şerit, haç kollarının etrafını çevreler, merkezde bir *kristogram*, kollarda birbirine ters birleşmiş ikişer yarım daireden oluşan bir bezeme bulunur. Diğer yüzünde *cloisonne* tekniğinde yapılmış daire ve damla biçiminde yuvaların izleri görülmektedir. Haç, olasılıkla takdis amacıyla kullanılmıştır³⁰.

32.1.76 Env.No.lu bronz haçın kollarının köşeleri daireler ile sonlanmaktadır. Ön yüzünde, üst kolda "Aziz Gregorius" yazıtı, merkezde ve kol uçlarındaki dairelerde birer kabara, kollarda geometrik şekiller bulunmaktadır. Alt kolunda perçin izi görülen ve arka yüzü düz olan haç törenlerde kullanılmak üzere yapılmıştır³¹.

23.1.02 Env.No.lu bronz haçın kollarının köşeleri küreler ile sonlanmaktadır. Kare biçimindeki merkezde bir kabara, yatay kolları ve alt kolunda bir yazıt bulunmakta-

23 Haç, zor alım yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.: 27 cm.; Gen.: 22.2 cm.; Kal.: 0.2 cm.).

24 Haç, zor alım yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.: 9.8 cm.; Gen.: 6.5 cm.; Kal.: 0.2 cm.).

25 Haç, satın alma yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.: 11.9 cm.; Gen.: 10.6 cm.; Kal.: 0.4).

26 Yük.: 13.6 cm.; Gen.: 10.7 cm.; Kal.: 0.2 cm.

27 Yük.: 19.5 cm.; Gen.: 13.7 cm.; Kal.: 0.2 cm.

28 Haç, satın alma yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.: 20 cm.; Gen.: 14 cm.; Kal.: 0.3 cm.).

29 Haç, zor alım yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük. (k): 6.7 cm.; Gen.: 8.7 cm.; Kal.: 0.3 cm.).

30 Yük.: 8.8 cm.; Gen.: 6.9 cm.; Kal.: 0.2 cm.

31 Haç, satın alma yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.: 19.2 cm.; Gen.: 13.5 cm.; Kal.: 0.2 cm.).

dır. Eksik harfler nedeniyle yazıt çözümlenememiştir. Sap, haçın alt koluna bir daire ile birleşir. Eserin yatay kolu, üst kolu, alt kolu sap ile ayrı ayrı döküm tekniği ile yapıldıktan sonra birleştirilmiştir. Kaliteli bir işçilik gösteren ve tören haçı olarak kullanılan eserin üzerindeki yazıt 9.-11. yüzyıllara özgü, çift çizgili harflerle yapılmıştır³².

27.240.81 Env.No.lu, alt kolu kırık olan bronz haçın kollarının köşeleri daireler ile sonlanmaktadır. Yatay kollardaki dairelerden biri kırıktır. Üst kolda, ayrıca bir daire daha bulunur. Haçın yüzeyi iç içe daire motifleri ile bezelidir. Yatay kolda tam olarak okunamamakla birlikte "Aziz Konstantin" yazısı yer alır. Merkezinde kabarık bir daire olan haçın arka yüzü düzdür. Olasılıkla takdis amacıyla kullanılmıştır³³.

30.4.99 a-b Env.No.lu bronz haçın kollarının köşeleri daireler ile sonlanmaktadır (Resim: 5). Yatay kollar üst kola yassı birer şerit ile bağlanır. Alt kolda perçin ile tutturulmuş, silindirik, ahşap asanın geçirildiği sap bulunmaktadır. Haçın yüzeyi iç içe dairelerle bezenmiştir, kollarda ve merkezde lehimle tutturulmuş, daire biçiminde yuvaların izi mevcuttur. Yatay koldaki yuvalardan biri sağlam olarak günümüze gelebilmiştir. Arka yüzü düz olan haç takdis amacıyla kullanılmış olmalıdır³⁴. 27.241.81 Env.No.lu bronz haç, alt kolunun kırık olması dışında önceki örneğe benzerlik gösterir³⁵.

41.42.75 Env.No.lu bronz haçın alt kolu ve kolların köşelerindeki daireler kırıktır. Üzerinde herhangi bir aziz adı ya da tasvir olmayan haç olasıyla törenlerde kullanılmak amacıyla yapılmıştır³⁶.

27.243.81 Env.No.lu bronz haçın alt kolu ve kollarının köşelerindeki daireler kırıktır. Eserin ön yüzü iç içe dairelerle bezelidir. Üst kolda tam olarak okunamamakla birlikte, olasıyla "Ioannes" yazılıdır. Haçın arka yüzü düzdür³⁷.

147.13.88 Env.No.lu bronz haçın kollarının köşelerindeki daireler ve sapın bir kısmı kırıktır. Ön yüzünde tellerle oluşturulan ve lehimle yüzeye tutturulan, merkezde daire, etrafında damla ve daha küçük dairelerden oluşan yuvaların izleri görülmektedir. Arka yüzü düz olan haç takdis amacıyla kullanılmış olmalıdır³⁸.

Kolları köşelerde palmetlerle sonlanan iki haç saptanmıştır: 44.30.76 Env.No.lu haçın malzemesi pirinçtir. Haçın kollarının köşeleri palmetler ile sonlanmaktadır. Haçın bir yatay kolu, üst koldaki bir palmet ve sapı kırıktır. Haçın kenarlarını iç içe daire motifleri çevreler, ayrıca kollarda büyük iç içe dairelerle oluşturulmuş birer bezeme bulunmaktadır. Arka yüzü düz olan haç törenlerde kullanılmak amacıyla yapılmıştır. Yüzeyi iç içe daire motifleri ile bezeli, kollarının köşeleri üç yapraklı yonca ile sonlanan Bizans haçları olmakla birlikte, özellikle köşelerde palmetler ile sonlanması Ermeni eseri olduğunu düşündürmektedir³⁹.

27.229.81 Env.No.lu, alt kolu ve sapın bir parçası günümüze gelebilen bronz haç kolunun köşesi, üç yapraklı yonca ile sonlanır (Resim: 6). Orta yaprağının sivri olması ve yüzeyinin Ermeni *kaçkar*larındaki haçlarda görülen ve Anadolu Selçuklu süsleme üslubunda bitkisel motiflerden oluşan bir kompozisyon ile bezenmesi Ermeni sanatının ürünü olduğunu gösterir⁴⁰.

Ermeni eseri bir örnek dışında (Env.No.44.30.76), tüm haçlarda malzeme olarak bronz kullanılmıştır. Döküm tekniği ile yapılan haçlarda figürlü, bitkisel ve geometrik

32 Haç, satın alma yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.: 27 cm.; Gen.: 17.3 cm.; Kal.: 0.2 cm.).

33 Haç, zor alım yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.(k): 10.7 cm.; Gen.: 8.8 cm.; Kal.: 0.3 cm.).

34 Haç, zor alım yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük. (haç): 13 cm.; Yük. (sap): 5.6 cm.; Gen.: 8.5 cm.; Kal.: 0.2 cm.).

35 Haç, zor alım yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük. (k): 9.1 cm.; Gen.: 10.3 cm.; Kal.: 0.2 cm.).

36 Haç, zor alım yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük. (k): 9.8 cm.; Gen.: 10 cm.; Kal.: 0.2 cm.).

37 Haç, zor alım yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük. (k): 9.9 cm.; Gen.: 10.7 cm.; Kal.: 0.2 cm.).

38 Haç, satın alma yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük.: 14 cm.; Gen.: 7.5 cm.; Kal.: 0.3 cm.).

39 Yük.: 15.2 cm.; Gen.: 5.9 cm.; Kal.: 0.2 cm.

40 Haç, zor alım yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir (Yük. (k): 9.1 cm.; Kal.: 0.3 cm.). Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Acara Eser, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Ermeni Haçı", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1 (2004) (baskıda).

süslemeler kazıma, iç içe dairelerle oluşturulan süslemeler baskı, renkli taş kakma veya kabara biçimindeki bezemeler *cloisonne* tekniği ile yapılmıştır.

Adak, takdis ve tören olmak üzere üç işlevin belirlendiği haçların tümü Lâtin haçı tipindedir, kollar merkezden uçlara doğru genişler. Adak haçlarında kollar düz, takdis ve tören haçlarında kolların köşeleri daire/damla veya üç yapraklı yonca/palmet ile sonlanır. Haçlardan üçü bezemesizdir, altı haçta stilize figürler (Meryem, azizler, Başmelek Mikael) ve yazıt, altı haçta iç içe daire motifleri, dört haçta çeşitli geometrik, iki haçta bitkisel motifler, bir haçta ise sadece yazıt bulunmaktadır.

İç içe daire motifleri Erken Bizans Döneminden itibaren tüm el sanatı ürünlerinde karşımıza çıkar. Figürlü bezemelerde ise üslûp benzerliği dikkati çeker. Bu figürler giysileri ayrıntılı bezenmiş, orans duruşunda, tümüyle stilize edilmiş Meryem, Başmelek Mikael ve aziz tasvirleridir. Söz konusu stilize üslûptaki örnekler genellikle 10.-12. yüzyıllar arasına tarihlenir⁴¹. Bu örnekler, Bizans maden sanatında, özellikle haçlarda Orta Bizans Döneminde figürlü süslemenin yaygınlaştığını, kazıma tekniğinin de sağladığı olanakla stilize, basit çizgilerle, aynı atölyede üretilmiş gibi ortak bir üslûpta yapılan figürlerin popüler olduğunu, bunun yanı sıra yazıt ile figürün kimliğinin belirlendiğini göstermektedir.

41 J. A. Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*, Washington, D.C. 1994, 102, no.12

Resim 1: Bronz sikke kontrol ağırlığı
(Env. No. 55.33.03)

Resim 2: Bronz ticarî ağırlık
(Env. No. 15.1.03)

Resim 3: Bronz adak haçı
(Env. No. 113.40.89)

Resim 4: Bronz tören haçı (Env. No. 27.224.81)

**Resim 6: Bronz tören haçı
(Env. No. 27.229.81)**

**Resim 5: Bronz takdis haçı
(Env. No. 30.4.99
a-b)**

THE 2003 SURVEY AT SELİME-YAPRAKHİSAR IN THE PERİSTREMA VALLEY, CAPPADOCIA

Veronica KALAS*

The 2003 survey of Selime-Yaprakhisar in the Peristrema Valley focused on measuring, drawing, and photographing all standing and visible architectural remains from the Byzantine period¹. Located on the northern slopes of Hasan Dağı in the province of Aksaray, the Peristrema Valley is most famous for its spectacular volcanic rock cliffs that cut through the region's high limestone plateau. This narrow gorge, also known as the Ihlara Vadisi or the Melendiz Suyu Vadisi, hosts numerous rock-cut churches with many religious paintings that continue to puzzle historians of Byzantine art². Toward the north, about fifteen kilometers away from Ihlara, the landscape opens onto a wide and fertile river valley with extensive farmland between the river and the edges of the rock cliffs (Fig. 1). In this area fifteen rock-cut courtyard complexes and a strategically sited fortification wall constitute an entire Middle Byzantine settlement studied for the first time³. These courtyard dwellings once belonged to the region's military and landed aristocracy of the tenth to eleventh centuries AD.

When the Byzantine Empire regained its eastern territories after the devastating Persian and Arab raids of the seventh through ninth centuries, powerful Byzantine magnates and their families settled Cappadocia⁴. Some garnered enough support to march on the capital itself and usurp imperial authority. One legendary border lord, Digenes Akritas, born of an Arab father and Byzantine mother, had an entire epic poem dedicated to his exploits on this Byzantine frontier⁵. The material evidence to match these dynamic circumstances, however, is only recently coming to light. The survey at Çanlı Kilise, also in western Cappadocia, directed by Professor Robert Ousterhout of the University of Illinois, provides similar evidence. The Middle Byzantine masonry church of Çanlı Kilise, about fifteen kilometers northwest of Selime, is surrounded by

* Dr. Veronica KALAS, Visiting Scholar, University of Michigan, Ann Arbor, USA; Address: 587 Morgan CT, Northville, MI 48167, USA Email: vkalas@yahoo.com

1 I wish to thank the Ministry of Culture of the Republic of Turkey for permission to survey the area. Kemal Gülcen, Bora Işık, and Zeynep Kutlu from the Middle East Technical University in Ankara worked on site and produced the final drawings. I thank them for their assistance.

2 Y. Ötügen, *Ihlara Vadisi* (Ankara, 1989); M. Thierry and N. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce: Région du Hasan Dağı* (Paris, 1963).

3 Following upon my doctoral research in V. Kalas, "Rock-Cut Architecture from the Peristrema Valley: Society and Settlement in Byzantine Cappadocia," (PhD dissertation, New York University 2000).

4 See L. Bernardini, "Les donateurs des églises de Cappadoce," *Byzantion* 62 (1992) 118-140; J. - C. Cheynet, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)* (Paris 1990); J. Haldon and H. Kennedy, "The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands," *Zbornik Radova XIX* (1980) 79-116; M. Kaplan, "Les grands propriétaires de Cappadoce (VI-XIe siècle)," *Le aree omogenee della civiltà rupestre nell'ambito dell'Impero bizantino: la Cappadocia* (Galatina 1981) 125-158; and M. Whittow, *The Making of Byzantium 600-1025* (Berkeley 1996).

5 Digenes Akrites. ed. and trans. J. Mavrogordato (Oxford, 1956); R. Beaton, ed. *The Medieval Greek Romance* (London, 1996).

over two-dozen, well-organized courtyard dwellings⁶. With the material from Selime-Yaprakhisar I arrive at conclusions similar to those of Professor Ousterhout's at Çanlı Kilise concerning the primarily secular and residential nature of Cappadocia's courtyard dwellings⁷. Traditionally interpreted as a land of monasteries⁸, Cappadocia provides an untapped resource for understanding Byzantine domestic architecture, settlement patterns, and secular use of space.

The settlement at Selime-Yaprakhisar consists of fifteen rock-cut complexes. Each includes an assortment of rooms arranged in various combinations around courtyards (Fig. 2, 3). Courtyards were generally sculpted directly out of the rock. They were often four-sided and enclosed, with rooms opening off all four sides of the courtyard. Occasionally, the outdoor space between rooms placed along the naturally formed landscape created the courtyard. In many cases, the main courtyard wall with the central entrance into the complex exhibits an elaborately designed façade with multiple tiers of blind niches and arcades.

Arranged around the courtyards are reception-halls, churches, stables, baths, kitchens and, thus far, only one latrine. These kinds of rooms include interior features that clearly identify each room's function. A stable, for example, displays mangers carved out of each long wall of a rectangular room. A kitchen exhibits a square room with a conical ceiling and a ventilation shaft at the summit. These types of utilitarian rooms are generally met first upon arrival to the courtyards and are located at a distance from the reception hall and church.

In most complexes, a hall is placed at the apex of the courtyard and a church to one side, thereby developing a sphere of space in which ceremonial activity could unfold along one corner of the courtyard. The side of the courtyard onto which the church is placed depended on the orientation of the courtyard so that the complexes on the southern slope at Selime mirror those on the northern slope at Yaprakhisar. Most of the churches throughout the settlement remained unpainted, and most exhibit the domed, four-support, nine-bay plan common for the tenth to eleventh centuries AD in Cappadocia. Finally, a fortification wall built on top of Selime's high limestone plateau indicates the planned, military character of the settlement.

For the 2003 survey we focused on recording the most significant structures on site that are also the most accessible and least destroyed by natural erosion or continuous use over time, including contemporary habitation by local villagers. We began with the fortification wall and the double-courtyard complex known as Selime Kalesi, which is carved into the cliff directly below the fortification.

Fortification Wall

Located on the jutting, southwest tip of Selime's high limestone plateau, the fortification wall extends in a straight line over 100 meters in length (Fig. 4, 5). It is constructed out of rubble masonry and reaches to the edges of the cliff on either end. The wall is designed in exact symmetry, with a central entrance and four regularly positioned semi-circular bastions. Two bastions flank the entrance, and two more are placed at equal distances from each other. A deep ditch carved out of the limestone plateau parallel to and in front of the wall also drops off at either end with the edges of the cliff.

6 My study grew out of my participation in the 1996 and 1997 survey at Çanlı Kilise; see R. Ousterhout, "Survey of the Byzantine Settlement at Çanlı Kilise in Cappadocia: Results of the 1995 and 1996 Seasons," *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997) 301-306; R. Ousterhout, "The 1994 Survey at Akhisar-Çanlı Kilise," *XIII Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 1996) 165-180; "1995 Season," (Ankara, 1997) 435-452; "1996 Season," (Ankara, 1998) I. 45-57; "1997 Season," (Ankara, 1999) I. 49-59.

7 See also T. Mathews and A.-C. Daskalakis-Mathews, "Islamic-Style Mansions in Byzantine Cappadocia and the Development of the Inverted T-Plan," *Journal of the Society of Architectural Historians* 56 (1997) 294-315.

8 See V. Kalas, "Early Explorations of Cappadocia and the Monastic Myth," *Byzantine and Modern Greek Studies* 28 (2004) forthcoming.

The wall and the ditch cut off Selime's jutting tip from the rest of the plateau. No structures have been found behind the wall. Temporary encampments, however, may have stood within. A deep rectangular cistern, also carved out of the plateau, is the only feature located behind the wall. Perhaps this area functioned as a type of military installation, providing a stationing point during military campaigns where local contingents, the so-called "farmer soldiers," could have been mustered from the fertile river valley below⁹. Moreover, a sentry standing here could guard not only the entrance into the valley but also the entire region as well. The wall extends along the direct line of sight of two other major fortifications in the region: Akhisar (about fifteen kilometers to the northwest) and Sivrihisar (about ten kilometers to the southeast)¹⁰. Byzantine military treatises testify that mutual visibility among fortifications determined the success of campaigns, relying on a system of fire and smoke signals to warn of oncoming raids¹¹.

Selime Kalesi

Using a fixed point on the plateau, we established the level of the valley floor and the position of Selime Kalesi along the rock cliff. The Selime Kalesi complex relates to the fortification. They are similar in scale and planning and together form a type of Byzantine kastro, or castle site, which is important for our understanding of Cappadocia as a frontier zone occupied by powerful magnate families of the tenth to eleventh centuries AD (Fig. 6, 7)¹². Selime Kalesi is the largest and most elaborate complex in design and decoration of all the examples recorded not only from Selime-Yaprakhisar but also from all of Cappadocia as well (Fig. 8)¹³. Its two courtyards and two ceremonial halls, kitchen and basilica church spread out 100 meters horizontally along the rock cliff and occupy 3,000 square meters of space within the rock. In addition to its large scale and elaborate design, this structure holds the most prominent position in the landscape. It is carved about 100 meters below the fortification and 50 meters above the valley floor. From high on the cliff, all of the other dwellings of the settlement can be surveyed while the opening of the valley could be guarded. The precarious position of this structure above a severely undercut area of the cliff, in fact, threatens its very survival. According to one geological engineer, the entire cliff will collapse within our lifetime¹⁴. Cracks throughout the complex have already appeared. Our work, therefore, not only provides significant documentation for the history of medieval architecture but also records an important monument about to be lost.

Arranged around two courtyards, the rooms of Selime Kalesi display a clear separation of distinct spheres of activities, from utilitarian to formal. Rooms reserved for household work and production are arranged around the first courtyard (1), while rooms for ceremonial activity are arranged around the second courtyard (32). This kind of layout is seen consistently throughout the dwellings. It points to the elite status of the complexes' inhabitants and to the underlying social hierarchy of medieval secular society.

At Selime, a tunnel near the level of the valley floor leads the visitor up through the living rock onto the complex's first courtyard (1). Hall One (12) is located at the apex of the courtyard. Along the other side of the courtyard across from the hall is a large kitchen (2). The second courtyard (32), on the other hand, provides access to the

9 J. Haldon, "Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations." *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993) 1-68.

10 For the historical topography of the region see F. Hild and M. Restle, *Kappadokien* (Vienna, 1981) 254-270.

11 P. Pattenden, "The Byzantine Early Warning System." *Byzantion* 53 (1983) 258-299.

12 There are no exact parallels to this type of layout; for Byzantine fortifications in general, see C. Foss, *Byzantine Fortifications: An Introduction* (Pretoria, 1986), and S. Curcic and E. Hadjistryphonos, *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300-1500 and its Preservation* (Thessaloniki, 1997).

13 This complex was first recorded in sketch-plan by L. Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia* (Cambridge, 1985) fig. 13.

14 A. Binal, "Investigation of the Instability Mechanisms Observed in Volcanosedimentary Rocks at Aksaray-Ihlara Valley," (MA Thesis, Hacettepe University, Ankara, 1996).

ceremonial spaces. The second hall (22), which is more formal than the first hall, is located at the apex of the courtyard, and the basilica church (27) is to one side.

Hall One (Fig. 9) is rectangular and tall with a flat ceiling. It is also designed on two levels. From Hall One, many other areas of the complex can be reached. Immediately to the right as one enters the hall, a stairway (15) leads up into a gallery level (12c) and then back down to a bathing area (19). Passing through the hall, one can also take a tunnel (17) that leads either up to the gallery level (12b) or toward the second hall of the complex. Hall One allows access to a variety of rooms in a roundabout pattern of circulation, serving as the day-to-day living area of the complex. On the upper floor, an arcade wraps around the hall creating a gallery level with views down and across the hall's open space. This arcaded gallery on the short end to the north (12b) and the long end to the east (12c) is open. On the long end to the west (12a), however, the arcade is partly blocked by a chest-high parapet, creating private and secluded space with the household. This is a complicated and purposeful structure that testifies to the exceptional quality of its designers.

Hall Two (Fig. 10: Hall Two, view of interior) is also rectangular and tall (22), but larger and more elaborate than the first. A barrel vault adds significant interior volume while details render a deliberate, linear experience of the space. A step on the floor and a banded arch on the vault divide the hall in half. A Romanesque blind arcade on the second half of the hall points to the significance of this area. On the back wall, a wide doorway leads into a cruciform room with a carved cross on the ceiling (23). This room at the back of Hall Two appears to have been the most prestigious space of the complex, perhaps the ceremonial dining and reception room of the aristocratic owner of the house with access to a private latrine (24). Across the courtyard from Hall Two stands a large church with a basilica plan (27), an unusual plan for the time and place that differentiates this complex even further from the others on site.

At Selime Kalesi, many spaces were carved during a secondary phase of use. One room (8) includes a rolling stone designed to block a tunnel leading from Hall One. Various tunnels and stairways lead from this room in different directions. A second phase of use appears to have been defensive and inward-turning, a pattern of use also seen at Çanlı Kilise that may correspond not to the Arab raids of the 8th and 9th centuries but to the Selçuk incursions of the 11th century¹⁵.

Yaprakhisar

South of Selime and across the river at Yaprakhisar, several complexes preserve the most spectacular rock-cut façades in all of Cappadocia. At most other sites the façades have collapsed so that only the interiors of the complexes remain. At Yaprakhisar, however, several examples preserve their full extent in height and length¹⁶. Local villagers use these areas for dwelling and storage so that the façades suffer not only from natural erosion but also from continuous re-use over time.

Implementing the technique of photogrammetry, we produced a measured elevation drawing of the largest and best-preserved example on site, Yaprakhisar Eleven (Fig. 11, 12). In this example, the façade is four stories tall and five bays wide. Engaged piers separate the bays, and blind, horseshoe-shaped niches decorate each bay. A verandah on the top floor provides spectacular views out toward the valley and Selime in the distance. This façade is truly monumental and points to prestige architecture meant to impress the visitor.

Each façade marks the main entrance into the central hall of the complex, and each is designed in exact symmetry. An equal number of bays or arches flank the central doorway. In this group of façades at Yaprakhisar, a variety of contemporary medi-

15 R. Ousterhout, "Survey of the Byzantine Settlement at Çanlı Kilise in Cappadocia: Results of the 1995 and 1996 Seasons," *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997) 303, 305.

16 Prominent courtyard complexes at Çanlı Kilise, Açık Saray, and various sites around Göreme, such as Hallaç and Bezir Hane, do not preserve either the full length or height of their original courtyard façades.

eval sources and influences, including architectural traditions of the Islamic Near East, are evident. They testify to the cosmopolitan and cross-cultural context of Cappadocia in the tenth and eleventh centuries¹⁷.

Although the façades are preserved well, the complexes themselves are heavily re-used and filled with farming equipment and hay so that they are difficult to record. Nonetheless, four churches in the area were surveyed (two churches at Yaprakhisar Ten, one at Yaprakhisar 12, and one at Yaprakhisar 14). Three of the four churches display the domed, four-support, nine-bay plan, whereas one has the basilica plan. Each church exhibits interesting variations on decorative detailing, such as the triangular projecting pendentives seen in the example at Yaprakhisar Ten (Fig. 13, 14). In general, the church, the main hall, and the façade of each complex were given the greatest degree of architectural elaboration.

Several complexes of the settlement appear to have been abandoned before they were finished. For example, Yaprakhisar Fifteen displays the outline of a rectangular façade but decorative details are lacking. One room shows the beginning a conical vault, perhaps evidence for a kitchen that was never finished. None of the rooms were re-carved or re-used over time.

Two curious pit features are located on the floor of two different rooms at Yaprakhisar Fifteen. Four identical examples are also found in three different rooms at Selime Kalesi. This feature is a rectangular pit carved into the floor with a seat at one end of the pit. There are four post-holes on the floor at either side of the pit and each example is located at a corner of a room or against a wall. The post-holes could have been used to support a wooden frame, perhaps for a horizontal loom. The walls to the back or to the side of each pit could also have been used to support the frame¹⁸. These probable pit-loom may be our first material evidence for household production of textiles for the Byzantine period.

Another courtyard complex, Aleydinbaşı Nine, appears to have been abandoned virtually in the middle of a working day, leaving behind evidence for the working methods of the carvers. A rectangular courtyard area exhibits, at the top, a completed register of blind niches for the façade. At floor level, however, there are outlines of rectangular blocks that were about to be pulled out from the cliff face to finish shaping the courtyard. It seems that the carvers worked from top down in creating the courtyards and their façades.

Finally, above the courtyard area of Aleydinbaşı Nine, we came across an exceptional find-- a dated inscription (Fig. 15). Above and behind this courtyard area is a small funerary chapel, partly collapsed and buried under landslide. In this chapel are four rock-cut graves, now empty. At the head of one burial, a painted inscription mentions the name of Eustathous, perhaps a feminine form of Eustathios, who died and was buried in the month of June, in the year 1035¹⁹. Because this inscription is found near an unfinished complex, the date may correspond to the time when at least parts of the settlement were abandoned.

17 See footnote 7 above.

18 For a contemporary pit-loom in a nearby Cappadocian village house see F. Ertuğ-Yaraş, "An Ethnoarchaeological Study of Subsistence and Plant Gathering in Central Anatolia" (PhD dissertation, Washington University, St. Louis 1997) Plate 110.

19 I thank Traianos Gagos, Catherine Jolivet-Levy, and George Kiourtzian for their help in transcribing and translating this inscription.

Fig. 1: View of walley

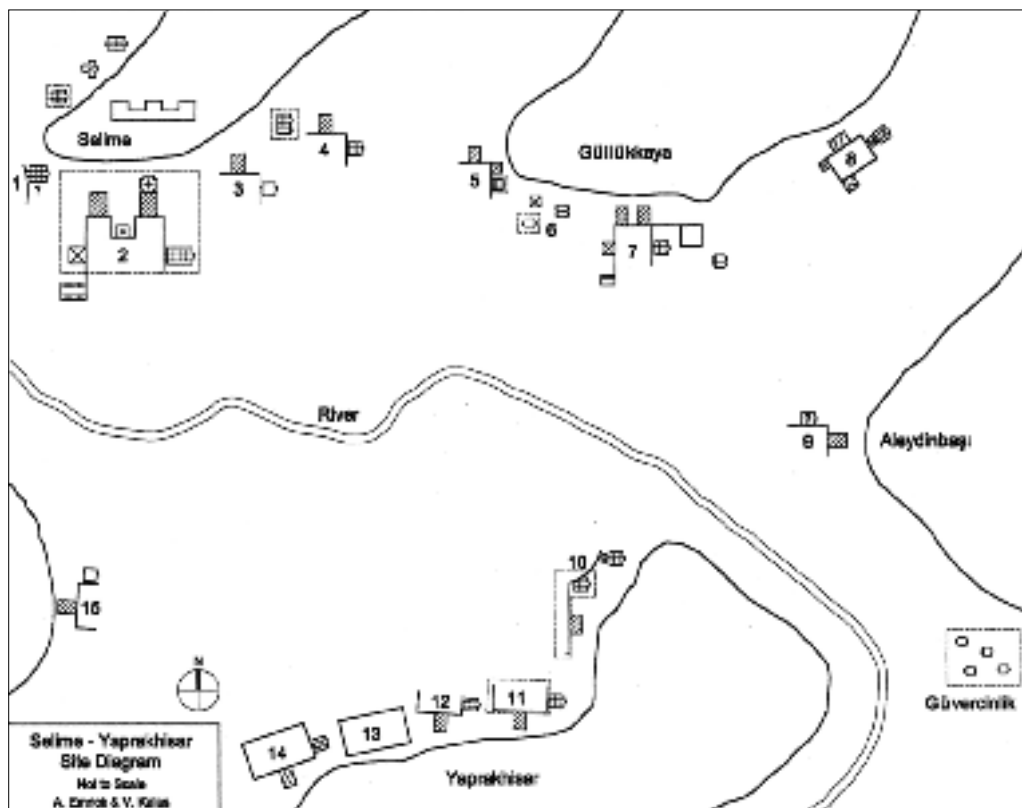

Fig. 2: Selime-Yaprakhisar, site diagram

Legend for Site Diagram		
Courtyards:	Two-sided:	
	Three-sided:	
	Four-sided:	
Rooms:	Hall:	
	Bath:	
	Kitchen:	
	Stable:	
Churches:	Domed, nine-bay:	
	Barrel-vaulted hall:	
	Basilica, two-support:	
	Basilica, three-support:	
	Cross-domed:	
	Domed narthex:	
	Double Chapel:	
Fortification Wall:		
Uncertain identification:		
Previously mentioned/published:		

Fig. 3: Selime-Yaprakhisar, legend for site diagram

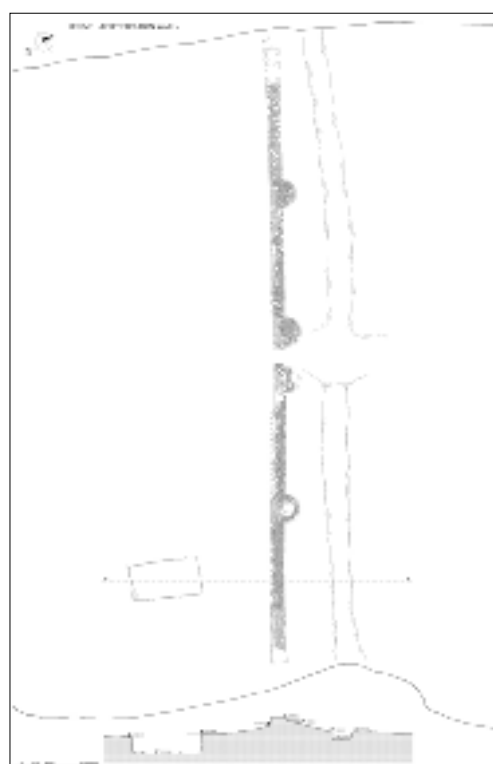

Fig. 4: Fortification Wall, plan

Fig. 5: Fortification Wall, view

Fig. 6: Relational Drawing: Fortification Wall and Selime Kalesi at the same scale

Fig. 7: View of Selime's cliff

Fig. 8: Selime Kalesi, plan

Fig. 9: Hall One, view of interior

Fig. 10: Hall Two, view of interior

**Fig. 11: Yaprakhisar Eleven,
façade elevation
drawing**

Fig. 12: Yaprakhisar Eleven, view of façade

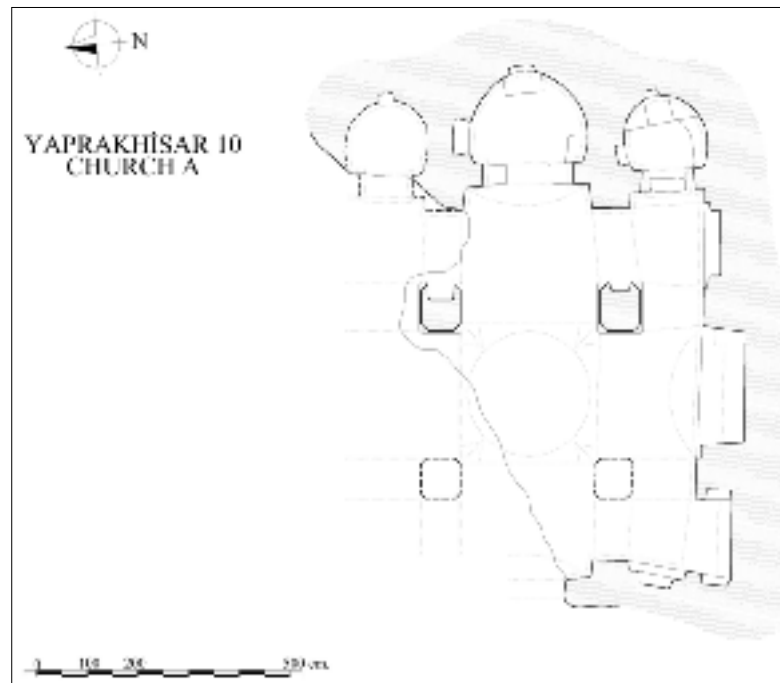

Fig. 13: Yaprakhisar Ten, church plan

Fig. 14: Yaprakhisar Ten, view of church

Fig. 15: Aleydinbaşı Nine, painted funerary inscription

ALANYA MÜZESİ'NDEKİ BİZANS DÖNEMİ TAŞ ESERLERİ

Sema DOĞAN*

Alanya Müzesi'ndeki çalışmalarımız Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izniyle 28 Temmuz-1 Ağustos 2003 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar sırasında, yardımlarından dolayı Müze Müdürü Sayın Dr. İsmail Karamut'a ve müze uzmanları Arkeolog Gülcan Küçükarslan, Seher Türkmen ve Sanat Tarihçisi Berrin Taymaz'a teşekkür ederim.

Alanya/antik adıyla Korekesium, Antik Çağda Pamphylia ile Kilikia sınırı arasında yer aldığı için bazen Kilikia, bazen de Pamphylia kentleri arasında sayılmıştır. 7. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nda *thema* düzeninin kurulması sonucu, Lykia ve Pamphylia'yı, kısmen Karia'yı içine alan ve Kibyraioton *theması* adıyla anılan bölge içinde kalmıştır¹. Bizans Döneminde Kalonoros adını alan kent, 7. yüzyılda Arap akınlarına maruz kaldığından, kent savunması önem kazanmış ve korunma amacıyla kale yapımlarına öncelik verilmiştir. Bu nedenle Alanya ve çevresindeki pek çok kale 7. yüzyılda, diğer dinsel ve yerleşime dair yapılaşma ise 7. yüzyıl öncesinde yapılmış olmalıdır².

Erken Hristiyan ve Bizans Dönemine ait taş eserlerin belirlenip değerlendirilmesine yönelik çalışmalarımızda, müzeye çevreden gelen eserler arasında, toplam 42 Bizans Dönemine ait taş eser belirlenmiştir. Bu eserler türlerine göre gruplandırılmıştır: 35 mimarî öge arasında 26 sütun başlığı, 1 pilaster başlığı, 7 sütun kaidesi, 1 paye; 4 liturjik öge arasında 1 *templon* payesi, 1 *templon* sütun ve başlığı, 1 *templon* başlığı, 1 altar ayağı; kullanım eşyaları arasında ise 3 dibek bulunmaktadır. Eserlerin tümü müze tarafından envanterlenmiştir. 5'i depoda, 7'si sergi salonu ve giriş bölümünde, 29'u bahçede, 1'i bürodadır. Eserlerin çoğunluğu şahıslardan satın alma yoluyla müzeye gelmiş olduğundan, buluntu yerleri belirsizdir.

Sütun başlıkları arasında en yoğun grubu Korinth tipi başlıklar oluşturmaktadır. Korinth sütun başlıklarını, Alman meslektaşlarımız Sayın Joachim Kramer ve Urs Peschlow'un tipolojilerine göre incelediğimizde³, Alanya Müzesi'ndeki bu tipin örneklerini 4 gruba ayırmak mümkündür. Üç sıra akantus yapraklarıyla bezenmiş başlık gövdesi/*kalathos* üzerinde dış köşeleri volütlü, volütlerden *kalathos* dudağına uzanan birer şerit, içte ikinci bir kıvrım oluşturmaktadır (Resim: 1).

* Doç. Dr. Sema DOĞAN, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 06532 Beytepe-Ankara/TÜRKİYE

1 C. Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihçesi ve Arkeolojisi I*, (Çev. A. Suat), Ankara 2002, 25-26.

2 G. E. Bean, *Eskiçağda Güney Kıyıları*, (Çev. İ. Delemen-S. Çokay), İstanbul 1999, 3-19.

3 J. Kramer, "Bemerkungen zu den Methoden der Klassifizierung und Datierung frühchristlicher oströmischer Kapitelle", (ed. U. Peschlow-S. Möllers), *Spätantike und Byzantinische Bauskulpture*, Stuttgart 1998, 43-58; U. Peschlow, "Tradition und Innovation: Kapitellskulptur in Lykien", (ed. U. Peschlow-S. Möllers), *Spätantike und Byzantinische Bauskulpture*, Stuttgart 1998, 67-76.

Birinci gruba giren tip, Korinth-kompozit sütun başlığı kombinasyonu olarak nitelenmiştir. Yaprakların yüksek kabartma, zeminden dışa taşkın ve yaprak aralarında zeminin derinde kaldığı, etli yaprak üslûbunda yapıldığı gözlenir. Bu örneklerde üstte profilli *abakus* ve merkezinde bitkisel veya geometrik abakus çiçeği yer alır. Başlıkların ortak özelliği mermerden yapılmış olmalarıdır.

Bu gruba giren Korinth sütun başlıklarının, benzer bezeme tekniği ve kompozisyonunun, Venedik San Marco Kilisesi'ne başkentten gönderilerek ikinci kez kullanılan 3.-4. yüzyıl sütun başlıklarında görülmesine karşın, müzedeki başlıklar üslûp özelliklerine göre 4.-5. yüzyıla ait olmalıdır⁴. Bu örnekler Anadolu'da olasılıkla başkentten gelen ustaların çalıştığına işaret etmektedir. Daha ince bir işçilik sergileyen örnek ise alçak kabartma tekniği ve yaprak üslûbu ile 2.-3. yüzyıla ait olmalıdır ve benzeri Pergamon'da (Trajaneum) 2. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır⁵.

İkinci gruba giren tip, yine Korinth-kompozit kombinasyonundadır. İki sıra akantus dizisi ile bezenmiş *kalathos* üzerinde dış köşeleri volütlü, volütlerden *kalathos* duğuna uzanan birer şerit, bu kez aralarında birer akantus kalacak biçimde düzenlenmiştir. Üstte profilli *abakus* ve merkezinde geometrik ya da bitkisel motifli *abakus* çiçeği yer alır.

Bu başlık tipinin İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde, Saraçhane'de ve Topkapı Sarayı 1. avlusundaki benzerleri 4. yüzyılın 2. yarısından 6. yüzyıla kadar tarihlenmektedir⁶. Alanya Müzesi'ndeki örnekler ise, volütlerden çıkan şeritlerin kalın oluşu, yaprak üslûbu ve bezeme tekniği gibi özellikleriyle 5. yüzyılın 2. yarısı-6. yüzyılın ilk yarısına ait olmalıdır.

Korinth tipin 3. grubuna giren dört örnekte ise akantus dizisi tek sıra olup volütlerden çıkan şeritler V biçiminde birleşmektedir. Akantus yaprakları köşelerde üst yaprağı, volütü taşırcasına dışa taşkın olup *kalathos* dört yaprakla bezenmiştir. *Abakus* tüm örneklerde profilli, *abakus* çiçeği geometrik veya stilize bitkiseldir.

Başkentte Ayasofya Müzesi'nde ve Euphemia'da benzer örnekleri 4. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyıl arasında görülen bu tip başlıkların Alanya Müzesi'ndeki örnekleri, 4.-5. yüzyıla ait olmalıdır⁷.

Korinth başlık tipinin 4. grubu, volütlerden çıkan şeritlerin daha stilize üslûpta birleştiği örneklerdir. İki sıra akantus dizisi ortak özelliktir. Alanya Müzesi'ne Gazipaşa yakınlarından gelen bir örnek, üslûp özellikleri ile müzedeki diğer sütun başlıklarından farklıdır (Resim: 2). Bir yüzünde *abakus* çiçeği haç motifli, diğer yüzlerde ise geometrik ve stilize bitkisel motifli olan bu sütun başlığı, gerek motif ve kompozisyon, gerekse üslûp açısından olasılıkla 6. yüzyıla aittir. Üst yüzü sonradan oyularak dibek olarak kullanılmıştır. Anadolu'da bu kullanım biçimi sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Bu tipin diğer örneğinde, üstte profilli *abakus*, merkezde *abakus* çiçeği Korinth başlıklarının diğer unsurları olarak görülür. Üslûp özelliklerine göre 6. yüzyıla tarihlenebilir. *Abakusu* profilsiz düz biçimli olan diğer örnek, volüt ve şeritlerin, hatta akantusların stilizasyonu ile olasılıkla 6. yüzyılın sonuna ait olmalıdır.

Korinth başlıkların Alanya Müzesi'nde sayısal yoğunluğu, bazilikal plân tipine bağlı olarak, Bizans yapım etkinliklerinin bölgede erken dönemde yoğunlaştığını belirlemektedir.

Kompozit sütun başlıkları, müzede üç örnekte görülmektedir. Bu tipte, üstte profilli *abakus*, merkezinde *abakus* çiçeği, *kalathos*ta bir sıra *akantus* dizisinden oluşur. Üst yaprakları köşelerde sona eren dört akantustan her biri, gövdenin dörtte birini kap-

4 U. Peschlow-F.W. Deichmann, *Corpus Der Kapitele Der Kirche Von San Marco Zu Venedig*, Wiesbaden 1981.

5 J. Rohmann, "Die Kapitele des Trajantempels von Pergamon", (ed. U. Peschlow-S. Möllers), *Spätantike und Byzantinische Bauskulpture*, Stuttgart 1998, 25-36, Taf. 5.

6 T. Zöllt, *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr. Mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kämpferkapitells*, Bonn 1994, kat. 310, 332, 396, 410, 473.

7 Zöllt, a.g.e. 1998, kat. 497; Kramer, a.g.e. 1998, Taf. 11.6,7.

lamıştır. *Abakusu* ve *abakus* çiçeği kısmen aşınmış ve kırık olan diğer örnekte, *kalathostaki* bir sıra akantus, aynı kompozisyonda düzenlenmiştir (Resim: 3). Bu tipteki başlıklar yaprak üslubu, bezeme tekniği ve kompozisyon özellikleriyle 6. yüzyıla aittir.

İon-impost sütun başlıkları ya da "İonik-kesik piramit" olarak adlandırılan başlık tipi, altta İon başlığın volütleri, üstte ise kesik piramit biçimli *impostun* yer aldığı iki başlık tipinin birleşimidir. İon-impost sütun başlıkları, çoğunlukla 5. yüzyıl ortalarından itibaren ve 6. yüzyılda başkentte Studios Bazilikası, Ayasofya Müzesi, Arkeoloji Müzesi, Hagia Eirene, Lips Manastırı-Theotokos Kilisesi, Sergios-Bacchos Kilisesi, Hagia Sophia ve Anadolu'da Lykia, Pampylia, Galatia ve Bitynia'da görülmektedir⁸. Müzedeki örnek, alçak kabartma yivli bezemesi ile 6. yüzyıla tarihlenebilir (Resim: 4).

Korinth pilaster başlığı, yaprakların ve volütlerin üslubu ile 4./5. yüzyıla aittir (Resim: 5); benzeri İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki İstanbul'dan gelen ancak buluntu yeri bilinmeyen bir örnekte görülür⁹.

Sütun kaideleri profillerine göre gruplandırılmıştır. Attika sütun kaidelerinin 1. tipine giren örnekler, *plintus*, *torus* ve *trokilus*'tan oluşmuştur. İçbükey ve dışbükey profillerin oluşturduğu *torus* ve *trokilus* bu tipin değişmez unsurlarıdır ve yaklaşık aynı boyutlardadır (Resim: 6).

Benzer örneklerine göre 5.- 6. yüzyıla tarihllediğimiz bu kaide tipi, başkentten yanı sıra Bithynia'da Gölyazı, Zeytinbağı ve Güzelyalı'da, Lykia'da Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nde, Pamphylia'da Kale içinde ve Galatia'da Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki örneklerde karşımıza çıkar¹⁰.

Attika kaidelerin 2. tipinde *plintus*, *torus* ve boyun kısmı yer alır; *trokilus* yani içbükey profil yoktur. Daha sade formlu bu tipte *torus* yarı-dairesel biçimlidir. Her iki kaidenin benzerleri, Bithynia'da Kayapa ve İmralı'daki kaidelerde 6. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır¹¹.

Attika kaidelerin basit formlu 3. tipinde, *plintus*, *torus* ve boyun kısmının yer aldığı üç örnek görülür. Farkı dışbükey profilin köşeli, tek kademeli bir form oluşturmasıdır. Farklı olarak profili eğimli bir kademe ile biçimlenmiş bir tip de mevcuttur.

Bu tipin benzer örnekleri de Bitynia'da Güzelyalı'da ve Zeytinbağı'nda, Lykia'da Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nde ve Pamphylia'da Kale içinde 6. yüzyılda görülmektedir¹².

Attika sütun kaidelerinin 2. ve 3. tiplerinde *torus* ve *trokilusun* düz biçimleri, bu kaidelerin olasılıkla tamamlanmadığını ve böylece bölgede üretimin olduğuna işaret etmektedir¹³.

Mimarî elemanların bir türü de müzede 1 örneği olan payedir. Payeler yapı içinde taşıyıcı öğeler olarak ya pilaster/duvar payesi, ya da müzedeki gibi dört yanı serbest payedir (Resim: 7). Dört yüzü kabartma bezemeli paye, erken dönem motifleri

8 M. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle Studien zu Typologie und Chronologie*, Bonn 1997, 28-34; S. Alpaslan, "Architectural Sculpture in Constantinople and the Influence of the Capital in Anatolia", (ed. N. Necipoğlu), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden-Boston-Köln 2001, 187-202; Y. Ötügen, *Forschungen im Nordwestlichen Kleinasien Antike und Byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa*, Tübingen 1996, Taf. 37-38. Galatia'da Levent E. Vardar başkanlığında yürütülen yüzey araştırmalarında saptadığımız örnekler üzerine çalışmalarımız yayına hazırlanmaktadır.

9 Zolt, a.g.e. 1994, Taf. 47.

10 Ötügen, a.g.e. 1996, 152-160; Taf. 24, 26; Y. Ötügen, "1993 Yılı Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı", XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1994, 361-375; S. Alpaslan, "Antalya İli ve Likya Bölgesinde Bizans Dönemine Ait Taş Eserleri-1999 Yılı Araştırmaları", 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 2001, 107-114; S. Alpaslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserleri", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı*, Ankara 2001, 265-299, Lev. VIII-IX.

11 Ötügen, a.g.e. 1996, 152-160; Taf. 24, 25.

12 Örnekler için bakınız dipnot 9.

13 Tamamlanmamış sütun ve sütun kaidelerinin üretimleri için bakınız, N. Asgari, "Observations on Two Types of Quarry-Items From Proconessus: Column-Shafts and Column-Bases", (ed. M. Waelkens), *Ancient Stones, Quarrying, Trade and Provenance*, Leuven 1992, 73-80.

içermektedir. Bir yüzünde kabartma tekniğinde, *kantarostan* çıkan kıvrık dallar arasında sarmaşık yapraklarından oluşan bir kompozisyon içerir. Diğer yüzünde düz bir girland, merkezde düğüm motifi ile birleşmiştir. Payenin yan yüzündeki kurşun yuvaları, olasılıkla bir levhanın monte edildiğini belirlemektedir. Sarmaşık motifi Roma kaynaklı olup 2. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Erken Hristiyan ve Bizans yapıtlarında ise 3. yüzyıl ve sonrasında karşımıza çıkmaktadır¹⁴. Paye, motif ve üslup özelliklerine göre 3.-4. yüzyıla tarihlenebilir.

Liturjik öğeler arasında bir *templon* payesi, topuzlu tipte ve *soffit* motiflidir. Yan yüzündeki levha oyuğu, daha sonraki bir dönemde genişletilerek topuz kısmı da oyulmuş ve olasılıkla çörtten işlevinde kullanılmıştır (Resim: 8).

Templon payeleri, kiliselerde naosla bemaı ayıran kuruluş olan *templon*larda levhalar arasında destekleyici elemanlar olarak kullanılmıştır. Erken Bizans'ta üst yüzleri topuzlu payeler kullanılırken, Orta Bizans Döneminde monolit yapılmış paye, sütun ve başlıktan oluşan öğeler kullanılmıştır. Çoğunlukla payelerde bezeme motifi *soffit*ti, ya da bitkisel ve geometrik bezemelerin görüldüğü örnekler de vardır. Topuzlu payeler 6. yüzyıl *templon*larında başkent ve Anadolu'da sıklıkla görülmektedir¹⁵.

Küçük boyutlu sütun ve sütun başlığının monolit yapıldığı bir örnek de altar ayağıdır (Resim: 9). Masa tipi altarlarda bu tip ayaklara Konstantinopolis ve Yunanistan'da 6. yüzyıl örneklerinde rastlanmaktadır¹⁶.

Günlük kullanım eşyaları arasında bir grup eser, dibeklerdir. Müzedeki üç örnek, farklı formlardadır. Birinci örnekte, dışbükey formlu gövde, altta daralan bir dipale sona ermektedir (Resim: 10).

İkinci örnekte ayaklı kaide üzerinde ağıza doğru genişleyen form görülür.

Son örnek ise iki yanı kulplu, düz gövdelidir. Dibekler her dönemde, günlük yaşamda tahıl ve sebzeleri ezmek ve ufalamak amacıyla kullanıldığından dönemsel olarak ayırt edilmesi güçtür. Bu türün tarihlendirilmesi, bu konudaki kazı buluntularına ilişkin yayınların artmasıyla gerçekleşecektir.

Alanya Müzesi'ndeki taş eserlerde malzeme olarak mermer ve kireçtaşı birlikte kullanılmıştır. Bölgenin yerel malzemesi kireçtaşı olmasına karşın, mermerin ya olasılıkla Pisidia'dan getirildiği veya daha büyük olasılıkla Bizans Döneminde antik yerleşimlerdeki mermerlerin ikinci kez işlenerek kullanıldığı düşünülmektedir. Müzedeki taş eserlerin çoğunluğunun 5.-6. yüzyıla ait olması dikkat çekicidir. Erken Hristiyan ve Bizans Döneminde dinsel yapı faaliyetinin yoğun olduğu, 7. yüzyıldan itibaren Arap akınlarına karşı savunma ve korunma yapılarının inşasına ağırlık verilmesi sonucu, tarihsel verilerle de desteklenmektedir. Alanya Müzesi'ndeki Bizans Dönemi taş eserlerinin envanterlenmesiyle başlayan projemizin sonraki plânlanan aşaması, bu eserlerin olası geliş yerlerinin incelenmesidir.

Önümüzdeki sezon, Alanya ve çevresinde sürdürülmesi plânlanan araştırma kapsamında, bölgenin Bizans Döneminin yerleşim, yapı ve eser bazında çalışılması plânlanmıştır. 1998 yılından itibaren yürütülmekte olan "Antalya İli ve Lykia'da Bizans Dönemi Araştırmaları" konulu projede, bölgedeki Bizans Dönemi yerleşimleri ve yapılarındaki *in situ* taş öğelerin yanı sıra, kırık ve dağınık olarak yüzeyde bulunan veya devşirme kullanılmış taş eserler envanterlenmiştir.

Aynı proje kapsamında Lykia'daki taş işçiliğinin genel nitelikleri, Antalya'da Arkeoloji Müzesi, Kaleiçi ve Cumanun Camii'nde yapılan incelemelerle Pamphylia'yı da içine alan kıyı şeridinde ele alınmış, böylece doğru sonuçlara ulaşılması hedeflenmiştir. Bu bağlamda çalışmamızın bütünlüğünü oluşturabilmek amacıyla, Antalya'nın kıyı şeridinde Erken Hristiyan ve Bizans Döneminin incelenmesi sürdürülecektir.

14 N. Firatlı-C. Metzger vd., *La Sculpture Byzantine Figurée Au Musée Archéologique D'Istanbul*, Paris 1990, Pl. 25, 33.

15 A. K. Orlandos, *Hexylostegos palaiochristianike basilike II*, Athens 1952, 526, 531.

16 Orlandos, a.g.e. 1952, 447.

Resim 1: Korinth sütun başlığı

Resim 2: Korinth sütun başlığı

Resim 3: Kompozit sütun başlığı

Resim 4: İon-impot sütun başlığı

Resim 5: Korinth pilaster başlığı

Resim 6: Attika sütun kaidesi

Resim 7: Paye

Resim 8: Templon payesi

Resim 9: Altar ayağı

Resim 10: Dibek

LYKİA'DA BİZANS DÖNEMİ ARAŞTIRMALARI-2003

Sema DOĞAN*

"Likya'da Bizans Dönemi Araştırmaları" konulu yüzey araştırmasında arazi çalışmalarının bu yıl plânlanan bölümü, 16-29 Ağustos 2003 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Çalışmalarımızda Likya'daki Bizans Dönemi yerleşimlerinde bulunan yapılar kroki çizimleriyle belgelenmiş, bu yapıların bazılarında saptanan mimarî plâstik eserlerin envanterleri yapılmıştır. Bulunan yapılar ve taş eserler, digital kamerayla yerinde görüntülenerek belgelenmiştir.

Bu yıl, Bizans Dönemi saptanan 13 yerleşim ve yapıda incelemelerde bulunulmuş, 2 kilisenin plânlarının kroki çizimleri yapılarak envanterlenmiş ve görsel kayıtlarla belgelenmiştir. 8 adet mimarî plâstik eserin envanteri yapılmış, böylece 1998 yılından itibaren projemiz çerçevesinde belirlenen 348 taş eser sayısı, bu yıl 356'ya ulaşmıştır.

2003 yılı çalışmalarında Antalya İli, Kumluca, Finike ve Elmalı ilçeleri merkez alınarak çevresindeki yerleşimler incelenmiştir. Araştırmamızın ilk dört günlük çalışmasını yaptığımız Gagae antik yerleşiminde, geçen yıl bir topograf eşliğinde elektronik teodolitle kentin ve kiliselerin plânı çıkarılmış, alınan noktalar ülke koordinatlarında yerleştirilerek bilgisayar ortamına aktarılmış ve autocad programı ile çizimler yerinde tamamlanmıştır. Bu yıl ise kentin aşağı yerleşimindeki hamam yapısının plânı çıkarılmış, yukarı ve aşağı kaledeki eksik ölçüler tamamlanmış, tarihlendirmeye ilişkin malzeme ve teknik özellikler tüm kent duvarlarında incelenmiştir. Gagae'den sonraki 10 günlük sürede, Finike, Kumluca ve Elmalı'ya bağlı köy ve beldelerdeki yerleşim ve yapılarda çalışılarak, mimarî ve taş öğeler belgelenmiştir.

2002 yılında araştırmalara başladığımız Kumluca İlçesi, Mavikent Beldesi'nin Aktaş mevkiindeki Gagae, yukarı ve aşağı kale ile aşağı yerleşim olarak adlandırdığımız üç farklı seviyedeki Bizans Dönemi surları içinde, sivil ve savunma işlevli yapıları içermektedir¹. Yukarı kale, kentin en yüksek noktasında kurulmuş, yaklaşık 148.00x77.00 m. boyutlarındadır. Surlarda kısmen helenistik duvarlar, büyük kısmında Erken, Orta ve Geç Bizans Dönemi duvarları belirlenmiştir. Aynı zamanda yukarı kalede Helenistik duvarlarla kesişen bir kilise, 3 nefli bazilikal plânlı, doğusu içte ve dışta yarım daire biçiminde apsislidir. Aşağı kale, tepenin daha alçak bir seviyesinde, yaklaşık 136.50x42.00 m. boyutlarındadır. Surlar, duvar tekniği ve malzeme nitelikleri ile Bizans Dönemine aittir. Aşağı yerleşim, kentin en alt düzlemdeki bölümüdür; yaklaşık 104.50x39.00 m. boyutlarındadır. Surların kuzeybatı köşesinde bir kiliseye ait apsis duvarı ayakta; yapının diğer bölümleri mevcut değildir. Yerleşimin dışında geçen yıl belgelenen tonozlu bir

* Doç., Dr. Sema DOĞAN, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 06532 Beytepe-Ankara/TÜRKİYE

1 S. Doğan, "Likya'da Bizans Dönemi Araştırmaları: 2002", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. cilt, Ankara 2003, 189-200; S. Doğan, "Likya'da Bizans Dönemi Araştırmaları", *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 2004-2, İstanbul 2004, 90-94.

yapının bu yıl tamamen, kireç ocağının kısmen çevredeki sera sahipleri tarafından yıkılmış olduğu görüldü. Bu durum bir rapor ve görsel belgelerle Antalya Arkeoloji Müzesi'ne bildirildi.

Bu yıl çalışılan hamam yapısı, duvar malzemesi ve tekniğinin niteliklerine göre Bizans Dönemine ait ünik bir örnektir. Bu yıl incelediğimiz hamama ait duvar kalıntıları birbirine bitişik mekânların mevcut duvarlarına aittir. Duvarlarda tuğla ve taşın yer yer alması tekniğe ya da sadece tuğla malzeme ile örüldüğü gözlemlenir. Küçük bir nişin yer aldığı mekân da hamam mimarisinde sıklıkla görülen niteliktedir (Resim: 1). Hamamın toprak altında kalmış bir bölümünü küçük bir aralıktan görüntüleyebildik. Burada, hamamın ısıtma sistemine ilişkin yuvarlak tuğla destekler, *hypocaust* sistemiyle ısıtılan *caldarium*a aittir. Hamam'daki seramikler yoğun olarak Geç Roma-Erken Bizans kâse ağızları, testi ağız ve kulpları, *terra sigillata* ve yivli amphora gövdeleridir.

Finike İlçesi, Asarönü Köyündeki Asar Tepe'de Bizans Dönemine tarihlenen, olasılıkla yerleşime ait duvar kalıntıları ile iki sarnıç yapısı bulunmuştur. Yüzeyde bulunan slip ve sıraltı tekniğinde ağız, kaide ve gövde parçaları, yerleşimin 11.-12. yüzyıl verileridir (Resim: 2). Aynı köyün batısında Gülmezasar olarak tanımlanan tepenin yamacındaki bir diğer Bizans yerleşimi, Finike kıyılarına egemen bir noktadadır.

Yerleşim, meslekdaşımız Roman Jacobek tarafından kısaca tanıtılarak plânı yayımlanmıştır². Kuzeyde yerleşime giriş oluşturan düzensiz plânlı bir yapıdan girilir; güneye doğru bazilikal plânlı bir kilise ve diğer yaşama birimleri yer alır. Kente giriş sağlayan yapı ve büyük bir giriş kapısından geçilerek diğer yapılara ulaşılmaktadır.

Buradaki mimariye ilişkin taş öğelere, sözü edilen yayımda yer verilmemiştir; sık bitki örtüsü içinde belirlenen eserler arasında, İon-impost sütun başlığı (Resim: 3), Geç Antik-Erken Hıristiyan motiflerin görüldüğü bir altar ve silme ile antrolak motifli bir levha 5.-6. yüzyıla ait öğelerdir.

Seramikler Bizans Dönemi pişirme kabı, testi ve amphora parçaları ile 11.-12. yüzyıla tarihlenen slip ve sıraltı tekniğinde ağız, kaide ve gövde parçalarıdır.

Keşlik Dağ, Finike İlçesi'nde Asarönü Köyü'nün kuzeydoğusundadır. Zirvesinde bir Bizans yerleşimi barındırmaktadır. Bu yerleşime ait duvarların ve bir sarnıç yapısının yanı sıra, bir kilise belirlenmiştir. Bazilikal plânlı yapının, güney ve doğusunda duvarları örtüye geçiş seviyesine kadar ayakta (Resim: 4). Kuzeyde dış duvar temel seviyesinde, naosta yan nefi ayıran stylobat ise kısmen izlenmektedir. Batı duvarlar kapı geçişlerini belirleyecek seviyede günümüze gelebilmiştir.

Duvarlar küçük boyutlu, düzgün olmayan taş malzeme ile dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Batıda ana kapının hemen önünde, yerde bulunan kırık lento parçaları naosa girişi sağlayan kapıya ait olmalıdır. Yapının doğu duvarında kemerli bir kapı ile güney yan nef, dışa açılmaktadır.

Güneydoğudaki bir diğer kapıdan ise güneydoğu ek yapıya geçilir (Resim: 5). Bu yapı, malzeme ve duvar tekniği ile farklı bir evrede, olasılıkla sonradan eklenmiştir. Kısmen kayalığa yaslanmış olan batı bölümü, topografyaya göre biçimlenerek batıya doğru daralmaktadır. Yapının kroki çizimine göre, 3 nefli, doğusu içte ve dışta yarı daire biçimli apsislidir. Güneydoğusunda dikdörtgen plânlı, doğusu içte ve dışta yarı daire apsisli şapelin güneyi kayalıklarla bitişiktir; batısında bir kapı ile geçilen ikinci bir bölüm yer alır (Çizim: 1). Lykia'da güneydoğu ya da kuzeydoğu ek yapısı olan bazilikalar oldukça yaygındır: Gülmezasar, Kökburun, Arykanda, Dikmen, Alakilise, Karabel, Deme-Nikolaos, Kydna ve İdyros bu plân tipindeki bazı örneklerdir³.

Yapının duvar resimleriyle bezenmiş olduğu, iç cephelerdeki boyalı sıvalardan anlaşılmaktadır.

2 R. Jacobek, "Lykien", *RbK*, Stuttgart 1994, 871, Abb. 5.

3 Jacobek, a.g.e. 1994, 856-902; U. Peschlow, "Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra.", *Myra Eine Lykische Metropole In Antiker Und Byzantinischer Zeit*, (Ed. J. Borchardt), Berlin: Gebr. Mann Verlag (1975), *Istanbul Forschungen* Band 30.

Kilisenin içinde yerlerde dağınık bulduğumuz liturjik işlevli elemanlara ait taş öğeler de envanterlenmiştir. Levhalar ve arşitrav parçaları, bezemelerindeki motif ve üslûp özelliklerine göre 6. yüzyıla aittir (Resim: 6).

Yapı içinde bulduğumuz boyalı pithos gövdeleri de tarihlendirmemizi destekler niteliktedir.

Araştırmamız Finike'den sonra Kumluca İlçesi'ndeki üç yerleşimde Güneşli/Gedelma, Gödene/Kotanna ve Gölcük'te sürdürüldü.

Kumluca İlçesi Altınkaya/Gödene Beldesi'ne bağlı Güneşli Mahallesi'nde yer alan Gedelma antik yerleşimindeki Kale, batısında Teke Dağı'nın eteklerindeki alçak tepede yer alır.

Kale, doğusundaki ovaları görüş alanına alarak, kıyıdan gelebilecek saldırılara karşı korunma amacıyla yapılmış olmalıdır. Seyirdimi, mazgalları ve *epalkhion*/korkuluk duvarıyla antik özelliklerin Ortaçağ'da sürdürüldüğü kalelere tipik bir örnektir (Resim: 7). Yapı, düzgün olmayan küçük boyutlu taşlarıyla Bizans duvar tekniğini yansıtır⁴.

Kalenin kuzeyindeki tepenin yamacında bir kilise olduğunu, ancak yoğun bitki örtüsü nedeniyle ulaşamadığını, Güneşli Köyü sakinlerinden öğrendik. Sık bitki örtüsü arasında kiliseyi bulmaya çalışırken, yer yer rastladığımız duvar kalıntıları buradaki yerleşimin boyutları hakkında fikir vermektedir. Kilisenin duvarları yaklaşık örtüye geçiş seviyesinde ayakta olmasına karşın, bitki örtüsü geniş açılı fotoğraf çekmemizi engellemiştir.

Duvarların malzeme ve tekniği, dağlık bölgedeki diğer Bizans yapılarıyla uyumludur. Ayakta kalan kilise, plân tipi ile yerleşimin dinsel odağı olduğunu belirlemektedir.

Tek nefli, doğusu Lykia'nın bölgesel özelliği olan trichonchos plânlı kilisenin doğusunda, olasılıkla önceki evreye ait bir yapının apsisi eksenden biraz kaymış biçimdedir. Yapıya batıdan ve güneyden birer kapı açıklığı ile girilmektedir (Çizim: 2). Yapının içinde ve çevresinde mimari bezemeye ilişkin herhangi bir taş eser bulunamamıştır. Örtü sistemini belirleyici bir veri yoktur. Sırsız gövde parçaları dışında seramik buluntu görülmemiştir.

Kumluca İlçesi, Altınkaya/Gödene Beldesi'nde Kotanna antik adıyla bilinen yerleşim, beldenin batısındaki tepe üzerinde yer alır. Tepenin en üst düzleminde bir TV vericisinin yerleştirilmesi, tepeye çıkışı sağlayan geniş bir yolun açılmasına neden olmuştur. Uydunun bulunduğu alan da dikenli tellerle çevrilmiş ve açılan yol düzlenmiştir. Bu çalışma sırasında yıkılmış olan yerleşime ait duvarların molozları ve hatta üzeri resimli duvar sivaları yol kenarında gözlenmektedir. Yamaçta kalan duvar kalıntıları olasılıkla bir savunma yapısına aittir. Tepenin alt kısmında 1955 tarihli Altınkaya Merkez Camii'nin avlusundaki düzenlemede yerleştirilen taş öğeler ve bahçedeki evin duvarında devşirme kullanılmış taş eserler, olasılıkla kentten getirilmiştir. Mimari işlevli taş öğelerin, ikisi konsol, biri silmedir (Resim: 8). Erken Hristiyan ve Bizans bezemeleri ve biçimlerinin izlendiği bu örnekler, yerleşimin dönemi hakkında fikir vermektedir.

Seramikler 6.-7. yüzyıla ait kırmızı astarlı ağız, gövde ve kulpları ile boyalı ağız ve boyundur.

Kumluca İlçesi, Gölcük Köyü'ndeki Kale-Yerleşim, (Kitanaura?) düzlükte yer alan köyün hemen yanında yükselen tepenin üst düzlemindeki geniş alanda yer almaktadır. Surlarla çevrili yerleşimdeki yapı kalıntıları, duvar malzeme - tekniği ve anıtsal nitelikleriyle Roma Dönemine ait olmalıdır. Burada herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Araştırmamızın son bölümünü Lykia'nın kuzeyinde Elmalı İlçesi'nin çevre köylerinde gerçekleştirdik. Bizans Dönemi saptadığımız altı yerleşim, Zümrütova, Podalia, Yuva, Çobanisa, Avdan ve Ovacık'tır.

Elmalı İlçesi'nde Zümrütova Köyü'ndeki kale, köyün yanındaki tepe üzerindedir. Geniş görüş alanı ile Zümrütova'ya hâkim bir konumdadır. Yaklaşık 70x80 m. boyutla-

4 Jacobek, a.g.e. 1994, 865, Abb. 3.

rındaki alanda kale duvarları doğu, batı, güney yönlerde yapılmış; kuzeyde ise kayalık bölümden yararlanılmıştır. Batıdaki duvarlar, kayalar üzerine oturmaktadır. Surların güneyinde sura bitişik iki kare plânlı mekân belirlenmiştir.

Seramikler, Geç Roma-Erken Bizans kırmızı astarlı ve terra sigillata kâse, testi ağız ve gövdeleridir.

Elmalı İlçesi'nde, Karamık Köyü'nün güneydoğusundaki Podalia, yüksek bir tepenin üst düzlemi ile yamacındadır. Yerleşim, güneydoğusunda Avlan Gölü'ne ve güney batısında Susuz Dağ'ın yamaçlarına, kuzeyde ise geniş Karamık Ovası'na hâkimdir.

İç ve dış kaleden oluşan yerleşimde iç kale, yaklaşık 60 - 70 m.lik bir alanı kaplamaktadır (Resim: 9). Yamaçtaki dış kalede sura bitişik mekân düzenlemesi yapılmıştır. Duvarların malzeme ve tekniği iç kalede Roma özelliklerini yansıtırken, dış surlarda Bizans duvar tekniği izlenir.

Seramik buluntular, Geç Roma-Erken Bizans kırmızı astarlı seramiklerin yanı sıra gövde, kaide, testi ağız ve kulpları, kâse ağızlarıdır.

Elmalı İlçesi'nin Avdan Köyü'ndeki kale, tepenin doğu kısmındaki düzlükte yer alan yaklaşık 200x0.80 m. boyutlarında surlar ile içinde pek çok yapı içermektedir. Duvarların malzeme ve tekniği ile yerleşimde envanterlediğimiz bir mimari taş eser, kalenin Bizans Dönemine ait olduğuna işaret etmektedir.

Elmalı İlçesi'nin Ovacık Köyü'ndeki kale, Yukarı Ovacık Yaylası'na ve köye hâkim bir tepe üzerindedir. Surlar yaklaşık 70x80 m.lik bir alanda, güney ve batı duvarlarla bitişik mekânlardan oluşmaktadır. Duvarlar harçsız, yığma tekniğinde, taşlar oldukça düzgün işlenmiştir (Resim: 10). Burada seramik buluntuya rastlanmamıştır.

Gilevge Kale, Elmalı İlçesi'nin Çobanisa Köyü'nde, karayolunun yaklaşık 1 km. doğusunda görülen tepenin güney kısmında yer alır. Kalenin batısında kalan Çobanisa köyünün, adını nereden aldığı belirlenememiştir. Köyün içinde yapılan incelemede de ne yazık ki Hristiyanlıkla ilgili herhangi bir veriye rastlanamamıştır.

Kalenin batı cephesinde dörtgen kulelerle desteklenen surlarda bosajlı kesme taş örgü duvarların, malzeme ve teknik özelliği Roma Dönemine ait olduğunu göstermektedir (Resim: 11). Surlarla çevrili kente kuzeydoğuda bir kapı ile girilmektedir. Surların içinde bazı yapı kalıntıları yer alır.

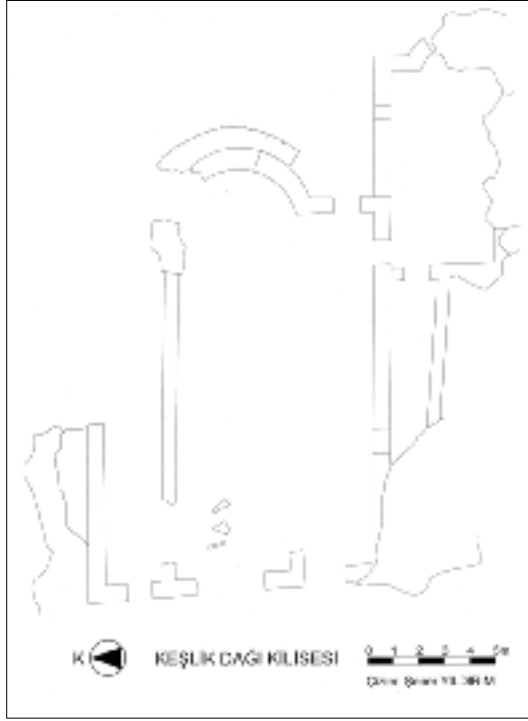
Geç Roma-Erken Bizans kırmızı astarlı ve terra sigillata seramiklerin yanı sıra, Bizans Dönemine ait yoğun sırsız testi gövde kulpları, kâse ya da testi kaideleri, kentin Bizans Döneminde kullanımına ilişkin verilerdir.

Elmalı İlçesi'nin Yuva Köyü'nün doğusundaki Asar Tepe, küçük bir gözetleme/korunma yapısı içermektedir. Tepenin konumu çevresindeki geniş ve verimli ovaya hâkimdir. Yuva Köyü, olasılıkla antik yerleşimin üzerine kurulmuş, tepedeki yapı ise yerleşimi korumak amacıyla olasılıkla gözetleme için yapılmış olmalıydı.

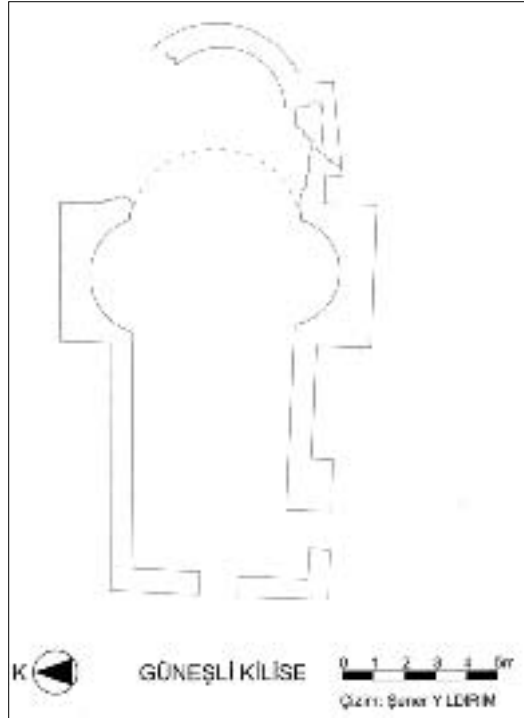
Yaklaşık 40x50 m. boyutlarındaki düzlük alanda, kayalar üzerine oturan duvarlar olasılıkla sur niteliğindedir. Batı kayalıklardaki oyma bir niş, boyutları nedeniyle mezar nişi olarak nitelenebilir (Resim: 12). Duvarların ve bu nişin niteliği, yerleşimin Bizans Dönemine ait olduğunu düşündürmektedir.

Geç Roma-Erken Bizans kırmızı astarlı ve terra sigillata seramikler, kâse ve testi ağızları, Bizans Dönemi pithos ağız ve gövdeleri, buradaki yaşama dair verilerdir.

Bu yıl araştırma programı plânlandığı gibi uygulanmış; incelenen 13 yerleşimin 8'inde Bizans Dönemine ait kilise, sur ve günlük yaşama ilişkin mekânlar ile mezar belirlenmiştir. Bu yapılar ve yapılara ait taş ögeler üzerine araştırmalarımız sürdürülecektir.

Çizim 1: Keşlik Dağ Kilisesi, plân krokisi

Çizim 2: Güneşli Kilise, plân krokisi

Resim 1: Gagae, hamam

Resim 2: Aşar Önü, slip ve sıraltı tekniğinde seramikler

**Resim 3: Gülmezasar-Ion-impost
sütun başlığı**

**Resim 4: Keşlik Dağ Kilisesi, na-
ostan doğuya bakış**

**Resim 5: Keşlik Dağ Kilisesi, gü-
neydoğu ek yapıya gi-
riş**

**Resim 6: Keşlik Dağ Kilisesi, lev-
halar**

Resim 7: Güneşli/Gedelma, kale

Resim 8: Gödene/Kotanna, konsol

Resim 9: Podalia, iç kale

Resim 10: Ovacık, kale

Resim 11: Çobanisa/Gilevki Kale

Resim 12: Yuva-Asar Tepe, mezar nişi

TARSUS-GÖZLÜKULE 2003 YILI DİSİPLİNLERARASI ARAŞTIRMALAR

Aslı ÖZYAR*
Günhan DANIŞMAN
Hadi ÖZBAL

Boğaziçi Üniversitesi'nin Tarih, Kimya, Jeofizik ve Jeodezi bölümleri¹ ile Ege Üniversitesi Fizikî Coğrafya Anabilim Dalı üyelerinin işbirliği, ABD'den ise Bryn Mawr College, Klâsik ve Yakın Doğu Arkeolojisi Bölümü'nün katkıları ve Ege Prehistorya Enstitüsü² ile Boğaziçi Üniversitesi Mezunlar Derneği'nin desteği ile gerçekleştirilen disiplinlerarası çalışmalarımız Mersin İli, Tarsus İlçesi, Gözlükule Höyük'ü ve çevresinde, ayrıca Tarsus Müzesi denetiminde kazı evi depolarımızda yürütülmüştür. Araştırmalarımıza izin veren Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, desteğini hiç esirgemeyen bu yılki araştırma temsilcimiz Aliye Usta'ya, Mersin İl Kültür ve Emniyet müdürlüklerine, Tarsus Müzesi Müdürlüğü'ne ve bu müzelerdeki değerli uzman arkadaşlarımıza yaptıkları katkı ve yardımları için bir de, tüm lojistik problemlerimizi en doğal hakkımızmış gibi ve güler yüzle çözen Tarsus Amerikan Koleji görevlilerine ekip olarak müteşekkirimiz.

Mersin il sınırları içinde, antik Kilikya ya da Çukurova'nın batı kısmında, antik Cydnus, şimdiki Berdan Nehri'nin ise bugün batısında yer alan Tarsus-Gözlükule höyük'te Goldman kazılarının sona ermesinden yaklaşık 50 yıl sonra, Eylül 2001 yılında yeniden başlatılan ve 2002 yılında da sürdürülen çalışmalara³ bu yıl da devam edilmiştir. Önceki yıllarda açıkladığımız, ve çalışmalarımızın hâlen içinde bulunduğu araştırma safhasının uzun vadeli amaçlarını sadece başlık olarak tekrarlayalım:

- Goldman dönemi etütlük malzemenin arşivlenmesi
- İlk kazı döneminden eksik kalan yayınları tamamlamak
- Yeni kazı çalışmalarına hazırlanmak
- Höyüğün bir bütün olarak korunması ve çevre halkı ile ziyaretçilere tanıtılması
- Höyüğün içinde bulunduğu doğal ortamın incelenmesi

* Doç. Dr. Aslı ÖZYAR, Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bebek P.K. 2, 34342 İstanbul/TÜRKİYE

Doç. Dr. Günhan DANIŞMAN, Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bebek P.K. 2, 34342 İstanbul/TÜRKİYE

Prof. Dr. Hadi ÖZBAL, Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kimya Bölümü, Bebek, P.K. 2, 34342 İstanbul/TÜRKİYE

1 Araştırmalarımız önemli ölçüde Boğaziçi Üniversitesinin 00R104 ile O2R101 No.lu Bilimsel Araştırma Projeleri'nin sağladığı maddi olanaklar ile yürütülmüştür.

2 Ege Prehistorya Enstitüsü'nün (Institute for Aegean Prehistory) maddî desteğine teşekkür ederiz.

3 A. Özyar, G. Danışman, C. Gürbüz, H. Özener, "Tarsus-Gözlükule 2001 Yılı Enterdiscipliner Araştırmaları", 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Ankara 2003, 273- 282; A. Özyar, G. Danışman, H. Karabulut, H. Özener, "Tarsus-Gözlükule 2002 Yılı Disiplinlerarası Araştırmaları", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, Ankara 2004, 235-244.

Çalışmalarımız Haziran 2003, Eylül 2003 ve Nisan 2004 olarak 3 ayrı döneme yayılmıştır: 1-29 Haziran tarihlerinde hem arazide hem depolarımızda yapılması plânlanan çalışmalar, arazi çalışmaları için gereken izin belgemiz gecikince, Tarsus Müzesi denetiminde yürütülen depo çalışmaları ile sınırlı tutulmuştur. 1-22 Eylül tarihleri arasında iznimiz çıkıp temsilcimiz katıldıktan sonra hem arazide hem de depolarda çalışmalarımızı yürütmüş bulunuyoruz. Ayrıca izin yazısı 26 Aralık 2003'te çıkan etütlük malzemenin nakil çalışmalarını ise, 26-30 Nisan 2004 tarihleri arasında gerçekleştirme fırsatını bulduk.

Haziran 2003 Depo Çalışmaları

Eylül 2002'de, yani bir önceki çalışma sezonumuzda, Kültür Bakanlığı'nın izni ile Adana Müzesi depolarından kazı ve araştırma evimizin depolarına getirilmiş olan Goldman döneminde ele geçirilen etütlük malzemenin temizlik, tasnif ve belgeleme çalışmalarına Haziran 2003 sezonunda da devam edilmiştir. Bu çalışmalar esnasında toplam 231 kutu Tunç Çağı malzemesinin ve 89 kutu Demir Çağı malzemesinin dijital belgeleme çalışmaları tamamlanmıştır. Geçen yıl dijital arşivimize kayıtları tamamlanan Geç Tunç Çağı malzemesinden sonra bu yıl ağırlık ilk Tunç Çağı çanak çömleğinde idi. Yapılan temizlik, tasnif ve arşivleme sistemimizi hatırlatmak istiyorum, zira malzemeniz yayınlanmış kazı malzemesi olmakla beraber yarım yüzyıl kadar bir aradan sonra yeniden elden geçiriliyor: Kutularda bulunan çanak çömlekler temizlendikten sonra önce yayınlar ile karşılaştırılarak tanımlanıyor, yayında katalog numarası ile belirlenenler var ise tespit ediliyor. Kutular arası yapılan tüm aktarma veya değişiklikler not ediliyor. Sonra kutularda gövde parçaları ayrıldıktan sonra diagnostik parçalar ön ve numaraların bulunduğu arka yüz olmak üzere en az iki kere dijital kamera ile belgeleniyor. Temizlenmiş parçalar tekrar kutulanıp kaldırıldıklarından sonra sonuç olarak her kutunun muhteviyatı dijital arşivden görüntülenebilir duruma gelmiş oluyor. Önümüzdeki yıllarda bu malzemeyi, özellikle yayınlarda yer almayan kısmını son Troia kronolojisi ile Demircihöyük ve Küllüoba gibi yerleşmelerden elde edilen bilgiler ışığında yeniden gözden geçirip kısmen yayınlamak gerekecektir.

Kayıtları tamamlanan Demir Çağı etütlük malzemesinin boyalı olanları arasından seçilmiş bir grup üzerine Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü master öğrencilerimizden Elif Ünlü'nün hazırladığı "Tarsus-Gözlükule'de Geç Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na Geçişte Boyalı Çanak Çömlekler" adlı master tezinden yola çıkarak yazdığı makale, basık aşamasına geline ilk "Tarsus-Gözlükule Araştırmaları" cildinde yer alacaktır. Söz konusu malzeme kısmen Goldman-Tarsus yayınlarında bulunan, ancak Tunç ve Demir Çağı ciltlerine dağılmış olarak neşr edilmiş olan, kalanları ise zamanında yayın dışı bırakılmış parçalardan oluşmaktadır. Ünlü, Gözlükule'de, Doğu Akdeniz Bölgesi'nde Geç Tunç Çağı olarak adlandırılan dönemin sona erdiğinin işaretlerinden sayılan yıkıntı tabakasının üzerinden ele geçirilen bu malzemeyi, ayrıntıları ile araştırılmış Geç Miken III malzemesinden farklı bir grup olarak tanımlamıştır. Günümüz bilgileri ışığında karşılaştırılmalı bir çalışma ile bu yeni tanımlanan geçiş dönemi malzemesinin bağlantılarının araştırılması, M.Ö. 2. binyılın sonunda Hitit İmparatorluğu'nun da çöküşüne yol açan olaylar sonucunda Çukurova'da yaşananların aydınlatılması doğrultusunda faydalı olmuştur. Üzerinde durulan konu şöyle özetlenebilir: Eğer bu malzeme Gözlükule'de yaşayan halkın kullandığı gündelik malzemenin bir kısmını teşkil ediyorsa daha önce höyükte tanımlanan çanak çömlek gelişiminin devamı olarak anlamlı mıdır, yoksa başka bölgelerden göç ederek gelen insanların geldikleri yörelerde yıllardır kullandıkları çanak çömleklerin izlerini mi taşımaktadır? Bölgede bulunan Kilisetepe, Mersin-Yumuktepe, Soli ve Kinet Höyük'te benzer gelişmeler olmuş mudur? Bu bağlamda Geç Miken III malzemesinin bu diğer boyalı çanak çömlek grubunun üzerinde etkisi var mıdır yok mudur? Bu konudaki ayrıntılı bilgiler Ünlü'nün makalesinde yer almaktadır.

Ayrıntılı çalışmaları bitirilen ve aynı geçiş dönemine ışık tutacak bir diğer malzeme grubu da Geç Miken III tipi çanak çömleklerdir. Bu malzeme Gözlükule'nin üzerinde herhalde en fazla çalışılmış buluntu grubunu teşkil ediyor. Neredeyse tümü yörede üretilmiş olan bu çanak çömlek grubu geleneksel olarak Geç Tunç Çağı'nın sonunu ge-

tiren "Deniz kavimleri"nin tahrip ettikleri bölgelere yerleştikten sonra ürettikleri malzeme olarak düşünülmüştür. Slane doktora tezinde, 2001 ve 2002 yılında çalışmalarına katılan Penelope Mountjoy, toplam yaklaşık 800 parçadan oluşan bu malzeme grubunu Hetty Goldman ve Elizabeth French'ten sonra bir kez daha ele alarak en kapsamlı şekilde yayına hazırlamıştır. Kendisinin hazırladığı katalog Goldman ve French'in çalışmalarını genişleterek elimizde bulunan tüm malzemeyi çizimleri ile birlikte tanıtıyor ve ayrıntıları ile değerlendiriyor. Mountjoy'un makalesi de baskı aşamasına geline ilk "Tarsus-Gözlükule Araştırmaları" cildinde yer almaktadır.

Bunların dışında haziran ayında temizlenen ve belgelenmesine başlanan malzemeler arasında taş ve kilden yapılmış etütlük eserler bulunmaktadır. Bu malzemenin henüz dijital kayıtları yapılmamıştır. Ancak bunların arasında muhtemelen bileyleme işlevi gören gri-yeşil renkli, yassı, trapezoid bir taş âlet, üzerine kazınan alfabetik yazı dolayısıyla dikkat çekmektedir. Goldman'ın nihai yayınlarında yer verilmeyen bu 38-1150 kazi envater numaralı taş, 1940 yılında *Bulletin of the American Schools of Oriental Researches* 78'te Cyrus H. Gordon tarafından "Two Northwest-semitic Inscriptions from Tarsus" isimli makalede yayımlanmıştır. Yeni fotoğraflar ve çizim ile belgelediğimiz bu taşın üzerindeki yazıyı eski Sami dili uzmanlarından Prof. Andre Lemaire bize yeniden okuyup yayına hazırlamaktadır. Prof. Lemaire'in henüz kesinleşmemiş ilk açıklamalarına göre yazı Aramice değil ve fakat Fenikece olup M.Ö. 700 civarına tarihlendirilebilir. Daha önce sadece ortadaki üç harfi okunabilmiş olan yazının yeni okuma ile altı harfi de anlaşılabilmiştir. İkisi birleşik isim ifade eden toplam üç kelimeden oluşan yazıyı Lemaire "la silli-banit" yani "Silli-banit'e ait" olarak çözümlemektedir. Silli-banit isimli bir kişinin olası atölyesine ait bu bileytaşındaki yazıyı, gene M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilen Karatepe-Aslantaş ile yeni bulunan Çine heykelindeki yazıt çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Ancak burada dikkat çeken husus, söz konusu taşın sahibinin adının Lemaire tarafından sunulan yeni okuma ile daha önce sanılanın aksine Luvi veya Hurrice değil ve fakat Sami dilinde olmasıdır. Yazılı kaynaklardan bilindiği üzere Tarsus kenti Assur Kralı Sennacherib/Sanherib zamanında, yani 7. yüzyıl ilk çeyreğinde, Assur İmparatorluğu'nun himayesi altına girdiğinden, bu tarihlerde Sami isimli bir ustanın Tarsus'ta ikâmet etmiş olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Haziran ayında depolarımızda yürütülen çalışmalar dışında, bir de Boğaziçi Üniversitesi'ne Tarsus-Gözlükule Araştırma ve Laboratuvar Merkezi olarak tahsis edilen bina ile ilgili çalışmalar, sevgili Doç. Dr. Günhan Danışman denetiminde yürütülmüştür.

Kültür Bakanlığı'nca kamulaştırıldıktan sonra, gene aynı bakanlık tarafından yürütülen ilk hangarındaki restorasyon çalışmaları tamamlanan çirçir fabrikasının iç teçhizatı, yapılan protokol gereği üniversitemiz tarafından üstlenilmiştir. Hangarın duvarları ve çatısı aslına uygun ve birinci sınıf bir kalitede restore edilmiş olarak tarafımıza teslim edildikten sonra önce elektrik tesisatı ile su tesisatı yaptırıldı. Bu bağlantıları müteakiben Adana Anıtlar ve Rölöve Müdürlüğü'nden uzman arkadaşlara danışarak mukavemeti yüksek, ağır yük kaldırabilen, dayanıklılık testleri Çukurova Üniversitesi tarafından yaptırılmış yerel Tarsus üretimi taş mozaik karolar bulundu ve çirçir fabrikasının restorasyonunda kullanılan eski tuğla iç duvarlara uygun bir renk seçildi. Haziran ayının son günlerinde, seçilen karolar, restorasyonu uygulayan firmada çalışan uzman arkadaş denetiminde zemine döşendi. Bu uygulama esnasında modern karoların eski taş duvarlara doğrudan temas etmeyip bir suni taş dolgu ile ayrılmasına özen gösterildi.

Bunun dışında haziran ayı için plânlanmış olan jeofizik, jeodezi ve jeoarkeoloji ekipleri çalışmalarını bu yıl arazi çalışması için gerekli iznimiz geciktiği için ertelemişlerdir.

1-22 Eylül Tarihleri Arasında Yapılan Arazi ve Depo Çalışmaları

Eylül ayında öncelikle Goldman dönemi etütlük malzemenin temizlik, tasnif ve belgeleme çalışmalarına devam edilmiştir. Eylül sonunda, bir yıl önce getirilen yaklaşık 550 koli malzemenin tamamı elden geçirilmiş, temizlenmiş ve yeniden kutulanmış oldu. Tasnif ve belgeleme çalışmaları ise halen sürmektedir.

Bu kapsamda, haziran ayında iznimizin gecikmesi sonucu çalışmalarımıza katılamayan Prof. Howard Crane için, tüm Ortaçağ ve İslâmî döneme ait malzemeler de temizlenip yeni kutulara aktarıldı. Goldman döneminde plânlanan ancak çıkarılamayan 4. cild takımı olan Ortaçağ ve sonrası, esas olarak Florence Day'e yayına hazırlaması için teslim edilmişti. Ancak Day'in çalışmaları yarım kalınca, Goldman ekibinden sağ kalan Prof. Machteld J. Mellink, Day'in arşivlenmiş notlarını Ohio State Üniversitesi'nde İslâm Dönemi Sanat Tarihi Uzmanı olan Prof. Howard Crane'e devretmiştir. Ancak Prof. Crane ilerleyen yıllarda başka konularda çalıştığından Tarsus malzemesine bir türlü sıra gelmemiştir. Tarsus-Gözlükule'de 2001'de başlatılan çalışmalarımız çerçevesinde kendisine bu eksik kalan cildi yayınlamak için yaptığımız daveti memnuniyetle kabul edip bu yıl elden geçirilen malzemeyi yayına hazırlamaya başlayacaktır. Böylece Goldman döneminden eksik kalan son yayın da tamamlanmış olacaktır.

Bu yıl da depolarımızda bulunan 125 adet madenî eserden -27'si kurşun, 98'i bakır ve bakır alaşımları olmak üzere- arkeometri uzmanlarımız Prof. Dr. Hadi Özbal ve Emre Kuruçayırılı tarafından mikro örnekler alınmıştır. Bu örnekler Tarsus Müzesi'nden alınan olumlu rapor ve izin yazısı eşliğinde Boğaziçi Üniversitesi Kimya Laboratuvarı'na götürülmüştür. Önceki yıllarda alınan mikro örneklerin analizlerinden yola çıkarak Boğaziçi Üniversitesi, Kimya Bölümü lisansüstü öğrencilerinden Emre Kuruçayırılı, bu konuda "M.Ö. 3. ve 2. binyılda Tarsus ve Kilikya'da metalurji" adlı master tezini başarı ile savunmuştur. Bu teze dayanarak yazılan bir makale ise gene baskıda olan ilk yayıнымızda yer almaktadır.

Bu yıl yeni başlattığımız bir uygulama ise kırık çanak çömleklerin 3 boyutlu dijital ortamda kayıtlarının yapılması idi. Bu uygulama için seçilen ilk malzeme grubunu 4 kutu Miken seramiği oluşturdu. Bu çalışmanın amacı kırık çanak çömleklerin tümlenmesine yardımcı olacak bir bilgisayar programının geliştirilmesinde kullanılacak 3 boyutlu verilerin bilgisayar ortamına aktarılması idi. Ancak 3 boyutlu belgeleme işlemi tasarlanandan daha uzun sürdü ve bütün malzemenin kaydı henüz bitirilemedi.

Eylül ayında arazide yaptığımız çalışmalar ise höyük dokusunun korunmasına yönelik çalışmalar olarak özetlenebilir. Geçen yıl, Goldman dönemi kazılarında çalışılan "Tarsus Gözlükule A Bölgesi"nin yaklaşık 30 m. güneydoğusunda yer alan bir dizi evin, 60'lı yıllarda höyüğün yamacının teras şeklinde kesilip düzeltilerek yerleştirilmesi neticesinde yaklaşık 4 m. yüksekliğinde, 7 m. uzunluğunda bir kesitin ev sahipleri tarafından düzleştirilerek açıkta bulunduğu tespit edilmişti ve bu kısmın çizim, fotoğraf ve örnek almak sureti ile belgeleme çalışmaları tamamlanmıştı. Gerek kesitten alınan çanak çömlekler gerek tespit edilen tabakaların kazıda yayımlanan kesit ile karşılaştırılması sonucunda kesitin İTÇ II dönemine tarihlendirilmesi gerektiğini öne sürmüştük. Geçen yıl aynı kesitten değişik seviyelerden aldığımız 6 kömür örneğinin analizlerine dayanarak Almanya'nın Erlangen Üniversitesi'ne bağlı Fizik Enstitüsü'nün laboratuvarlarında gerçekleştirilen 14C tarihlendirmeleri şu sonuçları vermiştir:

a. Örnek 4187±47 Radyokarbon yılı	[yani yaklaşık 3. binyılın ilk çeyreğinin sonlarına]
b. Örnek 4007±47 Radyokarbon yılı	[yani yaklaşık 3. binyılın ortasına]
c. Örnek 4007±47 Radyokarbon yılı	[yani yaklaşık 3. binyılın ortasına]
d. Örnek 4019±54 Radyokarbon yılı	[yani yaklaşık 3. binyılın ortasına]
e. Örnek 4053±51 Radyokarbon yılı	[yani yaklaşık 3. binyılın ortasına]
f. Örnek 3999±48 Radyokarbon yılı	[yani yaklaşık 3. binyılın ortasına]

Bu tarihlendirmeler, Troia'da yürütülen son dönem araştırmaları çerçevesinde Troia I-V katmanları için yapılan 14C tarihlendirmeleri ile karşılaştırıldığında, genel itibarı ile 1. örnek Troia I a-d dönemine; 2, 3, 4, 5 ve 6 numaralı örneklerimiz ise Troia I e-i dönemine tekabül etmektedir. Güneydoğu Akdeniz havzasında 14C tarihlendirme verileri sonrasında yeniden yapılandırılan kronolojik çerçeveye, önümüzdeki yıllarda

plânlanan Tarsus kazıları, yeni 14C örnekleme çalışmaları ile katkıda bulunmaya devam edecektir. Troia kazılarının son yıllarda teklif etmekte olduğu Troia I ile Troia II kültürünün kısmen örtüşmesi, yeni açılacak Tarsus-Gözlükule katmanları tarafından bir yerde sınanmış olacaktır.

Bu belgelenen kesitin korunabilmesi için Adana Koruma Kurulu'nun 14.07.2003 tarihli ve 5208 sayılı kararı doğrultusunda, Tarsus Müzesi ve Doç.Dr. Günhan Danişman denetiminde ahşap karkas içerisinde bir kerpiç duvar inşa edilmiştir. Yapılan uygulamada önce profil önüne, ahşap hatılardan 3.5 m. yükseklikte ve 7 m. uzunlukta bir karkas inşa edilmiştir. Tarsus ilçe merkezine bağlı Yaramış Köyü'nde bulunan 2 ayrı yıkılmış köy evinden 1650 adet kerpiç elde edilmiştir. Ahşap karkas içerisine (Resim: 1) önce ravis teli çakılıp telin üzerine bu kerpiçler kum, kireç kaymak ve çimento karışımı bir harç ile sıvanarak yerleştirilmiştir. Bu örülen duvar ile profil yüzeyinin arası styrofor plâkaları ile kaplanıp kum ile doldurulmuştur. Duvarın statik olarak sağlamlığı, batı kısmında beton zeminden kerpiç duvara yaklaşık 40°lik bir açı ile inşa edilen 10x10 cm.lik bir demir profil ile sağlanmıştır (Resim: 2). Ayrıca ahşap karkasın dikey elemanlarının alt seviyesinden beton zemine 7 demir L-ayak monte edilmiştir. Son olarak duvarın üst seviyesine yatay bir ahşap çerçeve üzerine 1 m. genişliğinde, 7 m. uzunluğunda alüminyum plâka ile bir çatı yapılarak profil ile kerpiç duvarın içine doğrudan yukarıdan akacak yağmur suyunun girmesi engellenmiştir (Resim: 3).

Gene eylül ayı içerisinde başlatılan koruma amaçlı diğer bir girişimimiz ise höyüğün batı yamacına yöneliktir. Karamahmet Okulu'nun bahçe duvarının kaldırılıp yerine yapılacak tel örgü çitin ise sit alanı sınırlarına geri çekilerek yapılması için resmî girişimleri başlatıyoruz.

Böylece, höyüğün batı yamacında bulunan Duatepe Türbesi de koruma altına alınmış olacaktır.

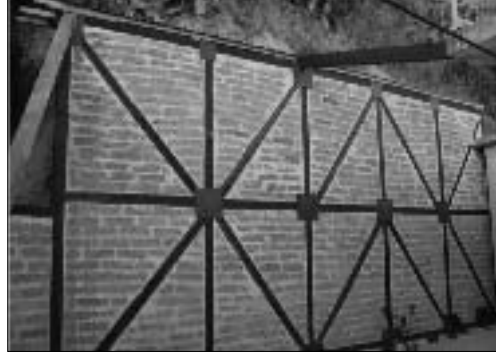
Nihayet gene eylül ayında, artık zemin karoları da tamamlanmış depomuza Boğaziçi Üniversitesi Mezunlar Derneği'nin sağladığı imkânlarla yaptırılan raf sistemi getirilip yerine takıldı (Resim: 4). Bu şekilde Kültür Bakanlığı'nın tahsis ettiği bina kullanıma hazır hale gelmiştir.

Son olarak da 26-30 Nisan 2004 tarihleri arasında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ile 2002 yılında Adana Müzesi depolarından üniversitemizin Tarsus'ta bulunan Kazı evinin zemin katındaki depolara taşınan Goldman döneminde ele geçirilmiş yaklaşık 550 koli etütlük malzeme, araştırma merkezi ve nihai depo olarak kullanılmaya başlanan, höyükten 200 m. kuzeyde bulunan çırçır fabrikasının birinci hangarına nakledilmiştir. Taşınma işlemi Tarsus İlçesi Emniyet Müdürlüğü ve Tarsus Müzesi görevlileri gözetiminde gerçekleştirilmiştir. Amacımız bundan sonra Tarsus-Gözlükule'de, Goldman dönemi kazılarından çıkarılan etütlük malzemeyi tanımak isteyen tüm yetkili araştırmacılara bunu gerçekleştirebilecekleri bir ortam sağlayıp malzemeyi ulaşılır hale getirmektir. Bunun için mekâna kronolojik sıraya göre yerleştirilen malzeme, bu yıl yapılacak depo çalışmaları esnasında daha detaylı bir kayıt sistemine göre tanzim edilecektir. Ayrıca gene bu yıl bundan sonra başlatılması plânlanan kazılar ile Goldman dönemi kazılarını karşılaştırabilmek için kronolojik sıra ile keramik malzeme ve şekil çeşitlerini temsil eden bir örnek takım hazırlanacaktır.

Bundan sonra kültürel mirasımızın tanımlanmış ve önemli tescilli yerleşimlerinden biri olan Gözlükule Höyük'ün "1. Derece Sit Alanı" olan doğu ve güneydoğu yamacında bulunan evlerin bu bölgeden kaldırılmaları için gerekli adımların atılmasını temenni ediyoruz. Örneğin Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Tarsus Belediyesi'nin ortak bir çalışma ve yatırımı sonucu bu evlerin sakinlerine evleri karşılığında sosyal konutların sağlanması mümkün olabilir.

Resim 1: Tarsus-Gözlükule Höyük, 05 numaralı bölge, kesit B-BB önüne inşa edilecek kerpiç duvarın ahşap karkas dikmeleri

Resim 2: Tarsus-Gözlükule Höyük, 05 numaralı bölge, kesit B-BB önüne inşa edilen ahşap karkas içerisinde kerpiç koruma duvarının önden görüntüsü

Resim 3: Tarsus-Gözlükule Höyük, 05 numaralı bölge, kesit B-BB önüne inşa edilen koruma duvarının üstten görüntüsü

Resim 4: Boğaziçi Üniversitesi, Tarsus-Gözlükule Araştırma Merkezi depolarına kurulan raf sistemi

ÇORUH HAVZASI ORTAÇAĞ GÜRCÜ MİMARİSİ 2003 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Mine KADİROĞLU*

1995 yılından buyana aralıksız sürdürülen Ortaçağ Gürcü Mimarisi 2003 yılı yüzey araştırması 21 Kasım-1 Aralık tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. 2003 yılında Haho ve Parhal manastırlarının kiliselerinde yayına yönelik tek yapı düzeyinde çalışılmış, savcılığa intikal eden izinsiz yapılan bir araştırma hakkında bilgi edinmek için de Öşk Manastırı'na gidilmiştir¹.

1999 yılından buyana süremizin yarısını yayına yönelik çalışmalara ayırdığımızı ve her yıl bir manastır topluluğunda ayrıntılı inceleme yaptığımızı bilginize sunmuş ama bu çalışmalarımız hakkında araştırma sonuçlarında bilgi verememiştik. Bu çalışmamızda, Haho Manastırı'nı tanıtmayı ve Öşk Manastırı'na ait iki kabartmalı taş konusunda bilgi vermeyi amaçlıyoruz².

HAHO MANASTIR KİLİSESİ

Turgay YAZAR

2003 yılı yüzey araştırmasında yayına yönelik çalışmalar Erzurum İli, Tortum İlçesi, Bağbaşı Köyü'nde yer alan Haho Manastır Kilisesi'nde gerçekleştirilmiştir. Köy merkezinin kuzeyinde bulunan manastır bir kuşatma duvarı ile çevrilidir. Manastırdan günümüze kuşatma duvarının bir kısmı ile kuşatma duvarı içindeki ana kilise ve iki şapel ile manastırın yakın çevresindeki 6 şapel ulaşmıştır.

Meryem'e adanan ve yazılı kaynaklara göre X. yüzyılda inşa edilen kilise günümüzde cami olarak kullanılmaktadır. Dıştan 34.32x24.04 m. ölçülerindeki kilisede 7 ayrı yapı dönemi tespit edilmektedir³. Manastırın ilk yapısını dıştan 26.50x18.91 m. ölçüsündeki kilise oluşturmaktadır (Resim: 1; Çizim: 1)

Dıştan serbest haç plânlı kiliseye, batı haç kolunun güney ve batı duvarındaki açıklıklarından girilmektedir. Kilise, kare plânlı merkez mekân, merkez mekânın doğusundaki yarım daire plânlı apsis, kuzey ve güneyindeki eş boyutlu haç kolları ile batısındaki kuzey ve güney haç kollarından daha uzun ve geniş tutularak iki destek sırası ile üç nef e ayrılan batı haç kolundan oluşmaktadır (Resim: 2). Yarım daire plânlı apsis-

* Doç. Dr. Mine KADİROĞLU, Koru Sitesi, Nilüfer Apartmanı, No: 3, 06580 Çayyolu-Ankara/TÜRKİYE

1 Bayram tatili ve olumsuz iklim koşullarına karşın, 2003 yüzey araştırmasının gerçekleştirilebilmesini sağlayan ekip üyesi arkadaşlarıma, öğrencim H.Ü. Sanat Tarihi Bölümü son sınıf öğrencisi Bora Dedemen'e ve Bakanlık temsilcimiz sayın Dr. Fahriye Bayram'a teşekkür ederim.

2 1999 yılında İşhan, 2000'de Dört Kilise, 2001'de Tbeti ve Dolışan, 2002'de Haho, 2003 yılında da Parhal Manastırları yayına hazırlanmak üzere tek yapı düzeyinde araştırılmış, eksik bilgi ve fotoğraflar için her yapıya bir sonraki araştırma mevsiminde yeniden gidilmiştir.

3 Yapının bir çok yayında tanıtılmış olması ve bu bildiride yapının sorunlarının tespitinin amaçlanması nedeniyle ayrıntılı yapı tanıtımı yapılmamıştır.

te eksenindeki daha büyük yarım daire plânlı dokuz niş vardır. Apsisin iki yanındaki pastophorion hücreleri doğrudan haç kollarına açılır. Merkez mekân pandantiflerle geçilen yüksek kasnak üzerindeki kubbe, haç kolları ve pastophorion hücreleri ise beşik tonozla örtülüdür. Kilise sekizi kubbe kasnağında olmak üzere toplam on dört pencere ile aydınlatılmaktadır. Yapının kubbesinde yer alan incilerle bezeli haç motifi dışındaki freskoları, camiye dönüştürülürken sıva ile kapatılmıştır. Apsisin sıvası dökülen kısımlarında, ayakta tasvir edilmiş aziz figürlerinin bir kısmı görülebilmektedir.

Kilisenin kemerler ve ikiz pencerelerle hareketlendirilen cephelerinde bitkisel, geometrik ve figürlü bezeme yer almaktadır. Figürlü bezeme daha yoğundur. Güney haç kolu penceresi üzerindeki yüksek kabartma tekniğindeki kartal figürü, güney haç kolu girişinin alınlığındaki "Haçın Göğe Yükselmesi", giriş açıklığının batısındaki "Büyük İskender'in Göksel Seyahati", doğusundaki "Göksel Kapının Bekçisi Olarak Aziz Peter", bunların hemen altında bulunan "Yunus'un Balık Tarafından Yutulması" sahnesi ile koruyucu olarak aslan ve grifon figürleri bu örneklerden bazılarıdır.

Yapının onaltıgen kubbe kasnağı çift sütuncelerin taşıdığı yarım daire kemerli arkadlara sahiptir. Kubbe orijinal kiremitlerle kaplı konik çatı ile örtülüdür. Kubbe kasnağındaki sütuncelerin başlık ve kaidelerinde de bitkisel, geometrik ve figürlü bezemeler yer almaktadır.

Yapının 2. döneminde batı haç kolunun kuzeyine 12.63x5.11 m. ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı ve aynı yönde beşik tonoz örtülü bir mekân eklenmiştir. Bu mekâna giriş kilisenin batı haç kolunun kuzey duvarının batısındaki kapı ile sağlanmaktadır. Bu girişin, kuzeydeki mekânın yapıya eklenmesinden sonra açıldığı düşünülmektedir de, kuzey kısmının toprakla dolu olması nedeniyle bu aşamada kesin bir kanaat belirtmek güçtür (Çizim: 2).

Yapının 3. evresinde batı haç kolunun batısına ikinci ek mekân eklenmiştir. 13.97x7.82 m. ölçüsünde, kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlı, üç nefli ve beşik tonozlu bu mekânın kuzey duvarının, kuzeydeki ek mekânın batı duvarıyla birleşmesi, bu mekânın kuzeydeki eklentiden daha sonra yapıldığını kesinleştirmektedir (Çizim: 2).

Yapının 4. evresini, batı haç kolunun güneyine eklenen revak oluşturur. Revakın batıya doğru kiliseden daha geniş tutulmuş olması, batıdaki ek mekândan sonra yapıya eklendiğine işaret etmektedir. Orijinalinde güneyi iki paye ve üç kemer açıklığı şeklinde düzenlenen revak bölümünün batısının açık veya kapalı olduğuna dair kesin bir iz tespit edilememekle birlikte, doğusundaki nişten de anlaşılacağı gibi bir şapel olarak da kullanılabileceği düşünülmektedir kapalı olması daha büyük bir olasılıktır (Çizim: 2).

5. evrede yapının güney haç kolunun güneyine bir şapel eklenmiştir. Günümüze ulaşmayan bu şapelin revaktan daha sonra eklendiği, revakın doğu duvarında pencere açıklığı bulunmasının yanı sıra, dıştan kemerli bir düzenlemeye sahip olması ve geometrik bezemeli bir panonun bulunmasından anlaşılmaktadır.

6. yapı evresinde, güneydeki revak bölümü batıya doğru uzatılmıştır. Revak bölümünün yukarıda tartışılan batı duvarı bu aşamada kaldırılmış ve eklenen bölümle birleştirilmiştir. Günümüzdeki mevcut duvar orijinal değildir (Çizim: 3).

Son yıllarda yapılan tadilatlar yapının 7. evresini oluşturmaktadır. Bu evrede kemerlerinin araları kapatılarak kapalı bir mekâna dönüştürülen revak bölümü, batıdaki ek mekânın batı duvarına kadar genişletilmiştir (Resim: 3). Revak bölümünün güney duvarındaki dilatasyon ile malzeme ve teknik farklılık bu hususu doğrulamaktadır.

Manastırla ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır⁴. Ancak bu araştırmacılar Takaişvili'nin 1917 yılında çizdiği plânları⁵ kullanılmışlar ve genel anlatımlar dışında yapı-

4 J. M.-N. Thierry, "Notes d'un Voyage en Géorgie Turque", *Bedi Kartlisa*, Vol. VIII-IX, Paris 1960, s. 10-29 (bil. s.14-18); W. Ponomarev, "Georgien", *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, Band II, Stuttgart 1971, s. 662-734 (bil. s. 682, 683), Fig. 15; W. Beridze, *Eski Gürcü Kilise Mimarisi*, (Gürcüce) Tiflis 1974, s. 132, Fig. 90; W. Beridze, *Monuments de Tao Klardjetie dans L'Histoire de L'Architecture Géorgienne*, (Rusça-Fransızca) Tiflis 1981, s.182, 183, 292, Fig. 128; N. M. Tokarski, *Tao ve Klarjeti'de Ortaçağ Kiliseleri Arkeolojisinin Tarihi*, (Rusça) Ayastan 1988, s. 45-56, Fig. 59; P. Zakaraya, *Tao Klarjeti Mimarisi*, (Rusça) Tiflis 1990, s. 147-160, Fig. 65.

5 E. Takaişvili, *1917 Yılında Gürcistan'ın Güneyinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar*, (Rusça) Tiflis 1952, s. 68-75, Pl. 84, 85.

nın sorunlarına çok fazla yer vermemişlerdir. Kilisenin dönemleriyle ilgili Takaişvili'nin 1917 yılında çizdiği plânları tarayarak bir restitüsyon öneren Djobadze⁶ ise bize göre yapıya 5. evrede eklenen şapeli 4 evreye, revakın 6. evrede genişletilen batı bölümünü ise revak kemerlerinin aralarının doldurularak bir mekâna dönüştürüldüğü ve modern dönem olarak adlandırdığı son evreye mal etmiştir.

Ancak yukarıda da belirtildiği gibi revakın güney duvarındaki kemerli düzenleme ile geometrik bezemeli pano bu duvarın dışarıdan görülecek şekilde plânlandığını ve şapelin bir sonraki dönemde yapıya eklendiğini ortaya koymaktadır. Revak ile şapelin birlikte tasarlanmış olmaları durumunda, bu duvardaki kemerli düzenleme ile bezemeli pano açıklanamamaktadır.

Djobadze, revakın batıya doğru genişletilmesi ile son yıllarda yapılan onarımları da, iki bölüm arasındaki malzeme ve teknik farklılıkları dikkate almayarak veya göremeyerek modern dönem olarak adlandırdığı tek bir evreye yerleştirmiş ve biz göre hatalı bir değerlendirmede bulunmuştur.

ŞAPELLER

Fahriye BAYRAM

Manastıra ait toplam 11 şapel vardır. Bunlardan 5'i manastırın çevre duvarı içindedir. Diğerleri manastırın yakın çevresine dağılmış durumdadır. Çevre duvarı içinde yer alan şapellerden biri kilisenin kuzeyinde diğerleri güneyinde yer alır. Günümüze kilisenin kuzeyindeki ile güneyindeki bir şapel ulaşmıştır⁷. Manastırın çevresindeki şapeller araştırmalarımız sırasında ilk kez tespit edilmiştir.

Günümüze Ulaşan Şapeller

I No.lu Şapel (Kilisenin Kuzeyindeki Şapel)

Dıştan 11.00x8.00 m. ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı şapel, tek neflidir (Çizim: 3). Giriş batı cephe ekseninde yer alır. Doğuda, eksenindeki daha geniş ve yüksek, yarım daire plânlı üç apsis vardır. Dıştan düz duvarla sınırlandırılmış apsislerin eksenlerine mazgal biçimi birer pencere açılmıştır. Batı duvarda da bir mazgal pencere bulunur.

Günümüzde duvarları kısmen, örtüsü tamamen yıkılmış durumdadır. Ancak kalıntılardan beşik tonoz ile örtülü olduğu anlaşılır. Beden duvarları, kaba yonu taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Takviye kemerini taşıyan duvar payeleri ile pencerelerin etrafında düzgün kesme taş kullanılmıştır.

II No.lu Şapel (Kilisenin Güneyindeki Şapel)

Dıştan 5.00x7.00 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı şapel, tek neflidir (Çizim: 3). Batı cephe ekseninde yer alan kapı dıştan lentolu, içten sivri kemerlidir. Dıştan düz duvarla sınırlandırılmış apsisde, simetrik yerleştirilmiş dikdörtgen biçimi birer niş vardır. İç mekân, apsis ile batı cephe ekseninde yer alan birer mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Doğu cephe, eksene simetrik yerleştirilmiş birer üçgen niş ile hareketlendirilmiştir (Resim: 4).

Yapı içten beşik tonoz, dıştan beşik çatı ile örtülmüştür. Çatıyı kaplayan orijinal kiremitler günümüze ulaşmıştır.

Günümüzde sağlam durumdaki yapı, düzgün kesme taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

6 W. Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjet'i and Şavşet'i*, Stuttgart 1992, s.142-157, Pl. 46.

7 Bkz. E. Takaişvili, *a.g.e.*, s. 68-75, Pl. 84, 85.

III No.lu Şapel (Büyük Mahalle Şapeli)

Kilisenin doğusundan yaklaşık 500 m. uzaklıkta yer alan şapel, dıştan 5.85x3.83 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı, tek neflidir (Çizim: 4a). Güney cephede yer alan giriş, içten ve dıştan yarım daire kemerlidir. Dıştan düz duvarla sınırlandırılmış yarım daire plânlı apsisin kuzey duvarında dikdörtgen biçimli bir niş vardır. İç mekân, apsis ve batı duvar ekseninde yer alan birer mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Örtüsü beşik tonozdur.

Günümüzde kuzey cephesi tamamen, doğu cephesinin de kuzey yarısı toprak altında kalmış yapı sağlam durumdadır. Ancak cephe kaplamaları dökülmüştür. Kalıntılardan cephelerin düzgün kesme taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edildiği anlaşılır. İçte, batı duvar tamamen, doğu duvar da tonoz başlangıcına kadar kaba yonu taşlarla örülmüştür.

IV No.lu Şapel (Taş Mescit, Kilisenin Doğusundaki Şapel)

Kilisenin doğusundan yaklaşık 700 m. uzaklıkta yer alan şapel, dıştan 7.53x5.12 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı, tek neflidir (Çizim: 4b; Resim: 5). Güney cephe ekseninde bulunan giriş dıştan lentolu, içten yarım daire kemerlidir. Üzerinde, bitkisel motiflerle bezeli konsollar üzerine oturan, dışa taşkın yarım daire kemerli bir alınlık vardır. Yarım daire plânlı apsis, dıştan düz duvarla sınırlandırılmıştır. İç mekân apsis ekseninde ve güney duvarın doğusunda üst seviyede yer alan birer mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Yapı içten beşik tonoz, dıştan beşik çatı ile örtüldür. Beden duvarları düzgün kesme taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

V No.lu Şapel (Ev İçindeki Şapel)

Kilisenin doğusundan yaklaşık 650 m. uzaklıkta yer alan şapel, içten 5.13x3.18 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı, tek neflidir (Çizim: 4c). Güney cephede yer alan giriş dıştan lentolu, içten yarım daire kemerlidir. Dıştan düz duvarla sınırlandırılan yarım daire plânlı apsiste simetrik yerleştirilmiş, zemin seviyesinden örtü seviyesine kadar yükselen yarım daire plânlı birer niş vardır. Yapı içten beşik tonoz ile örtüldür. Beden duvarları düzgün kesme taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Günümüzde ahır olarak kullanılan yapı, yeni inşa edilen binalar arasında kaldığından, sadece güney cephesi kısmen görülür.

VI No.lu Şapel (Yorderağın Mahallesi Şapeli)

Kilisenin güneyinden yaklaşık 500 m. uzaklıkta yer alan şapel, içten 6.25x4.23 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı, tek neflidir (Çizim: 2d; Resim: 6). Kuzey cephede, eksenin batısında bulunan kapı dıştan lentolu, içten yarım daire kemerlidir. Lento üzerinde Gürcüce bir yazıt ile daire içine alınmış bir haç; doğu ve batı cephedeki pencereler üzerinde de birer haç motifi vardır. Dıştan düz duvarla sınırlandırılmış yarım daire plânlı apsiste, simetrik yerleştirilmiş, zemin seviyesinde başlayıp örtü seviyesine kadar yükselen yarım daire plânlı birer niş vardır. İç mekân apsis ile batı duvar ekseninde yer alan birer mazgal pencere ile aydınlatılmıştır.

Yapı içten beşik tonoz, dıştan beşik çatı ile örtülür. Güney cephesi tamamen, batı ve doğu cephesi pencere; kuzey cephesi de girişin yarı seviyesine kadar toprak altında kalmıştır. Beden duvarları kaba yonu ve kesme taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

VII No.lu Şapel (Menderes Mahallesi Şapeli)

Kilisenin güneyinden yaklaşık 600 m. uzaklıkta bulunan şapel, dıştan 5.10x5.08 m. ölçülerinde yamuk plânlı, tek neflidir (Çizim: 2e; Resim: 7). Girişi batı cephe eksenindedir. Dıştan düz duvarla sınırlandırılmış yarım daire plânlı apsisin doğu duvarı ek-

seninde bir mazgal pencere, kuzey duvarında dikdörtgen biçimi bir niş vardır. Kuzey duvarında da dikdörtgen biçimi bir niş bulunan yapı beşik tonoz ile örtülüdür. İyi durumda günümüze ulaşan yapının beden duvarları moloz taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

VIII No.lu Şapel (Kilisenin Batısındaki Şapel)

Kilisenin batısından yaklaşık 1 km. uzaklıkta, sarp yamaçta yer alan şapel, dıştan 5.74x4.23 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı, tek neflidir (Çizim: 2f). Kuzey, güney ve doğu yönde, arazi eğimini tesviye etmek amacıyla örülmüş istinad duvarı üzerine yerleştirilen yapının batı yarısı yıkılmış durumdadır. Dıştan düz duvar ile sınırlandırılmış yarım daire plânlı apsiste simetrik yerleştirilmiş, dikdörtgen biçimi birer niş ile doğu duvarında bir mazgal pencere vardır.

Kalıntılardan, örtü sisteminin beşik tonoz olduğu anlaşılır. Beden duvarları dışta düzgün kesme taş, içte kaba yonu taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

Günümüze Ulaşmayan Şapeller

Manastırın çevre duvarı içerisinde günümüze ulaşmayan üç şapel vardır. Bunlardan biri kilisenin güney haç koluna, biri kilisenin güneybatısında avlu duvarına bitişiktir; diğeri de kilisenin güneydoğusundadır. Haç koluna bitişik şapel ile güneydoğudaki şapel doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen; güney duvarını avlu duvarının oluşturduğu diğer şapel ise yamuk plânlıdır. Haç koluna bitişik şapelin girişi güney, diğerlerinin batı cephededir. Her üçü de dıştan düz duvarla sınırlandırılmış, yarım daire plânlı birer apsise sahiptir⁸.

Tao Klarceti bölgesindeki manastırların çoğunda, diğer yapıların arasında ya da çevreye dağılmış durumda birden fazla şapel bulunur ve çok sayıda şapelin yer alması bölgesel bir özellik olarak ortaya çıkar. Haho Manastırı, 11 adet şapelle, en fazla sayıda şapele sahip manastırdır. Şapeller çoğunlukla tek katlı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı, tek nefli, güney, batı veya nadiren kuzey yönde tek girişli, dıştan düz duvarla sınırlandırılmış yarım daire plânlı apsise sahip, tonozlu yapılardır⁹.

Şapellerin işlevleri konusunda çeşitli önerilerde bulunmak mümkündür. Bunlar çoğunlukla manastırın önde gelen rahiplerine ait inziva yerleri olarak kullanılmıştır. Parehi Manastırı'ndaki şapelin apsisi altında yer alan mezar, mezar şapeli işlevini keskinleştirmektedir. Özellikle manastırın çevresinde yüksek tepelerde yer alan şapeller, aynı zamanda gözetleme işlevi ile kullanılmış olmalıdır.

ÖŞK VAFTİZCİ YAHYA KİLİSESİ'NDE BULUNAN YÜZEYLERİ SÜSLEMELİ İKİ TAŞ

Bülent İŞLER

Yüzey araştırmamız kapsamında ilk defa 1996 yılında belgelendirdiğimiz Erzurum İli, Tortum İlçesi, Çamlıyamaç Köyü, Öşk Vaftizci Yahya Kilisesi'ne (963-973), 2003

8 Bkz. E. Takaişvili, *a.g.e.*, s. 68-75, Pl. 84, 85.

9 Ancak, bu genel şemanın dışına çıkan uygulamalar da mevcuttur. Örneğin, Yusufeli Dört Kilise Manastır Kilisesi'nin güneydoğusu ile Yusufeli Esbeki Manastır Kilisesi'nin güneyinde bulunan şapeller iki katlıdır (bkz. W. Djobadze, *a.g.e.*, s.171-173, Pl. 56a -Dört Kilise Şapeli; M. Kadiroğlu-Z. Karaca-T. Yazar, "Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1997 Yılı Yüzey Araştırması", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I, Ankara 1999, s. 129-142, Çiz. 1, 3-Esbeki Şapeli); Dört Kilise Manastırı'nın aynı şapeli ile Yusufeli Barhal Manastırı II No.lu (Yukarı) Şapel pastophorion hücrelerine sahiptir (bkz. M. Kadiroğlu-Leube-T. Yazar-Z. Karaca, "1995 Yılı Tao Klardjetie Yüzey Araştırması", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I, Ankara 1996, s. 399-400, Çiz. 4); Haho Manastırı I No.lu Şapel (kilisenin kuzeyindeki) doğu yönde üç apsislidir; V ve VI No.lu şapeller ile Handzta Manastırı Nişli Şapel'de ise apsisin iki yanında, simetrik yerleştirilmiş, zeminden itibaren yükselen yarım daire biçimi birer niş yer alır (bkz. W. Djobadze, *a.g.e.*, s. 26-27, Pl. 5).

yılı araştırması sırasında, izinsiz bir kazının yapıldığını öğrendiğimiz için tekrar gidilmiştir.

2003 yılı haziran ayında yapıldığını öğrendiğimiz izinsiz kazıda, kilisenin güney haç kolunun, cami işleviyle kullanımı sırasında örülen doğu duvarı yıkılmış ve duvarın içindeki süslemeli iki taş blok yerinden sökülmüştür (Resim: 8). Ayrıca yüzeyleri süslemeli iki sütun ve bezemeli bir kemer de ortaya çıkartılmıştır. Yerinden sökülen iki taş blok geçici olarak Uzdere Jandarma Komutanlığı'nın bahçesinde koruma altına alınmıştır (Resim: 9-11). Komutanlık, taş blokların yasal işlemlerin tamamlanmasından sonra müzeye teslim edileceğini belirtmiştir.

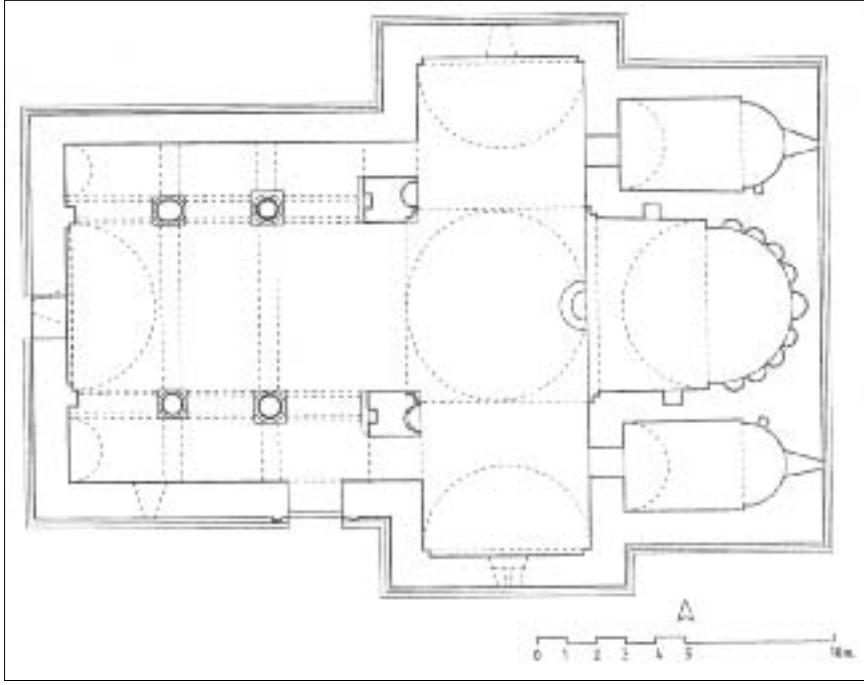
İzinsiz çalışmanın sorumluları hakkında yasal işlemler başlatılmıştır. Yasal işlemler devam ettiği için taşlar hakkında ayrıntılı bir çalışma yapılmasına izin verilmemiş sadece taşların fotoğrafları çekilebilmiştir.

Bir Gürcü gazetesinin "Mucize Keşif" başlıklı yazısında olayın sorumlusu profesör, duvarı nasıl yıktıklarını, *stel* olarak tanımladığı taşların ortaya çıkarılışını anlatır. Sonradan yapılan bu duvarın depremlerden, özellikle de Oltu depreminden sonra taşıyıcı işlevi olabileceği düşünüldüğünde, bu mucize keşfin istenmeyen sonuçlara neden olması mümkündür. Kısmen toprağa gömülü oldukları anlaşılan taş blokların yerlerinden çıkartılırken ve taşınırken hasar gördükleri tespit edilmiştir. Ayrıca duvarın yıkımı sırasında hiçbir belgelendirme çalışması yapılmaması da bilimsel açıdan buluntuların değerlendirilmesini güçleştirir.

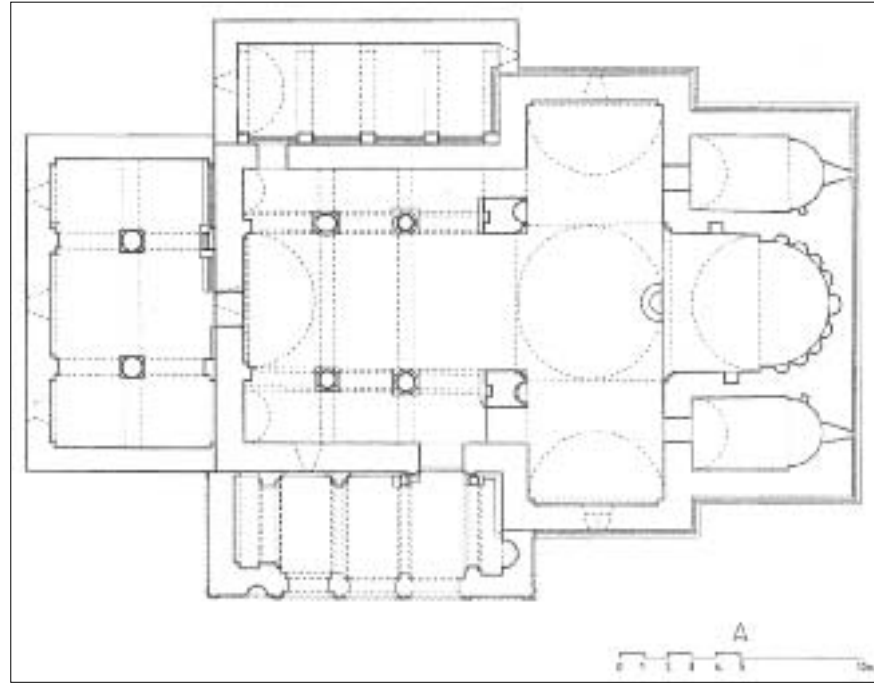
1 numaralı taş bloğun ön yüzünde üstte Meryem kabartması ve onların altında dua eder vaziyette gösterilen bir figür; taş bloğun sağ yan yüzünde ise kazıma tekniğinde yapılmış 33 satırlık kitabe vardır (Resim: 9, 11).

2 numaralı taş blokta ise üstte Vaftizci Yahya ve onun altında dua eder vaziyette gösterilen bir figür; taşın sol yan yüzünde ise alt kısmı okunamayacak kadar zarar görmüş, kazıma tekniğinde yapılmış 17 satırlık kitabe bulunur (Resim: 10). Taşın arka yüzünde ise daha önce yayınlanan, büyük bir bölümü silinmiş kalemişi kitabenin izleri görülür.

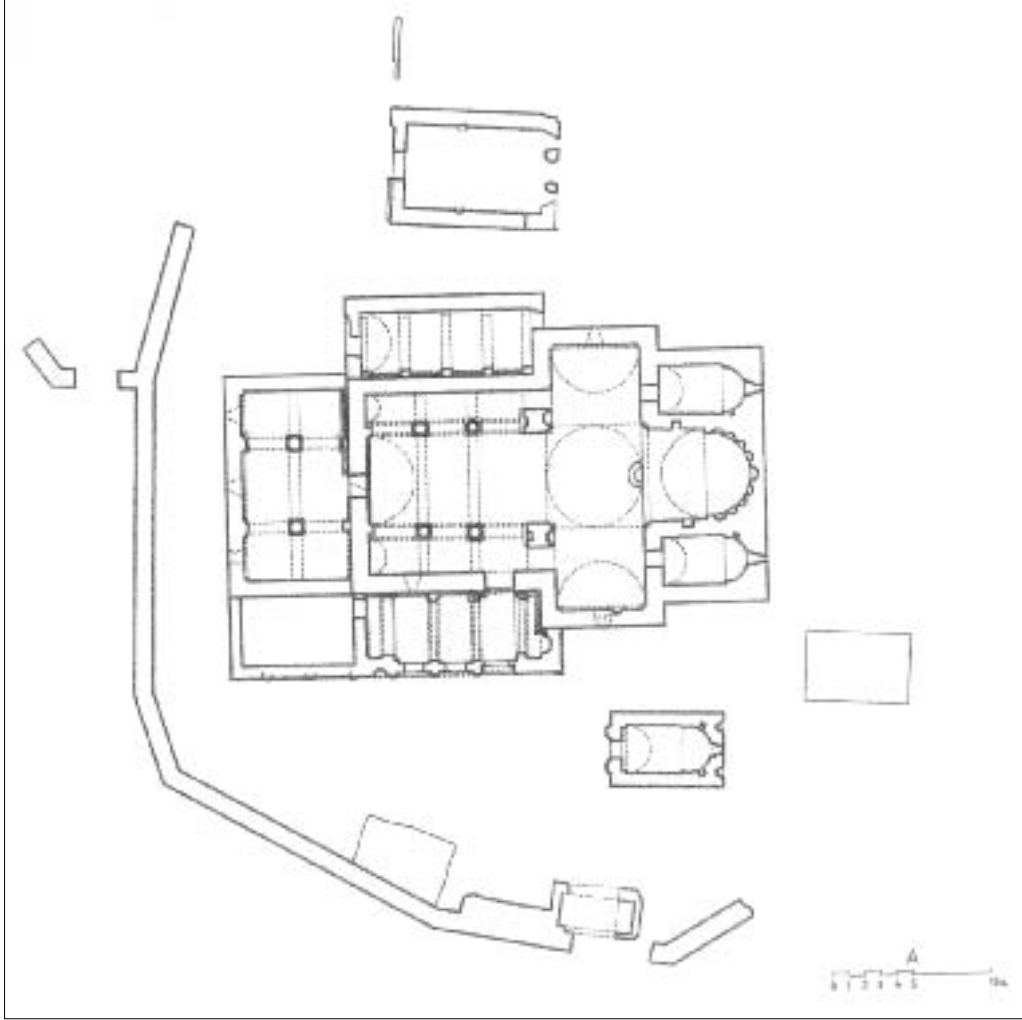
Taşların ayrıntılı olarak değerlendirilmesi ve yüzeyindeki 16 ayrı kitabenin çözümlenmesi, taşların müzeye tesliminden sonra mümkün olacaktır. Şunu da belirtmekte fayda vardır; iki taş bloğun yüzeyindeki figürlerin, Vaftizci Yahya Kilisesi'nin güneybatı payesinin doğu yüzündeki nişin yüzeyinde yer alan David ve Bagrat kabartmaları ile üslup açısından büyük benzerlik göstermesi dikkat çekicidir.

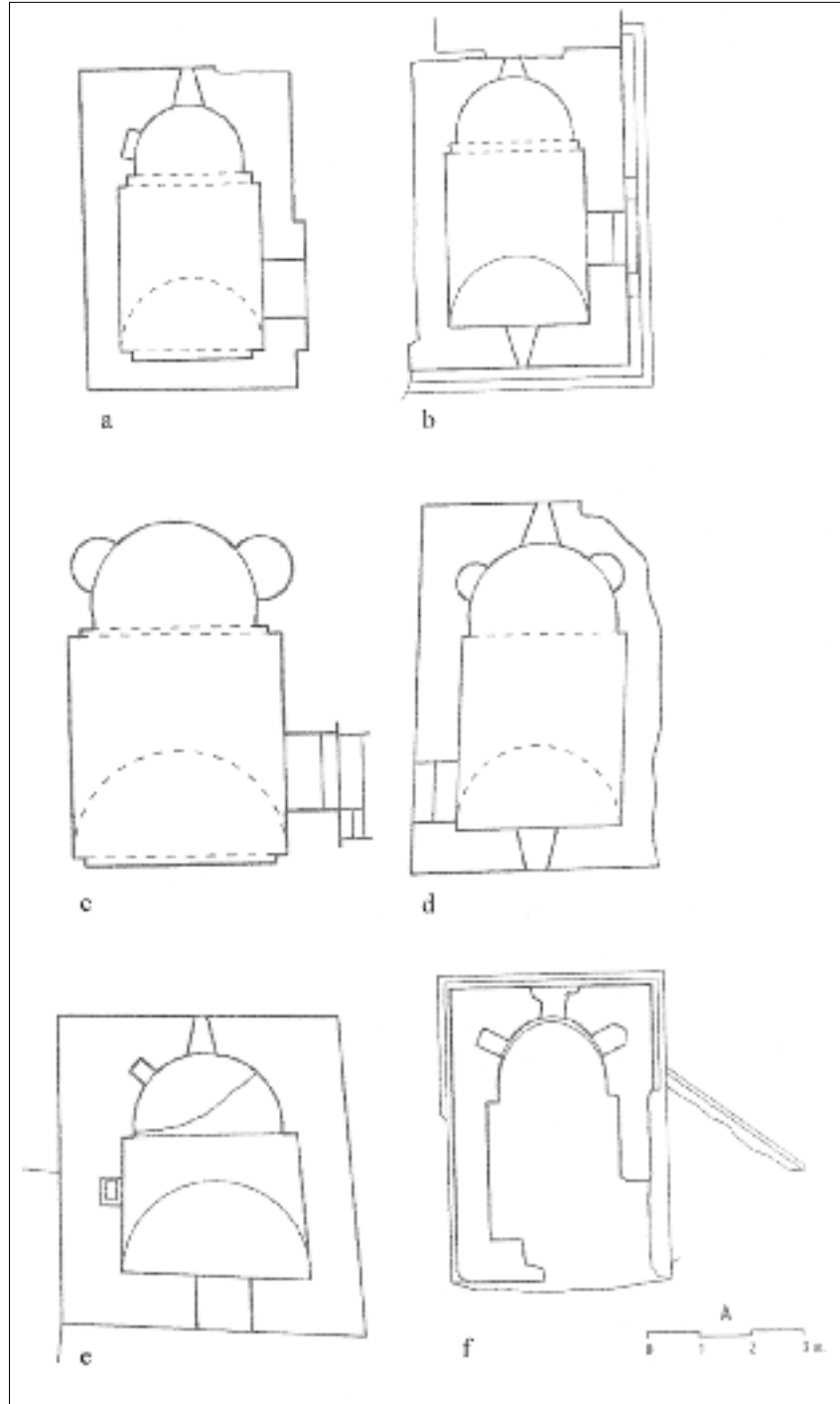
Çizim: 1

Çizim: 2

Çizim: 3

Çizim: 4 (Çiz. T. Yazar)

**Resim 1: Haho Manastır Kilisesi,
kuzeyden**

**Resim 2: Haho Manastır
Kilisesi, iç mekân**

**Resim 3: Haho Manastır Kilisesi,
güneyden**

Resim 4: II No.lu Şapel (Kilisenin güneyindeki şapel)

Resim 5: IV No.lu Şapel (Taş Mescit, kilisenin doğusundaki şapel)

Resim 6: VI No.lu Şapel (Yorderağın Mahallesi Şapeli)

Resim 7: VII No.lu Şapel (Menderes Mahallesi Şapeli)

Resim 8: Öşk Manastır Kilisesi, güney haç kolu, bezemeli taşların çıkarıldığı kısım

Resim 9: Meryem tasvirli taş

Resim 10: Vaftizci Yahya tasvirli taş

Resim 11: Taşın üzerindeki Gürcüce kitabe

HAKKÂRİ İLİ VE İLÇELERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI 2003

Mehmet TOP*

“Hakkâri İli ve İlçeleri YüzeY Araştırması 2003 Yılı Çalışmaları” 25.08.2003-07.09.2003 tarihleri arasında yapılmıştır. Araştırma başkanlığında, Sanat Tarihçi Şerife Karataş ile Bakanlık temsilcisi Isparta Müzesi’nden Müze Araştırmacısı Ferhat İnci’nin katılımıyla yürütülmüştür. Çalışmalar, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü tarafından desteklenmiştir¹. YüzeY araştırmasında bu yıl, Çukurca İlçesi dahilindeki Kazan (Tiyar) ve Cevizli (Güzereş) Vadisi ile Sidan Vadisi (Biyedir-Beyköyrası) taranmıştır. Araştırma esnasında 8 adet kilise, 3 cami, 1 türbe ve 1 adet su kemeri olmak üzere toplam 13 eser tespit edilmiştir. Bu bildiri kapsamında Meşeli (Hişet) Süleyman Peygamber Camii, Çeltik (Thoube) Mar Salita Kilisesi, Çukurca Bey Mahallesi Bey Kilisesi, Güven (Piri) Pırmant Türbesi ve Çukurca Sidan Vadisi su kemeri tanıtılacaktır.

1. ÇUKURCA MEŞELİ (HİŞET) SÜLEYMAN PEYGAMBER CAMİİ

Cami Cevizli Vadisi’nde, Kayalık (Zavite) Köyü’ne bağlı Meşeli (Hişet) mezrasında yer almaktadır. Vadinin kuzeybatısında kalan Meşeli, derenin doğusuna kurulmuş etrafı dağlarla çevrili bir yerleşimdir. Günümüzde buraya araç yolu bulunmamaktadır. Kazan Vadisi’nden Cevizli’ye devam eden stabilize yolun Cevizli ve Meşeli derelerinin birleştiği kesimden kuzeye doğru dereyi takiple uzanan patika bir yolla yaya olarak köye ulaşmaktadır. Bu yürüyüş yaklaşık 30 dakika sürmektedir. Vadideki diğer köy ve mezralar gibi, terör nedeniyle 1990’lardan sonra boşaltılmıştır. Ancak köy halkı 2003 yılında köylerine geçici olarak dönebilmiştir. Köy evleri ve cami bu süre içerisinde harabe hâline gelmiştir.

Geçmişte vadide çoğunluğu, Nasturi Hristiyan halk oluştururken burası Müslüman Kürt köylerinden birisidir. Kaynaklarda Hişet olarak anılmaktadır. Cami köyün girişinde, güneydoğu kesiminde yer almaktadır. Kuzeyden güneye eğimli bir arazi üzerine kurulmuş olan caminin doğu ve kuzey kesiminden patika yol geçmektedir. Batısında, tarlanın güneyinde camiye ait eğimli bir arazi yer almaktadır.

Camide Süleyman Peygamber’in makamı olarak kabul edilen bir bölüm yer almaktadır. Bu, camiden ayrı ve alt kısmında kalan dışa kapalı bir mekândır. Asıl cami bunun üzerine inşa edilmiştir. Cami bazı ilâve ve eklemelerle günümüze gelmiştir. Harim mekânının güneydoğu alt kısmında Süleyman Peygamber mekânı, doğusunda buraya inebilmek için boydan boya uzanan bir duvar ile oluşturulmuş dehliz şeklindeki bir yol ve kuzeyinde ise iki oda yer almaktadır. Bütün bu ilâvelerle birlikte yapı dıştan 13.15x11.90 m. ölçülerinde dikdörtgen bir alana oturmaktadır (Resim: 1).

* Yrd. Doç. Dr. Mehmet TOP, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van/TÜRKİYE mtop@yyu.edu.tr.

1 İl Kültür Turizm Müdürü Emin Özatak’a, Bakanlık temsilcisi Müze Araştırmacısı Ferhat İnci’ye, Sanat Tarihçi Şerife Karataş’a teşekkür ederim. Ayrıca Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü’ne katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Süleyman Peygamber mekânının dıştan sadece cami güney duvarı ile bütünleşmiş kısmı görülebilmektedir. Altta kalan bu yapı, doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı, içten 5.15x3.95 m. ölçülerinde tutulmuştur. Doğu duvarının kuzey köşesine kaydırılmış bir kapıdan girilmektedir. Kapı dıştan dikdörtgen açıklıklı içten sivri kemerli bir girinti içine alınmıştır. Üzeri aynı yönde beşik tonozla örtülüdür (Resim: 2). Güney duvarı ortasına sivri kemerli bir mihrap yerleştirilmiştir. Bunun dışında mihrabın doğu tarafına bir mazgal pencere, diğer duvar yüzeylerine muhtelif nişler açılmıştır. Buraya ulaşabilmek için caminin doğu tarafına dehliz şeklinde bir yol yapılmıştır. Bu yol camiye paralel uzanan bir duvarla sınırlandırılmıştır. 1.35 m. genişliğinde ahşap hatıllarla oluşturulan üst örtüsü yıkılmış vaziyettedir. Kuzey tarafta, kuzeydoğu köşede, camiye paralel, 1.60 m. bir duvar dam seviyesine kadar uzanmaktadır. Güney köşede de camiden 0.45 m. içeride bu defa dik uzanan bir duvar yapılmıştır. Bu da çatıya kadar devam etmektedir. Bu ikisinin arasında boydan boya uzanan duvar daha alçak tutulmuştur. Güney tarafında hacet penceresi gibi dikdörtgen bir açıklık mevcuttur. Buraya çaput ve bezler bağlanmıştır. Bunun dışında kapı hizasına bir mazgal pencere yerleştirilmiştir (Çizim: 1).

Cami, harim kısmı kuzeyindeki iki oda ile birlikte dıştan 10.35x13.55 m. ölçülerinde kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlı bir yapıdır (Çizim: 2). Kuzeydeki iki odadan batıdaki giriş ünitesidir. Burası 4.50x3.20 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen plânlı, üzeri ahşap hatıllı düz dam örtülüdür. Kuzey duvarı ortasına dış giriş kapısı yerleştirilmiştir. Buradan güney duvarının doğusuna kaydırılmış bir kapı ile harim mekânına geçilmektedir. Batı duvarındaki 2.00 m. genişliğindeki açıklığın alt kısmına ahşaptan oyma ayaklı rafları yapılmıştır. Bunun doğusundaki ikinci odaya buradan geçilmektedir. Bu oda 4.50x4.20 m. ölçülerinde kareye yakındır. Ahşap hatıllı düz dam şeklindeki üst örtüsü büyük ölçüde yıkılmıştır. İçerisinde harime bakan güney yönündeki mihrap nişini andıran sivri kemerli pencere dikkat çekicidir. Ayrıca doğu duvarının ortasına da dikdörtgen pencere yerleştirilmiştir.

Cami harim mekânı, 8.20x7.20 m. ölçülerinde kareye yakın bir plân özelliği göstermektedir. Tabanı ve tavanı çökmüş, moloz taş örgülü duvarları büyük ölçüde sağlam olup sadece kuzeybatı kesiminde yıkılmalar meydana gelmiştir. Güney duvarına ortada mihrap nişi, bunun iki yanına ahşap hatıllı birer pencere açılmıştır. Aynı şekilde batı duvarına da bir pencere bırakılmıştır. Ahşap hatıllı düz dam örtülü olduğu anlaşılan yapının ortasındaki kuzey-güney yönündeki hatıl sağlam kalmıştır. Arada iki ahşap direk desteklenmiş bu hatıl duvardan duvara uzanmaktadır. Diğer hatıllar buna enlemesine bağlanmıştır. Ahşap tabanı da büyük ölçüde yıkılmıştır. Caminin içerisi tam bir harabeyi andırmaktadır (Resim: 3).

Caminin beden duvarlarında moloz taş ve kaba yonu taşlar kullanılmıştır. Eski dokuya ait olanlar kireç harcıyla tutturulmuştur. Sonradan yapılan eklemelerde çamur harcına da yer verilmiştir.

Halk tarafından kutsal bilinen cami, günümüzde büyük ölçüde harap vaziyettedir. Tescillenip kültür varlığı olacak boyutlara geçirilmesi gerekmektedir. İnanç turizmi açısından bölgedeki önemli yapılardan birisidir. Aslına uygun bir şekilde projelendirilip onarılması gerekmektedir.

2. ÇUKURCA ÇELTİK (THOUBE) MAR SALİTA KİLİSESİ

Cevizli Vadisi'nde, Kayalık Köyü'ne bağlı Çeltik mezrasında yer alan kilise, aslında Thoubé'nin merkez köyüdür. Burası vadinin en geniş ve verimli arazilerine sahip kısmıdır. Terör nedeniyle 1994 yılında boşaltılan mezraya sahipleri, 2003 yılında gelip yeniden arazilerini ekip biçmeye başlamıştır. Hakkari-Çukurca karayolunda 18 km.lik bir araç yoluyla ulaşılmaktadır.

Vadinin içerisine, hafif meyilli bir araziye kurulmuş olan kilisenin etrafı günümüzde tarım arazileridir. Bunun güney ve kuzey taraflarında terkedilmiş yarı yıkık vaziyette köy evleri bulunmaktadır. Güney tarafındaki düzlük Nasturi mezarlığıdır.

Nasturi kilisesi olan yapı, doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı ve 13.80x6.80 m.lik dış ölçülere sahiptir. İki bölüm halinde düzenlenmiştir (Çizim: 3). Batıda sahin, doğuda kanki bölümleri yer almaktadır. Dıştan düz toprak dam şeklinde örtülüdür. Dış cepheleri düzgün sıralı kaba yonu ve moloz taşlarla örülmüştür. Doğu ve batı cephele-ri birer mazgal pencereyle değerlendirilmiştir. Güney cephe sivri kemer açıklıklı kapı ve üst saçak altında bir dizi taştan oyukla hareketlendirilmiştir. Kuzey cephe tamamıyla sağır tutulmuştur. Güney cephenin doğu tarafına ayrıca bir taş üzerine haç ve bazı işa-retler kazınmıştır (Resim: 4).

Sahına güney cephenin ortasındaki kapıdan girilmektedir. Burası 4.90x8.40 m. ölçülerinde, doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı ve üzeri aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Batı duvarının üst ortasına bir mazgal pencere açılmıştır. Doğu duvarında or-taya yakın bir yere tören kapısı yerleştirilmiştir. Güney köşeye de servis kapısı açılmış-tır. Tören kapısı sivri kemer açıklıklı, 1.50 m. genişlik ve 2.85 m. yükseklikte olup anıt-sal görünümlüdür. Servis kapısı daha küçük ve dikdörtgendir. Diğer yönden aynı du-varda dolap nişlerine de yer verilmiştir. Duvarların sıvalı olduğu, kalan izlerden anlaşıl-maktadır.

Kanki kısmı, 5.00x2.50 m. ölçülerinde kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlı, üzeri beşik tonozla örtülüdür. Doğu duvarının ortasına mihrap (kutsal niş) yerleştirilmiş-tir. Tören kapısı istikametinde olan mihrap, zeminden yüksekçe atnalı kemerle sonla-nan 1.00 m. genişlikte ve 1.70 m. yükseklikte bir niştir. Mihrap ve doğu duvarı kireç har-cıyla sıvanmıştır. Güney ve batı duvarlarına dolap nişleri açılmıştır (Resim: 5).

Kireç harcıyla tutturulmuş taş duvarlar, 0.80-1.10 m. arasında değişen genişlik-lerde tutulmuştur. Dış kapısı, tören kapısı ve mihrap yapının en anıtsal öğeleridir. Gü-nümüzde sağlam ve fazla tahribata uğramamıştır. Tescil kaydı bulunmayan yapının kültür varlığı olarak tescillenip koruma altına alınması gerekmektedir.

3. ÇUKURCA BEY MAHALLESİ BEY KİLİSESİ

Çukurca ilçe merkezinin doğu tarafında, Bey Mahallesi'nde yer almaktadır. Be-lat Vadisi'nde Çukurca'ya bağlı dört beş haneli bir mahalle olup günümüzde yeniden evler oturulur duruma getirilmiş, araziler de ekilip biçilmeye başlamıştır. Çünkü terör nedeniyle uzun süre boş kalmıştır. Buraya araç yolu yoktur. Çukurca'dan kalenin altı-na kadar araçla inilmekte buradan itibaren patika bir yol ile yaya olarak otuz dakikalık bir yürüme ile mahalleye ulaşılmaktadır. Kilise vadinin kuzey yamacına düzlenmiş bir araziye kurulmuştur. Yöre halkı "Dera Bey" olarak kiliseyi adlandırmaktadır. Büyükçe düzgün yapılı ve iyi korunmuş vaziyettedir. Nasturiler'e ait olup adından "Bet Biyya" olarak zikredilmektedir. Vadiye hakim bir noktadadır, batı tarafı kuru bir dere yatağı, ku-zeyi kayalık tepe ve sırt, güney ve doğusu ise dereye kadar eğimli bir yamaçtır.

Kuzeyden güneye eğimli bir araziye, güneyden bir teras duvarı ile oluşturulmuş düzlüğe kurulmuş olan kilise, dıştan ve içten hem malzeme hem de plân yönünden düzgün bir işçilik göstermektedir. Kilisenin önünde 1.5-2 m. yüksekliğinde uzanan bir teras duvarıyla düzlenmiş bir alan oluşturulmuştur. Kuzeyden kayalara yaslanmış yapı, doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı, 19.00x8.80 m. ölçülerinde olup iki bölümden oluş-maktadır (Çizim: 4). Kiliseye güney yönünden bir kapı ile girilmektedir. Yapının dış cep-heleri düzgün sıralı kaba yonu taşlarla şekillendirilmiştir. Aralarda yer yer iri blok taşlar da kullanılmıştır. Kuzey cephe tamamıyla sağırdır; diğer cepheler kapı, pencere ve niş-çiklerle hareketlendirilmiştir. Batı cephedeki haç şeklinde düzenlenmiş dört mazgal pencere ilgi çekicidir. Güneyde ortaya yakın bir yerde düz lentolu dikdörtgen kapı açık-lığı ile bunun batı yan tarafındaki ikinci bir açıklık vardır. Doğu cephenin ortasına yer-leştirilmiş mazgal pencere kilisenin dışa kapalı olduğunu belirginleştirmektedir. Yine üç yönden uzanan saçak ve bunun altında sıralanan ikişer üçer taş atlamalı oyuklar, işle-vi tam olarak bilinmese de cephelerin ışık gölge etkisini arttıran unsurlardır (Resim: 6).

Kilisenin iç mekânı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü teşkil eden sahnın oldukça büyük tutulmuş 12.65x6.35 m. ölçülerinde dikdörtgen plânlıdır. Doğu-batı yönünde uzanan sivri kemer tonoz örtüsü ortadan iki takviye kemeri ile güçlendirilmiştir. Kapı, pencere ve nişlerin yerleştirilmesinde belli bir düzen ve simetriye uyulmuştur. Sahnın mekân düzeni, hacim ve toplanma alanı açısından geniş ve yüksek tutulması yanında, her bir duvardaki değişik açıklık ve girintilerle pekiştirilmiştir. Güney duvarının batı yan tarafında içten sivri kemer girintili iki kapı açıklığı, doğu yanda da sivri kemerli iki dolap nişi yer almaktadır. Sahnın doğu duvarı ortasına eksen teşkil edecek tarzda yüksek ve sivri kemer açıklıklı tören kapısı yerleştirilmiştir. Aynı duvar yüzeyine tören kapısının iki yanına birer niş ile güney köşeye servis kapısı açılmıştır. Kuzey duvarında da karşısındaki sivri kemerli iki dolap nişinin tekrarı yapılmış, ayrıca takviye kemerlerinin başlangıç hizalarına karşılıklı iki yana da olmak üzere küçük delikler bırakılmıştır. Batı duvarında sahnın aydınlatılmasını sağlayan haçvarî dört mazgal pencere ile iki köşeye kaydırılmış üst kesimde kalan birer niş yerleştirilmiştir (Resim: 7).

Doğudaki kanki bölümü ise 6.50x2.60 m. ölçülerinde, kuzey-güney ekseninde dikdörtgen plânlı bir mekân özelliği göstermektedir. Üzeri aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Burada dikkati çeken unsur, tören kapısı eksenindeki mihrap nişidir. Zeminden 1.00 m. yükseklikte sivri kemer girintili ve 1.55 m. boyunda tutulmuştur. Üst ortasına bir mazgal deliği açılmıştır. Bunun dışında güney duvarının beşik tonoz örtüye uydurulmuş üstten sivri kemerli şekilde neticelenen yüzeyine, ortada bir mazgal pencere ve bunun dört yönüne yerleştirilmiş birer nişle haçvarî bir görünüm kazandırılmıştır.

Sağlam, iyi korunmuş ve yöredeki en büyük ve itinalı işçilik gösteren kilise yapısidir. Yeri de konum açısından iyi seçilmiştir. Bu kilisenin turizme kazandırılması inanç turizmi açısından önemlidir. Tescil edilerek kültür varlığı statüsü kazandırılması gerekmektedir. Yer yer definecilerin yaptığı küçük çaplı hasar ve tahribat dışında sağlam kalmış bir yapıdır.

4. ÇUKURCA GÜVEN (PİRİ) PİRMİNT TÜRBESİ

Çukurca'ya bağlı Cevizli (Güzereş) Köyü'nün Piri (Güven) mezrasında bulunmaktadır. Türbeye, Yaylada Han Yaylası istikametinde devam eden bozuk bir araç yolu ile ulaşılmaktadır. Türbenin bulunduğu Piri mezrası, kara yolundan vadi boyunca 25 km.lik bir mesafededir. Cevizli Köyü'nden itibaren yapıya ulaşabilmek için 4 km. daha gidilmektedir. Günümüzde meskûn değildir. Türbenin de içinde bulunduğu arazi Nasir Özerk'e aittir.

Türbe, Han Deresi'nin kuzey tarafında kuzeyden güneye eğimli bir arazi üzerinde kurulmuştur. Türbenin güney ve batısında değirmen ve ev kalıntıları mevcuttur. Yapının kuzey tarafı sarp kayalıklarla çevrilidir. Üzerinde herhangi bir yazıt bulunmadığından kim tarafından ve hangi tarihte yapıldığı belli değildir. Yapıdan günümüze üzeri bezemeli ahşap kapı parçası ulaşmıştır.

Türbe dıştan 6.80x5.45 m. ölçülerindedir. Kuzey güney yönünde dikdörtgen plânlı, tek katlı ve iki bölümden oluşmaktadır. Bunlardan güneydeki mescit, kuzeydeki türbedir (Çizim: 5). Yapının dıştan doğu-batı cepheleri kısmen görülebilmektedir. Sağır duvar durumundadır. Kuzey cephesi dam seviyesine kadar toprakla kapatılmıştır. Güney cephenin batı köşesine kaydırılmış bir kapı açılmıştır. Kapının doğusunda dam seviyesine yakın bir mazgal pencere bırakılmıştır. Giriş zeminden yükseltilmiş ve sonradan yapılmış bir merdiven vardır. Güney cephe yapının tümüyle açık bir şekilde görülebilen yeri durumundadır. Cephelerde yer yer sıva kalıntıları vardır (Resim: 8).

Yapıya güney cephenin batı köşesine kaydırılmış bir kapı ile girilmektedir. Girişi zeminden yükseltilmiştir. Sonradan taşların yıkılması ile oluşturulmuş bir merdiven vardır. Kapı düz lentolu, düz açıklıklı, 0.77 m. genişliğinde tutulmuştur. İç mekânın güneyindeki mescit bölümü 3.60x1.90 m. ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır. Üzeri aynı yöndeki beşik tonoz ile örtülüdür. Güney duvarının ortasında sivri kemerli bir mihrap nişi açılmıştır. Nişin ortasında kabaca işlenmiş bir kandil motifi bulunmaktadır.

Kuzeydeki türbe içten 2.95x3.55 m. ölçülerindedir. Mescit kısmına göre daha büyük olup buradan 0.50 m. yükseltilmiştir. Bu bölüm de doğu-batı istikametinde dikdörtgen plânlı ve beşik tonoz örtülüdür. Toprak zemin şeklindedir. Ortada doğu-batı doğrultusunda bir mezar bulunmaktadır. Mezarın baş ve ayak şahideleri basit taşlardan yapılmıştır. Batı duvarında 0.20 m. derinliğinde bir dolap nişine yer verilmiştir. Her iki bölüm de kireç harcı ile sıvanmış, sıvalar yer yer dökülmüştür.

Yapının tamamı iri kesme taşlarla oluşturulmuştur. Alt kısımdaki taş sıraları, daha iri ve düzgündür. Üst sıralarda taşlar küçülmüştür. Yapıda duvar kalınlıkları 0.70 m. ve 0.98 m. arsında değişmektedir. Kesme taş gerek duvarlarda ve gerekse beşik tonoz örtülerde harçla tutturularak kullanılmıştır. Dıştan düz olarak dam örtülüdür. Kenarlarına sal taşlarından bir saçak yapılmıştır. Bugün kullanılmayan türbe sağlam kalmış, büyük ölçüde özelliklerini muhafaza etmektedir. Günümüzde köy ile birlikte türbe kendi kaderine terk edilmiştir.

Yapıda tek süsleme unsuru olan kapı parçası ceviz ağacından yapılmıştır. Dikdörtgen biçimindeki kapının yarıya yakın kısmı kalmıştır. Yüzeyine oyma tekniğinde süslemeler yapılmıştır. Üst orta kesimde yer alan bir çarkıfelek motifi ile bunun üst yan ve alt kesimlerindeki çeşitli geometrik süslemelerden oluşmaktadır. Çarkıfelek motifi dairesel şekildedeki onüç koldan meydana gelmiştir. Bunun üst kesiminde ve alt kesiminde eşkenar dörtgenlerle oluşturulan altıgen ve altı köşeli yıldız süslemeler yapılmıştır. Yan kısımlarda ise çapraz motifleri iki sıra halinde düzenlenmiştir. Parçanın sağ yarısı kırılmış yer yer çatlamalar mevcuttur. Bu parça Van Müzesi'ne getirilerek koruma altına alınmıştır (Resim: 9).

5. ÇUKURCA SİDAN VADİSİ SU KEMERİ

Çukurca merkez Bey Mahallesi'nde Sidan Vadisi'nde bulunmaktadır. Çukurca merkezden su kemerine, stabilize araç yolu, geriye kalanı patika yürüme yoluyla 45 dakikada ulaşılmaktadır. Haskel kayalıklarının alt kesiminde, vadinin içinde meskûn bir alan dışında yapılmıştır. Sidan Deresi'nin kuzey tarafındaki sırtta kayalıklara yaslanmış olarak inşa edilmiştir. Bey Mahallesi'ndeki dereden alınan suyu Narlı'daki bahçelere aktaran yaklaşık 5 km.lik bir kanalın üzerinde bulunmaktadır. Kanal yer yer izlenebilmekte fakat günümüzde büyük ölçüde kaybolmuş vaziyettedir.

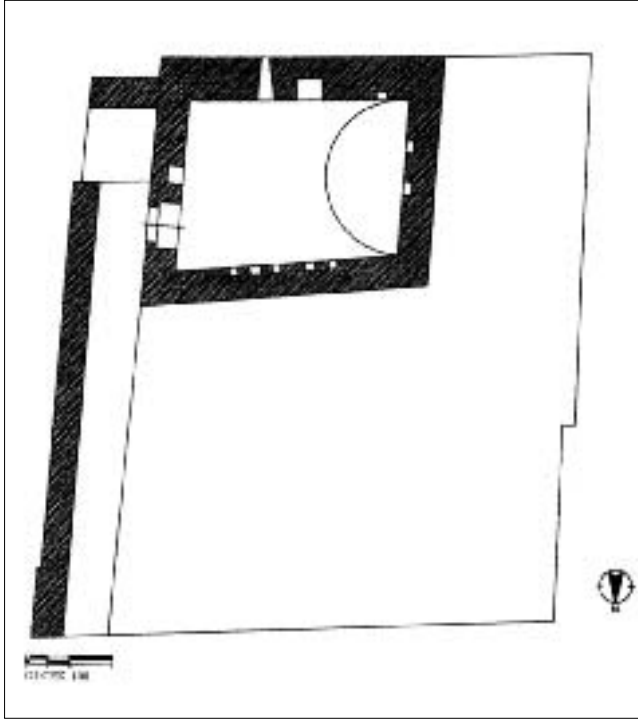
Su kemeri, kuzey sırtta dik bir şekilde yükselen kayalıklara yaslanmış vaziyette doğu-batı istikametinde uzanmaktadır. Dört kemer açıklığı ile bunun doğu ve batısında devam eden duvarlardan ibarettir. Su kemeri ve duvarlar, topografik ve kayalıklara göre şekillenmiş bir yapıdır. Duvarlarla birlikte 68 m. uzunluğunda, 10 m. yüksekliğinde olup asıl su kemerlerinin bulunduğu kısım ise 22.68 m. uzunluğunda tutulmuştur. Yanlarda duvarlara, ortada 1.60 m. genişliğinde üç adet ayağa yaslanan kemerler düzgün olmayan sivri kemerli açıklıklar şeklindedir. Ayaklar altta 2.00 m.lik kaide oluşturan bir duvar üzerinde yükselmektedir. Kemer açıklıkları 3.40 m., yükseklikleri ise değişmektedir. Üstte 1.00 m.ye yaklaşan duvar üzerinden kanal geçmektedir (Resim: 10).

Su kemeri ve duvarlarda kaba yontu ve moloz taş kullanılmıştır. Taşlar, kireç harcıyla tutturularak düzgün sıvalı olarak örülmüştür.

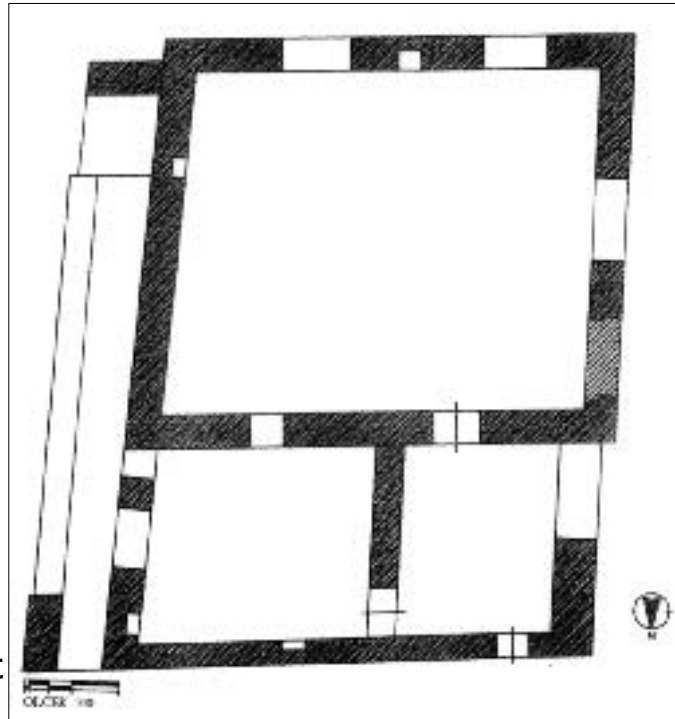
Hakkari bölgesinde karşımıza çıkan bu su kemeri, su yapısı olarak ilginç ve tek örnektir. Sulama amaçlı olarak yapılmış kanalın üzerinde yer almaktadır. Bey Mahallesi, Çukurca'ya en yakın Nasturi yerleşmelerinden biridir. Burada büyük bir kilise tespit edilmiştir. Bey Mahallesi'nde Nasturiler'in oturması ve günümüzde halkın da bu yapının Hristiyanlar'dan kalma olduğunu belirtmeleri, bu yapının Hristiyan-Nasturiler tarafından yaptırıldığını ortaya koymaktadır. Ancak Ortaçağ'da inşa edilmiş olan bu yapının üzerinde tarihlendirmeye ışık tutacak kitabe veya süsleme bulunmamaktadır. Bu nedenle kesin tarihi belli değildir. Günümüzde büyük ölçüde sağlam kalmış yapının kemer ve duvarlarında yer yer yıkılmalar mevcuttur.

SONUÇ

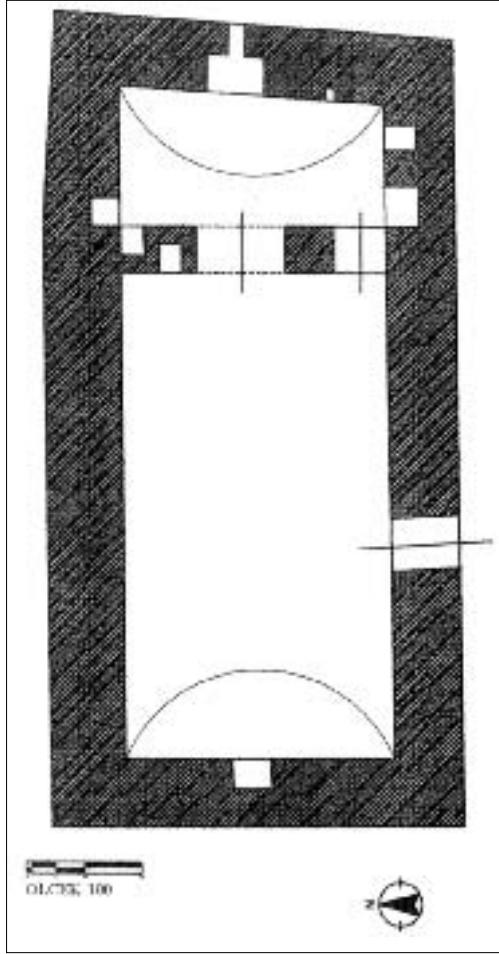
Hâkkari'nin Çukurca sınırları dahilindeki Kazan, Cevizli ve Sidan vadilerinde çalışmalar yapılmıştır. Bugüne kadar bilinmeyen ve tescili bulunmayan üç cami, sekiz kilise, bir türbe ve bir su kemeri tespit edilmiştir. Bu yapılardan bir cami, iki kilise ile bir türbe ve su kemeri ayrıntılı tanımlamaları yapılmıştır. İncelenen kiliseler Nasturiler'e ait olup günümüze büyük ölçüde sağlam gelebilen yapılardır. Camilerin varlığı Hristiyanlar'la Müslümanlar'ın aynı vadi içerisinde birlikte yaşadıklarını göstermeleri açısından önemlidir. Bugüne kadar yaptığımız araştırmalarda Hâkkari bölgesi içerisinde bir türbe yapısı ile su kemeri ilk defa tespit edilmiştir. Bunlar yapı çeşitliliğini arttırması açısından önemli bulgulardır. Terör nedeniyle uzun bir süre boş kalan vadilere 2003 yılından itibaren tekrar yerleşilmiştir. Bu yapıların tescil edilerek koruma altına alınmaları gerekmektedir. Çukurca yöresinin tarihini ve geçmişini belirlemede bu yapıların önemli olduğu kanaatindeyim. Turizme, özellikle inanç turizmine kazandırılmaları yöre açısından faydalı olacaktır.

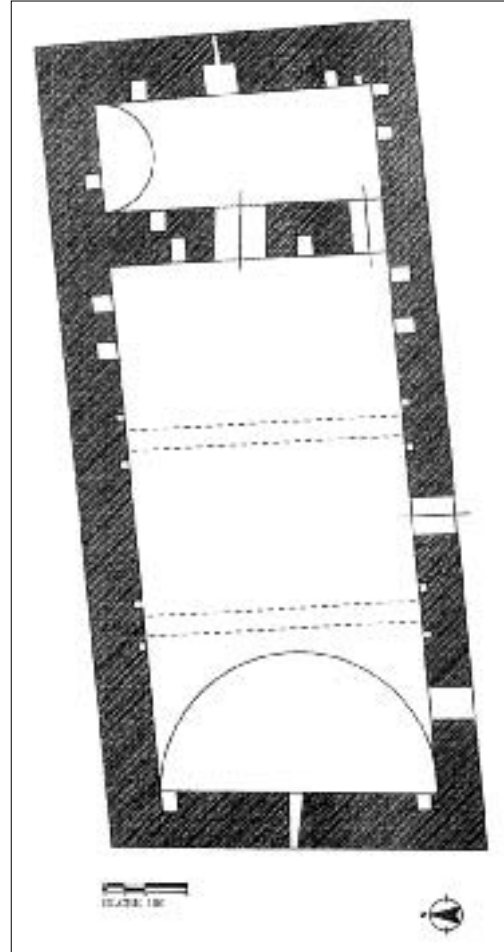
Çizim 1: Meşeli (Hişet), Süleyman Peygamber Camii, alt kat plânı

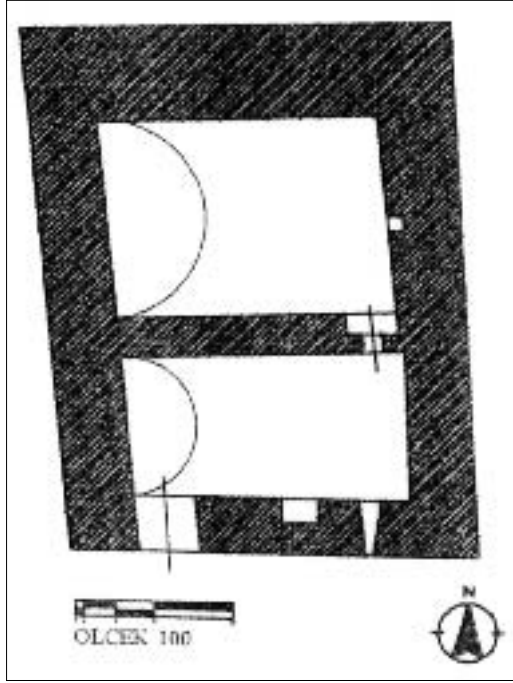
Çizim 2: Meşeli (Hişet), Süleyman Peygamber Camii, üst kat plânı

Çizim 3: Çeltik (Thoubé), Mar Salita Kilise-
si plânı

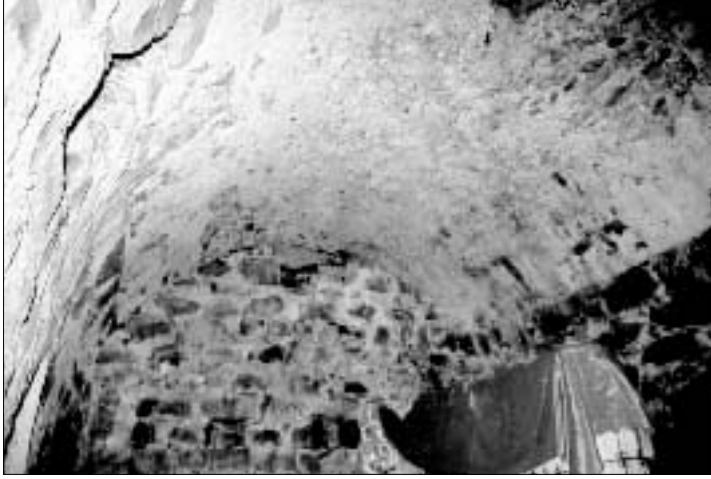
Çizim 4: Çukurca, Bey Mahallesi, Bey Kili-
sesi plânı

Çizim 5: Güven (Piri), Pirment Türbesi plânı

Resim 1: Meşeli (Hişet), Süleyman Peygamber Camii, güneydoğudan görünüş

**Resim 2: Meşeli (Hişet),
Süleyman Pey-
gamber Camii,
alt kat, iç mekân
görünüşü**

**Resim 3: Meşeli (Hişet),
Süleyman Pey-
gamber Camii,
üst kat, iç me-
kân görünüşü**

**Resim 4: Celtik (Thoube),
Mar Salita Kili-
se-
si, güneydoğu-
dan görünüş**

Resim 5: Celtik (Thoube), Mar Salita Kilisesi, iç mekân görünüşü

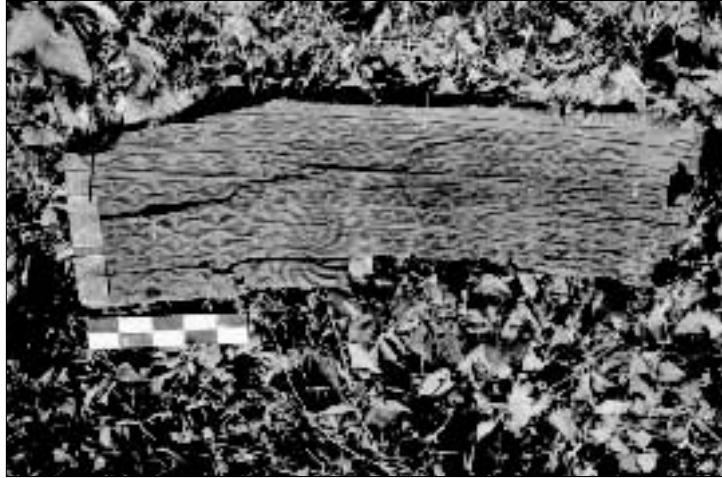
Resim 6: Çukurca, Bey Mahallesi, Bey Kilisesi, güneyden görünüş

Resim 7: Çukurca, Bey Mahallesi, Bey Kilisesi, iç mekân görünüşü

Resim 8: Güven (Piri),
Pirmen Türbesi, genel görünüş

Resim 9: Güven (Piri), Pirmen Türbesi,
ahşap kapı parçası

Resim 10: Ckurca, Sıdan
Vadisı, su ke-
meri, genel görünüş

2003 YILI, KAYSERİ YEŞİLHİSAR İLÇESİ, ERDEMLİ KÖYÜ'NDEKİ KAYA KİLİSELERİ DUVAR RESİMLERİ

Nilay KARAKAYA*

Kültür Bakanlığı tarafından verilen izinle Erciyes Üniversitesi adına yürütülen "Kayseri'nin Yeşilhisar İlçesi Erdemli Köyü'ndeki Kaya Kiliseleri Duvar Resimleri" konulu yüzey araştırması 27 Ağustos-6 Eylül 2003 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya üniversitenin Sanat Tarihi Bölümü lisans ve yüksek lisans öğrencilerinden; Derya Parlak, Mustafa Ünal, Savaş Maraşlı ile Uzman Nihat Karakaya, fotoğrafçı Hamza Aktaş ve Bakanlık temsilcisi olarak, Antalya Müzesi'nden Ünal Çınar katılmıştır. Araştırma iznini veren Kültür Bakanlığı ve temsilcisine, maddî katkılarından dolayı Erciyes Üniversitesi'ne teşekkür ederim.

Çalışmamızda, Erdemli Vadisi'ndeki Mikhael Kilisesi, Oniki Havari ve H. Eustathios Kilisesi'nin duvar resimleri incelenmiştir (Harita). N.Thierry ve C. Jölivet Levy tarafından yayınlanan bu kiliselerdeki duvar resimlerinden başka yeni sahne ve figürler ile geometrik- bitkisel bezemeler, bazı sembolik tasvirler bulunmuştur.

Mikhael Kilisesi: Geçen sene incelediğimiz H.Nikolaos Kilisesi'nin kuzeybatısında Mikhael Kilisesi yer alır. Yaklaşık kare plânlı yapıya, güney duvarda, eksende bulunan bir kapı ile girilir. Doğuda ise eksenin kuzeyinde, merkezi içerde yarım yuvarlak bir apsis bulunur. Apsis duvarında, kuzeyde dikdörtgen bir niş dikkati çeker. Kilisenin kuzey duvarında farklı boyutlarda iki dikdörtgen niş vardır. Daha büyük boyutlara sahip batıdaki niş, gömü için yapılmıştır (Çizim 1: a-b).

Yapıda toplam 8 sahne vardır. 4'ü yeni bulunan sahnelerden ikisinin konusu henüz tespit edilememiştir. Sahnelerden 5'i İncil, 1'i Apokrif kaynaklıdır. Toplam 23 figürden ise 21'i yayınlanmamıştır¹. Duvar resimlerinin tümü yoğun is tabakası altında olduğundan sahne ve figürleri güçlükle tespit edip inceleyebildik.

Yapının tonozunun batı yarısında, güneyde "Anastasis", kuzeyde "Çarmıhta İsa" sahneleri vardır. Tonozun doğu yarısı ise "Göğe Çıkış" sahnesine ayrılmıştır (Çizim: 2). Bölgedeki 10. yüzyıla ait Çavuşin'deki Güvercinlik Kilisesi'nde; tonozun doğu yarısının "Göğe Çıkış" sahnesine ayrılıp batı yarısında ise İsa'nın yaşamına ait sahnelerin kronolojik olarak düzenlendiği görülür². Aynı program Erdemli'deki arkaik döneme ait yapılardan tek nefli kilisede de görülür³. Fakat Mikhael Kilisesi'ndeki tonozun batı yarısı

* Yrd.Doç.Dr. Nilay KARAKAYA, Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE

1 Yayınlanan duvar resimleri için bkz. N.Thierry " Erdemli, Une vallee monastique inconnue en Cappadoce etude preliminaire" *Zograf* 20 (1989), 14.

2 Çavuşin Güvercinlik Kilisesi için bkz. M.Restle, *Byzantine Wall Painting in Asia Minor III*, Recklinghausen 1969, res. 302.

3 Erdemli'deki tek nefli kilise için bkz. Thierry, *a.g.e.* 1989, 18; N. Karakaya "2002 Yılı, Kayseri Yeşilhisar İlçesi, Erdemli Köyü'ndeki Kaya Kiliseleri Duvar Resimleri" *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2.cilt, Ankara 2003, 19, çiz. 2-3.

sında, konu olarak zıt iki bayram sahnesi karşılıklıdır. Tonozdaki program, bölgedeki geç döneme tarihlenen Cemil Baş Melek Kilisesi'nin güney nefinin tonozundaki programa benzer⁴. Genelde 11. yüzyıl sonrası resim programında, burada olduğu gibi sahnelerin liturjik ilişki içinde birbirine bağlandığı dikkati çeker. "Çarmıhta İsa" ve "Anastasis" sahnelerinin ikonografik özellikleri genelde 11.-12. yüzyıllara aittir⁵. "Çarmıhta İsa" sahnesinde İsa'nın duruş biçimi, melekler ve Meryem'lerin sayısı 11.-12. yüzyıl özellikleridir. Ayrıca Anastasis sahnesi de İsa'nın haçı ve duruş biçimi, Vaftizci Yahya figürü ile aynı dönem özellikleri gösterir.

Kilisenin doğu duvarındaki alınlıkta, tonozdaki "Göğe Çıkış" sahnesine ait orans duruşunda Meryem ile iki yanında melek figürleri tespit ettik. Burada olduğu gibi sahnelerin farklı mimarî birimlere yayıldığı örnekler genellikle 11. yüzyıl sonrasına tarihlenmektedir. Bu tasvirin altındaki şeritte ise muhtemelen aralarında haç bulunan Konstantin ve Helena figürleri sonradan açılan bir nişle tahrip edilmiştir.

Yapının kuzey duvarında, batıdaki arkosoliumun kemer yüzeyinde, "Meryem'in Ölümü" yani "Koimesis" ile niş duvarında "Deesis" sahneleri bulunmuştur. Her iki sahne de buradaki mezar nişinin işlevini vurgular. Bölgede, genellikle 11.-14. yüzyıllar arasında tarihlenen yapılardaki bu tür mezarlarda, gömü işlevi ile bağlantılı ölüm kültürüne dayalı sahnelerin tasvir edildiği görülür. Soğanlı'daki Azize Barbara (1006-21) Kilisesi'nde "Deesis" sahnesi, Mikhael Kilisesi'nde olduğu gibi mezar nişi içindedir⁶. Güllüdere Ayvalı (912-921), Soğanlıdere Canavar (11. yüzyıl sonu), Söviş Şahinefendi Kırkmartir (1216-17) kiliselerinde ölüm kültürüne dayalı sahnelerin tasvir edildiği bilinir⁷. Ayrıca gömü yapılan Ürgüp H.Theodoros (10. yüzyıl), Soğanlıdere Canavar (11. yüzyıl sonu) ile Belisırma Kırkdamalı (1282-1304) kiliselerinde ölüm ve ölüm sonrasını içeren sahneler tasvir edilmiştir⁸.

Yapının batı alınlığındaki sahne, "Suret Değişimi" yani "Metamorfosis" olabilir. 11. yüzyıla ait Soğanlı Karabaş Kilisesi "Metamorfosis" sahnesinin batı alınlıkta olması açısından benzer örnektir⁹. Alt şeritte çok az belirgin olan altı havari ve meleğin bulunduğu sahnelerin konusu ise henüz tespit edilememiştir. Güney duvarda, ayakta cephe- den tasvir edilmiş asker aziz ve martir tasvirleri çok az belirgindir. Kilisenin duvar resimleri yoğun is tabakası altında olduğundan üslup incelemesine olanak vermemektedir. Mikhael Kilisesi'nin duvar resimlerini, resim programı ve ikonografik özelliklerine dayanarak genelde 11.-12. yüzyıllara tarihlemek mümkündür.

Oniki Havari Kilisesi: Vadinin batısında yer alan Oniki Havari Kilisesi, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır. Yapının doğusunda yaklaşık eş boyutlarda, merkezi içerde üç apsisi vardır. Apsislerden kuzey ve eksendeki arasında bir geçit mevcuttur. Kiliseye, güney duvarda eksenin batısında, batı duvarda ise eksenin güneyinde olmak üzere iki açıklıkla girilir. Zeminde ve güney duvarda, doğuda yer alan arkosolium içinde mezarlar yer alır (Çizim 3: a-b).

Kilisedeki resim programı yoğunlukla aziz, azize, martir, keşiş ve havari figürlerinden oluşmaktadır. Yapıda toplam 54 figür vardır. Bunlardan 17'si yeni bulunmuştur. Ayrıca toplam 3 sahneden-"Müjde" ve "Deesis" olmak üzere- 2'si yayınlanmamıştır¹⁰.

4 Cemil Baş Melek Kilisesi için bkz. H.Wiener-Enis, *Spatbyzantinische Wandmalerei in den Höhlenkirchen Kappadokiens in der Türkei*, Petersberg 2000, 47, çiz.3.

5 "Çarmıhta İsa" sahneleri için bkz. J.R.Martin "The Dead Christ on the Cross in Byzantine Art" *Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Mathias Friend Jr.* (ed. K.Weitzmann), Princeton, New Jersey 1955, 189-196; E.Lucchesi Palli, G.Jaszai "Kreuzigung Christi" *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, 2 (1970), 606-642; M.Mrass "Kreuzigung Christi" *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* 5 (1991), 284-356; Anastasis sahneleri için bkz. E.Lucchesi Palli "Anastasis" *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* 1 (1966), 142-148; A.D.Kartsonis, *Anastasis, The Making of an Image*, Princeton 1986.

6 Restle, a.g.e. III, 1969, plân XLVI, res.433.

7 S.Y.Ötügen "Zweischiffige Kirchen in Kappadokien und in den angrenzenden Gebieten" *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 32-34 (1982), 546.

8 N.Teteriatnikov "Burial Places in Cappadocian Churches" *The Greek Orthodox Theological Review*, 29 (1984), 154 (Ürgüp, H.Theodoros); Restle, a.g.e. III, 1969, res.465 (Soğanlıdere, Canavar), res.512-514 (Belisırma, Kırkdamalı).

9 Restle, a.g.e. III, 1969, plân XLVIII, res.456.

10 Yayınlanan duvar resimleri için bkz. Thierry a.g.e. 1989, 14-16; C.Jölviet- Levy, *Les Eglises Byzantines de Cappadoce, Le Programme iconographique de l'abside et ses abords*, Paris 1991, 274.

Yapının apsis ve yan apsislerinin yarım kubbesinde büst şeklinde melek figürleri tasvir edilmiştir. Alt şeritlerde ise havari, Anna ve Ioakim figürleri bulunur¹¹. Baş melek figürlerinin apsis ve yan apsislerin yarım kubbelerinde tasvir edildiği örnekler 11. yüzyıl sonrasına aittir. Göreme'de 16 No.lu Şapel (11. yüzyıl ortası), Elmalı (1190/1200), ve Çarıklı (12. yüzyılın 2. yarısı) kiliseler, Akhisar'da Çanlı Kilise (11. yüzyıl) ile Orta Hisar'da Ali Reis Kilisesi (13. yüzyıl) baş melek figürlerinin, yan apsislerin yarım kubbelerinde tasvir edildiği benzer örneklerdir¹². Alt şeritlerdeki piskoposların kıyafetleri ise genelde 12. yüzyıl sonrası özellikleri taşır¹³. Alt şeritin orta bölümünde apsisde "Pantokrator İsa", diakonikonda "Hodegetria Meryem", prothesisde ise "Blakhernia Meryem" vardır¹⁴. Özellikle "Blakhernia Meryem" tasviri başkent kökenli olup 11.-12. yüzyıllara ait mühürlerde sıkça tasvir edilmiştir¹⁵. 11. yüzyıldan itibaren ise anıtsal resim sanatında görülmekle birlikte geç dönemlerde yoğunlaşır¹⁶.

Yapının apsisi ile beraber prothesis ve diakonikonun apsis kemer iç yüzeylerinde, Aziz Antonius, Ephraim, Eutymios, Theodosius, Sabas, Arsenius olmak üzere keşiş azizler tasvir edilmiştir. Keşiş aziz tasvirlerinin apsislerdeki programa alınışı genellikle yaygın olmamakla birlikte, 10. yüzyıldan itibaren görülür¹⁷.

Diakonikonun apsis kemerinin güney söve iç yüzeyinde elinde kadeh ve kaşık ile Aziz Zosimas vardır. Thierry, burada "Mısırlı Meryem'in Komünyonu" sahnesinin tasvir edilmiş olabileceğini söyler. Figürün karşısında muhtemelen "Mısırlı Meryem" bulunmaktaydı. Fakat Thierry'e göre, güney duvarın doğu bölümüne yapılan arkosoliumun büyütülmesi sonucu sahne yok olmuştur¹⁸. Sahne, Göreme'deki Yeni Tokalı Kilisesi'nde prothesisin apsis duvarında, Çavuşin'de Güvercinlik Kilisesi'nde ana apsis kemerinin güney sövesindedir¹⁹. Bu nedenle her iki örnek, sahnenin programdaki yeri açısından Oniki Havari Kilisesi'ne benzer. Bölgedeki kaya kiliselerinde oldukça yoğun rastlanan bu sahnenin program içindeki yeri değişkendir²⁰.

Prothesisin apsis kemerinin kuzey sövesinde sakalsız, dalmatik giymiş küçük boyutta iki figür tasvir edilmiştir. Figürlerden birinin göğüs hizasındaki sağ elinde haç bulunmakta, diğer elinin avuç içini seyirciye yönelik tutmaktadır. Thierry, burada, tasviri yapılan bu genç kişilere ait mezarların bulunabileceğini söyler²¹. Aynı tipteki küçük boyutta figürler, Soğanlı Karabaş Kilisesi'nde, apsisin alt şeridinde dikkati çeker.

Yapının kuzey duvarında Aziz Niketas ve "Deesis" sahnesi tespit edilmiştir (Çizim: 4). Sahne ve asker aziz tasviri muhtemelen duvarın önünde, zeminde bulunan mezarlar ile birlikte tasarlanmıştır. Batı duvarda kısmen günümüze gelebilen Asker Aziz Georgios

11 Thierry, *a.g.e.* 1989, 14.

12 Restle, *a.g.e.* III, 1969, plân XV (no: 16), plân XVIII (Göreme, Elmalı), plân XXI, res.211 (Göreme, Çarıklı); Jölviet-Levy, *a.g.e.* 1991, lev.124.1 (Orta hisar, Ali Reis), lev.156 (Akhisar, Çanlı).

13 Piskoposların kıyafetleri için bkz. U. Kuder, "Bischöfe, heilige" *Lexikon der Christliche Ikonographie* 5 (1973), 403-415; H.Kühnel, *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung*, Verlag, Stuttgart 1992, lev. V; A.Papas "Liturgische Gewänder" *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, 37 (1993), 742-775.

14 Thierry, *a.g.e.* 1989, 14.

15 Mühürler için bkz. A.W.Carr, *Byzantine Masterpiece recovered: The Thirteenth Century Murals of Lysi, Cyprus*, Austin 1991, 43, 57, no:21.

16 Anıtsal resim sanatındaki örnekler için bkz. F. Dirimtekin "Fresco of the Virgin Discovered at Etyemez" *Türk Arkeoloji Dergisi* 8-2 (1958), 42 (İstanbul, Etyemez); R.Hamann-Mc Lean, H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11.bis zum frühen 14.Jahrhundert*, Giessen III, 1963, res.67 (Studenica, Nemanja), res.201 (Prizren, Bogorodica Ljeviska); K.Gallas, K. Wessel, M.Barboudakis, *Byzantinisches Kreta*, München 1983, res.163 (Sklawopula, H.Georgios).

17 Keşiş azizlerin apsis ve yan apsis kemer iç yüzeylerindeki tasvirleri için bkz. Restle, *a.g.e.* II, 1969, plân X, res.120 (Göreme, Yeni Tokalı), III, plân XXVI (Çavuşin, Güvercinlik).

18 Thierry, *a.g.e.* 1989, 15, fig.23.

19 Restle, *a.g.e.* II, 1969, plân X (Yeni Tokalı); L.Rodley "The Pigeon House Church, Çavuşin" *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 33 (1983), 301-339, fig.11 (Çavuşin Güvercinlik).

20 Rodley, *a.g.e.* 1983, 321, dn 48'de; Zosimas ve Meryem'in birlikte tasvir edildiği sahnelerin Göreme 29b No.lu kilise ve Canavar, Ala ve Yılanlı kiliselerinde bulunduğu, Zosimas figürünün ise tek başına; Göreme'de 11, 33 No.lu kiliseler ile Belli, Ballık ve Açıklık Ağa kiliselerinde tasvir edildiği belirtilir.

21 Thierry, *a.g.e.* 1989, 15-16, fig.24.

da, bulunduğu duvarın önündeki mezarı bekleyen figür olarak tasvir edilmiştir. Aziz, askerî kıyafetleri, mızrak ve kısmen görülen kalkanı ile 11. yüzyıl sonrası özelliği gösterir²².

Güneydeki arkosoliumun duvarında bulunan Azize Thecla, Paraskevi ve Euphemia ölen için tanrıya yalvaran aracı ve koruyuculardır. Azizeler, anıtsal resim sanatında genellikle geç dönemde yanyana tasvir edilirler²³. Ayrıca duvardaki palmet ve yarım palmet motiflerinin benzerleri geç döneme ait Kırkdamaltı Kilisesi'nde görülür²⁴.

Yapının düz tavanında, ayakta, cepheden, oniki havari vardır. Tavanın güney bölümünde ise martir tasvirleri bulunur. Thierry, bölgedeki din adamlarının öneminin azalıp bir bölümünün başkente gittiği bir dönemde yapıldığı için, kilisedeki resim programının yoğunlukla havari, aziz figürlerine ayrıldığını söyler²⁵.

Kilisenin duvar resimlerindeki üslûbun yakın örneği, 13. yüzyıla tarihlenen Belısrırma Kırkdamaltı Kilisesi'ndedir. Yüzde burun, ağız, kaş ve gözler çizgisel olup, kullaklar Kırkdamaltı Kilisesi'ndeki gibi üç dilimlidir²⁶. Saçlarda hacim kızıl kahve ve siyah hatlarla verilmiştir (Resim: 1). Üslûp ile birlikte ikonografik özelliklerin yoğunlukla 12-13. yüzyıllara tarihlenmesi, duvar resimlerini bu yüzyıllar içinde değerlendirmemizi sağlar.

H.Eustathios Kilisesi: Vadinin doğu ucunda yer alan Eustathios Kilisesi, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır. Yapının doğusunda, merkezde ve kuzeyde olmak üzere yaklaşık eş boyutlarda, merkezi içerde, iki yarım yuvarlak apsis vardır. Güneydeki apsis ise yaklaşık dikdörtgen plânlıdır. Batı duvarda, eksende ve güneyde iki dikdörtgen niş bulunur. Yapıya, güney duvarda, eksenin batısında yer alan bir açıklıkla girilir (Çizim 5: a-b).

Kilisede toplam 16 sahne vardır. 14'ü yeni bulunan sahnelerden 2'sinin konusu henüz tespit edilememiştir. İncil kaynaklı 12 sahnenin 5'i İsa'nın çocukluk, 3'ü yetişkinlik, 4'ü çektikleri dönemine aittir. Ayrıca sahnelerin yoğunlukla bayram sahneleri olduğu dikkati çeker. Toplam 47 figürün, 27'si yayınlanmamıştır²⁷.

Yapının apsis yarım kubbesinde "Deesis" sahnesi, kemer iç yüzeyinde ise beş madalyon içinde, büst şeklinde piskoposlar vardır²⁸. Alt şeritte tasvir edilen piskoposlar kıyafetleri ile genelde geç dönem özelliği gösterir. Diakonikonun apsis yarım kubbesinde "Pantokrator İsa", alt şeritte Meryem ve yanlarda iki melek tasviri bulunur. En alt şeritte ise genelde ölüm yıl dönümü kasım, aralık ayı olan doktor azizlerin (H.Eugenius, H.Vicentius, H.Menas, H.Viktor) tasvir edildiği dikkati çeker²⁹.

Prothesisin apsis yarım kubbesinde "İsa'nın Göğe Çıkışı" tasvir edilmiştir³⁰. Resim programında sahnenin apsis ya da yan apsislerin yarım kubbesinde tasvir edildiği örnekler 11.-13. yüzyıllara tarihlenir. İhlara Yılanlı (11. yüzyılın 2. yarısı), Söviş Şahin Efendi (1216/17) kiliseleri sahnenin apsis ya da yan apsislerin yarım kubbelerinde tasvir edildiği benzer örneklerdir³¹.

Doğu duvarda, apsis kemerinin yüzeyinde, birbirinden ayrı tasvir edilmiş Meryem ve melek figürlerinden oluşan "Müjde" sahnesi tespit edilmiştir. Bilindiği gibi apsis kemer yüzeyinin iki yanında tasvir edilen "Müjde" sahneleri 11. yüzyıldan itibaren gö-

22 Aziz Georgios için bkz. E.Lucchesi Palli "Georg" *lexikon der Christlichen Iconographie* 6 (1974), 366-373.

23 Anıtsal resim sanatındaki örnekler için bkz. V.J. Djuric, *The Church of St.Sophia in Ohrid*, Beograd 1963, fig..39 (Ohrid, H.Sophia); Hamann-Mac Lean, Hallensleben, a.g.e. 1963, plân 6a (Kurbino, Georgios); E.Hein, A.Jakovljevic, B.Kleidt, *Cyprus, Byzantine Churches and Monasteries Mosaics and Frescoes*, Verlag 1998, fig.68 (Louvaras, St.Mamas).

24 Restle, a.g.e. III, 1969, res..515.

25 Thierry, a.g.e. 1989, 16.

26 Kırkdamaltı Kilisesi için bkz. Restle, a.g.e III, 1969, res.512.

27 Yayınlanan duvar resimleri için bkz. Thierry, a.g.e. 1989, 10-12; Jölivet-Levy, a.g.e. 1991, 273-274.

28 Thierry, a.g.e. 1989, 11.

29 Thierry, a.g.e. 1989, 11.

30 Thierry, a.g.e. 1989, 11.

31 Restle, a.g.e. III, plân XLV (Söviş Şahinefendi), plân LVII (İhlara Yılanlı).

rölmekle birlikte, 12.-13. yüzyıllarda yoğunlaşır³². Duvarın alt şeridinde ise üçgen, meander motiflerinin çevrelediği panolarda büyük daire motifleri dikkati çeker. Aynı motifler Soğanlı Karabaş Kilisesi'nde duvarların alt şeridinde görülür. Duvarın kuzey bölümü ise üçgen ve kareler içinde stilize kıvrık dallarla bezenmiştir.

Yapının kuzey duvarında, alt ve üst şeritlerde 4 bayram sahnesi tasvir edilmiştir. Üst şeritte, batıda "İsa'nın Cehenneme İnisi" yani "Anastasis", doğuda "İsa'nın Doğumu" yer alır. Doğum sahnesinde kâhin kralların ve çobanların gelişi, doğum ve ilk bakım bütünlük içinde verilmiştir. "Üç Müneccimin Tapınması" sahnesinin genellikle 10. yüzyıla kadar ayrı, geç dönemlerde ise sahneye bitişik tasvir edildiği bilinir³³. Kralların atlarla tasvir edilişi ve meleklerin ikiden fazla oluşu genellikle 12.-13. yüzyıla ait ikonografik özelliklerdir³⁴. Alt şeritte ise batıda "Vaftiz", doğuda "Meryem'in Ölümü" yani "Koimesis" sahnesi tasvir edilmiştir³⁵. "Koimesis"te Meryem'in pozisyonu, birden fazla melek tasvirleri ve havarilerin jestleri gibi ikonografik özellikler sahneyi genelde 11. yüzyıl sonrasında değerlendirmemizi sağlar³⁶ (Resim: 2).

Kilisenin batı duvarında, üst şeritte, güneyde "Kudüs'e Giriş", kuzeyde ise "Çarmıhta İsa" sahneleri tespit edilmiştir (Çizim: 6). "Kudüs'e Giriş" sahnesinde, İsa'nın sağında havari Thomas ve Petrus ile birlikte çok figürlü Kudüs halkı görülür. Halk arasında kızıl kahve *maphorion*lu kadın figürleri dikkati çeker. Sahnedeki bu figürlerin 9. ve 10. yüzyıldan sonra ortaya çıkan, sahneyi zenginleştirici unsurlar olduğu bilinir³⁷. "Çarmıhta İsa" sahnesinde ise dört Meryem figürü ile Genç Yahya, arkasında bazı figürlerle birlikte tasvir edilmiştir. Özellikle Meryem ve Yahya'nın ellerinin jesti, 11. yüzyılda sıkça kullanılmış olup 12.-14. yüzyıllar arasına tarihlenen bazı örneklerde de karşımıza çıkar³⁸. Aynı duvarın alt şeridindeki gömü nişinin duvar ve kemer iç yüzeylerinde aziz, azize ve martir figürleri bulunur. Burada kiliseye adını veren Aziz Eustathios tasvir edilmiştir³⁹. Bölgede genellikle 10.-13. yüzyıllar arasına ait anıtsal resim sanatında görülen azizin burada olduğu gibi, gömü ile ilişkin tasvirleri yaygındır⁴⁰. Aynı duvarın kuzey bölümünde üç asker aziz bulunmuştur. Aziz Georgios ve Theodoros olabileceğini düşündüğümüz figürlerden ikisi, atlı ve karşılıklı olarak ejderhayı öldürürken resmedilmiştir. Erdemli'deki Kırk Martir Kilisesi ile birlikte 11. yüzyıla ait Göreme'de Saklı Kilise ile 28 No.lu Şapel azizlerin bu şekilde tasvir edildiği benzer örneklerdir⁴¹.

Yapının güney duvarında "Mısırlı Meryem'in Komünyonu" sahnesi tespit edilmiştir (Resim: 3). Sahne, Aziz Zosimas muhtemelen elindeki kaşığı Meryem'e uzatmaktadır. Ayrıca Meryem'in sol elini sağ eli ile alttan desteklediği dikkati çeker. Aynı şekilde tasvir edilen eller, özellikle "Havari Komünyonu" sahnelerinde 11. yüzyıldan itibaren görülmekle birlikte 13.-14. yüzyıllarda yoğunlaşır⁴².

32 S.Y. Ötügen "Kapadokya Bölgesindeki Kapalı Yunan Haçı Kiliselerde Resim Programı" *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi* 3 (1984), 154, dn.31.

33 S.Y. Ötügen "Niğde'nin Eski Andaval Köyündeki H. Konstantinos Kilisesi'nin Freskoları" *Remzi Oğuz Arık Armağanı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi*, Ayrı basım, 1987, 131.

34 "İsa'nın Doğumu" sahnesi için bkz. Restle, *a.g.e.* III, 1969, res.169 (Göreme, Elmalı), res.201-202 (Göreme Çarıklı), res.228 (Göreme Karanlık).

35 Thierry, *a.g.e.* 1989, 11'de sahnelerden sadece "Koimesis"ten bahseder.

36 "Koimesis" sahneleri için bkz. L.Wratislav-Mitrovic, N.Okunev "La Dormition de la Sainte Vierge dans la Peinture Medievale Orthodoxe" *Byzantinoslavica* 3 (1931), 134-176; C.Schaffer, *Koimesis der Heimgang Mariens*, Regensburg 1985; S.Y.Ötügen "Selime'de Derviş Akın kilisesi ve Mezar Odası" *Hacettepe Üniversitesi Suut Kemal Yetkin'e Armağan Dizisi*, Ankara 2 (1984), 299-300.

37 S.Y.Ötügen "Niğde'nin Eski Andaval Köyündeki H.Konstantinos Kilisesinin Freskoları" *Remzi Oğuz Arık'a Armağan Kitabı*, Ankara (1987),134.

38 T.Wiegand, *Der Latmos*, Berlin 1913, lev.VII,1 (Latmos, Pantokrator İsa); Restle, *a.g.e.* II, 1969, res.183 (Göreme, Elmalı), res.209 (Göreme, Çarıklı), res.237 (Göreme, Karanlık), res.285 (Göreme, Kılıçlar Kuşluk); III, res.517 (Belisırma, Bahattin Samanlığı).

39 Thierry, *a.g.e.* 1989, 11, fig.15.

40 H.Eustathios için bkz. N.Thierry "Le Culte du Cerf en Anatolie et la Vision de Saint-Eustathe" *Dossiers Histoire et Archéologie* 121, 1987, 62-79.

41 Restle, *a.g.e.* II, 1969, res.32 (Göreme, Saklı), res.246-247 (Göreme, No: 28); N.Karakaya, *a.g.e.* 2003, 21, çiz.6 (Erdemli, Kırk Martir).

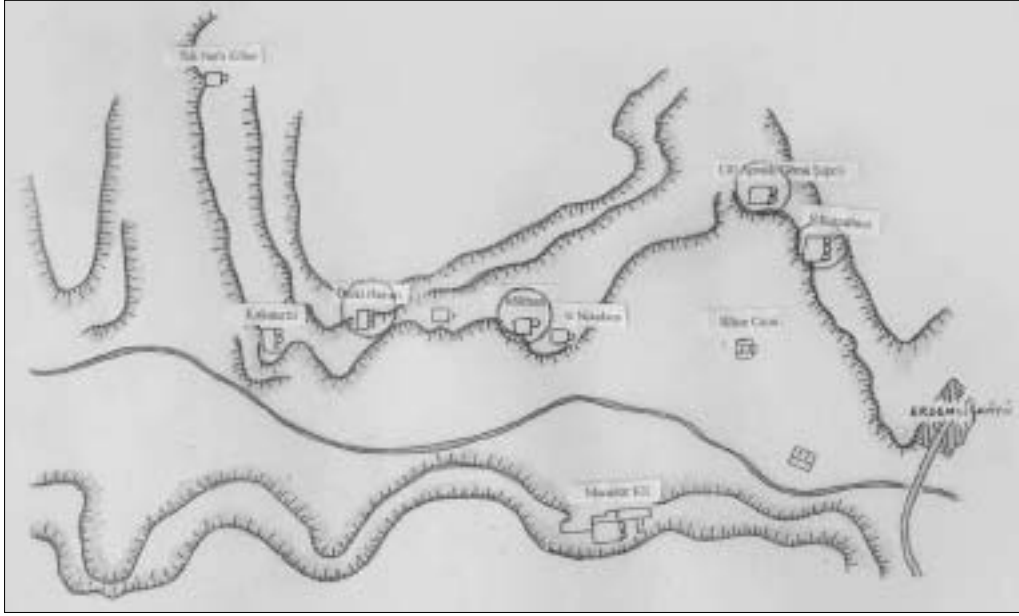
42 N.Karakaya "Restorasyon Sonrası, Antalya'nın Demre (Kale) İlçesi'ndeki H.Nikolaos Kilisesi'nde Bulunan Havari Komünyonu Sahnesi" *Sanat Tarihi Dergisi*, XII, İzmir 2003, 110, res.4.

Kilisenin tonozunda 6 yeni sahne bulunmuştur. Tonozun kuzeydoğusunda Mer-yem ve “Elizabeth’in Ziyareti” ile başlayan sahneler, saat yönünde, “Mısır’a Göç”, “Ma-bede Takdim”, “Metamorfosis”, “Lazarus’un Dirilişi” sahneleri ile devam ederek, kuzey-batıda konusu bilinmeyen bir sahne ile biter. Tonozun doğu yarısı İsa’nın çocukluk dö-nemi, batı yarısı ise yetişkinlik dönemine ayrılmıştır. Sahneler arasında düzenli bir kro-nolojiden söz edilemez. İs tabakası nedeniyle güçlükle görülebilen sahneler, ikonogra-fik ve üslûp açısından incelenememiştir.

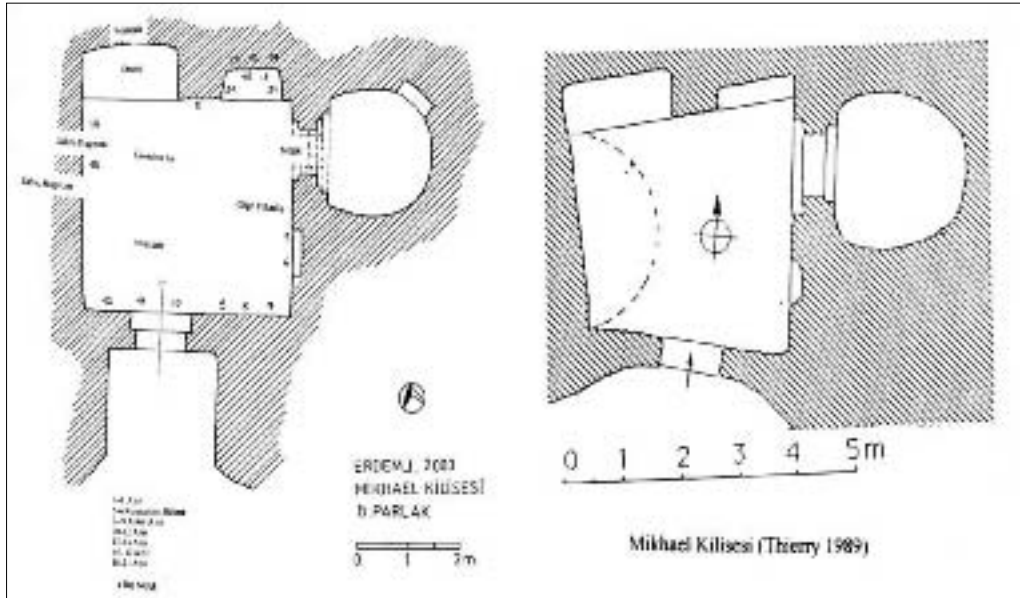
Kilisenin duvar resimlerinin başkent etkili kaliteli üslûbu, Göreme’de Karanlık ve Ortahisar’da Ali Reis kiliselerindeki üslûba benzer (Resim: 4). Üslûp ile beraber ikonog-rafik özelliklerin yoğunlukla 13. yüzyıla tarihlenmesi, resimleri bu dönemde değerklen-dirmemizi sağlar.

11.-13. yüzyıllar içinde değerlendirdiğimiz Mikhael, Oniki Havarî ve Aziz Eustat-hios Kiliseleri hakkındaki çalışmalarımız hâlen devam etmektedir. Bizans resim sana-tında önemli bir yeri olan bu duvar resimleri her yıl biraz daha tahrip olmaktadır. Duvar resimlerinin restorasyonu konusundaki girişimlerimizin olumlu sonuçlanmasını umuyo-ruz⁴³.

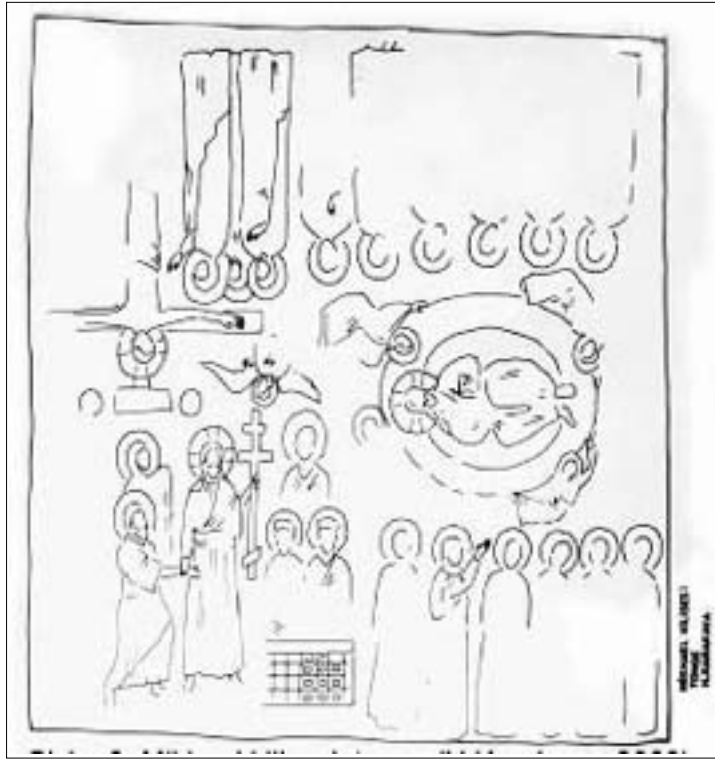
43 Konuya duyarsız kalmayan Bakanlık ve Kayseri Valiliği’ne teşekkür ederim.

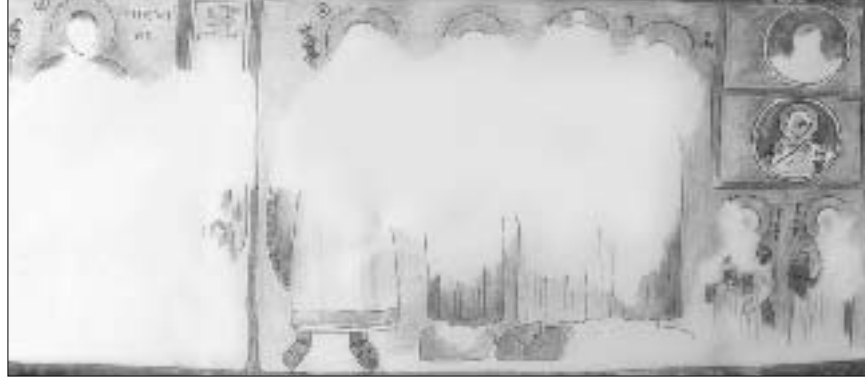

Harita: Erdemli Vadisi'nde 2003 yılında çalışılan kiliseler

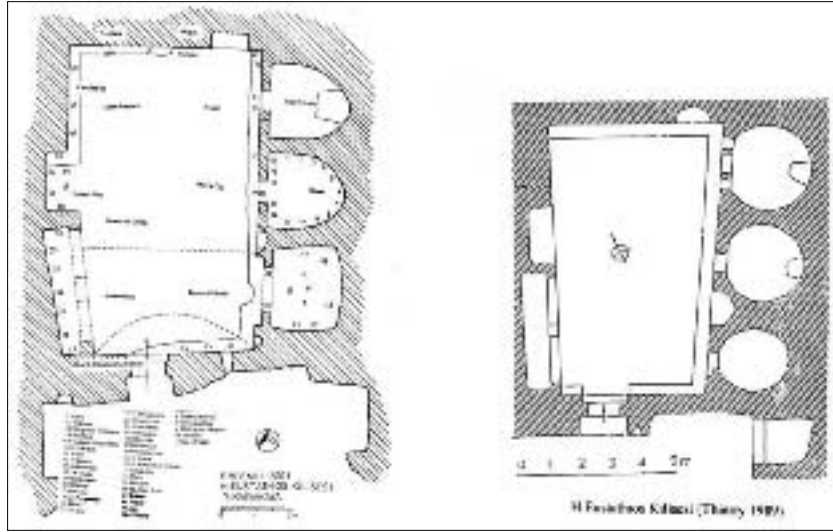

Çizim 1: a) Mikhael Kilisesi plânı (D. Parlak), 2003, b) Mikhael Kilisesi plânı (Thierry, 1989)

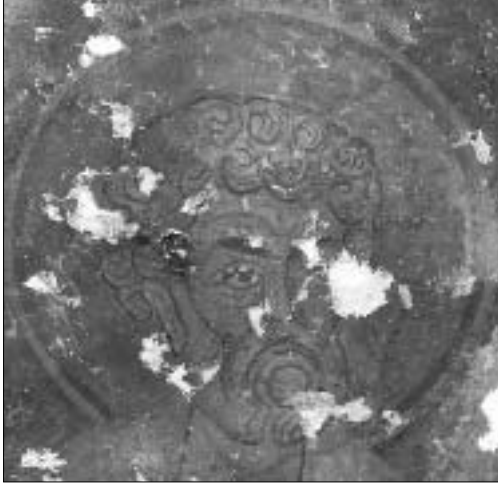
Çizim 4: Oniki Havari Kilisesi, kuzey duvar (N. Karakaya, 2003)

Çizim 5: a) H. Eustathios Kilisesi plânı (N. Karaya, 2003), b) H. Eustathios Kilisesi plânı (Thierry, 1989)

Çizim 6: H. Eustathios Kilisesi, batı duvar, üst şerit (N. Karakaya, 2003)

Resim 1: Oniki Havari Kilisesi, tonozdaki havari figürü

Resim 2: H. Eustathios Kilisesi, kuzey duvar, "Koimesis" sahnesi, ayrıntı

Resim 3: H. Eustathios Kilisesi, güney duvar, "Mısırlı Meryem'in Komünyonu" sahnesi

Resim 4: H. Eustathios Kilisesi, batı duvar, azize

KIRAN GÖLÜ KUTSAL ALANI 2003

*Turgut SANER**
Zeynep KUBAN

“Kıran Gölü Kutsal Alanı 2003” çalışması, kutsal merkezin yakın çevresinde bulunan yerleşmelerin tespitiyle devam etmiştir. Kuzeydoğuda Kumalanı, kuzeybatıda ise doğudan batıya doğru sırasıyla, Alagelması, Uzuntarla ve Kızılburun, alan incelemelerinin odaklandığı yerlerdir (Harita: 1, 2). Mimarî buluntular, yarımadaadaki Antik ve Ortaçağ yerleşim yapısının yoğunluğuna ilişkin yeni gözlemler getirmiştir¹.

2003 yılı programında, eksik bazı ölçümlerin tamamlanmasına ve yerleşim yoğunluğuna ilişkin araştırmalara öncelik verilmiştir. Çalışmada önce, mimarî tespitlerine 2002 yılında başlanan, Kumalanı düzlüğündeki yaygın yerleşme ele alınmıştır. Düzlüğün batı yamacında bulunan kalıntıların güneyindeki teras ve yapı duvarları ile bir anıtsal mezar, 2002 yılında ölçülmüştür. 2003’te aynı yerleşmenin kuzeydeki devamı ölçülmüş ve önceki verilerle birleştirilerek vaziyet plânına işlenmiştir. Söz konusu yapı topluluğu içinde işlevi doğrudan teşhis edilebilen tek örnek, üç mekândan oluşan geniş bir zeytinyağı/şarap üretim işliğidir (Resim: 1). Mekânların zeminini kaplayan taş döşeme levhaları kısmen korunmuş durumdadır. Bunun dışında konut ve teraslara ait olması muhtemel diğer duvar parçası da belgelenmiştir (Resim: 2). Kalıntıların yakınında yer alan ve 2002 yılında ölçülen küçük şapelde bazı ölçü ve gözlem eksiklikleri giderilmiştir.

Kumalanı mevkiindeki kalıntı grubunun belgelenmesinin ardından, aynı düzlüğün güneye doğru uzanan bölümlerinde de tespitlere devam edilmiştir. Kumalanı olarak adlandırılan geniş ova, kuzey-güney doğrultusunda, birbiriyle ilişkili üç düzlükten oluşmaktadır. Yukarıda bahsedilen yapı topluluğu kuzeydeki ilk düzlükte yer almaktadır. Kumalanı’nın güneydeki ikinci ve üçüncü kısımlarında, bölgede örneklerine sıklıkla rastlanan konut-tarımsal üretim işliği- mezar üçlemesini gösteren yeni yapı grupları saptanmıştır. Oldukça dağınık ve harap durumda olan bu kalıntıların rölöve çalışmaları 2004 yılına aktarılmıştır.

Kumalanı’ndaki tespitler içinde özellikle dikkat çekici bir kalıntı, ikinci düzlüğün doğu yamacında bulunan kilisedir. Yapı büyük oranda devşirme antik bloklarla inşa edilmiştir; narteksi, geniş tek nefi ve apsisi iyi tanınabilir durumdadır (Resim: 3). Apsis ekseninde bulunan kapı açıklığını belirleyen söve blokları ayakta. Narteks ile naos ayıran duvarın blokları ancak zemin seviyesinde korunmuştur. Güney duvarda naosa açılan bir yan kapı tespit edilmiştir. Kuzey duvarı ise büyük ölçüde haraptır. Apsis duvarında üç sıra blok taş örgü, yaklaşık 140 cm. yüksekliğinde ayakta. Ortalama duvar kalınlığı 67 cm.dir. Yüzeylerde sıva kalıntıları bulunmaktadır.

* Doç. Dr. Turgut SANER, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, İstanbul/TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Zeynep KUBAN, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, İstanbul/TÜRKİYE

1 Kıran Gölü Kutsal Alanı yüzey araştırması 10-15.09.2003 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya temsilci olarak Muğla Koruma Kurulu’ndan Sayın Fikret Gürbüz katılmıştır. Gürbüz’in kurul deneyimi, çalışmanın bilgi alış-veriş açısından ayrıca verimli geçmesini sağlamıştır, kendisine teşekkür ederiz.

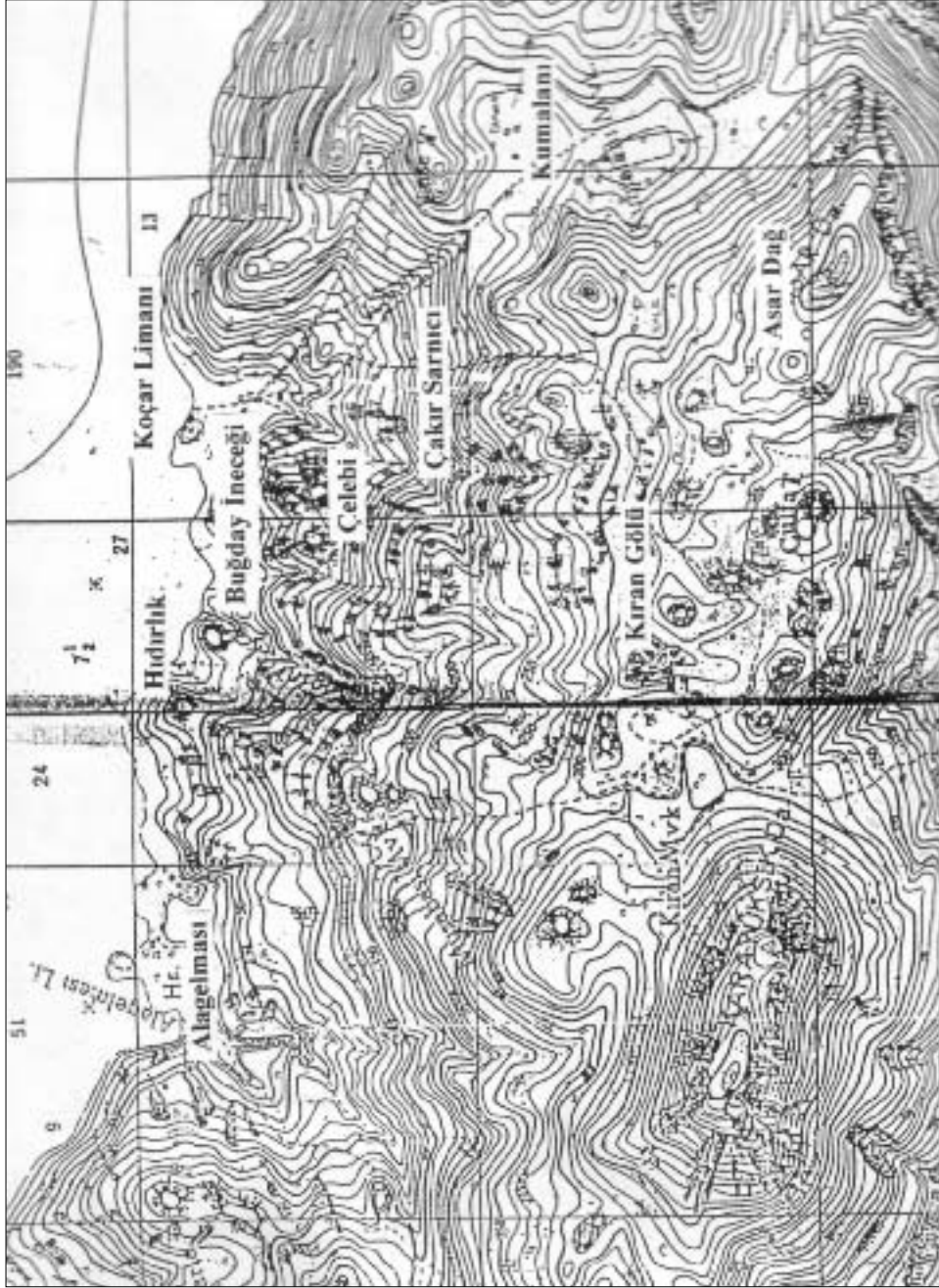
Kıran Gölü Kutsal Alanı'nın bulunduğu yarımada'nın en büyük ve verimli düzlüklerinden olan Kumalanı'nın, Antik Çağ'da yoğun olarak iskân edildiğini kalıntı miktarı göstermektedir. Antik yapılaşmanın yanında, bu mevkide 19. ve erken 20. yüzyılda da yerleşildiği, çiftlik ve çoban yapılarının varlığından anlaşılmaktadır. Özellikle ikinci düzlüğün batı bölümünde yoğun olarak bulunan bu yapılarda belirli bir mekân kurgusunun tekrarlandığını açıkça görmek mümkündür. Oldukça küçük, düz ahşap-toprak çatılı konutların yanlarına, binaya bitişik konumda üstü açık birer ağıl eklenmiştir. Konutların kapalı kısımlarının çok küçük oluşu, bu yapıların daha çok mevsimlik kullanıldığını düşündürmektedir. Buradaki yakın çağ kırsal konut dokusunun da incelenmesi kuşkusuz bölgenin yerleşim tarihi açısından ilginç sonuçlar getirecektir.

2003 çalışmasının bir başka odağı, Kızılburun mevkiine yakın, denizin üzerindeki bir yamaçta bulunan antik yerleşme alanı olmuştur. Bu noktaya ulaşabilmek için Alagelması'nda karaya çıkılmış ve buradan yürüyerek devam edilmiştir. Yolda, denizden yaklaşık 200 m. yüksekte ve doğu-batı doğrultusunda uzanan "Uzun Tarla" mevkiinin batısından yine konut, tarımsal üretim mekânları ve mezardan oluşan bir yapı grubu tespit edilmiş ve ölçülerek belgelenmiştir (Resim: 4). Biraz daha batıda, Kızılburun mevki olarak adlandırılan bölgede, güneye bakan geniş bir yamacın önemli bir kısmını kaplayan bir yapı grubu daha bulunmuştur. Yamaçtaki yerleşim kalıntıları tipolojik açıdan, diğer örneklerle göre önemli bir fark arz etmemektedir. Ancak mekânlar oldukça geniştir ve nitelikli bir duvar işçiliği ile inşa edilmiştir. Ayrıca pres taban taşlarının sayısının fazlalığı ve yerleşmeyi çevreleyen uzun ve geniş duvarlar da buradaki yerleşimin yaygınlığına işaret etmektedir.

Yerleşmenin kuzeydoğusunda yer alan mezar yapısı, boyutları ve duvar işçiliği açısından benzer örneklerin yanında dikkat çekmektedir. Bunda kuşkusuz iyi korunma durumunun payı yüksektir. Düzgün dairesel boşajlı bloklardan inşa edilmiş duvar örgüsü sadece bir yanda köşe şeridi ile sınırlıdır. Daha önceki yıllarda tespit edilen anıtsal mezar yapıları gibi bu yapı da, arazi içinde uzaktan görülebilecek konumda bir ön duvardan (Resim: 5) ve bunun ardına yerleştirilen mezar odalarından oluşmaktadır. Bu örnekteki mezar odaları, Koçar Limanı veya Veli Tarlası anıtsal mezarlarında olduğu gibi birbirine paralel sıralanmamıştır. Mezar birimlerinin ikisi yüksek ön duvarın arkasına dik açıyla, diğer ikisi ise bunların arkasına, duvara paralel durumda yerleştirilmiştir. Bölgedeki başka örneklerde rastlanmayan bu özellik, en azından ölü gömme alışkanlıklarında belli bir yönlendirmenin belirleyici olmadığını açık olarak göstermektedir. Bu tip mezar yapılarından bilinen, ön duvarın desteklediği platformda duran basamaklı stel kaidelerinden sadece biri hemen yapının önünde bulunmuştur. Yakın çevredeki gözlemler, buradaki basamaklı kaidelerin tek bloktan değil, birden fazla blokun üst üste yerleştirilmesiyle oluşturulduğunu göstermiştir. Platformun zeminine ait bloklardan ikisinin üst yüzeyi kabartmalıdır (Resim: 6). Kabartma, dört blokun birleşmesiyle oluşacak bir yarım küre biçimindedir. Bunu bir dış halka çevrelemektedir. Kabartmanın zemindeki işlevi belirsizdir, ancak benzer bir zemin blokunun varlığı, Kastabos'taki Hemitheia Tapınağı'ndan bilinmektedir.

2003 çalışmasında ele alınan diğer bir yapı topluluğu yarımada'nın kuzey kıyısındaki Alagelması'nda bulunmaktadır. Bugün iki çoban ailesinin yaşadığı, deniz kenarındaki bu antik yerleşimde 2002 yılında, birbirine yakın boyutlarda iki kilisenin kalıntılarına rastlanmıştır. 2003 kampanyasında öncelikle bu iki kilisenin ölçümleri gerçekleştirilmiştir. Kiliseler tek nefli ve tek apsisli bir mimari sergilemektedir (Resim: 7). Kuzey Kilise'nin mevcut korunma durumundaki nef uzunluğu yaklaşık 6.20 m., genişliği 4.35 m.dir. Batı ucu tespit edilememektedir. Bu yapıdan yaklaşık 5.00 m. uzaklıkta yer alan Güney Kilise ise 7.00-7.10 m.lik nef uzunluğuna ve 4.40 m.lik bir genişliğe sahiptir. Kuzey duvarı 1.75 m. yüksekliğinde korunmuştur. Kiliselerin batısında, iç duvar yüzeyleri sıvalı, beşik tonozla örtülü bir sarnıç yer almaktadır (Resim: 8). Güney Kilise ile sarnıç arasında bulunan birbirine paralel iki duvar parçası, bu alanın da kapalı mekânlarla değerlendirildiğini göstermektedir. Çalışmanın tamamlanmasına yakın, kiliselerin hemen kuzeyinde, yoğun bitki örtüsü altında üçüncü bir kilise daha tespit edilmiştir. Alagelma-

sı yerleşmesi, Koçar Limanı'nda olduğu gibi bir düzlük ile denize doğru uzanan yüksek bir kısımdan oluşmaktadır. Oldukça dar bir yerleşim alanında üç kilisenin bir arada bulunması ve aynı alanda bir tatlı su kaynağının varlığı, bu yapı topluluğunu bir ayazma işleviyle bağlantılı görme düşüncesini beraberinde getirmektedir. Bizans Dönemine ait bu yoğun dokunun yanı sıra antik dokunun da ilk izlenime göre daha zengin olduğu anlaşılmıştır. Bugün çoban aileleri tarafından kullanılan konutların çevresinde gözlenen mezar bloklarının ve pres taban taşlarının fazlalığı, Alagelması yerleşmesinin de Kumalanı mevkiindeki yerleşim gibi, tekil küçük tarımsal birimlerden ziyade daha geniş bir yayılma alanına sahip olduğunu göstermektedir.

Harita 1: 2003 çalışma alanları; Kumalanı, Alagelması

**Resim 1: Kumalanı, pres ta-
ban taşı**

**Resim 2: Kumalanı, istinat
duvarı**

**Resim 3: Kumalanı, Güney
Kilise**

**Resim 4: Uzun Tarla,
pres taban taşı**

**Resim 5: Kızılburun, me-
zar, ön duvar**

**Resim 6: Kızılburun, mezar, ka-
bartmalı zemin bloku**

Resim 7: Vaftizci Yahya Kilisesi

Resim 8: Aziz Demetrios Kilisesi

BODRUM YARIMADAŞI LELEG YERLEŞİMLERİ PEDASA, MYLASA DAMLIBOĞAZ VE KEDREAİ (SEDİR ADASI) YÜZEY ARAŞTIRMASI-2003

Adnan DİLER*

Pedasa ve Çevresi: Önceki yıl araştırmalarına başladığımız Pedasa akropolünün yaklaşık 2 km. kadar güneyindeki Çam Tepe ve Elma Dağ çevresinde yüzey araştırmalarına devam edildi¹. Ayrıca, Pedasa Kalesi'nin güneybatısında ve Yılanlı Kaya'nın doğusunda yeni alanlarda çalışmalar başlatıldı. İlk çalışma alanı olan Çam Tepe'nin güneydoğu alt yamacında konumlanan Tümülüs-1'in düzgün sıralar oluşturan ince uzun dikdörtgen bloklardan oluşturulan dış duvarları doğu tarafta yer yer 1.00 m. yüksekliğinde korunabilmiştir (Çizim: 1; Resim: 1). Gömütün girişi doğu taraftadır; kapı 1.00 m. genişlikte, *dromos* iç genişliği ise 0.70 m. kadardır. Mezar odası üstten tahrip edilmiştir. Odanın içten ölçülebilen boyutları 3.40x4.00 m.; tümülüsün bugün korunabilen yüksekliği yaklaşık 2.00 m., çapı ise dıştan 16.00 m. kadardır. Mezar odasının üstünü kapatmak için uzunluk ve genişlikleri 1.50 m.ye kadar ulaşan iri taş plâkalar kullanılmıştır. Tarihlemeye kullanılabilecek çanak-çömlek türü malzemeye yoğun taş yığıntısı nedeniyle ulaşılamamıştır. Ancak, gömü odasının iri ve kaba taşlardan oluşan işçiliği daha önce kazı ve araştırmasını yaptığımız, protogeometrik tümülüs ile benzerlik gösterir. Bu nedenle Geç 2.- Erken I. binyıl tarihli olmalıdır ve Pedasa'nın erken tümülüslerinden biridir.

Çam Tepe'de, tepe düzlüğünün doğu üst yamacına yakın alanda gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, Pedasa *territoriumunun* doğu sınırında yerleşik bazı tümülüsler belirlenmiştir. Bunlardan ulaşımı oldukça zor bir alanda konumlanan 2 No.lu tümülüs, iyi korunmuştur. Kalıntı dik eğimli bir arazi üzerinde yer alması nedeniyle doğu tarafta bir teras üzerine inşa edilmiştir. Tümülüs duvarları genelde düzgün sıralar oluşturan dikdörtgen taşlardan, teras duvarı ise uzunluğu 1.00 m., yüksekliği 0.30-0.40 m.yi bulan bloklardan inşa edilmiştir. Teras duvarı kuzeyde 1-1.50 m. yüksekliğince korunmuştur. Tümülüsün korunan yüksekliği ise 2.00 m.ye ulaşmaktadır. Yapının kuzey kesimindeki *dromos*, 0.80-0.90 m.lik bir genişliğe sahiptir. Teras duvarı, *dromos* girişi önünde 2.90 m. kadar dışa taşınıtlı yapılmıştır. Gömüt odasının üstü tahrip olmuştur. Mezar odası 4.00x3.35 m. boyutunda, tümülüs çapı ise yaklaşık 12 m. kadardır. Kalıntı, duvar tekniği bakımından Pedasa'nın Erken I. binyıla tarihli tümülüslerinden biri olmalıdır.

* Adnan DİLER, Muğla Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Muğla/TÜRKİYE

1 Muğla Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü ve Karya Araştırma ve Uygulama Merkezi adına yürütülen 2003 yüzey araştırmasına Araş. Gör. Selda Özhan, yüksek lisans öğrencileri Levent Çimen, Ceren Küçükyavaş, Ebru Velioglu, Gülsüm Oybak ve Sibel Karacaer katılmıştır. Verdiği izinle çalışmalara olanak sağlayan Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, ayrıca çalışmaya Bakanlık temsilcisi olarak katılan Nihal Metin'e araştırmaya gösterdiği yakın ilgi ve yardımlarından dolayı, Konacık Belediyesi'ne, Konacık Kalkındırma ve Güzelleştirme Derneği'ne, Yücel Zilan beye ve özellikle çalışmalarımıza her zaman yakın ilgi ve desteğini esirgemeyen Muğla Valisi sayın Hüseyin Aksoy'a teşekkür borcuyum.

Çam Tepe'nin güneydoğusunda ve 1 No.lu tümülüsün 17. m. doğusunda yer alan Leleg yapısı kuzey-güney doğrultusunda yerleşik ve dıştan ölçüleri 17.40x5.00 m. olan ince uzun dikdörtgen biçimli bir tasarı gösterir. Duvarlar iri dikdörtgen ve şekilsiz taşlardan oluşturulmuştur. Duvar kalınlığı yaklaşık 1.00 m. kadardır ve yer yer 1.00-1.10 m. yüksekliğince korunabilmiştir. Yoğun bitki örtüsü nedeniyle kalıntının iç tasarısı konusunda herhangi bir veri elde edilememektedir. Buna karşın, tarımsal kullanımlara yönelik bir çiftlik evi olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bu yapının kuzeybatı köşesi önünde boyutları 6x5 m. olan bir duvar kalıntısı saptanmıştır. En çok 0.30-0.40 m. yüksekliğince izlenebilen bu duvarlar ilk yapıyla ilgili eklentiler olmalıdır.

2 No.lu tümülüsün yaklaşık 50 m. kadar doğu aşağısında ve dere yatağının batı üst yamacında iki yeni tümülüs belirlenmiştir. Bunlardan ilki 2.40 m. yüksekliğindedir. Her ikisi de duvar işçiliği bakımından 1 ve 2 No.lu tümülüslere benzerlik gösterir ve onlarla yaklaşık aynı dönemden olmalıdır. Bu örnekler Pedasa *territoriumunda* akropolisin yaklaşık 2 km. kadar güneydoğusuna yerleşik ve en uzak noktadaki tümülüslerdir. Aynı alan yakınında taban düzeyine dek tahrip olmuş bazı benzer tümülüs kalıntıları da ayrıca tarafımızdan saptanmıştır.

Çam Tepe'nin güneydoğu alt yamacından geçen dere yatağının doğu üst tarafındaki düzlük üzerinde bazı sivil yerleşim kalıntıları ve Geometrik Çağ'dan olabilecek çanak-çömlek parçaları belirlenmiştir. Bunlardan ayrı yerde belirlediğimiz yuvarlak biçimli çiftlik yapısı, doğu tarafta girişi ve yaşama mekânlarını içeren bölümü ile önünde dairesel olarak birleşen bir avludan oluşur. Girişi ortada konumlanan yaşama mekânlarının bulunduğu bölüm 13.50 m. uzunluğunda ve 6.00 m. genişliğindedir; kapı açıklığı 1.20 m. kadardır. Yoğun taş yıkıntısı nedeniyle yaşama mekânlarının tasarısı konusunda bir fikir edinemiyoruz. Avlu içten 10.90 m. çapında duvar kalınlığı ile 0.90 m. kadardır.

Çiftlik evinin yakın çevresinde bazı mimarî kalıntılar ile bir kısmı yakın zamanda soyulmuş sandık mezarlar belirlenmiştir. Duvarların Leleg işçiliği göstermesinin yanı sıra mimarî parçaların kaba ve ilkel yapısı Leleg Döneminden (M.Ö. 7. yüzyıl ve daha eski) olduğunu göstermektedir. Gömüt yakınında bulduğumuz çanak-çömlek parçaları bu tarihi doğrulamaktadır. Kalıntı yağmalanarak tahrip edilmiştir. Aynı alanda belirlediğimiz sandık mezar 2.30 x 0.85 m. uzunluğunda ve içten 0.75 m. yüksekliğindedir (Resim: 2).

2003 yılındaki yangınla tahrip olan Çam Tepe'nin kuzeyinden Gökçeler mevkiine uzanan, eski ormanlık alanda yangın sonucu açığa çıkan tüm kalıntılar yüzey araştırmasıyla incelenmiştir. Bu alanda Pedasa'nın en önemli ve en eski nekropolisini doğudan sınırlayan çevre duvarı saptanmıştır. Düzensiz ve kaba taşlardan örülmüş çevre duvarı, yer yer 1 m. yüksekliğince korunabilmiştir (Resim: 3). Bu duvar ile sınırlanan kuzey-güney doğrultusunda uzayan yaklaşık 1.5 km. uzunluğundaki bölgede 20 kadar tümülüs mezar saptanmıştır. Kuzey-güney yönünde aynı hattı izleyen tepe düzlüğü üzerindeki gömütlerin tümü yuvarlak plânlıdır ve çapları 8.00 ile 16 m. arasında değişmektedir; kaçak kazılarla yağmalanmış tümülüslerde gömü odaları kare veya dikdörtgen plânlı olarak yapılmıştır. İçi kaçak kazılarla boşaltılmış örneklerde ölçülebilen oda yükseklikleri 2.30-2.50 metreye ulaşmaktadır. Yalancı tonoz şeklinde örtü sistemine sahiptirler ve üst örtüde uzunluk ve genişlikleri 1.50 m. kadara ulaşan sal taşları kullanılmıştır. Örneklerin tümünün yoğun taş yıkıntısı altında kalması nedeniyle bunların çoğunun gömüt odası hakkında kesin bir bilgiye ulaşamıyoruz. Ancak içi boşaltılmış ya da yağmalanmış tümülüslerin yakın çevresinde bulduğumuz, pişmiş toprak iri lâhit parçaları, gerek formlarıyla gerekse boyut ve hamurları bakımından 2001 yılında Bodrum Müzesi ile ortak gerçekleştirdiğimiz kurtarma kazısı sonucu temizlediğimiz protogeometrik mezarda bulduğumuz pişmiş toprak lâhit parçalarına büyük yakınlık göstermektedir ve büyük olasılıkla -gömüt armağanları dışında- tümülüs gömütlerinin en önemli ölü döşemleri pişmiş toprak lâhitlerdir.

Çam Tepe ya da Çamlık mevkiinin batıya Çataltepe'ye doğru uzayan batı alt yamaçlarında, yangınla tahrip olan alanda yapılan yüzey araştırmasında, Pedasa'da ilk kez karşılaştığımız mezar tipleri belirlenmiştir. Bunlar geniş bir araziye yayılmış kaya yapısına göre şekillendirilmiş, içlerine *kremasyon* ya da normal gömü yapılan platform

mezarlardır. Bunlarda platformlar bazen daire ya da yarım daire şeklinde olabilmektedir. Gömü için oluşturulan mezar odaları, içlerine bir gömünün rahatça sığabileceği hatta daha büyük boyutta olabilmekte ve üstü iri taş bloklarla kapatılmaktadır. Platform içlerinde oluşturulan mezarlar, sandık mezar geleneğinde örme duvar tekniğinde yapılırken bazen tekil bazen yan yana birkaç örnekten oluşabilmektedir. Çamtepe'nin Çataltepe'ye yakın alt yamaçlarında yoğunlaşan bazı örneklerde ise gömü platformlarının tıpkı tümülüs mezarlarda olduğu gibi dairesel bir şekilde yapılmış olması oldukça ilginçtir. Bu tipe giren örneklerde uzunluğu 2.00-2.05 m., iç genişliği yer yer 1.50 metreyi bulan gömütlerin, platform dış dairesini takip eder şekilde yan yana sıralandığı ve ölü başlarının platform kenarına gelecek şekilde yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

Bu tür mezarların ilginç bir özelliği de çoğu örnekte gömütün üzerinin -uzunluğu tüm gömütü kapsayacak boyutta- tek bir kapak taşıyla kapatılmış olmasıdır. Bunların genişlikleri 2.00 m. yükseklikleri ise 1.80-1.90 m. ye ulaşabilmektedir (Resim: 4). Bazı örneklerde mezar girişi platformun hemen kenarında başlar şeklinde inşa edilmiştir. *Inhumasyon* gömülerin yanında yer yer karşılaşılan *kremasyon* mezarlar 0.40-0.50x0.70-0.80 m. boyutlarında ve 0.60-0.70 m. derinliktedir. Yangınla açılan alanlarda belirlediğimiz örnekler *Inhumasyon* (normal) gömülerin yanında *kremasyon* gömülerin (Resim: 5) sayı olarak oldukça fazla olduğunu göstermektedir. Üç ayrı bölgede yoğun olarak belirlediğimiz mezarların tiplerindeki zenginlik ve çeşitlilik dışında benzerlerinin Anadolu'nun başka hiçbir bölgesinde görülmemesi ilginçtir.

Örnekler içinde farklı bir tip ise, tümülüs şeklinde yuvarlak plânlı taş yığınları altındaki gömütün bir oda şeklinde değil de sanduka şeklinde olmasıdır. Bu tipte belirlediğimiz bir örnekte gömütü çevreleyen taş yıkıntısının çapı yaklaşık 4.50-5.00 m. olmasına karşın, gömüt yeri sadece 1.14x0.59 m. kadardır.

2003 yüzey araştırmaları sonucu bulduğumuz ve yanan geniş orman alanının yok olması sonucu ortaya çıkan güneybatı nekropol alanı Pedasa'da ve Bodrum Yarımadası'nda bugüne dek benzerlerini henüz tanıyamadığımız yeni gömüt tiplerini içermektedir. Bunlar, benzerlerinin henüz bilinmemesi nedeniyle Leleg kültürü ve uygarlığı araştırmalarına büyük katkı sağlayacaktır. Yangın sonrası büyük ölçüde tahrip edilen bu alanda tarafımızdan gerçekleştirilen yüzey araştırmalarının desteklenmesi yanında, acil kurtarma kazılarında da ivedilikle gereksinim duyulmaktadır. Pedasa zengin nekropol buluntuları ile sürekli yoğun kaçak kazıların hedefi olmakta ve yağmalanarak her geçen gün biraz daha yok edilmektedir. Bodrum Yarımadası'na özgü Leleg kültürüne ilişkin araştırmaya değer en önemli kalıntıları barındıran Pedasa'da çalışmaların sürekliliği bu bağlamda büyük önem taşımaktadır. Nekropol alanlarının yangınla tümüyle açığa çıkması bugüne dek yoğun bitki ve maki topluluğu altında korunarak günümüze kadar gelebilmiş zengin nekropol kalıntılarını tümüyle açığa çıkarmış ve kaçak kazı ve tahribata karşı risk altına sokmuştur. Yüzey araştırması sırasında edindiğimiz izlenim bu alandaki kaçak kazıların önemli bölümünün de orman yangınından hemen sonra gerçekleştirilmiş olduğudur.

Pedasa'nın geniş *territoriumunda* yaptığımız yüzey çalışmasında nekropol alanlarından başka sivil yerleşim kalıntıları da saptanmıştır. Bunların büyük bölümü Pedasa akropolisine kuş uçuşu yaklaşık 2 km. uzaklıktaki Elma Dağ'ın batı ve kuzeybatısındaki tepelerde yerleşiktir. Bunlardan Elmadağ ve Çam Tepe arasında belirlediğimiz bir yapı 11.30 m. çapındaki yuvarlak biçimli halka duvar ve onun önünde yan yana sıralı dikdörtgen biçimli odalardan oluşan yaşama mekânlarını içeren ve tarımsal üretimle ilgili bir Leleg yapısıdır.

Benzer işlevli ancak bu kez farklı tasarda olan yapı, kuzey bölümü 10.70 m. uzunluğunda yan yana iki dikdörtgen oda ve doğudakinin önüne bir odanın eklenmesiyle oluşmuş üç odalı bir çiftlik evidir. Bindirme tekniğinde yalancı tonozla örtülü mekânların önünde uzun bir teras oluşturulmuştur. Gerek örtü sistemi gerekse duvar tekniği bakımından özgün bir Leleg yapısıdır. Ayrıca Elmadağ'ın doruğunda doğu bölümü yaşama mekânları ve onun önünde 40x30 m. boyutlarında bir alanı çeviren sur duvarıyla sınırlanmış bir yerleşme yeri belirlenmiştir. Doğuda yerleşme yerinin arkasın-

daki gözetleme kulesinin varlığı ve konumu, kalıntının savunma amaçlı bir yapı olduğunu göstermektedir. Yüzey çalışmalarımızda ayrıca 5 ayrı tümülüs mezar da saptanmıştır.

2003 Pedasa yüzey çalışmalarında bugüne dek tarafımızdan araştırılmamış olan Konacık'ın güneyinden kuzeye doğru batıda Yılanlı Kaya, kuzeydoğuda Çiftlik Tepesi'ne doğru yönelen vadi boyunca bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonunda Yılanlıkaya ile Çiftlik Tepe arasındaki alanda bazı kalıntılar saptanmıştır. Bunlardan ilginç olanı Osmanlı Döneminden bir sarnıç ve onun yakınında anıtsal bir ağaç altında yerleşik olan 4.30x5.10 m. boyutlarında bir namazgâhtır. Sarnıç ve diğer kalıntılar Konacık'tan başlayıp kuzeyde Torba'ya doğru vadi boyunca uzayan bir geçiş yolu olduğunu belgelemektedir. Bu yol Antik Çağ'dan yakın zamanımıza dek kullanılmıştır.

Ayrıca vadinin, doğusu ile Çiftlik Tepe'nin güneyi arasında kalan kesimde bazı Leleg yapıları da saptanmıştır. Bunlardan kuzeyde olanı, dıştan 6.50x4.15 m. boyutlarında tek odalı bir Leleg evidir. Onun yaklaşık 250 m. kadar güneyinde olanı ise doğuda ana kaya ile birleştirilmiş oval şekilli, dıştan 8.60x12.00 m. olan olasılıkla gözetleme işlevli bir yapıdır. Duvar kalınlığı batıda 1.42 m. olan kalıntının güney duvarı yaklaşık 3.00 m. kalınlıktadır ve buradan bir merdiven boşluğu ile iç mekâna ulaşılır.

Bu kalıntının 500 m. kadar batısında biri 22 m., diğeri Kopan Deresi'nin batı üst kesimindeki tepe düzlüğünde çapı 19.00 m. olan iki Leleg yapısı saptanmıştır. Araştırma ile saptadığımız kalıntılar Pedasa territoriumu batı sınırındaki kalıntıları oluşturmakta ve Pedasa ve çevresinin önemini ortaya koymaktadır.

Damlıboğaz, Sarıçay Yatağı, Sarıçay Ovası ve Pilav Tepe: 2003 çalışma döneminde Milas'ın 8 km. uzağında, Şodra Dağı'nın batısında aynı adı taşıyan köyün yaslandığı tepe ile onun doğusundaki Sarıçay (Kybersos) yatağı ve çevresindeki alanda son 30 yılda kaçak kazılarla ele geçirilen Erken Tunç Çağı'ndan başlayıp Oryantalizan Dönem sonuna dek uzayan süreci kapsayan Damlıboğaz buluntusu çanak, çömlekler bugün dünyanın en zengin müze ve özel koleksiyonunu oluşturan malzeme arasında gösterilmektedir. Karya dip tarihi araştırmalarına büyük katkı sağlayan Damlıboğaz eserleri arasında özellikle Geometrik Dönem zengin mezar buluntuları büyük ilgi uyandırmaktadır. Damlıboğaz'daki kaçak kazılar çalışmalarımızla birlikte büyük ölçüde kesilmiştir ve aradan geçen üç yıl içinde sadece ören yerinin korunması değil, bilimsel araştırmalar bağlamında da önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

Damlıboğaz'da ilk çalışma Sarıçay yatağı boyunca güneye doğru sürdürülmüştür. Bu çalışmalar sonunda dere yatağı suyunun taşması sonucu açığa çıkan duvar ve diğer mimarî kalıntılar tarafımızdan incelenmiştir. Sarıçay Köprüsü'nün 250 m. güneyindeki yatak üzerinde yapılan incelemelerde, olasılıkla Geç Arkaik Çağ özelliğinde bir duvarla birleşen basamak türü bir mimarî öğeden oluşan yapı kalıntısının açığa çıkan bölümü incelenmiştir. Burada duvar 1.36 m., mimarî parça ise 1.76 m. uzunluğunca izlenebilmektedir. Kalıntı özellikle Sarıçay yatağı üzerindeki Arkaik Çağ yerleşmesinin mimarîye bağlı tanıtılması bakımından ilgi çekicidir. Sarıçay yatağında köyün 500 m. kadar kuzeyindeki Tunç Çağı nekropolünde yüzey çalışmaları yapılarak nekropol alanının sınırları GPS ölçümleri ile kayıtlara geçirilmiştir.

Damlıboğaz'ın kuzeyindeki Ahmetli Köyü'nde toprak alımı sırasında açığa çıkarılan ve büyük ölçüde tahrip edilen bir gömüt ekibimiz tarafından incelenmiştir. İşçiliği nedeniyle Helenistik Dönemden olduğu anlaşılan kalıntı, iri düzgün bloklardan yapılmıştır. Gömüt içten, 2.50x0.81 m. ölçülerinde ve 0.72 m. derinliğindedir (Resim: 6).

Milas-Bodrum yolu kenarında Sarıçay yatağının güneyinde yerleşik olan Pilavtepe ve çevresinde yapılan yüzey araştırması sırasında tepenin kuzey alt yamacında form bakımından Karya'da bugüne dek benzerini görmediğimiz ve olasılıkla M.Ö II. binyıldan bir zeytinyağı işliğine ilişkin bir pres yatağı saptanmıştır. En uzun kenarları 2.10x1.30 m. olan pres yatağı kaba bir yerli kaya blokunun şekillendirilmesinden oluşturulmuştur; ezme yeri içten, yaklaşık 0.70 m. çapında ve 0.10 m. derinliğindedir.

Pilav Tepe'de yaptığımız gözlemler, önemli kalıntıların tepe düzlüğünün doğu tarafında olduğunu göstermiştir. Bu alanda çapı 4-5 m. derinliği ise yaklaşık 6.00 m.yi bulan büyük bir kaçak kazı çukuru ile onun çevresinde yer yer daha küçük boyutlarda kaçak kazı çukurları görülmüştür. Kaçak kazı çukurunda yapılan incelemede tepe üzerindeki yerleşme dolgusunun yüzey toprağı üzerinden başlayarak aşağıya doğru en az 5.00 m. kadar devam ettiği ve böylece tepe üzerinde yoğun bir yerleşme katmanının var olduğu anlaşılmıştır. Tepe üzerinde tarafımızdan saptanabilen tarihlenebilir malzeme Geç Miken Dönemine aittir. Buna karşın, yüzey toprağı üzerinde bulduğumuz sırlı seramik parçası yerleşimin Bizans Dönemine dek sürdüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Pilav Tepe'de yerleşimin kuzey alt yamaçlarında yaptığımız inceleme sonucunda Damlıboğaz'da Sarıçay yatağında belirlediğimiz türden sistemli olarak şiş kullanma yöntemiyle yerleri bulunarak yağmalanmış bir pithos gömü alanı belirlenmiştir. Bu alanda yüzey toprağı üzerinde tahrip edilmiş pithos parçaları görülebilmektedir. Pilav Tepe, özellikle tepe üzerinde izlenen ve uzun bir kullanım sürecinin sonucu olan yerleşim katmanları ile Sarıçay Ovası'nda Eski Tunç Çağı ile Miken Dönemi arasındaki M.Ö. II. bin yılın boşluğunu dolduracak önemli bir yerleşme olarak öne çıkmaktadır. Alanda daha önce gerçekleştirdiğimiz araştırmalarla birlikte bugün artık Damlıboğaz-Sarıçay yatağında tarafımızdan ilk kez saptanan Eski Tunç Çağı pithos gömü alanına ilişkin sivil yerleşimin olasılıkla Pilav Tepe'de de aranması gerektiğini söyleyebiliriz. Çalışmalarımızın sürekliliğiyle bu sorunları aydınlatılabileceğimizi umuyoruz.

Kedreai: Rodos Peraesi içerisinde, Gökova Körfezi'ni Datça-Bozburun Yarımadası'yla kara ve denizden bağlayan ticarî ve stratejik konumuyla önemli bir geçiş yolu üzerindeki Kedreai, kıyı Karya'nın Helenleşme sürecindeki yapısal durumunu belgeleyen önemli bir yerleşmedir. Kedreai'de ilk araştırmalar 19. yüzyıl sonunda bölgeyi ziyaret eden seyyah raporlarına yansıyan araştırmalara konu olmuşsa da, ayrıntılı bir tespit ve değerlendirme bugüne dek yapılmamıştır.

Gerçekleştirilen ilk çalışmada, adanın öncelikle liman ve sur sistemi tarafımızdan gözlemlenmiştir. Çalışma sonucunda tiyatronun kuzeyinde bugünkü iskeleden başlayarak adanın doğu burnuna dek uzayan ve açık deniz rüzgârlarına nispeten kapalı ve yer yer doğal koylar oluşturan kuzey kıyıların yoğun liman kalıntılarını barındırdığı gözlemlenmiştir. Burada denize dek uzayan düzgün kesme taşlardan yapılmış duvarlar birkaç sırası ile de olsa su altında hâlâ görülebilmektedir (Resim: 7). Bunların tekne yanaşma yerleri ve limana ilişkin karadaki yapı ve iskele duvarları ise, daha sonraki devirlerde sürekli onarım gördüklerinden özgün yapılarından uzaklaşmıştır ve çoğu bugün Geç Roma Dönemi özelliği gösterir. Kıyının hemen arka kesiminde güneye doğru yükselen kara üzerinde ise yapı kalıntıları başlar. Çoğu liman ile ilgili bu kalıntıların tasar ve gerçek konumunu yoğun bitki örtüsü nedeniyle tam olarak saptamak mümkün olamamaktadır. Çoğu Helenistik duvar tekniğine sahip kalıntılar geç dönemde yeni eklenti ve onarımlarla kullanılmıştır.

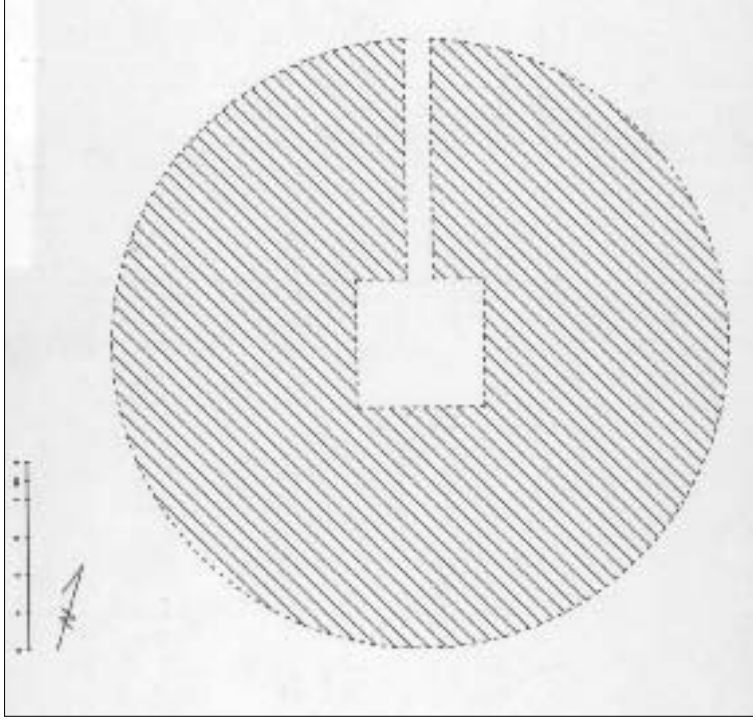
Adanın güneydoğu yönündeki kalıntıların özgün haliyle daha iyi korundukları görülmüştür. Burada özellikle bosajlı düzgün bloklardan yapılmış Helenistik Dönem yapıları yoğunluk kazanır. Kuzeydoğu burundaki büyük "apsidal yapı" Bizans Dönemine ait bir kilise kalıntısı olmalıdır. Adanın güney kesimi deniz rüzgârlarına karşı açık ve kıyının çok parçalı ve kayalık olması nedeniyle liman kalıntılarının yoksundur. Buna karşın kıyı, surlar ve sağlam kulelerle güçlendirilmiştir. Güneydoğu köşede harçlı, irili ufaklı moloz taşlardan yapılan kare biçimli tonozlu yapının batısındaki düzgün sıralar oluşturan bosajlı izodom tekniğinde duvarlara sahip Helenistik kule, adanın en mükemmel duvar tekniğini gösterir. Kulenin kuzeybatıya doğru surla bağlandığı gözlemlenmiştir. Surun batıya doğru devamında ise farklı bir tekniğe; poligonal duvar tekniğine yer verilmiştir ve büyük olasılıkla surların en eski tarihli olanları bunlardır (Resim: 8). Güney sur duvarlarının batıya doğru uzayan bir bölümü kuzeye döndürülerek tiyatro duvarı ile birleştirilmiştir. Burada surlar yerleşim merkezini kuşatmaktadır. Kıyıyı izleyen sur uzantısı ise poligonal örgü şeklinde batıya doğru devam ederek sonlanır. Böylece ada

yerleşim merkezinin, tiyatronun yaklaşık 50 m. kadar batısından başlayıp doğuya doğru uzadığı ve buranın sağlam sur sistemi ile korunduğu anlaşılmaktadır. Adanın batı kesiminde ise, büyük kilise ve bazı geç devir kalıntıları dışında önemli kalıntılar görülmez.

Güney kıyıda surların yaklaşık bittiği noktada bulduğumuz bir yağ işliğine ait pres ağırlığının da kanıtladığı gibi, adanın batı bölümü eski çağda tarım amaçlı kullanılıyordu.

Yerleşimin merkezindeki tiyatro Kedrai'nin eski çağdaki kentsel konumunu belirleyen en önemli kalıntıdır. Sahne binası büyük ölçüde tahrip olmuş, buna karşın *caveas* oldukça iyi korunmuştur. *Cavea*nın yarım daire yapısı Roma özelliği gösterse de *analemna* duvarının kuzey ve güney paradoslara yakın kesimindeki poligonal örgü tekniği, tiyatronun Helenistik orijinli olduğunu göstermektedir. Tiyatro *caveas* arkasında izlenen dikdörtgen yapı, konum ve tasarıyla bir tiyatro tapınağını anımsatmaktadır. Tiyatronun batısında yoğun bitki örtüsü altında gizlenmiş düzlükte ise yerleşimin agorası ve çevreye dağılmış mimarî parçalardan da anlaşıldığı gibi bir kutsal alan yerleşiktir.

Kedrai çevresindeki küçük adalar üzerinde, limanla ilgili büyük yapılar ve kilise-şapel türü dinsel kalıntılar görülmüştür. Adanın Gelibolu-Çamlı kıyısındaki kara parçası üzerinde görülen değişik türdeki gömütler, bu alanlarda yerleşimin Helenistik Dönemden başlayarak nekropol olarak kullanıldığını göstermektedir.

Çizim 1: Pedasa, Çam Tepe, Tümülüs 1

Resim 1: Pedasa, Çam Tepe, Tümülüs 1

Resim 2: Pedesa, am Tepe'nin do-
ğusundaki sandık mezar

Resim 3: Pedesa, am
Tepe, Léleg
nekropolü,
çevre duvarı
(yangın son-
rası)

Resim 4: Pedesa, Güneybatı Nekropolü, gömüt

Resim 5: Pedesa, Güneybatı Nekropolü, urne gömüt

Resim 6: Mylasa, Ahmetli Köyü, gömüt

Resim 7: Kedrai, Kuzey Liman kalıntıları

Resim 8: Kedrai, güney sur duvarı

KİLİS İLİ 2003 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

*Engin ÖZGEN**
Alan GREAVES
Atilla ENGİN

Kilis İli'nde, Oylum Höyük kazı ekibi üyeleri tarafından 2000-2002 yılları arasında yürütülen yüzey araştırması çalışmalarında toplam 144 arkeolojik merkez belirlenmişti (Özgen ve diğ. 2004). Gerçekleştirilen bu çalışmalarla yaklaşık 500 kilometrekaleden oluşan Kilis İli sınırları dahilindeki tüm bölge büyük ölçüde araştırılmıştır.

Belirlenen üç yeni merkezle birlikte, Kilis İli sınırları içerisinde belirlenen arkeolojik merkez sayısı 147'ye ulaşmıştır (Harita). Bu merkezlerin 62'si höyük, 8'i tepe yerleşmesi, 22'si yamaç yerleşmesi, 16'sı düz iskân, 11'i kale, 17'si Paleolitik buluntu yeri, 6'sı kaya oyuğu mezar, 6'sı mezarlık, 3'ü doğal mağara, 2'si kireçtaşı ocağı, 1'i su sarnıcı, 1'i su kanalı ve 1'i su kemerinden oluşmaktadır.

Kısa bir süreyi kapsayan 2003 yılı çalışmaları, daha çok önceki yıllarda belirlenen ve çoğu klâsik dönemlere ait merkezlerle ilgili fotoğraflama, ölçüm ve epigrafik malzeme değerlendirmelerini kapsamıştır. 2003 yılı çalışmaları kapsamında, Kilis İli, Merkez İlçe sınırları içerisindeki Akpınar Höyüğü (KS 1), Resul Osman Kalesi (KS 142), Karataş harabesi (KS 26), Elbeyli İlçesi sınırları içerisindeki Havarın harabesi (KS 119), Alahan Höyüğü (KS 103), Polateli İlçesi sınırları içerisindeki Kesmelik mezrası (KS 109) ve Musabeyli İlçesi sınırları içerisinde yer alan Yeşiloba harabesi (KS 82), Bektaşoğlu (KS 81), Kurtören Tepesi (KS 84), Goncadağ Kalesi (KS 85), Karuca Kale (KS 65), Ravanda Kalesi (KS 101), Afrin Su Kemerli (KS 143), Afrin harabesi (KS 144), Ziyaret Kale (KS 98), ve Murat Höyüğü (KS 90) yeniden ziyaret edilmiştir.

2003 yılı çalışmaları kapsamında, klâsik dönemlere ait merkezlerin incelenmesine ağırlık verilmiştir. Özellikle Kilis'in batı kesimindeki dar vadiler boyunca sıralanmış, Roma ve Ortaçağ kale sistemleri yeniden değerlendirilmiştir. Dar vadilere bakan yüksek tepeler üzerine yerleştirilmiş olan Ravanda Kalesi (KS 101), Goncadağ Kalesi (KS 85) ve Karuca Kale (KS 65), birbirini gören pozisyonda ve güney-kuzey yönünde uzanan yolları kontrol eden bir kaleler sisteminin varlığına işaret etmektedir. Bu kaleler sistemi ile Roma Devrinden Ortaçağ'a kadar, hem ticaret yolları hem tarım alanları kontrol edilmiş olmalıdır. Kalelerin çoğunda hem Roma hem Ortaçağ seramik parçalarının görülmesi, bu savunma ve kontrol sisteminin Roma Devri sonrasında Ortaçağ'da da kullanıldığını göstermektedir.

* Prof. Dr. Engin ÖZGEN, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 06532 Beytepe-Ankara/TÜRKİYE

Dr. Alan GREAVES, The University of Liverpool, SACOS Hartley Building Brownlow Hill, Liverpool L69 3GS, İNGİLTERE

Öğr. Gör. Dr. Atilla ENGİN, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 06532-Beytepe-Ankara/TÜRKİYE

Kilis'in kuzey ve batı kesimlerinde yer alan Balık Suyu, Afrin Çayı, Deliçay ve Sabunsuyu vadileri üzerinde Hellenistik, Roma ve Ortaçağ'a ait yamaç yerleşmelerinin yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde engebeli coğrafyada yer alan tepe ve yamaç yerleşmelerinin, erken dönemlerdeki höyük yerleşmelerine tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Bu çalışmalarda, özellikle Yeşiloba harabesi gibi bazı merkezlerde, Roma Devrinde dinî merkezler olabileceklerine işaret eden bulgular elde edilmiştir. Yeşiloba harabesinde (KS 82), Roma Devrine ait olan bazalt yapının bir mabet olabileceği düşünülmektedir. Köşeli olan bu yapının girişi, dönemin kutsal yapılarına özgü olarak güneye bakmaktadır. Yapıda taş malzeme ustaca kullanılarak duvarlar yükseltilmiştir. Girişte farklı olarak kesme bazalt bloklar kullanılmıştır. Alanın güneyinde yer alan bir tarlada, Roma Devrine ait seramik ve cam parçaları ele geçirilmiştir.

Afrin Su Kemer (KS 143) ile Karataş harabesi (KS 26) olarak adlandırılan bir kale yerleşmesi, hemen güneyde Suriye'de yer alan antik Cyrrhus şehri ile bağlantılı görünmektedir. Kilis'in Cyrrhus ve Zeugma gibi önemli yerleşmeler arasında stratejik bir konumda yer alması, bölgeyi özellikle klâsik dönemlerde önemli kılmaktadır. Güney-kuzey, güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanan vadiler boyunca görülen yerleşim yoğunluğu, bölgenin bu stratejik konumuna işaret etmektedir.

2003 yılı yüzey araştırması çalışmalarında, üç yeni arkeolojik merkez belirlenmiştir. Bu merkezler, Elbeyli İlçesi sınırları içerisinde bulunan Karacurun Köyü (KS 145) ile Musabeyli İlçesi sınırları içerisinde bulunan Yeşiloba II Höyüğü (KS 146) ve Yeşiloba Köyü'nden (KS 147) oluşmaktadır.

KS 145 -Karacurun Köyü

Elbeyli İlçesi'nin kuzeyinde yer alan Karacurun Köyü'nde, modern köy evlerinde devşirme malzeme olarak Roma Devrine ait taş yazıtlar, kabartma bezekli bir mezar steli ile sütun, sütun altlığı, sütun başlığı ve alınlık gibi mimariye ait unsurlar tespit edilmiştir. Karacurun Köyü'nün hemen güneyinde yer alan Alahan Köyü'nde de benzer türde devşirme malzemeler belirlenmiştir (Resim: 1, 2). Mezar stellerinden biri üzerinde görülen Kommagene kartalı tasviri, Alahan Köyü'nde (Resim: 1) ve Gaziantep Müzesi'nde görülen örneklerle stil açısından benzerdir. Kalıbı alınan yazıtlardan biri üzerinde Grekçe bir metin bulunmaktadır. Musabeyli İlçesi'nin merkezinde yer alan Murat Höyüğü (KS 90) tekrar ziyaret edildiğinde, bir evin avlusu içerisinde, daha önce belirlenmeyen, olasılıkla bir mezar taşı olan Grekçe başka bir yazıt tespit edilmiştir. Her iki merkezdeki yazıtlardan, daha sonra incelenmek üzere birer kalıp alınmıştır.

KS 146 - Yeşiloba II Höyüğü

Musabeyli İlçesi sınırları içerisinde, Yeşiloba Köyü'nün kuzeydoğusunda yer almaktadır. Daha önce ziyaret edilen Yeşiloba-I Höyüğü (KS 79) yakınlarında yer almaktadır. Yerleşim yeri Yeşiloba I Höyüğü'ne göre daha alçak ve yayvandır. Yüzeyden toplanan seramik parçaları, bir Ortaçağ iskânının varlığını göstermektedir.

KS 147 - Yeşiloba Köyü

Musabeyli İlçesi'ne bağlı Yeşiloba Köyü (KS 147) içerisinde de Ortaçağ yerleşimine işaret eden bulgulara rastlanmıştır. Köy içerisinden toplanan Ortaçağ'a ait seramik parçaları ile birlikte, bir kısmı devşirme malzeme olarak kullanılan taştan mimari unsurlar, köyde Ortaçağ'dan devam eden bir yerleşim sürekliliğine işaret etmektedir.

Söz konusu yeni merkezlerle birlikte, yüzey araştırmasından toplanan arkeolojik malzeme ve yerleşim yerleri ile kale sistemlerinin değerlendirilmesi, bölgede çeşitli dönemlere ait önemli sonuçlar ortaya koyacaktır. Kilis ili'nde yürütülen yüzey araştırması çalışmaları 2003 yılı sezonu ile birlikte dördüncü yılını tamamlamıştır. 2003 yılı çalışmaları ile bölgenin arkeolojik kültür envanterinin belirlenmesini amaçlayan ilk etabı ta-

mamlanmıştır. Bölgede bundan sonra yürütülecek çalışmalar, ileriye dönük olarak, çeşitli dönem uzmanları tarafından belirli konulara odaklanan araştırmalarla devam etmelidir.

BİBLİYOGRAFYA

- ALKIM 1969a: U. B. ALKIM, 'The Amanus Region in Turkey: New Light on the Historical Geography and Archaeology', *Archaeology* 22 (1969), 280-289.
- ALKIM 1969b: U. B. ALKIM, 'İslahiye Bölgesi Çalışmaları (1968)', *Türk Arkeoloji Dergisi* 17 (1969), 39-42.
- ARCHI ve diğ. 1971: A. ARCHI, P. E. PECORELLA ve M. SALVINI, *Gaziantep e la sua regione*. Vol.48 (1971), Incunabula Graeca.
- ÖZGEN 1986: E. ÖZGEN, 'Gaziantep-Kilis Bölgesi Yüzey Araştırmaları: Oylum Höyük', 4. AST (1986), 239-248.
- ÖZGEN ve diğ. 1999: E. ÖZGEN, B. HELWING, A. ENGIN, O. Niewenhuyse ve R. Spoor, 'Oylum Höyük 1997-1998: Die spätchalkolithische Siedlung auf der Westterasse', *Anatolia Antiqua* VII (1999), 19-68.
- ÖZGEN ve diğ. 2002: E. ÖZGEN, B. HELWING ve A. ENGIN, 'The Oylum Regional Project: Archaeological Prospection 2000', 19. AST, 2. Cilt (2002), 217-228.
- ÖZGEN-HELWING 2003: E. ÖZGEN ve B. HELWING, 'On the Shifting Border Between Mesopotamia and the West: Seven Seasons of Joint Turkish-German Excavations at Oylum Höyük', *Anatolica* XXIX (2003), 61-85.
- ÖZGEN ve diğ. 2003: E. ÖZGEN, B. HELWING, L. HERLING ve A. ENGIN, 'The Oylum Regional Project: Result of the 2001 Prospection Season', 20. AST, 2. Cilt (2003), 151-157.
- ÖZGEN ve diğ. 2004: E. ÖZGEN, B. HELWING ve A. ENGIN, 'Kilis İli 2002 Yılı Yüzey Araştırması', 21. AST, 2. Cilt (2004), 87-94.

Harita: Arkeolojik merkezler

Resim 1: Kartal tasvirli mezar steli, Alahan Köyü

Resim 2: Kireçtaşı sarkofaj, Alahan Köyü

PEPOUZA VE TYMION (PHRYGIA, UŞAK EYALETİ) ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMASI 2003 YILI KAMPANYASI

Peter LAMPE*

Ölçüm ve Haritalama Çalışmaları

Topografik Ölçümler

Geçen yıl gerçekleştirilen topografik çalışmalara devam edilmiştir. Böylece detaylı dört adet topografik plân ortaya çıkmıştır. Bu plânlar Pepouza yerleşmesinde aşağıda sıralanan alanları göstermektedir:

- Bir Roma Villa Rustica'sının çevresini ki, burası Banaz Kanyonu'nun üst tarafındaki yüksek alanın kenarında yer alan manastırın yukarısında bulunmaktadır;
- Araştırma bölgesinin kuzeydoğusundaki yukarı nekropolis alanı;
- Yerleşme bölgesinin merkezindeki dere bendini kuzeyden ve güneyden sınırlandıran alanlar;
- Banaz Nehri'nin güneyinde bulunan ve "Güney Terası" adını verdiğimiz bölümde yüzeydeki iki yapı kalıntısı arkeolojik açıdan, yüzey altındakiler ise jeomanyetik açıdan incelenmiş ve dokümantasyonları yapılmıştır.

Çalışmada kaydedilen ilerleme, topografik plânların, jeomanyetik görüntü verilerinin ve arkeolojik çizimlerin tamamlanmasını sağlamıştır.

Arazi elektronik takimetreler yardımıyla ölçülmüştür. Bazı topografik özellikler (örneğin yollar, nehir yatağı) aynı zamanda GPS âlet grubundan olan *Garmin etrex* yardımıyla da kayda geçirilmiştir; bunların ölçüleri 1:5.000 ölçeğinden büyük harita göstergeleri için de yeterlidir.

GPS-Ölçüm Ağları

Temel ağına dakik GPS ölçümleri için (ki dakiklik santim düzeyindedir) daha önceki yılda *Ashtech Solutions Software Version 2.5'li bir Ashtech Promark2* sistemi kullanılmıştır.

2002 yılında başlanılan ana noktalardan oluşturulan temel ölçüm ağının genişletilmesi ve bunun halihazırdaki Türk haritalarıyla daha uyumlu bir hâle getirilmesi için Türk makamlarına ait Pepouza civarındaki diğer ölçüm noktaları aranmış ve ölçülmüştür. Özellikle doğu ve güney yönlerinde böyle ölçüm noktaları bulunabilinirken, batıda ve kuzeyde arazideki noktaların işaretleri görülmemektedir ya da tahrip edilmiştir.

* Prof. Dr. Peter LAMPE, Pepouza ve Tymion arkeolojik yüzey araştırması başkanı, Heidelberg Üniversitesi, WTS Kieselgasse 1, D-69117 Heidelberg/ALMANYA
peter.lampe@urz.uni-heidelberg.de. Bildiri Dr. Güler Ateş tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Pepouza ana ölçüm ağının merkezindeki Güney Terası'nda yeni üç nokta GPS yardımıyla belirlenmiştir.

12 km. mesafedeki Tymion'da yeni, ikinci bir temel ölçüm ağının oluşturulmasına başlanmıştır. Diğer ölçüm çalışmalarına esas oluşturmak amacıyla önce dört temel nokta işaretlenmiş ve tam anlamıyla dakik olmaları GPS yardımıyla sağlanmıştır. 2004 yılında bu ölçüm ağına jeofiziksel ölçümler için gerekli bir karolaj sistemi eklenebilmiştir.

Takimetre Ölçümleri

Arkeolojik yapılanmalar (bakınız aşağıda "Arkeoloji" başlığı altında), jeofiziksel göstergeler yardımıyla önceden tespit edilen alanlar (bakınız aşağıda "Jeofizik" başlığı altında) ve jeoarkeolojik analizlerde kullanılmak üzere alınan toprak örneklerinin çıkış yerleri (bakınız aşağıda "Jeomorfoloji" başlığı altında) ölçülmüştür.

Ön Hazırlıklar

2004 yılında GPS temel ölçüm ağını şu ana kadar çalışılan çekirdek bölgenin dışına da taşıyabilmek için, kadastro kartları da dahil olmak üzere, Türk yetkililerine ait ulaşılabilen tüm harita malzemesi gözden geçirilmiştir.

Ekip

Ölçüm ekibi Karlsruhe Meslek Yüksekokulu mühendislerinden Jürgen Otto ve Andreas Rieger ile öğrencileri Julia Weismantel ve Matthias Böttcher'den oluşmuştur.

Jeofizik

Ölçüm ve İşleme Yöntemleri

Pepouza yerleşim alanı içinde 25 Ağustos ile 6 Eylül 2003 tarihleri arasında toplam 6,12 hektarlık bir alan jeomanyetik yöntemlerle taranmıştır. Bu alanın bu kadar sınırlı ölçülerde kalması zor arazi koşullarıyla açıklanabilir: Buralar çoğunlukla üzüm bağı olarak ekilmiş ve yukarıdan aşağıya kadar küçük tarlalara bölünmüştür.

Arazide, jeomanyetik tarama yapılmadan önce, ekip tarafından elektronik bir takimetre yardımıyla bir ön ölçüm çalışması yapılmıştır. Jeofizik ekibi Caesium manyetik ölçüm âletini (Geometrics'ten G858 Magmapper) 0,1 nT'li yüksek spesifik bir çözünürlükle kullanmıştır. Bölünmüş karelerin yanı sıra, manyetik alan bir bütün olarak da ele alınmıştır. Bölünmüş kare alanların aksine, alanın bir bütün olarak ölçümü daha derinde yatan yapılaşmaların kavranmasını da sağlamaktadır.

Her iki Caesium sondaları birbirlerine 1 metre aralıkla monte edilmiştir. Aşağıdaki sondaların arazi yüzeyine olan mesafeleri yaklaşık 35 cm.yi bulmaktadır. Âlet, yönlendirilmeme modunda¹ iken arazi üzerinde gezdirilmiştir. Paralel ölçüm noktası çizgileri birbirinden 50 cm. mesafede bulunurken, ölçüm çizgisi üzerinde bulunan noktalar ise ortalama sadece 15 cm. aralıkla birbirlerini takip etmektedir.

Genel alan ölçümlerinde, günlük seyir adı verilen doğal manyetik alanın her bir günlük varyantlarının düzeltilmesi için bunların kaydedildiği, yukarıda sözü edilen Caesium sondalarıyla diğer bir sinkronik manyetik ölçüm âleti (*Scintrex*'ten *Envimag*) devreye sokulmuştur. Doğal manyetik alanın günlük seyri *Geometrics*'ten *Magmapper* programının yardımıyla ölçülmüştür.

Alandaki tüm gününbirlik ölçüm verileri bir kişisel bilgisayar yardımıyla işlenmiştir. Bunlar *Spatial Analyst™* ve *MagTools* ile genişletilmiş Jeo Bilgi Sistemine (GIS) *ArcView™* ile aktarılmıştır; ölçüm veri tabanları bu aktarma işleminden sonra de-

1 İlk ölçüm noktası doğrultusu, karşı taraftan gelen en yakınındaki noktaya yönelmekte ve böyle devam etmektedir.

gişik koordinat sistemlerine göre hesaplanabilmektedir. GIS bir alan veri tabanının kısımlarının tek tek sonuçlarını tutmakta (indeks datası, "indeks kartı"), böylece günlük ölçümler de belgelenabilmektedir².

Ölçülen değerler interpolasyon hareketinin yardımıyla "Inverse Distance Weighing" (IDW) ile numaralı gri değer kareleme dosyasına aktarılmakta, bu da tekrar 256 adet gri evreye dönüşmekte, nihayetinde negatif ve pozitif sapmalar 0 orta değeri olarak gösterilmektedir. Sonuç olarak tek tek datalar ölçekli bir şekilde bütün olarak bir araya getirilebilmektedir.

Jeomanyetiksel veriler, topograflar tarafından oluşturulan yeni topografik haritalara (bkz. yukarıda) işlenmiştir.

İlk Sonuçlar

Manastırın yukarısında (Roma Dönemi *Villa Rustica*'sı) ve "Güney Terası"nda bulunan, sınırları çevrelerinden açık bir şekilde ayrılabilen binalar seçilebilmektedir. Ancak çatı kiremitleri kırıkları, yıkık ve kesik duvarlar yüzünden yapıların iç görünümünün nasıl olduğu göz önüne getirilememektedir. Jeomanyetiksel bulgular her iki durumda da yüzey üzerinde görülebilen yapılanmaların çizimleriyle iyi bir şekilde kombine edilmektedir.

"Bazilika Terası" adını verdiğimiz yerde doğudan-batıya doğru giden yapılanmalar bulunmakta, ancak bunlar saban izleri nedeniyle tahrip edilmiş olduklarından güçlükle seçilebilmektedir. Bu yüzden bunlar hakkında herhangi bir yorum yapmak güçtür. Yüzeydeki buluntular nedeniyle (örneğin anıtsal kapı eşiği taşı, çok sayıda mermer parçalar) batı-doğu doğrultusunda bir bazilikanın varlığı tahmin edilebilir. Burada da diğer şüpheli yerlerde olduğu gibi sadece gelecekte yapılacak arkeolojik deneme sondajları yardımıyla herhangi bir açıklama elde edilebilecektir.

Merkezdeki dere bendinin kuzeyinde ve güneyinde çok sayıda yapı kompleksleri seçilebilmekte, ancak bunlar arazinin tahribe neden olan tarımsal kullanımı nedeniyle kesin olarak tanımlanamamaktadır. Çok sayıdaki çizgisel ve köşesal yapılanmalar zaman zaman güçlü duvarlara işaret etmektedir. Yapı komplekslerinin aralarındaki boşluklarda manyetik açıdan sakin bölgeler ve açık alanlar göze çarpmaktadır. "Bazilika Terası"nın kuzeydoğusunda ve dere bendinin güneyinde tespit edilebilen böyle bir meydan (bir agora?) özellikle dikkat çekicidir. Aynı haritanın güneybatısında ise zaman zaman taş döşeli antik bir yol terası gösterilmektedir.

Araştırma bölgesinin kuzeydoğusundaki nekropol alanında bugünkü modern yolun güneyinde antik bir cadde takip izlenebilmektedir. Yüzeyde görülebilen taş konstrüksiyonlar da bu terasın varlığını doğrulamaktadır. Buraya ait jeomanyetiksel göstergeler yüzeydekilerden daha da uzun bir doğrultuya işaret etmektedir.

İncelenen tüm alanın yüzeyinin altında genlikleri 50 nT'ye kadar varan pozitif anomaliler kaydedilmekte, bunlar betimlerdeki şekilleri gözönüne alındığında, eski "çukurlar" olarak tanımlanabilmektedir.

Kuzey-güney doğrultusundaki dipol anomaliler plânlarda "mezar" olarak adlandırılmaktadır. Bunlar incelenen bölgede sadece kuzeydoğudaki nekropolis alanında ve "Bazilika Terası"nın güneyindeki hypogeum kısmında bulunmaktadır.

Pepouza'da eksi 40 nT'den artı 130 nT'ye kadar genlikleri olan dipol anomaliler görülmekte ve bunlar doğal manyetik alanda kuzey-güney doğrultusunda bulunmaktadır; böylece buralarda bir zamanlar *yüksek ısı alanları* (örneğin antik bir fırın, pişirme yeri ya da hypokaust) kesin bir şekilde ispatlanamamakla birlikte akla gelmektedir. Çünkü kuzey-güney doğrultusundaki dipol anomaliler manyetik olarak rahatsız edilme-

2 GIS ArcViewTM yardımıyla ayrıca, rahatsız edici sinyaller de (örneğin günlük salınımlar ya da yüzeyin düzgün olmayışı nedeniyle oluşan küçük birimler) hesaplanabilmektedir. Bu çoğunlukla, sonuçların bitişteki ölçüm çizgisinin anaizleriyle karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır.

miş ortamlarda, çevrelerindeki yer manyetiğine uyum sağlamak amacıyla, uzun süre durabilmekte ve böyle manyetik etkili objeler nedeniyle de ortaya çıkabilmektedir.

Ekip

Jeofizik ekibinde Freiburg'dan Jeolog Christian Hübner ve Stefan Giese ile Türk fizik öğrencisi Üzeyir Manavoğlu birlikte çalışmışlardır.

Jeomorfoloji

Araştırma Alanının Kısaca Tanımı

Araştırma alanı Menderes dağ silsilesine aittir ve üçüncü zamandan olup ortalama deniz yüzeyinden 800 m. yükseklikte bulunan yumuşak dalgalı bir plato arazisinde bulunmaktadır. Zaman zaman 2000 metre yüksekliğine varan bir sıra dağ burayı çevrelemektedir. Platonun batısındaki dağ silsilesi Ege Denizi'ne dökülen nehirler ve vadiler nedeniyle zaman zaman keskin bir şekilde bölünmekte ve böylece yükseklikleri azalmaktadır. Bu vadiler platoya doğal girişleri sağlarken, oluşan geçitler daha çok kuzeyde ve doğuda platoya girişi serbest kılmaktadır.

Kuzeydeki ve doğudaki sıra dağlar Banaz Nehri'nin yukarı girişini oluşturmaktadırlar. Bu nehir, plato arazimizi yaklaşık 150 m. derinlikteki kanyonla boydan boya geçmekte ve Büyük Menderes'e karışmaktadır. Nehir, kanyonu yer yer vadi çanakları halinde genişletmektedir. Yüzlerce metre genişliğine varan yine böyle bir vadi çanağında Pepouza yerleşmesi oluşmuştur. Buna karşılık Tymion, Pepouza'nın 12 km. uzağındaki platonun üzerinde yer almaktadır.

Pepouza ve Tymion'un çevrelerinde mermer, sağlam kireç ve az çapta mika tabakaları oluşmuştur. Uşak'ın yaklaşık 70 km. batısındaki Kula civarında ise holozenli volkan yapılanmaları görülmektedir.

Tortu Analizleri

Proje çerçevesinde kullanılan, daha çok yamacın dibinden alınan tortular üzerindeki toprak analizlerini içeren, jeomorfoloji yöntemi, belli erozyon izlerinden arazide (pre)historik insanî kullanım izlerinin varlığına işaret etmektedir. Bu yöntemle incelemek amacıyla Tymion ve Pepouza yerleşmelerinin çevrelerinden, daha yeni oluşumlarla Optik Stimulierte Luminesans (OSL) yöntemi ile luminesans laboratuvarlarında tarihlemek amacıyla, tortu örnekleri alınmıştır. Şu anda henüz elimize geçmemiş olan laboratuvar sonuçları kuşkusuz tarımsal kullanım döneminin başlangıcını ve evrelerini tarihlemeye yardımcı olacaktır.

Tymion yerleşmesi yumuşak meyilli bir plato yüksekliğine kurulmuştur. Bu platonun dibinde yer alan bir kuyu 2003 yılı ağustos ayı sonunda yeraltı su yüksekliğini yaklaşık 4 metre derinlikte göstermekteydi. Tarımsal kullanım için çok uygun koşulları barındıran taban, olasılıkla kireçtaşı kaynaklı, az miktarda kum içeren, kepekli, gevşek killi bir topraktır. Yamacın dibindeki alanda kuvvetli bir kolüvyon yapılanması beklendiğinden, buradan luminesans tarihlemesi (OSL) için tortu örnekleri alınmıştır.

Tortu örnekleri, laboratuvarında aynı zamanda polen ve taşlaşmış bitki kalıntıları açısından da incelenmektedir. Tymion'dan alınan örnekler böyle çok yönlü bir inceleme için uygundur. Bunların sonuçları antik dönemdeki bitki örtüsü ve tahıl ekimi konusunda önemli ipuçları verecektir. Aynı zamanda çevredeki tortu tabakaları da OSL yönteminin yardımıyla tarihlenebildiğinden, (pre)historik arazinin tarımsal kullanımına ilişkin, çok değerli anlık tarihsel tespitlerin yapılabilmesinde de yardımcı olacağı umulmaktadır.

Pepouza'da platonun kuzey kenarında taşlaşmış bitki kalıntılarının tespiti için toprak analizi örnekleri alınmıştır. Arazi burada nehirden platonun kuzey kenarına kadar çeşitli yükseklikleri aşarak yukarıya doğru meyil göstermektedir. Pepouza vadi çanağında yaşamış olan (pre)historik nüfus, platonun üzerinde ve vadi çanağı içinde en kuzeydeki alanlarda, tarlalarda tarım yapmış olmalıdırlar. Bu tarlalar hemen platonun

üzerine doğru çıkan dik yamacı sınırlamaktadır. Buralar taş yuvarlanması tehdidiyle karşı karşıyadır ve bu yüzden yerleşmeye değil ama tarımsal kullanıma elverişlidir. Aynı şekilde nehrin kıyısındaki alanlar da tarımsal amaçlı kullanılmış olmalıdır; buralar da sürekli sel tehlikesi ile karşı karşıya olduklarından konut inşa edilmesine uygun değildir. Buna karşılık ancak nehir seviyesinin üstünde bulunan alanlar yerleşmek için elverişli koşulları sunmaktaydır.

Luminesans tarihlemeleri (OSL) için *Pepouza*'nın kuzeyindeki plato yüzeyinden ve yine yamacın dibinden kolüvyal tortu örnekleri alınmıştır. Luminesans yöntemiyle yapılan tarihlendirme - ki buradaki esas Tymion'dan farklıdır - bazen yüksek miktarda başkalaşmış çakılla birlikte bu yöntem uygun minerallere işaret etmektedir.

Mermer Ocakları

Pepouza ve Cılandıras arasındaki kanyonda bulunan her iki antik mermer taş ocağı, kayaç özellikleri bakımından (renk, şekillenme vs.) makroskopik incelemede birbirinden ayrılmamaktadır. Ancak, bunlar farklı mermer damarları göstermektedir: Damar açığı bu iki ocağın daha batıda ve Pepouza'nın hemen kenarında bulunurken, doğudakine göre daha az olmaktadır. doğudaki mermer ocağında antik dönem taş işçileri ortadan büyük bloklar ve levhalar çıkarabilmişler, böylece bunların şehre taşınmasında gerekli zor işçiliği nispeten azaltmışlardır.

Pepouza Manastırının Tarihlendirme Sorunları

Pepouza'daki manastır, Kanyonun doğusundaki dik duvarlardan birine, kireçten bir kaya kütlesine oyulmuştur. Bu duvarın aşağısında, üzerinde bir zamanlar yukarıdan düşmüş büyük kaya bloklarının yığıldığı meyilli bir yamaç oluşmuştur. Bu kayaların manastırın kuruluşundan önce mi ya da daha sonra mı düşmüş oldukları sorusunun cevabı manastırın;

(a) Tarihlenmesine bağlıdır. Manastırın kuruluşu Bizans Dönemi grafitosu ve yazılı kaynaklara göre en geç M.S. 8. yüzyıla kadar gerçekleşmiş olmalıydı.

Manastır tavanındaki is kalıntıları fen bilimleri yardımıyla yapılabilecek bir tarihlendirme için önemli bir olanak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle önümüzdeki kampanyalarda ¹⁴C yöntemi burada uygulanabilecek, böylece manastırda yakılan odunların tarihlenmesi mümkün olacaktır³. Daha ileri tarihlerde ise OSL yöntemi yardımıyla yanmış tuğlaların üretim tarihi ve harçla gerçekleştirilen duvarla çevirme tarihinin belirlenmesi de mümkün olacaktır⁴. Bir tuğlanın birden fazla defa kullanıldığı durumlarda elde edilen ise sadece manastırın kullanımı için *terminus post quem* tarihi olacaktır.

(b) En azından cephenin alt katlarından birisi manastırın kuruluşundan sonra göçmüş ve manastırın alttaki A katını da beraberinde kopararak aşağıya uçurmuştur.

(c) Teorik olarak OSL yöntemi yardımıyla inişli yamaçtaki yüzeyi kaplayan kaya göçüğünün tarihini elde etmek de mümkündür. Gerçi bu işlem, kaya göçüğünün ölçülmesi için, o zamanın yüzeyinden alınan örneklerde teknik olarak oldukça detaylı bir çalışmayı gerektirmektedir.

Ekip

Bayreuth Üniversitesi Jeomorfoloji Kürsüsü'nden Dr. Markus Fuchs, Pepouza ve Tymion civarını, burada bulunduğu sekiz gün zarfında, jeomorfolojik ve jeoarkeolojik

3 Daha kesin bir deyimle ağaçların kesilme tarihi. Yanma işlemi zaman zaman küçük izotop efektlerinin oluşmasına neden olmuştur.

4 Bunun önkoşulu her zaman (yukarıda sözü edilen denemeler için de geçerlidir) bu malzemelerin kuvarz veya arazi spatından mineral bileşenlerinin işe yarar tepkimeler içermesidir. Ayrıca harç, karıştırılmadan ve duvar örgüsünde kullanılmadan önce, karılması sırasında yeterince gün işığı almış olmalıdır. Tuğlalar da üretimleri sırasında yeterince büyük hararete pişirilmiş olmalıdır.

açından incelemiştir. Bayreuth'daki luminesans laboratuvarı, alınan tortu örneklerinin tarihlenmesini üstlenmiştir. Nordostniedersachsen Meslek Yüksek Okulu'nda görevli Prof. Brigitte Urban ise bu tortu örneklerindeki polen ve taşlaşmış bitki artık düzeyini incelemekle sorumludur.

Mimarî

Dijital üç boyutlu modeller, mimarımız Radu-Silviu Cotorobai (Bükreş ve Berlin) tarafından ölçekli arkeolojik çizimler temel alınarak oluşturulmuştur. Bunlar:

- Pepouza'daki Roma köprüsünün üst kısmındaki mağara ve
- çok sayıda mimarî bloklardır. Bilgisayar tahrip olmuş mimarî parçaların tamamlanmasına olanak vermektedir.

Arkeoloji

Binalar ve Mezar Yapıları

Pepouza yerleşim alanında, arkeolojik olarak dokümantasyonu, yani haritaya geçirilmeleri, ölçümleri, ölçekli çizimleri ve fotoğraflanmaları gerçekleştirilen yapılar şunlardır:

- Nehrin güneyinde, "Güney Terası" ismini verdiğimiz alandaki *ikili bina*;
- "Güney Terası"nın kuzey ucunda bulunan bir *yapı kalıntısı*;
- Manastırın üst tarafında, platonun kanyon tarafındaki ucunda bulunan bir Roma Dönemi *Villa Rustica* binası;
- Merkezdeki derebendinin doğu uzantısında bulunan ve 2002/2003 yılında kaçak kazıya kurban giden bir *arkosol mezarı*;
- Bugünkü Karayakuplu Köyü'nün güneyinde, modern yolun doğusunda ve antik caddenin yakınında bulunan *yapı kalıntısı*;
- Vadi çanağının kuzey kenarında bulunan modern bir kulübenin içinde ve etrafında görülen antik mimarî bloklar;
- Roma Köprüsü'nün kuzeybatısındaki *yamaç binalarının* diğer kalıntıları;
- Ayrıca 2002 yılında dokümantasyonu yapılan Roma köprüsünün kuzeybatısındaki yamaç binalarının ölçekli haritaya geçirilmeleri gerçekleştirilmiştir.
- Daha çok Dr. Richard Petrovzsky ve Bärbel Hanemann, manastırın B ve C katlarının arkeolojik olarak dokümantasyonuna başlamışlardır.

Kaya manastırımızın coğrafi açıdan en yakın Anadolu paraleli, kuzeydoğu yönünde, kuş uçuşu 100 km. mesafedeki Ayazın Köyü'ndedir; burası antik Metropolis kentidir ve Afyon'un 30 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Ayazın'da bir geçitte üst üste katlar halinde mesken yerleri ve çok sayıda Bizans kilisesi kayalara oyulmuştur; bu kiliselerden en büyüğü haç kubbelidir⁵.

Pepouza'nın Doğusundaki Kanyonda Bulunan Su Kanalına ve Prehistorik Bir Yerleşmeye Ait İzler

Pepouza'nın doğusundaki kanyonun kuzey yamacındaki bir terasta, doğudaki mermer ocağına giden patika yolun üst tarafında ve bunun üzerinde uzanan toprak su borusuna paralel olarak, keramik ve sileks buluntuların yardımıyla prehistorik bir yerleşmenin varlığı tespit edilebilmiştir. Karakteristik buluntular GPS yardımıyla ölçülmüş, kayda geçirilmiş ve Uşak Müzesi'ne teslim edilmiştir (Buluntu Defteri No. 3062-3063, 3083, 3091-3092).

5 Karşılaştırınız: C.H.E. Haspels, *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*, Princeton 1971, I: 123-24, 225-27; II: Fig. 425-27; N. Asutay, *Zwei byzantinische Denkmäler des Phrygischen Hochlandes: Kirche G und H im Dorf Ayazın (Metropolis) bei Afyon*, in: *Istanbuler Mitteilungen* 48, 1998, S. 437-442.

Kanyon duvarında, yukarıda sözü edilen patika yolun üzerindeki topraktan su borusunun gidişi de incelenmiştir. Toprak boru parçaları (dış çapı 15,9 cm) GPS yardımıyla ölçülmüş ve bazıları müze deposunda toplanmıştır (Buluntu Defteri No. 3064, 3086).

Küçük Buluntular

2002 yılının en önemli küçük buluntuları, sonra daha detaylı çalışmaları gereken sikkeler de dahil, fotoğrafla belgelenmiştir. 2002'nin seçilmiş özel buluntularının çizimleri de yapılmıştır. 2003 yılının yeni yüzey buluntuları kayda geçirilmiş (Buluntu Defteri No. 3000-3093) ve Uşak Müzesi'nde depolanmıştır. Sadece iki harfi korunagelmış beyaz mermerden bir yazıt parçası (No. 3003) beş odalı *hypogeum* mezarın hemen yakınında ele geçirilmiştir.

Ekip

Yukarıda isimleri geçen dokuz kişiye ilaveten, 2003 yılı yüzey araştırması kampanyasına Türkiye'den Bakanlık temsilcisi olarak arkeologlar Hüseyin Vural ve Hüsam Süleymangil; USA'dan David A. Killen ve Prof. William Tabbernee; Lüksemburg'dan Simone Francois; nihayet Almanya'dan Eski Çağ Tarihçisi Dr. Vera Hirschmann, arkeoloji öğrencileri Birthe Hemeier, Karin Petrovsky, Susanne Ruckert ile Heidelberg'den Arkeolog Prof. Reinhard Stupperich ve proje başkanı olarak da Prof. Peter Lampe katılmışlardır.

Burada özellikle Sayın Genel Müdür'e ve Ankara Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne projemizin desteklenmesinde yanımda oldukları için teşekkürlerimizi iletmeyi bir borç bilirim. Ayrıca Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi'ne, Bakanlık temsilcisi Sayın Hüseyin Vural'a ve Uşak Müzesi Müdürü Sayın Kazım Akbıyık'ın'a gerek maddî gerekse manevî destekleri nedeniyle şükranlarımı sunarım.

2003 YILI ADANA İLİ VE ÇEVRESİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI (SAİMBEYLİ)

K. Serdar GİRGİNER*

2003 yılında, Adana İli'nin daha önceki yıllarda yeteri kadar araştırılmamış bölgelerinde arkeolojik bir envanterin çıkarılması, aynı zamanda da bölgedeki M.Ö. II. bin-yıl yerleşmelerinin saptanmasına yönelik olarak başlattığımız çalışmalara bu yıl da devam edilmiştir. Ancak, Genel Müdürlük'ten Kayseri Sarız ile Develi ilçelerinde çalışma ruhsatı alınamadığından dolayı, projemizin asıl amacı olan "Kizzuwatna Araştırmaları"na bu sene için ara vermek zorunda kaldık¹. Çalışmalarımız Adana İli'nin 157 km. kuzeydoğusunda yer alan ve 25 köyden oluşan Saimbeyli İlçesi'nde, 16 Eylül-09 Ekim 2003 tarihleri arasında gerçekleşmiştir (Harita).

19. yüzyılın başından itibaren ilçeye gelen seyyah ve araştırmacıların *Hacın* olarak adlandırdığı Saimbeyli'nin en eski ismi olarak karşımıza çıkan Geç Antik Dönem'deki Badimon ile ilgili ilk bilgileri, Ramsay'dan alıyoruz².

Saimbeyli'deki çalışmalarımız ilçe merkezinde, yayınlarda ismi Mazod-Xatc/Mazot Xac Kalesi olarak geçen Saimbeyli Kalesi ve çevresinde başlatılmıştır. Daha önceki yıllarda bu kalenin içinde bir şapel de tespit edilmiş, ancak herhangi bir yazıta rastlanmamıştır. Kalenin Ortaçağ metinlerinde de adı geçmemektedir³. Kalenin taş işçiliği

* Yrd. Doç. Dr. K. Serdar GİRGİNER, Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, 01330 Balcalı Kampüsü/Yüreğir-Adana/TÜRKİYE sergir@mail.cukurova.edu.tr

1 2003 yılı için Saimbeyli ve Tufanbeyli için çalışma ruhsatımızı hazırlayan Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, dostluğu ve desteği için Bakanlık temsilcisi, Ankara Etnografya Müzesi'nden Murat Demirebilek'e, çalışmalarımıza maddi kaynak sağlayan Adana Vali Yardımcısı Ahmet Narinoğlu'na, Adana Valiliği İl Özel İdare Müdürlüğü'ne, Müeyesser Kartal'a ve Dr. Aysel Akbay'a, Saimbeyli Kaymakamı Mitat Gözen'e, Türk Tarih Kurumu'na, araziye araç sağlayan Saimbeyli Orman İşletme Müdürlüğü'ne ve Ali Kahveci ile misafirperver tüm Saimbeyliler'e teşekkür ederim. Arazi ekibimiz Yrd. Doç. Dr. Ercan Nalbantoğlu, Araş. Gör. Özlem Oyman-Girginer, Arkeolog Hayriye Akıl ile Arkeolog Mustafa Poyraz'dan oluşmuştur, kendilerine özverili çalışmalarından dolayı teşekkürlerimi sunuyorum. Buluntu haritasını hazırlayan Araş. Gör. Faris Demir'e de teşekkür ederim. Bunun dışında 2003 yılı araştırmalarında da bizi yalnız bırakmayan ve çalışmalarımızla yakından ilgilenen Prof. Dr. Ahmet Ünal'a minnettarız. Saimbeyli çalışmalarımızla ilgili ilk özet bilgiler için bkz: Girginer, K.S., "2002-2003 Yılları Adana YüzeY Araştırmaları (Tufanbeyli - Saimbeyli)", *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 2004-2*, Antalya, 63vd. ve Girginer, K.S.-Girginer, Ö.O.-Akıl, H., "2003 Yılı Adana İli YüzeY Araştırmaları: Saimbeyli -Tufanbeyli", *Haberler 17 (2004)*, İstanbul, 23vd.

2 Ramsay, W.M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev: M.Pektaş), İstanbul 1960, 21, 311 ve 346. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ilçeye gelen gezgin ve araştırmacılar için bkz: Langlois, V., *Voyage dans la Cilicie et dans les Montagnes du Taurus, Exécute pendant les années 1852-1853*, Paris 1861, 380vd, 410-411., Alışan, P.L.M., *Sissouan ou L'Arménie-Cilicie, Description Géographique et Historique*, Venise-S.Lazare 1899, 174-175., Schaffer, F.X., *Cilicia*, Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsheft 141, Gotha: Justus Perthes 1903, 55, 80, 82 ve 90. ve Texier, C., *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Cilt: 3, (Çev: A.Suut, Latin Harflerine Aktaran: K.Y. Koprman, Sadeleştiren: M.Yıldız), Ankara 2002, 138-139.

3 Sembat Kroniği'nde Kral II. Leon'un (1198-1199) taç giyme töreninde hazır bulunanların listesinde, 46 asil ve 59 adet de tanımlanan yerleşmenin içinde, 'Mazot Xac Prensi Simon' ismi zikredilmiştir. Edwards, Mazot Xac Birliği'nin Hacı'nın çok yerlilerce kullanılmış olma ihtimalinden söz eder: Edwards, R.W., *The Fortifications of the Armenian Cilicia*, (DOS XXIII), Washington, D.C. 1987, 280 ve n.6.; Hild, F.-Restle, M., *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebastia und Lykandos)*, (TIB 2= ÖAW, phil.-hist.Kl. Denkschr.149), Wien 1981, 233. Saimbeyli'nin Ortaçağ tarihi ve diğer bilgiler için bkz: Girginer, K.S., *Arkeolojik Bir Araştırmanın Ardından Saimbeyli*, T.C. Saimbeyli Kaymakamlığı Yayını, Baskıda.

Ortaçağ'a tarihlenmektedir. Ancak güneydeki alanda taş işçiliği Bizans Dönemi geleneğindedir. Kalenin güneydoğusundaki ana kayaya oyulmuş lâhit mezarlar 15. yüzyıla tarihlenmiştir ve H alanı, Ortaçağ sonrasında bir manastıra dönüştürülmüştür⁴ (Resim: 1). Kalenin 1.1 km. kuzeydoğusunda yer alan ve Ortaçağ Hacı yerleşmesine ait kalıntıların olduğu alanda çalışmalarımız devam etmiştir. 15. yüzyıldan itibaren 1900'lü yıllara kadar Ortaçağ ve sonrası yerleşmelerin bu alanlarda olduğu tahmin edilmektedir. Alandan toplanan sırlı seramik ve cam parçaları da bu sonucu destekler niteliktedir. Alanda duvar diplerinde *in situ* ısıtma sistemlerine ait olan pişmiş toprak künklerin tespit edildiği bir yapı ve ana kayaya oyulmuş üzerleri levha taşlarla kapatılmış, olasılıkla atık su kanalları (*specus*) burada sistemli bir Ortaçağ yerleşmesinin varlığını göstermektedir. Ancak bu alanda Geç Antik Badimon ile ilgili bir veriyle karşılaşılmamıştır. Kalenin yaklaşık 1.3 km. batısında Saint James/Saint Jacques Manastırı'ndan günümüze ulaşan bazilika plânlı bir kilise yapısı yer alır⁵ (Resim: 2). Yapının batıda yer alan üç kemerli açıklığa sahip narteksi ve üst ahşap örtüsü⁶ günümüze ulaşmamıştır. Ana apsis ile kuzeyinde ve güneyinde yer alan apsisler yuvarlak kemerlidir. Ana apsis ve yan odalara ait apsisler dıştan düz bir duvarla sınırlandırılmıştır. Bu özellik hem Suriye'de, hem de Isauria'da ve Kilikya'da Erken Hıristiyanlık Dönemine ait bazilikalarda görülmektedir⁷. Yapı, taş işçiliğine göre Ortaçağ özellikleri göstermektedir. 15.-16. yüzyıllarda yapılmış olmalıdır ve 1800'lü yıllara kadar faal bir manastırdır. Bu yapı çevresindeki araştırmalarımızda bir sarnıç, sarnıca ait su kanalları ve iki kaya mezarı tespit edilmiştir. İlçe merkezinde Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine ait olduğunu düşündüğümüz ve üçü günümüzde de kullanılan dört adet tek gözlü, yuvarlak kemerli taş köprü kayıt altına alınmıştır⁸. Yine merkezde Kabırlık'ta bir yerleşmeye ait izler, Ali-bağ'da üç yapıya ait kalıntılar (seramiklere göre Geç Roma-Erken Bizans), Kiseleğ'da yığma mezarlar, Çeşbek'te tonoz örtülü bir mezar yapısı ve Şar Şar'da da iki adet yine tonoz örtülü mezar ve iki adet de kaya mezarı tespit edilmiştir.

İlçenin kuzeybatısındaki Naltaş Köyü merkezinde Kilise mevkii ile Bostandamı'nda işlenmiş mimarî blok taşlar, Ören Tepe'de ise bir taş sanduka mezar kayıt altına alınmıştır. Bostandamı'nda Geç Roma Dönemi seramiği tespit edilmiştir.

Araştırmalarımız Saimbeyli'nin kuzeybatısında yer alan Çeralan Köyü (Armutalan) ile Aşağısalak Mahallesi'nde devam etmiştir. Köyün 4.7 km. güneyinde bulunan Hoyhoybileni olarak adlandırılan alanda Geç Roma ve Erken Bizans dönemlerine ait seramikler görülmüştür. Burası antik bir köy yerleşmesi olmalıdır. Köyün 3.6 km. güneybatısındaki Aşağısalak'ta, mahallenin 3.2 km. güneydoğusunda Çürükkale adıyla bilinen bir kale tespit edilmiştir (Resim: 3). Bu kaleyi duvar inşa tekniğine ve ele geçiri-

4 Halk tarafından 'Kale Kilise' olarak tanınan ve Edwards'ın manastır dediği yapı kalıntıları, yani "H alanı" bir kiliseye ait olmalıdır. C Şapeli'nin ise, St.James'e adandığı söylenen yapıyla aynı olması gerekmektedir: Edwards, a.y. Çünkü, Surp Pirgic Ermeni Hastanesi'nin 1900 tarihli salnamesinde bu yıllarda Kilikya Katalikosluğu'na bağlı altı kilise ve bir manastırdan bahsedilmektedir: Yarman, A., *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pirgic Ermeni Hastanesi Tarihi*, İstanbul 2001, 734. Aşağıda inceleyeceğimiz ilçenin batısındaki manastır ile kalenin kullanım sürecindeki yapılar hep karıştırılmıştır. Kale içinde inşa edilen bu kilise hakkında ise, 1554 yılında Khatchadour (Xac'atur) tarafından yapılmıştır bilgileri mevcuttur ve bu yapı 19. yüzyıla kadar kullanılmıştır: Alishan, a.g.e., 176. Yerel halk tarafından 'Amerikan Kız Lisesi' veya Koleji' adıyla bilinen ve kalenin hemen batısındaki kemerli yapı kalıntılarının ise, yukarıda bahsedilen salnamede geçen ve II. Leon'un yapımına başladığı ve 1200-1300'lerde faal olduğu belirtilen Cüz-zam ve Özürlüler Bakımevi=Sağlık Merkezi'nin kalıntıları olmalıdır: Ayrıca bkz:Yarman, a.g.e., 148. Kale ilk kez Temmuz 1981'de çalışılmıştır, ayrıntılı mimarî ve taş işçilik özellikleri için bkz: Edwards, a.g.e., 12, 17, 54, 77, 208-209, 210 (Kalenin Plâni) ve 211. Aslında kaleyi yazdığı makalenin haritasında ilk gösteren U.B.Akım'dır: Akım, U.B., "Ein Altes Wegenetz im Südwestlichen Antitaurus-Gebiet", *Anadolu Araştırmaları* 1/2 (1959), İstanbul, Karte 3. Hild ve Hellenkemper kaleyi, 10.-13. yüzyıl arasına tarihlerler: Hild, F., -Hellenkemper, H., *Kilikien und Isaurien*, 2 Cilt (TIB 5=ÖAW, phil.-hist.Kl. Denkschr.215), Wien 1990, 345 ve Harita.

5 Bu yapıyı yayınlarda sadece ismi geçen St.James/S.Yakop/S.Hagop Manastırı'nın (Edwards, a.g.e., 209) dinî yapısı olarak görmek istiyoruz. Yarman'da 20. yüzyılın başlarına ait olan bir fotoğrafta (Yarman, a.g.e., 742) bu yapının yanında bir hizmet binası daha görülmektedir. Bu binanın da yukarıda bahsedilen salnamede geçen en azından 20. yüzyılın başlarında kullanıldığı belirtilen manastır yetimhanesi olması gerekmektedir. Bu manastırdan 19. yüzyılın ilk yarısında Texier ve 19. yüzyılın sonlarında Alishan da bahsetmektedir: Texier, a.g.e., 139; Alishan, a.y.

6 Fotoğraf için bkz: Yarman, a.y.

7 Benzer uygulama Çandır Kalesi Konstabler Sembat Kilisesi, Anazarbos Aziz Georgios ve Theodoros Kilisesi, Korykos Kuzey Kilise ve Frenk Kilisesi'nde görülmektedir: Aydın, A., "Tarsus Aziz Paulus Kilisesi", *Adalya V* (2002), İstanbul, 226. Ayrıca bkz: Hill, S., *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs Vol:1, Variorum 1996, 144, Fig.24.

8 Bu köprüler: Hamurcu/Topraklık Köprüsü, Taşköprü, Obruk Yolu Köprüsü ve Merkez Köprü.

len seramiğe göre Erken Bizans Dönemine tarihlemek mümkündür. Kalenin sur duvarlarında farklı inşa tekniklerinin kullanıldığı görülmektedir. Yapıda duvarlar genel olarak yığma taşlarla harçlı olarak inşa edilmiş, yer yer ise rektagonal taşlara rastlanmıştır. Kalenin güney duvarının dış yüzeyinde bosajlı taşların kullanıldığı görülmektedir. Bu duvarın üst kısımlarında ise, farklı taşların kullanıldığı tespit edilmiştir. Aynı mahallenin 955 m. doğusunda Körstan mevkiinde blok taşlarla inşa edilmiş, üzeri tonoz örtülü olması gereken bir mezar ile biri defineciler tarafından açılmış iki yığma mezar tespit edilmiştir. Bu nekropolden toplanan seramikler Geç Roma Dönemine aittir. Bunun dışında alandan bir adet de pişmiş toprak at figürini ele geçirilmiştir (Resim: 4). Mahallenin 1.2 km. kuzeydoğusunda yer alan Kirliarmutlar (etekleri Gökçinçik) olarak adlandırılan alan bir antik dönem köy yerleşmesidir. Alandan toplanan seramiğin yoğunluğunu Geç Roma, geri kalanını ise Erken Bizans Dönemine ait parçalar oluşturur. Çeralan Köyü'nün 1.7 km. kuzeyinde yer alan Çokça Tepe bir nekropoldür. Burada açılmış olan mezarlardan çıkarılan iskeletler etrafa dağıtılmıştır. Alanda taş sanduka mezarlar (Resim: 5) ve pithos mezarlar tespit edilmiştir. Bunun dışında olasılıkla monümental bir mezar yapısına ait olabilecek bazı mimarî parçalar da kayıt altına alınmıştır. Alandan toplanan seramiklerin Geç Roma-Erken Bizans dönemlerine ait olduğu gözlenmiştir.

İlçe merkezinin batısında yer alan Gökmenler (Elpen) Köyü'nün hemen hemen her tarafında seramiğe rastlamak mümkündür. Özellikle köyün içinde ve 1.8 km. doğusunda yer alan Kocaharman'da bazı evlerin önlerinde ve bahçelerinde sütun tamburları kayıt altına alınmıştır. Bu alanın hemen yanındaki Karadut mevkiinde ise, çok sayıda çatı kiremiti ve pişmiş toprak taban döşeme parçaları görülmüştür. Kocaharman'ın tepe ve eteklerinden toplanan seramikler Geç Roma Dönemine aittir. Köyün 1.4 km. kuzeyindeki Dimişkırık (Cerefi)'ta ele geçirilen seramikler, Geç Roma-Erken Bizans dönemlerine ait pithos ve bu tür saklama işlevli kaplara ait parçalardan oluşur. Aslında bu mevki ile birlikte tüm köy, 3 km²lik alana yayılan bir antik köy yerleşmesinin üzerindedir.

Saimbeyli'nin batısında yer alan Çatak Köyü'nde öncelikle köyün batısındaki köyün ilk yerleşim yeri olan Sıradam Mahallesi'nin 1.4 km. batısında yer alan Düzbağ mevkii nekropolü incelenmiş, burada üstünün tonoz örtülü olduğunu düşündüğümüz iki adet mezar tespit edilmiştir. Alanda ve mezarların çevresinde Geç Roma-Erken Bizans dönemlerine ait seramik bulunmuştur. Yine aynı köyün 1.3 km. batısındaki "Surat" olarak adlandırılan alan, toplanan seramiklere ve cam parçalarına göre, Geç Roma Dönemine tarihlenen küçük bir yerleşmedir ve köyün batısından akan Pağlık Deresi'nin yanındadır. Aynı yörede, yani köyün 1.2 km. batısındaki Kurma Dağı'nın tepesinde ve yamaçlarında yaptığımız çalışmalarda, Kayaburnu'nda ana kayaya yaslanarak inşa edilmiş duvarların taş temel sıraları, batı yamaçta kayaya oyulmuş bir niş ve ana kayaya oyulmuş tepeye çıkan kaya basamakları görülmüştür. Bir kült alanı olarak tasarımılandığından şüphe edilemeyecek olan bu alanı, malzemeye göre Geç Roma-Erken Bizans Dönemine tarihlemek mümkündür. Köyün 2.5 km. güneydoğusunda yer alan Emirli Mahallesi'ndeki yapı kalıntıları Çatak Deresi'nin kuzeyinde yer alır. Bir kiliseye ait olduğunu düşündüğümüz apsidial bir duvar kalıntısı, *in situ* üç adet sütun tamburu ve çeşitli yerlerde yeni örülmüş duvarların aralarında eski dokuya ve duvarlara ait taş temeller ve horasan harçları izlenebilmiştir. Çatak Köyü'nün 2.2 km. doğusundaki Gavurharmanı, Körce Deresi'nin kuzeyinde yer alır. Alanda iki yapıya ait olabilecek taş temel izleri tespit edilmiştir. Bu köy sınırları içindeki son buluntu yerimiz, Körce Deresi yanında yer alan, köyün 2.9 km. doğusundaki Körce'dir. Alanda çok dağınık halde mimarî yapı elemanları izlenebilmiştir ve ana kayaya yaslanmış bir yapının varlığından bahsedilebilir. Toplanan seramikler Erken Bizans Dönemine aittir.

İlçe merkezinin batısında yer alan Kızılağaç (Pağlık) Köyü sınırlarında çalışmalarımız devam ettirilmiştir. Köyün Kesardıcı mevkiinde günümüze ait bir havuzun çevresinde mimarî taş bloklar görülmüştür. Buradaki defineci çukurlarından yer yer taş temel izleri ve beton havuzun duvarlarında kullanılmış olan mimarî bloklar görülebilmektedir. Burada bir yapı olmalıdır. Tepenin yamacında, su kanalı yapımı sırasında ana kayaya oyulmuş bir mezar ortaya çıkmış, odanın içi boşaltılmıştır. Bu tepenin eteğinde de, aynı tipte bir mezar tespit edilmiştir. Bahsedilen yapının yamacı ve eteği bir nekropoldür. Yol boyunca bu yapıyla bağlantılı olabilecek bir duvar kalıntısı da kayıt altına alın-

miştir. Yine aynı güzergâhta kuzeyde, Söğüt Sekisi Mahallesi'nde yer alan "Yapı II" olarak adlandırdığımız duvarlar ve *in situ* pişmiş toprak taban döşemesi tespit edilmiştir. Köyün 4.7 km. güneydoğusundaki Yalnız Mezar mevkiinde açılmış ve tahrip görmüş üç adet yığma mezar tespit edilmiştir. Alanın batısından Mağaraderesi geçmektedir. Seramikler Geç Roma Dönemine aittir. Mağaraderesi Mahallesi'nde ise, iki adet sütun tamburu kayıt altına alınmıştır. Alandan Geç Roma Dönemine ait seramik izlenebilmiştir.

İlçe merkezinin batısında yer alan Çorak Köyü'nün 360 m. kuzeybatısındaki Küçük Burun'da az sayıda Geç Roma Dönemi seramiği tespit edilmiştir. Buradaki evlerin bahçe duvarlarında tonoz örtülü mezarlarda kullanılan blok taşlar izlenebilmiştir.

İlçenin güneybatısında yer alan Cıvıklı Köyü'nün 5.2 km. kuzeyinde yer alan Ak-su Yaylası ya da Mahallesi'ndeki Maşatlık'ta mezar kapak taşlarına; köyün 1.6 km. kuzeyindeki Zoplar Mahallesi'ndeki Karatepe veya Kilise Yeri'nde ise taş temel sıralarına ve duvarlara rastlanılmıştır. Alandan toplanan seramikler Geç Roma ve Erken Bizans Dönemi özelliklidir. Köyün 1.4 km. kuzeyindeki 1950'li yıllara kadar eski Cıvıklı Köyü'nün yerinde, yani Gamer'de, bir yapıya ait olabilecek taş temel kalıntıları, sütun tamburları ve yazıtlı bir taş blok⁹ mevcuttur. Bu seramikler Geç Roma ve Ortaçağ özellikleri göstermektedir. Gamer'in tepe yerleşmesi olan "Kilise" ya da "Cıvıklı Kilisesi" olarak adlandıracağımız yapı ve çevresinde rastladığımız tahrip olmuş taş sanduka mezar, Çeralan-Aşağısalak Çokça Tepe Mezar'ın benzeridir. Bu mezar ile bağlantılı olan yapı 1978'den beri bilinmekte olan bazilika plânlı ve yazıtlı taban mozaigine sahip bir Erken Bizans kilisesidir¹⁰.

Saimbeyli'nin güneybatısında yer alan Cumhurlu (Eski Gömülü) Köyü'nün 560 m. güneyindeki Erken Bizans Dönemine tarihlenen bu kiliseyi biz diğerleriyle karıştırılmaması için "Kara Kilise" olarak adlandırdık¹¹ (Resim: 6). Bu yapı gerek Tufanbeyli'de¹², gerekse Saimbeyli sınırları içinde tespit ettiğimiz kiliselerin en büyüğüdür. Bazilika plânlı yapı büyük ölçüde tahribata uğramıştır. Yapının sadece kuzeyde yer alan üç açıklığı ayakta¹³. Ortada bulunan girişin içe bakan kısmı silmelidir. Yine aynı kısımda lento üzerinde madalyon içinde haç ve yanında yine bir haç bezemesi ve bu haçın kolları üzerinde alfa ve omega harfleri görülmektedir. Bunun dışında çevresinde yazıtlı bir taş blok kayıt altına alınmıştır.

İlçenin batısında yer alan Kandilli Köyü'nün 6.5 km.güneybatısında Venk Mahallesi Kalé mevkiinde bulunan ve Erken Bizans Dönemine ait Kandilli Gözetleme Kulesi olarak adlandırdığımız yapının hemen hemen bütün blok taşları yerlerinden sökülerek çevredeki ahırlarda kullanılmıştır. Bu yapı ana kayaya oturtulmuş ve kayalık alana yaslanmıştır. Ana kayada ise, kaya basamakları tespit edilmiştir. Yapının cephe duvarlarında boşaltı taşlar, yan duvarlar da ise rektagonal taşlar kullanılmıştır¹⁴. Bu alanın seramikleri Geç Roma-Erken Bizans dönemleri ve sonrasına aittir. Köyün 6 km., Venk Mahallesi'nin ise, 1.9 km. güneybatısındaki Çambel'de sütun parçaları ve tamburları ile

9 Bu yazıtlı eser gibi, tüm Saimbeyli'de karşımıza çıkan epigrafik malzeme Prof.Dr. Mustafa Hamdi Sayar tarafından çalışılacaktır.

10 Hellenkemper, H., -Hild, F., *Neue Forschungen in Kilikien*, (TIB 4= ÖAW, phil.-hist.Kl. Denkschr.186), Wien 1986, 99, Lev.156-157. Araştırmacılar yazıtlı taban mozaiklerini 6. yüzyıla tarihlerler. Aynı şekilde Hill de, kiliseyi apsisindeki mozaikleriyle birlikte aynı döneme tarihler: Hill, S. *a.g.e.*, 115. Daha sonra Hild ve Hellenkemper bu yapıdan müstahkem mevki olarak bahsederler ve 4.-7. yüzyıllara tarihlerler: Bkz: Hild, F., -Hellenkemper, H., *a.g.e.*, 228 ve 1/800.000 ölçekli harita. Buradaki çalışmalarımızda bu yazıtlı mozaikleri görmek mümkün olmamıştır.

11 Daha önceki araştırmalarda kireçtaşı bloklar üzerindeki yazıtlarda Petros, Georgios, Paublos ve Gerontios aziz isimlerine rastlanmıştır. Ayrıca bu alanın müstahkem özellikleri olduğu ve 4.-7. yüzyıllar ile 10.-13. yüzyıllarda kullanıldığı belirtilmiştir: Bkz: Hild, F., -Hellenkemper, H., *a.g.e.*, 232 ve harita.

12 Girginer, K.S., "2002 Yılı Adana İli ve Çevresi Yüzey Araştırmaları (Tufanbeyli) ve Kizzuwatna Araştırmaları I", 21. AST 1 (2004), Ankara, 311vd.

13 Aynı girişler Kozan Göreken Yayla Peri Kalesi Bizans kilisesinde de izlenebilir: Bkz: Sayar, M.H.-Siewert, P.-Taeuber, H., "Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları, 1992, XI.AST (1994), Ankara, 139, Res:1.

14 1973 yılında Taşyürek bu kulenin dışında temelleri görülebilen bazı binalardan ve bol miktarda pithos parçası ve 12.-13. yüzyıllara tarihlendirdiği sırlı seramiklerden bahseder: Taşyürek, O.A., "1973 Yılı Kilikya Araştırmaları", *TAD XXII/1* (1975), Ankara, 119 ve Taşyürek, O.A., "Cilician Excavations and Survey, 1973", *AS XXIV* (1974), London, 28. Diğer araştırmacılar da bu yapıyı 10.-13. yüzyıllara ait basit formlu kilise olarak tanımlar: Hild, F., -Hellenkemper, H., *a.g.e.*, 285 ve harita. Ancak arazi çalışmalarımızda, bahsedilen bu alanda biz bir yapı/yapılara ait izlere rastlamadık.

mimarî parçalar tespit edilmiştir. Alandan toplanan seramikler Geç Roma Dönemine tarihlenebilir. Bu alanın 400 m. güneyinde yer alan Bahçecik mevkiî Koçkayası'nda bahçe duvarlarında kullanılmış mimarî taş bloklar, olasılıkla Çambel'den getirilmiştir. Köyün 900 m. güneyinde, Sarıyakup Mahallesi'nin ise doğusunda yer alan Beşçatal'da üç yapı ve bu yapılardan çevreye dağıtılmış olan mimarî taş bloklar izlenebilmiş, Yapı I temel seviyesine kadar korunmuştur, takip edilen izlerden apsisi ve batıda yer alan girişi görülebilmektedir. Bu kilise yapısının kuzeybatısında yer alan Yapı II'nin büyük bir kısmı toprak altında kalmış olup yüzeyde sadece iki sıra duvar görülmektedir. Bu yapının da taş blokları sökülüş ve hemen yakınındaki havuzda kullanılmıştır. Bu yapı olasılıkla kiliseye ait bir yapı olmalıdır. Bu alanın 320 m. güneybatısındaki tepede yer alan Koca Ören mevkiinde de "Yapı III"e ait çok sayıda mimarî taş blok tespit edilmiştir. Bunların içinde bir blok üzerinde kabartma yaban domuzu? (Resim: 7) figürü yer almaktadır. Yamaçtaki yapı ile çevresinden ve tepeden (Koca Ören) toplanan seramikler tüm bu alanın Geç Roma-Erken Bizans dönemlerinde yerleşildiğini göstermektedir. Alanın batı kayalık yamaçlarında ise, nekropol olabilecek bir alan Küçük Ören adıyla kayıt altına alınmıştır.

İlçenin güneybatısında yer alan Mahmutlu Köyü'nün 2.5 km. güneyinde bulunan Ulucak'ta mimarî taş elemanlar ve bir adet de sütun tamburu tespit edilmiş, açılmış bir yığma mezar kayıt altına alınmıştır. Alandan ele geçirilen seramikler Geç Roma-Erken Bizans Dönemine aittir. Köyün Pınarcık mevkiinde yoğun olarak Geç Roma ve Erken Bizans dönemlerine tarihlenen ve Kirazlı'da ise Geç Roma Dönemine ait seramikler ele geçirilmiştir. Köyün 900 m. güneyinde yer alan ve kült alanı olan Fincankayası'nda kayalık alanda kayalara oyulmuş kaya fincanları, basamaklar ve mimarî elemanlar tespit edilmiş, alanda Geç Roma Dönemine ait seramikler ele geçirilmiştir. Bunların dışında Mahmutlu İOO'nun (inşaâtı sırasında) bahçesinde ve köy girişindeki bahçe duvarları içinde bir takım mimarî eleman parçaları izlenmiştir, dolayısıyla Mahmutlu Köyü'nde de günümüz yerleşmesi, antik bir köy yerleşmesinin üzerinde yer almaktadır.

İlçe merkezinin kuzeydoğusunda yer alan Avcıpınarı Köyü'nün kuzey-kuzeybatı girişinde, 400 m. mesafede bir adet kaya mezarı kayıt altına alınmıştır. Köyün 8.8 km. batısında yer alan ve Saimbeyli-Tufanbeyli yoluna hâkim bir konumda Obrukbaşı mevkiinde defineciler tarafından açılmış bir gözetleme kulesine ait olduğunu düşündüğümüz dairesel formlu duvar ve yapının bazı taş temel sıraları izlenebilmiştir. Köyün 3.7 km. güneybatısında yer alan Cöbük ve Karıncalı Tepe'de sütun tamburu ve yığma mezarlar tespit edilmiştir. Avcıpınarı'nın 2.1 km. kuzeydoğusunda yer alan Taşoluk'ta yine kaçak kazı çukurlarında ve satıhta çok sayıda pithos parçası gözlemlenmiştir.

Saimbeyli'nin kuzey-kuzeydoğusunda bulunan Beypınarı Köyü'nün 5.1 km. güneydoğusunda yer alan ve "Poyraz Kale" olarak isimlendirdiğimiz yapı, ana kayaya yaslanmış, horasan harçlı duvar kalıntılarının görüldüğü ulaşımı oldukça güç bir alandadır. Göksu Nehri'ne hâkim bir konumdadır ve bu gözetleme kulesinden toplanan seramikler Geç Roma ve Erken Bizans Dönemine tarihlenebilir. Köyün 2.3 km. güneybatısında yer alan Cincipınarı'nda bir kaya kütlesi üzerinde beş adet kaya fincanı ve çevresinde de az sayıda Geç Roma Dönemi seramiği tespit edilmiştir. Köyün 2.8 km. güneyindeki Erikliboğaz ve Sarıç mevkiilerinde, açılmış tonoz örtülü mezarların yanında, tepede yığma mezarların da izlendiği bir nekropol bulunmaktadır. Alanda iki adet su kuyusu tespit edilmiştir. Kayalık alanda kayalara oyulmuş ahşap yuvaları ve olasılıkla üstü yine ahşapla kapatılmış bir kaya mekânı tespit edilmiştir. Sarıç seramikleri Geç Roma ve Erken Bizans dönemleri karakterlerini göstermektedir. Köyün içinde tespit edilen iki adet sütun tamburunun Sarıç'tan getirildiği söylenmiştir. Bunun dışında köyün içinde çatı kiremitlerine rastlanılmaktadır. Köyün 3.9 km. güneybatısında yer alan Süt-tepesi'nde açılmış bir yığma mezar ve 10.4 km. güneybatısındaki Kuzoluk'ta da yine açılmış ve tahrip edilmiş bir tonoz örtülü mezar tespit edilmiştir.

Saimbeyli'nin doğusunda yer alan Eyüplü Köyü'nün 6.3 km. güneybatısında bulunan Atma'daki yapıya dozerle girilerek inanılmaz bir tahribat yapılmıştır. Geç Roma ve Erken Bizans dönemlerine ait seramiklerin ele geçirildiği yapının duvarları ve özellikle de daha eski bir evreye ait duvar kalıntıları izlenebilmiştir. Alanda aynı zamanda yi-

ne açılıp tahrip edilmiş, üzeri tonoz örtülü beş mezar tespit edilmiştir¹⁵. 5 No.lu mezar çevresinden toplanan seramikler Geç Roma Dönemine aittir. Bu mevkide Kahramanmaraş Göksun Kaleboynu'ndan gelen ve Saimbeyli'ye ulaşan bir yol mevcuttur. Köye yine aynı mesafede ve Atma'nın doğusunda yer alan, köyün güneyindeki Oluk mevkiinde bir yapıya ait duvar izleri, mimarî parçalar ve bir sütun tamburu belgelenmiştir. Yapı ve çevresinden ele geçirilen seramikler Geç Roma-Erken Bizans Dönemine ait özellikler taşımaktadır. Bu köy sınırları içindeki son buluntu yerimiz, köyün 3.8 km. güneyinde yer alan Büyük Kale Tepesi'dir. Alanda bir adet açılmış vaziyette yığma mezar kayıt altına alınmıştır. Mezarın seramik dağılımı Geç Roma ve Erken Bizans dönemleridir.

İlçenin doğusundaki Yeniköy, Kuzuluk mevkiinde Geç Roma, Gülek'te ise Geç Roma-Erken Bizans Dönemine ait seramikler görülmüştür.

Saimbeyli'nin güney-güneydoğusunda bulunan Yardibi Köyü'nün 1.8 km. kuzeybatısındaki Evlikkaşı'nda bir kilise belgelenmiştir. Yapının batı girişi ve doğudaki apsis kısmı kısmen ayakta. Köyün 1.8 km. kuzeydoğusunda bulunan Gavuroluğu'nda bir çeşme yapısının (nymphaeum) duvarları açıktır ve pınar hâlen kullanılmaktadır. Orijinal pişmiş toprak künkleri de çevrede görmek mümkündür. Yardibi'nin yaklaşık 1.2-1.5 km. kuzey-kuzeydoğusunda Çardakyeri ve Kirazlıpınar Nekropolü ile Çardakyeri apsisli büyük yapıda çalışmalarımız devam etmiştir. Kirazlıpınar mevkiinde sütun tamburları ve bir sütun üzerinde de haç motifi ile bir yapıya ait taş temel sıraları görülmüş, ayrıca içi harçla sıvalı bir adet yuvarlak mezar ve iki adet tonoz örtülü açılmış mezar da belgelenmiştir. Çardakyeri'nde ise yine dozerle tahrip edilmiş apsisli büyük bir yapının taş temel sıraları ile iki adet de haç bezemeli mimarî blok ve bir de kaya mezarı kayıt altına alınmıştır. Çardakyeri'nde Ortaçağ ve sonrasına ait mezarlar da görülmektedir. Kirazlıpınar ve Çardakyeri'nde ele geçirilen seramik Geç Roma-Erken Bizans Dönemine aittir. Ayrıca tüm alandan, madenî cüraf parçaları ile cam bilezik parçası ele geçirilmiştir. Köyün 1.7 km. kuzeybatısında yer alan Çeştoprak'ta bir yapı kalıntısına, aynı zamanda da pişmiş toprak taban döşeme parçalarına rastlanmıştır. Yardibi'nin 1.7 km. güneydoğusunda yer alan Kayabaşı, Gelinyalağı ve Aşağıoluk Nekropolü'ndeki mezarların hepsi blok taşlarla inşa edilmiş ve üzerleri tonoz örtülüdür (Resim: 8). Birinde birden fazla oda izlenebilmiştir. Bunun dışında alanda büyük bir yapı ve çevresine dağılmış vaziyette değirmen taşı ve sütun gibi mimarî elemanlar görülmüştür. Kayabaşı'ndan toplanan seramikler Geç Roma-Erken Bizans Dönemine aittir. Kayabaşı Mezar I seramiği ise, Geç Roma Dönemine tarihlenebilir. Köyün 2.9 km. kuzeydoğusunda yer alan Kızılok'ta bir su kuyusu, mimariye ait düzeltilmiş bir taş, maden cürafaları, yanmış siva parçaları (belki bir fırın?) ve seramikler tespit edilmiştir. Bu parçalar, Geç Roma Dönemi seramikleridir. Yardibi Köyü'ndeki son buluntu yeri, köyün 1.6 km. güneyinde, ulaşılması oldukça güç olan Örülü Mağara'dır. Saimbeyli'de sık sık karşımıza çıkan doğal mağaraların önünün duvarlarla koruma altına alınması bu mağara için de geçerlidir.

İlçe merkezinin güneydoğusundaki Değirmenciuşağı Köyü'nün 900 m. kuzeyinde yer alan Mektep Mağarası'ndaki mağaranın önü de blok taşlarla örülmüştür. Kapının dış yüzeyinin sağ ve sol köşelerinde biri iyi durumda olan iki adet aslan ya da leopar kabartması mevcuttur. Köyün 3.2 km. güneybatısındaki Susuz ve Uzunkol nekropollerinde, bölgede sık rastladığımız üzeri tonoz örtülü mezarlardan tespit edilmiştir. Susuz'da Mezar I klinelidir. Bu mezar ve Uzunkol Mezar IV (Resim: 9) ile V içinden toplanan seramikler Geç Roma Dönemine tarihlenebilir. Mezar IV'ün ön cephesinde bir mekân oluşturulmuş ve asıl mezar odaşının kapı çevresi ise silmelerle süslenmiştir. Köyün 2.6 km. güneybatısında yer alan Ören mevkiinde büyük bir yapıya ait olabilecek taş bloklar çevreye dağılmış vaziyette görülmüştür. Tüm alandan ve Yapı I'den toplanan seramikler Geç Roma- Erken Bizans dönemlerine aittir. Köyün 8 km. güney-güneydoğusundaki Gökoba Kalesi'nin duvarları oldukça iyi durumdadır. Özellikle de güneye bakan ana kapı ayakta, ancak kalenin içinde tahribatın izlerini görmek mümkündür.

15 Mezar I'n çevresinde yapıyı çepeçevre kuşatan blok taşlar tespit edilmiştir. Bu özellik Tufanbeyli, Hacı Ali'nin Yaylası'ndaki mezar ve Kayseri Garipler Tümlüsü ile benzerdir: Tufanbeyli'deki mezar için bkz: Girginer, K.S., *a.g.e.*, 312; Garipler Tümlüsü için bkz: Eskioğlu, M., "Garipler Tümlüsü ve Kayseri'deki Tümlüs Tipi Mezarlar", *TAD XXVIII* (1989), Ankara, 190, Res: 4.

Burası taş işçiliğine göre, Erken Bizans Dönemine tarihlenmektedir. Bunların dışında Çayırözü'nde bir adet yığma mezar kayıt altına alınmıştır.

Saimbeyli'nin güneydoğusunda bulunan Karakuyu Köyü'nün Dere Mahallesi'ndeki Hocabey Deresi mevkii ya da Kale mevkiinde tahrip görmesine rağmen bir kısım duvarları korunmuş olan bir mağara yerleşmesi ve ana kayaya oyulmuş basamaklar tespit edilmiştir. Toplanan seramikler Geç Roma-Erken Bizans ve daha geç dönemlere ait parçalardan oluşmaktadır. Köyün 1.1 km. batısında bulunan Kepen Nekropolü'nde (Resim: 10) genellikle üzeri tonoz örtülü çok sayıda mezar kayıt altına alınmıştır. Köyün 1.1 km. güneyindeki Mursal Nekropolü'nde ise, çok sayıda açılmamış yığma mezar izlenebilmiştir. Alandan toplanan seramikler Geç Roma- Erken Bizans Dönemine aittir. Köyün camisinde çeşme yapımı sırasında bulunmuş olan sütun tamburu, camide sergilenmektedir. Bunun dışında köyün İOO'nun yapımı sırasında bulunan mimarî taş bloklar, bir akroter parçası, dibek ve yazıtlı bir stel ve Aksaağaç Köyü evlerinin bahçelerine kadar taşınan mimarî parçalar kayıt altına alınmıştır. Karakuyu Köyü de antik bir köy yerleşmesinin üzerinde yer almaktadır.

İlçenin doğusunda yer alan Payamburnu Köyü içinde mimarî elemanlar tespit edilmiş, Koçak mevkiinde klineli kaya mezarları ve üzeri tonoz örtülü mezarlar ile Zoplar Mahallesi'nde de klineli kaya mezarları kayıt altına alınmıştır. Bunun dışında köyün 2.9 km. batısında yer alan Topallar Mahallesi'ndeki İOO bahçesinde seramik izlenebilmiştir.

Saimbeyli İlçesi'nin doğusunda yer alan Aksaağaç Köyü'nün 800 m. güneyindeki Gölyeri ve 250 m. güneydeki Çiğlıkbaşı mevkilerinde de bölgede yaygın olan tonoz örtülü mezarlardan görülmüştür. Çiğlıkbaşı'ndaki yoğun seramik bu alanın Geç Roma Dönemine ait bir köy yerleşmesi olarak tanımlamamıza neden olmaktadır.

İlçenin güneydoğusundaki Kapaklıkuyu Köyü'nün 650 m. güneydoğusunda karşımıza çıkan anıtsal bir mezar (heroon) oldukça iyi bir durumda günümüze ulaşmıştır (Resim: 11). Mezarın içinden ve çevresinden ele geçirilen seramik Geç Roma Dönemine aittir. Köyün 700 m. güneybatısındaki Bostanlık'ta, kare plânlı, biri günümüze ulaşabilmiş, en az dört mezar odalı bir anıtsal mezar (heroon) daha belgelenmiştir¹⁶ (Resim: 12). Bu mezarın içinden ve çevresinden ele geçirilen seramikler Geç Roma-Erken Bizans Dönemine aittir. Burada 'Bostanlık Yerleşmesi' olarak adlandırdığımız alanda, "Yapı I" ve çevresine dağılmış durumda mimarî taş elemanlar, rozet içinde haç motifli ve yazıtlı bir epigrafik malzeme ve Geç Roma Dönemine ait seramikler ele geçirilmiştir. Alandaki diğer bir yapının girişinin temel taşları hâlâ ayakta. Bu yapıyı, "Yapı II" olarak adlandırdık. Yapı içinden ve çevresinde bulunan seramikler Geç Roma Dönemine aittir. Heroon I'nin hemen yakınında Kapaklıkuyu mevkiinde yanında taş dibek ve tekne ile günümüzde de kullanılmakta olan kemerli büyük bir sarnıç belgelenmiştir. Köyün 700 m. - 1.2 km. güneybatısındaki Ören ve Kale Nekropolü'nde, çok sayıda açılmamış, yükseklikleri yaklaşık 10 m.yi bulan yığma mezarlar ve yine üzeri tonoz örtülü açılmış durumda mezarlar kayıt altına alınmıştır. Ören'den ele geçirilen seramikler Geç Roma-Erken Bizans Dönemine aittir. Ayrıca ortada rozet içinde, yanlarda iki haç bulunan epigrafik malzeme, maden cürufu ve cam parçaları da tespit edilmiştir. Bu alanın devamı olan ancak "Kale mevki" olarak isim değiştiren alan aynı zamanda bir yerleşme birimidir. Burada kilise olabilecek bir yapı ve çevresinde çeşitli mimarî elemanlar, yazıtlı bir taş blok, girişleri sağlam kalmış ve tarafımızdan 'Büyük Yapı' olarak adlandırılan bir başka yapı ve hemen yanındaki su kanalı ile olasılıkla bir havuz yapısı bulunmaktadır. Ayrıca alanda tespit edilen beş adet mezar, tonoz örtülü tiptedir. Alanda öğütme taşı, yarısı korunmuş pişmiş toprak ağırlık ve cam parçalarının yanı sıra Geç Roma-Erken Bizans Dönemine ait seramikler ele geçirilmiştir.

16 Plân ve gömülerin yapıldığı oda/hücrelerin en yakın benzeri Tufanbeyli, Şar Köyü'nde yer alan ve halk arasında 'Kırık Kilise' olarak bilinen, Geç Roma Dönemi anıtsal mezar yapısıdır. Bkz: Harper, R.P.-Bayburtluoğlu, İ., "Preliminary Report on Excavations at Şar, Comana Cappadociae, in 1967", *AS XVIII (1968)*, London, 150-155, Fig.3; Girginer, K.S., "Kizzuwatna Araştırmaları Projesi: 2002 Yılı Adana ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları ve Kummanni-Comana İlişkileri", *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildiriler Kitabı*, Baskıda ve Anabolu, M.U., *Kappadokia Comana'sındaki Mezar Anıtı*, İstanbul 1967, 14-16. Bunun dışında bölgedeki diğer bir benzer yapı da Develi, Gereme (Gedeme/Korama 2) antik yerleşmesinde karşımıza çıkmaktadır. Bkz: Hild, F.-Restle, M., *a.g.e.*, 215.

İlçenin güneyinde bulunan Ayvacık Köyü'nün 950 m. güneybatısında yer alan Kale mevkiindeki kayalık alanda kaya basamakları tespit edilmiştir. "Yapı I" olarak adlandırığımız alandan toplanan seramikler Geç Roma Dönemine aittir. Bunun dışında maden cürufları da tespit edilmiştir. II. yapı ve kapladığı alan tahrip edilmiştir. Burada büyük taş bloklar izlenebilmektedir. Yapı içinden ve çevresinden toplanan seramikler Geç Roma-Erken Bizans Dönemine aittir. Ayrıca maden cürufları ve pişmiş toprak ağırlık ele geçirilmiş, yanında Geç Roma Dönemi seramiklerinin bulunduğu bir su kuyusu da tespit edilmiştir. Aynı alanda günümüzde de kullanılan bir sarnıç yapısı ve onun da yakınında Kilise mevkiinde bir yapı aşırı tahrip olmuş bir şekilde karşımıza çıkmıştır. Burada rozet içinde bir haçın tasvir edildiği bir blok taş tespit edilmiştir. Ayrıca köyün girişinde dağıtılmış iki adet üzeri tonoz örtülü olduğunu düşündüğümüz mezarın yanı sıra, Köyün 4.5 km. güneyindeki Akgörek Mahallesi'nde ana kaya üzerine oyulmuş kaya fincanları tespit edilmiştir.

İlçenin güneyinde yer alan Himmetli Köyü sınırları içinde, Feke yolu üzerinde yine tek gözlü, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine ait olan, Eski Değirmen Yolu Köprüsü bulunmaktadır. Köyün 8.7 km. güneydoğusunda bulunan Ören mevki, nekropol ve yerleşim alanıdır. Ancak hinterlandındaki en yakın buluntular 4 km. doğusunda ki Ayvacık Köyü sınırları içindedir. Ören'de hem tonoz örtülü mezarlara, hem de kaya mezarlarına rastlanmıştır. Bunun dışında açılmamış bir yığma mezar da tespit edilmiştir. Tonoz örtülü mezarların seramiği Geç Roma Dönemine aittir. Bunların dışında alanda aşırı tahrip görmüş üç yapı kalıntısı ve iki kaya nişi ile bir kuyu yapısı/pınar odası tespit edilmiştir. Tüm alandan toplanan genel seramik, Geç Roma-Erken Bizans Dönemi özelliklerini yansıtmaktadır. Himmetli'nin 2.3 km. güney-güneybatısında Göz mevkiindeki Kızlar Kalesi'nde tahribatin hem içte, hem de duvarlarda oldukça yoğun olduğu gözlenmiştir. Kapısı yıkılmıştır. Mimarisi ve taş işçiliğine göre yapı, Erken Bizans Dönemi kalesidir. Köyün 2.1 km. kuzeybatısında bulunan Kuyuyanı, Tellipınar ve Cevizoluk Nekropolü'nün bulunduğu alanlarda çok sayıda açılmamış yığma mezar tespit edilmiştir. Kuyuyanı'nda Mezar I olarak tanımladığımız mezar ilginç bir örnektir (Resim: 13). Altta bir gömü odası (*hyposorion*), üzerinde de bir podyum üstünde lâhit görülebilen bu mezarın yanında yazıtlı bir taş blok tespit edilmiştir. Tonoz örtülü mezarların lento taşları üzerinde üçgen ve yarım daire formlu kabartmalar ya da bu formda lento taşları yer alır. Dolayısıyla bu yapıların ev ya da tapınak formlu girişlere sahip oldukları görülür. Ayrıca IV No.lu mezarda diğerlerinden farklı olarak Saimbeyli'de tespit edilen bu tip mezarların içinde ilk kez mezar odasının arka duvarında kabartma haç bezemesine rastlanmıştır. Kuyuyanı'nın genel seramiği Geç Roma Dönemine, Tellipınar'da ise, Mezar V'in yanında bir blok üzerinde rozet içinde haç ve sütun tamburları ve üst dokusu yeni örülmüş, ancak alttaki taşların eski olduğunu düşündüğümüz bir su kuyusu tespit edilmiştir. Alandaki Mezar VIII'in lento taşının üzeri bir tapınak girişi şeklindedir ve bu bloğun üzerinde silmeler ve onun altında da diş dizisi (*geisipodes*) görülür. Cevizoluk'ta ise, mezarlara ait blok taşlar, sütun parçası, sütun tamburu ve bir adet de öğütme/dibek taşı kayıt altına alınmıştır. Tüm nekropolden maden cürufları da ele geçirilmiştir. Bu üç alan mezarlarının bulunduğu alan daha anıtsal ve özenli olmalarıyla sanki bir soy-lular/ıdareciler veya rahipler mezarlığı gibidir. Köyün 1.4 km. doğusundaki Kartal'da tespit edilen dört mezar da kaya mezarıdır. Mezar odaları düzeltilmemiştir. Alanda çok sayıda maden cüruflu gözlemlenmiştir. Mezar IV çift odalıdır. Alanda açılmamış mezarlar da izlenebilmiştir.

İlçenin güneyinde, Feke'ye bağlanan karayolu yanındaki Tülü Köyü'nün 2.2 km. batısında, asfalt yolun karşısında yer alan Hüseyinbelen Mahallesi Nekropolü'nde tespit ettiğimiz mezarlar üzeri tonoz örtülü tiptedir. Bunun yanında alanda çok sayıda yığma mezara da rastlanmıştır. IV numaralı mezar ilginç örneklerden biridir. Mezar odası ve girişi ana kayaya oyulmuştur. Kapının üzerindeki alınlıkta cepheden bir boğa tasviri ve çevresinde de kalp yapraklı dal motifleri vardır¹⁷ (Resim: 14). Mezar içinden ve

17 Bu yapraklar Hellenistik ve Roma dönemlerinde seramiklerde sevilerek kullanılmıştır. Bkz: Gürler, B., "Hellenistic Ceramic of Metropolis in Ionia: Chronology, Production and Related Cities", *Les Ceramiques en Anatolia aux epoques Hellenistique et Roman*, Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 23-24 mai 1996 (Ed:C.Abadie-Reynal), Paris 2003, Lev.XI, A30; Dereboyulu, E., "Daskyleion Kabartmalı Kâseleri ve Batı Yamacı Kapları Kronoloji ve Üretim Yeri Problem-

çevresinden toplanan seramikler Geç Roma Dönemine aittir. Köyün 1.2 km. güneyindeki Yaprakkaya ve Çınarcık'ta açılmamış yığma mezarlar tespit edilmiştir. Üzeri tonoz örtülü mezarlar, mimarî elemanlar, bir taş blok üzerinde oyularak yapılmış haç motifi ve eteklerde yine aynı tipte mezarlar ile özellikle Çınarcık'ta Geç Roma Dönemi seramikleri izlenebilmiştir. Hüseyinbelen Mahallesi'nin 300 m. kuzeyinde yer alan Göbel'de iki sütun tamburu ve bunların taşındığı olası Yapı I'nin bazı taş temel sıraları, büyük bir kayaya, üzerine kesilmesi için kanallar açılmış bir şekilde karşımıza çıkmıştır. Bu yapının içinden ve çevresinden toplanan seramikler Geç Roma-Erken Bizans dönemlerine ait olmalıdır. Tüm alanın seramiği ise Geç Roma Dönemine aittir ve Göbel, bu dönemde bir köy yerleşmesi olmalıdır.

İlçenin güneyinde yer alan Gürleşen Köyü'nün 1.9 km. batısında yer alan Armutlu'da bir adet üzeri tonoz örtülü tipte mezar kayıt altına alınmıştır.

2003 Yılı Tufanbeyli Çalışmaları: 2002 yılında çalıştığımız Gala Tepe¹⁸ ve çevresinde, bu yıl yerleşmenin etek kısımlarında höyüğün kapladığı alan kontrol edilmiş, tahrip edilme ve korunma durumları kayıt altına alınmıştır¹⁹. Bu çalışmaların en önemli buluntusu, bir kült kabına aplike amaçlı kullanıldığını düşündüğümüz, kırmızı astar ve perdahlı bir pişmiş toprak boğa başıdır. Şu ana kadar en yakın benzerine Maşat Höyük'ün GTÇ I. tabakasında rastlanmıştır²⁰.

Sonuç: Saimbeyli jeomorfolojik olarak oldukça sarp, ekilebilir toprağı az bir coğrafyada yer almaktadır. Yüzey araştırmalarımız esnasında tıpkı günümüzde olduğu gibi Geç Roma ve Erken Bizans dönemlerinde, hatta daha geç dönemlerde küçük dağ köylerinde yerleşildiği, özellikle nehir ve derelere hâkim, işlenebilir ve verimli topraklara sahip alanlarda ve yüksek bölgelerde kilise ile diğer ihtiyaçlara cevap verebilen yapıların inşa edildiği görülmüştür. Dolayısıyla bu ilçe sınırları içinde bir metropol yerleşme yoktur, bu nedenle tarihî coğrafya açısından Kilikya ile sınır oluşturan ve Güneydoğu Kapadokya bölgesinde yer alan Saimbeyli'nin bu Geç Antik Dönem yerleşmeleri, Tufanbeyli - Şar'da yer alan binlerce yıldır kutsallığını ve kültür metropolüğü özellikle koruyan Kapadokya Comanası'na bağlı²¹, onun hinterlandında yerleşilmiş birimlerdir. Daha erken dönemlere ait veriler yerüstü taramalarımız esnasında karşımıza çıkmamıştır.

Mezar tipleri ve ölü gömme âdetleri ise Kapadokyalı olmalıdır. Çok çeşitli tipteki mezarların en yoğun grubunu tıpkı diğer Kapadokya bölgesi mezarlarında olduğu gibi²², mezar odaları dikdörtgen kesitli, tonoz örtülü, içeride ve cephede düzgün kesilmiş, dışarıda bir derece özensiz bırakılmış taşlarla inşa edilmiş olan, dromossuz tipler oluşturur²³.

2004 yaz aylarında ara vermek zorunda kaldığımız Kizzuwatna araştırmaları için Kayseri İli, Sarız İlçesi'nde, Adana İli, Feke ve Kozan ilçelerinde çalışılması plânlanmaktadır.

leri", a.y., Lev.XLIV, BY 28, 33 ve Semeraro, G., "Hierapolis de Phrygie. Les Ceramiques A Relief Hellenistiques et Romaines", a.y., Lev.LVII, 4, 9 ve 11-12. Ayrıca bu motifler Anazarbos'ta da sütunlar üzerinde çizilerek yapılmıştır.

18 Girginer, K.S., "2002 Yılı Adana İli ve Çevresi Yüzey Araştırmaları (Tufanbeyli) ve Kizzuwatna Araştırmaları I", 21.AST 1 (2004), Ankara, 314-315. Gala Tepe'nin özellikle M.Ö. 2. binyıl seramiği yayına hazırlanmaktadır.

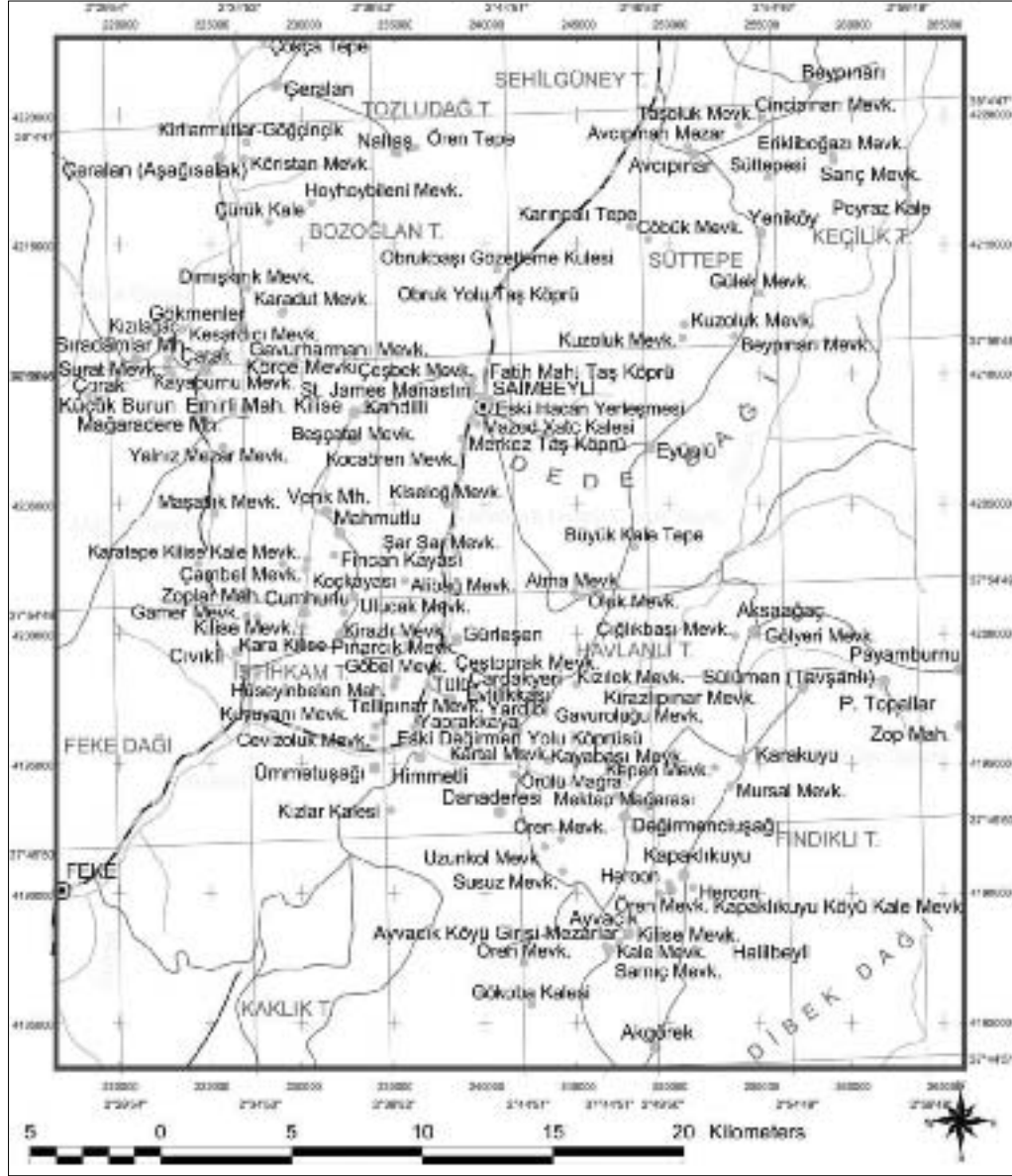
19 Tescil teklifimizden sonra herhangi bir işlem yapılmamış, tahribatın devam ettiği görülmüştür. Bu konu, Şar için de geçerlidir. 2002 yılının sonlarında Adana İl Jandarma Bölge Komutanlığı'na ağır tahribatın durdurulabilmesi için, Şar Köyü'nde (Cappadokia Comanası) bir "Geçici Asayiş Karakolu"nın kurulabilmesi konusunda başvuru yapılmıştır. Ancak bir yanıt henüz elimize ulaşmamıştır. Bunun dışında Şar'daki çalışmalarımız esnasında Roma Dönemi tiyatrosunda tahribatın arttığını, Çatal Tepe'nin eteklerinde de yeni defineli çukurları ve mezarların açılmış olduğunu gözlemledik.

20 Özgüç, T., *Maşat Höyük II. Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi*, Ankara 1982, 40, Lev.52/3. Bu buluntu yayına hazırlanmaktadır.

21 Girginer, K.S., a.g.e., 313-314. ve Girginer, K.S., "Kizzuwatna Araştırmaları Projesi: 2002 Yılı Adana ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları ve Kummanni-Comana İlişkileri", V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildiriler Kitabı, Baskıda.

22 Eskiöğlü, M., a.g.e., 204. Bu konu hakkındaki ayrıntılı düşüncelerimiz hazırlanmakta olan kitapta işlenecektir. Bkz: Unal, A.-Girginer, K.S., *Çukurova - Kilikya; Taş Devri'nden Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihî Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji (Kilikya Kentleri ve Kraliçe Puduhepa'nın Biyografisi Ekleriyle Birlikte)*, baskıya hazırlanıyor.

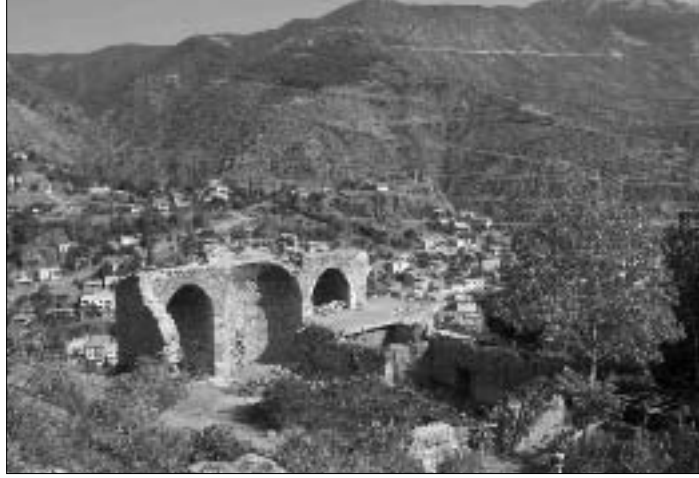
23 Kapadokyalı bu tip mezarlara Adana, Aladağ İlçesi Akören'de de rastlanmıştır: Bkz: Sayar, M.H.-Siewert, P.et.al., a.g.e., 140, Res.7.

Harita: Adana İli, Saimbeyli İlçesi, buluntu haritası

Resim 1: Mazod-Xatc (Saimbeyli) Kalesi'nin batısındaki Ortaçağ sağlık merkezi kalıntıları

Resim 2: Saimbeyli merkez, St. James Manastırı

Resim 3: Çeralan, Aşağısalak, Çürükkale

**Resim 4: Çeralan, Aşağısalak Köristan
Nekropolü'nden hayvan figürini**

**Resim 5: Çeralan, Çokça
Tepe Nekropolü,
Mezar I**

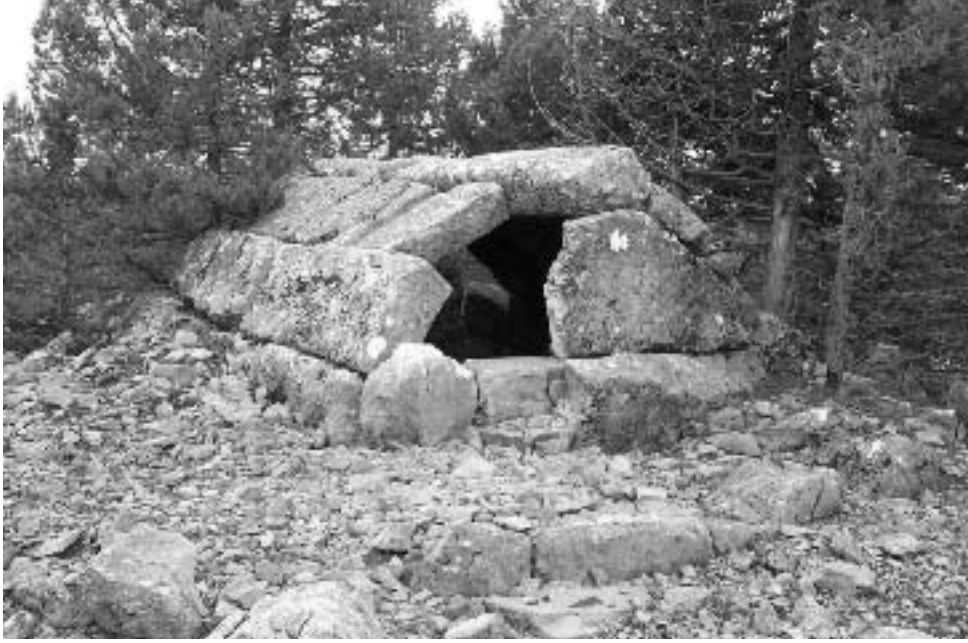
**Resim 6: Cumhurlu, Kara
Kilise**

Resim 7: Kandilli, Koca Ören, Yapı III'e ait kabartmalı blok

Resim 8: Yardibi, Kayabaşı Nekropolü, Mezar VI

Resim 9: Değirmenciuşağı, Uzunkol Nekropolü, Mezar IV

Resim 10: Karakuyu, Kepen Nekropolü, Mezar I

Resim 11: Kapaklıkuyu, anıtsal mezar yapısı

Resim 12: Kapaklıkuyu, Bostanlık, heroön

Resim 13: Himmetli, Kuyuyanı Nekropolü, Mezar I

Resim 14: Tülü, Hüseyinbelen Nekropolü, Mezar IV

ERSTER VORLÄUFIGER BERICHT ÜBER DIE RÖMISCH-KAISERZEITLICHEN UND SPÄTANTIKEN KERAMIKFUNDE AUS ANTIOCHEIA IN PISIDIEN: SPÄTANTIK-FRÜHBYZANTINISCHEN TONUNGUENTARIEN

*Ergün LAFLI**

EINFÜHRUNG

Im Jahr 2003 habe ich neben anderen mit einem neuen Projekt angefangen, in dem ich versuche die lokale Feinwarenprodukte in Pisidien zu untersuchen. Für diesen Zweck habe ich in den örtlichen Museen Dokumentationen zu den römischen lokalen Feinwaren angefangen. Die Hauptmuseen waren Yalvaç, Afyon, Side und Alanya. In diesem kurzen Bericht werde ich jedoch lediglich meine Ergebnisse aus dem Museum von Yalvaç präsentieren, wobei die Ergebnisse aus den anderen Museen an anderer Stelle dargestellt werden sollen.

SAGALASSISCHE ROTE GLANZTONWARE AUS ANTIOCHEIA IN PISIDIEN (Abb. 1-3)

In den türkischen Rettungsgrabungen in der antiken Ruinenstadt Antiocheia wurden bisher viele Fragmente, hauptsächlich, römisch-kaiserzeitlicher Keramik gefunden. In der Umgebung wurde bei illegalen Grabungen insbesondere Gräbern geltend-zahlreich komplett erhaltenes Material geborgen, das heute im lokalen archäologischen Museum von Yalvaç deponiert oder ausgestellt ist, nachdem dieses Material sichergestellt wurde, und nun mit einer von T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ausgestellten Genehmigung zur Zeit vom Autor bearbeitet wird. Bei den in Antiocheia ausgegrabenen Stücken handelt es sich meistens um grobe Ware, Vorratsgefäße sowie um feine Keramik (Abb. 1), die heute in einem Depothaus in der Siedlung untergebracht sind. Bezüglich Keramiksoriment und-

* Ergün LAFLI, M.A., T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tınaztepe Kampüsü, Kaynaklar Yerleşkesi, Buca, TR-35160, İzmir, TÜRKİYE E-Mail: <elaflı@yahoo.ca>.

Die Bearbeitung der römischen Keramik im Museum von Yalvaç wurde freundlicherweise im Jahre 2003 vom türkischen Kultur- und Tourismusministerium, Generaldirektorium für Denkmäler und Museen bewilligt (Genehmigung-Nr.: B.160.AMG.0.10.00.01/707.1./128). Ich bedanke mich ebenfalls bei Herrn Dr. Mehmet Taşlıalan, İzmir, dem ehemaligen Museumsdirektor von Yalvaç, für die Überlassung des Materials aus seinen Grabungen. Daneben gilt mein Dank Frau Dekanin Prof. Dr. Binnur Gürler, İzmir, für die Zeichnungen. Hier werden lediglich die Stücke vorgestellt, die bei den Grabungen in Antiocheia gefunden wurden. Sonstige Tonunguentarien aus hellenistischen und römisch-kaiserzeitlichen Perioden im Museum von Yalvaç wurden anderswo veröffentlicht: Laflı 2003a, b und c. Die Fußnoten wurden nach dem Harvard Reference System erstellt und Abkürzungen nach den Regeln des AJA erstellt.

Menge hat Antiocheia mit Seleukeia Sidera, einer anderen pisidischen Siedlung die ca. 60 km. südwestlich von Antiocheia liegt, offensichtliche Gemeinsamkeiten¹: In beiden Städten stellt die Sagalassian red-slipped ware² (Abb. 1-3) innerhalb der Feinkeramik den größten Anteil, wobei keine weiteren lokalen Feinkeramik-Variationen bisher identifiziert worden sind. Außer Feinkeramik wurden an beiden Grabungsstätten weitere sagalassische Tonprodukte, wie z. B. Küchenwaren³, Reliefkeramik (Abb. 2)⁴, auf der Scheibe getöpferte⁵ und aus Modellen gefertigte⁶ Tonöllampen (Abb. 3), Tongewichte (Abb. 4), Terrakotta-Figurinen (Abb. 5)⁷ und Baumaterialien (Ziegel, Antefix usw.) entdeckt. Die türkische Rettungsgrabung in Antiocheia hat bislang leider kein stratigraphisch-chronologisches Ergebnis geliefert, da die Grabung sich überwiegend auf die Bereiche Architektur und Restaurierung konzentriert hat. Zudem wurden Keramikfunde nicht systematisch gesammelt und stratigraphisch eingeordnet. Deshalb konnten von den vorhandenen Fundkontexten aus, über die Verwendungszwecke der jeweiligen Stücke (unter anderem spätantik-frühbyzantinische Tonunguentarien) keine Aussagen gemacht werden. Es muß an dieser Stelle trotzdem erwähnt werden, daß die Materialgruppen, die auf dem Augustus-Forum gefunden worden sind, dem Fundinventar aus den Grabungen im Rundgebäude auf der Südterrasse I von Seleukeia Sidera ähneln⁸. In diesem Zusammenhang ist es notwendig, zu erfragen, was das Motiv für den hier belegten sehr starken Keramik-Verbrauch in Antiocheia gewesen sein könnte. Auch in anderen pisidischen Städten, deren Keramikfunde noch nicht publiziert wurden (z. B. Kremna⁹, Adada), kann man von einem enormen Keramik-Verbrauch ausgehen. Die Verbreitungskarte beweist deutlich, daß der Keramikhandel in den Orten in der Nähe von Sagalassos intensiver war, als in den Küstenstädten wie z. B. Side, Perge¹⁰ oder in den kilikischen Siedlungen: Im westlichen Rauhen Kilikien z. B. wurden lediglich zwei sagalassische Scherben gefunden¹¹. Als wichtigste Ursache für diese einseitige Verbreitung kann man die Distanz annehmen; aber man weiß nicht, ob man für die spätantike Verbreitung das gleiche Motiv wie für die Kaiserzeit annehmen darf.

TONUNGUENTARIEN AUS ANTIOCHEIA IN PISIDIEN (Abb. 6-12)

In Antiocheia wurden bislang ca. 60 Stücke von spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien¹² gefunden. Davon werden in diesem Bericht 20 individuelle Beispiele vorgestellt, die ich im April 2001 im Museum von Yalvaç untersuchen durfte. Dort wur-

- 1 Zum pisidischen Antiocheia: Taşlıalan 2001; Mitchell/Waelkens 1998; sowie Belke/Mersich 1990: 185-6.
- 2 Zur Sagalassian red-slipped ware: (u. a.) Poblome 1999 (zur Besprechung dieses Buches: Laflı 2001b) und 1996.
- 3 Die Verbreitung sagalassischer Küchenware wurde bisher nicht berücksichtigt: Degeest 2000.
- 4 Dazu (aus seleukischer Sicht): Laflı 1999b und 2004b.
- 5 Dazu: Laflı 2004c.
- 6 Dazu: Poblome u. a. 2004.
- 7 Dazu: Talloen u. a. 2004; und Laflı 1998.
- 8 Zum Fundinventar aus den Grabungen im Rundgebäude an der Südterrasse von Seleukeia Sidera: Laflı 1998, 1999b und 2004b.
- 9 Da diese Stadt von J. İnönü ausgegraben wurde, habe ich bisher keine Angaben bezüglich der Keramikfunde aus Kremna erhalten. Das Material ist wahrscheinlich im Museum von Burdur deponiert. Auch St. Mitchell berichtet bei seinen Prospektionen nicht von Keramikfunden.
- 10 Die Verbreitung von sagalassischen Feinwaren und Lampen in Südkleinasien ist studienbedürftig. Insbesondere pisidische Städte erscheinen, von sagalassischen Keramikprodukten dominiert worden zu sein. In den Küstenstädten von Lykien und Pamphylien ist die Anzahl von sagalassischer Keramik sehr hoch; in mehreren Ortschaften in südlichen kleinasiatischen Landschaften wurde sagalassische Keramik gefunden: Laflı 2002a (mit Bibliographie); sowie Poblome 1996; und sagalassische Keramikprodukte in Perge: (u. a.) Çökay 2003: 141, Lampen nos. 6-7; sowie Atik 1995: Taf. 176-180; Abb. 75, Abb. 76, 395-397; und Taf. 16, 391, 393, 395-7. Auch in Amorium, deren Feinwaren von mir zur Zeit bearbeitet werden, erscheint Sagalassos eine starke Quelle für Importmaterialien zu sein. Deshalb habe ich meine Perspektive mit vier örtlichen Museen und ihre sagalassischen Bestände erweitert (Yalvaç, Afyon, Side und Alanya).
- 11 Laflı 2002a.
- 12 Generell zu diesen Typus: Hayes 1971; Lochner 2002; Lochner u. a. 2004; Baldoni 1999; sowie Laflı 2002b. Eisenmenger und Záh 1999 für eine terminologische Unterscheidung nach Hayes 1971, da diese wenig Übereinstimmungen mit früheren, etwa hellenistischen, Unguentariientypen aufweisen.

den sieben Mündungs- und Halsstücke sowie dreizehn Boden- und Körperwandstücke (davon sieben gestempelt, Abb. 6-12)¹³ registriert. Da die Stücke, wie oben erwähnt, nicht systematisch gesammelt und registriert worden sind, wissen wir nicht, wie groß die tatsächliche individuelle Anzahl der Tonunguentarien innerhalb des Keramikinventars gewesen sein könnte. Die Bedeutung dieser Fundgruppe ist trotzdem groß, da sie uns neben Sagalassos¹⁴ und Seleukeia Sidera¹⁵ eine weitere Möglichkeit für die Rekonstruktion unserer Erkenntnisse bezüglich spätantik-frühbyzantinischer Tonunguentarien in Pisidien, und im weiteren Sinne in ganz Kleinasien, bietet. Nach den Berichten des Grabungsleiters sind die Fundkontexte dieser Stücke bemerkenswert vielfältig: die meisten Stücke davon stammen aus den Grabungen vom Augustus-Forum im östlichen Stadtteil. Außerdem wurden ebenfalls am Tiberius-Forum sowie in der St. Paulus-Kirche im nordwestlichen Stadtteil weitere Funde geborgen. Somit kann man feststellen, daß die Tonunguentarien gleichzeitig in unterschiedlichen Gebäuden, d.h. sowohl in profanen, als auch in religiösen Fundkontexten auftauchen. Dennoch kennt man bislang kein einziges Fundstück aus einer spätantik-frühbyzantinischen Bestattung. Im Erhaltungszustand dieses Typus in Antiocheia zeigen sich Parallelitäten zu anderen Fundzentren (insbesondere zu Seleukeia Sidera und Sagalassos): Keine Stücke dieses Gefäßtypus sind in Antiocheia komplett erhalten geborgen worden; die sehr fragmentarischen Brüche stammen meistens aus dem gleichen Bereich, vom Hals oder Boden. Die Oberfläche der meisten Stücke ist bemerkenswert stark korrodiert.

Typologisch betrachtet weisen die Fundstücke aus Antiocheia einen hohen Verwandtschaftsgrad mit den Tonunguentarien aus Seleukeia Sidera auf, wobei die Fundstücke aus beiden Grabungsstätten zusätzlich noch individuelle Charakterzüge tragen. Zu den Fundstücken aus Sagalassos gibt es typologische Unterschiede hinsichtlich ihrer Ausmaße, da ihr Bauchumfang generell noch kleiner ist als die der sagalassischen Stücke, wobei wir hierbei bezüglich der Aussagefähigkeit die geringere Anzahl der Fundstücke in Antiocheia berücksichtigen müssen. Infolgedessen könnten sie ein geringeres Fassungsvermögen besessen haben als die sagalassischen Stücke. Die Länge der Tonunguentarien aus Antiocheia beträgt ähnliche Werte wie die der Fundstücke aus Sagalassos und Seleukeia Sidera. Eine weitere Ähnlichkeit besteht in der Dicke der Gefäßwand. Die Mündungsbreite der Fundstücke aus Antiocheia variiert zwischen ca. 3,1 bis 3,2 cm. Die meisten weisen einen spitz zulaufenden Boden auf und sind nicht standfähig. Bei allen Halsfragmenten fällt ausnahmslos zwischen Hals und Körper eine markante Rille auf. Ihre Oberfläche ist eher grob bearbeitet, wobei keine Drehlinie zu spüren ist, und ähnelt der Fertigungsart der Fundstücke aus Sagalassos und Seleukeia Sidera stark. Innerhalb der Gefäße findet man dagegen sehr markante Drehlinien.

Über den Ton konnten einige Ergebnisse durch Beobachtungen ohne instrumentelle Hilfe erzielt werden. Es wurde versucht, die Tongattungen und morphologische Gemeinsamkeiten auf verschiedene Weise zu betrachten und zu beschreiben. Bei den spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarienfunden aus Antiocheia handelt es sich um einen oft dunkelroten, sehr feinen, reinen und dichten Ton, fast ohne sichtbare Unreinheiten, der sich deutlich von Tonarten anderer Waren unterscheidet. Dabei ist hervorzuheben, daß diese Tonart bei spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Seleukeia Sidera ebenfalls nachzuweisen ist. Allerdings kann die Herkunft dieser einheitlichen Tongattung noch nicht bestimmt werden, die vielleicht eher auf eine entfernte Produktionsstätte deutet, was aber nur durch naturwissenschaftliche Analysen geklärt werden könnte.

Meistens zeigen die Hauptflächen eines Gefäßes eine einheitliche Farbe und keine großen Farbunterschiede. Manchmal tauchen jedoch verschiedene Oberflä-

13 In Seleukeia Sidera wurde eine unfertige/deformierte Scherbe mit verschmiertem Stempel gefunden, die vielleicht einen naheliegenden Produktionsort dieser Stücke nachweisen könnte.

14 Zu den spätantiken Tonunguentarien aus Sagalassos: Degeest 1993; Degeest 2000: 172-3, Abb. 222-3; Degeest u. a. 1999; und Kimpe u. a. 2003.

15 Zu den spätantiken Tonunguentarien aus Seleukeia Sidera: (u. a.) Laflı 2004a; und 2002b-d.

henfarben wegen des Brandunterschieds auf. Die meisten Mündungsstücke sind durchgehend mit einem meistens graubraunen bis dunkelbraunen (Munsell-Referenz 10YR 5/2-4/2) Überzug bedeckt. Manchmal tritt an der Außenseite der Unguentarien eine Engobe auf. Die meisten Mündungsstücke sind durchgehend mit einem meistens graubraunen bis dunkelbraunen (10YR 5/2-4/2) Überzug bedeckt, der aber nicht überall gleichmäßig aufgetragen ist.

Die sehr dunkle Farbe des Tons und die Form zeigen eindeutig, daß diese Stücke bei einer hohen Temperatur gebrannt wurden. Wegen der starken Brennart ist zwischen Ton- und Kernfarbe leicht zu differenzieren. In manchen Fällen war der Kern schwarz und die äußere Seite mit einer unregelmäßig verteilten, grau-braunen Fläche bedeckt.

Ein fast komplettes Fundstück (Inventar-Nummer 2447, Abb. 6), dessen Hals wie immer gebrochen ist und das 1991 am Tiberius-Forum (Tiberia platea) geborgen wurde, soll im folgenden exemplarisch und kurz vorgestellt werden: die erhaltene Höhe dieses Fundstückes beträgt 17,4 cm. Es trägt als Kernfarbe 2.5 YR 5/0 gray und als Oberflächenfarbe 10 R 5/6 oder 7.5 YR 6/6 reddish yellow, wobei man auf der Oberfläche in einigen Bereichen schwärzliche Flecken (7.5 YR 3/2-2/3 brownish-dark black) beobachten kann, die mit der starken Brennart zusammenhängen könnten. In diesem Fundstück wurden zahlreiche Steinfragmente als Magerung benutzt, die auf der Oberfläche leicht zu erkennen sind. Bei diesem Beispiel wurde auf den Fuß ein Monogramm gestempelt, dessen Größe um 1,2 cm. beträgt und das im folgenden detailliert vorgestellt wird.

Die gestempelten Stücke aus Antiocheia bestehen aus sieben Beispielen. Hier sind mindestens vier Gruppen von Monogrammen hinsichtlich ihrer Form festzustellen; keine von ihnen entspricht jedoch Stempeln aus dem pisidischen Seleukeia Sidera (Abb. 13-15). Die erste Gruppe besteht aus einem einzigen Beispiel, das einzigartigweise statt am Fuß auf dem Körper des Gefäßes gestempelt ist (Abb. 7). Dieses relativ große Beispiel besteht aus einem kreuzförmigen Monogramm, das in einem viereckigen Rahmen platziert ist¹⁶. Im Monogramm sind ein Kreuz sowie in den jeweiligen Spitzendungen des Kreuzes die Buchstaben Ω, H, Δ (bzw. A) und M zu erkennen. Ein identisches Monogramm wurde ebenfalls in Hierapolis gefunden¹⁷. Im weiten Sinne formal ähnliche Monogramme wurden in Knidos und Limyra entdeckt. In Saraçhane (Ausgrabung der St. Polyeuktos-Kirche in Istanbul) wurde diese Monogrammform zwischen 650-670 n. Chr. datiert¹⁸. Was die Reihenfolge der Buchstaben betrifft, ist zunächst nicht ersichtlich, welcher als Anfangsbuchstabe betrachtet werden sollte.

Die zweite Gruppe von Monogrammen wurde aus zwei übereinander liegenden Vierecken, die auf der Spitze stehen und von zwei Diagonalen eingerahmt werden, gestaltet, die in der unteren und oberen Seite offen gelassen sind (Abb. 8-9). Davon sind in Sagalassos zwei Varianten vorhanden: eine kreisförmige sowie eine rechteckige. Von dieser Form sind in Antiocheia gleich drei Stücke vorhanden, die nur kreisförmig eingerahmt sind. Ein Stempel dieser Gruppe war schwer beschädigt und von daher schwer lesbar. Es fällt auf, daß bei einigen Beispielen dieser Monogrammform aus Sagalassos das obere Rechteck nur zur Hälfte vorhanden ist¹⁹. Ein weiterer Unterschied ist, daß in Antiocheia die Diagonalen auf beiden Seiten offen sind, wogegen sie in Sagalassos zumindest auf einer Seite geschlossen sind. Bei den Beispielen aus Antiocheia fällt es schwer, die potentiellen Buchstaben überhaupt zu entziffern. Infolgedessen möchte der Autor diese drei Monogramme aus Antiocheia als Varianten der sagalassischen Form sog. monograms based on a square with diagonals and one open side identifizieren²⁰. Weiterhin wurde ein ähnlicher Stempel in Saraçhane entdeckt²¹.

16 Ein paralleles Beispiel in Sagalassos: Degeest u. a. 1999: 251.

17 Cottica 2000: 1010, Abb. 2, 31.

18 Hayes 1992: 203.

19 Degeest u. a. 1999: 260, Abb. 12.

20 Dazu: Degeest u. a. 1999: 251, 10-5.

21 Hayes 1992: 9, 91.

Zwei Stücke aus Iasos²² sowie eins aus Knidos²³ gehören hinsichtlich ihrer Typologie vermutlich noch in diese Gruppe.

Die sonstigen drei Stempel aus Antiocheia sind Sonderformen. Das erste Stück (Abb. 10) ist dreieckig gerahmt, dessen Seiten leicht verzogen sind und das zumindest sieben Buchstaben enthält. Die Buchstaben sind sehr gut erkennbar: Sie lassen sich interpretieren als A, X, E, Δ, P, K und ein Viereck (?). Ein identischer Stempel wurde in einem Martyrion im phrygischen Hierapolis gefunden²⁴. In Saraçhane wurde ebenfalls ein dreieckiger Stempel entdeckt. Er ist aber schwer zu bestimmen, und somit auch schwer zu sagen, ob dieses Fundstück unserem Beispiel entspricht²⁵. Bisher wurde in Pisidien weder in Seleukeia Sidera noch in Sagalassos eine dreieckige Monogrammform registriert. Die zweite Sonderform hat bislang keine andere Entsprechung (Abb. 11). Es ist ebenfalls kreisförmig gerahmt, in dem drei Buchstaben leicht erkennbar sind: E, A und O. Das letzte Beispiel (Abb. 12) ist ebenfalls kreisförmig, dessen Buchstaben weitestgehend unleserlich sind. Lediglich ein A ist trotzdem erkennbar. Im weitesten typologischen Sinne ähnelt dieses Monogramm der oben dargestellten zweiten Form aus Antiocheia.

Im Allgemeinen kann man bei den antiocheischen Monogrammen keine komplette Ähnlichkeit mit anderen Fundstellen feststellen. Diese Stempel könnten als Varianten interpretiert werden. Deshalb sind die folgenden Fragen von Bedeutung: Wie sind diese kleinen Variationsunterschiede zwischen den Stempeln zu interpretieren und wie muss man die Verbreitung von ähnlichen bzw. gleichen Stempeln bewerten? Darüber hinaus ist zu erwähnen, daß kein einziges antiocheisches Monogramm einem Exemplar aus Seleukeia Sidera entspricht. Der Grund dafür bleibt unklar.

Es war kaum möglich, diese Unguentarienfundstücke stratigraphisch zu ordnen. Deshalb konnte auf der Grundlage des antiocheischen Materials keine Hypothese in Richtung einer genauen Datierung geschaffen werden. Auch können wir aus diesem Material keinen Hinweis auf die ursprüngliche Verwendung gewinnen. Für weitere Hinweise über den eigentlichen Zweck (ob die antiocheischen Fundstücke genau wie die sagalassischen pflanzliche Ölrreste enthalten) oder Herstellungsortfragen brauchen wir für endgültige Resultate naturwissenschaftliche Untersuchungen.

In diesem Zusammenhang möchten wir die antiocheischen Fundstücke aus den obengenannten Gründen für eine sehr homogene und individuelle Gruppe halten. Obwohl formal zwischen Antiocheia und anderen pisidischen Fundorten sehr viel Gleichartigkeit zu beobachten ist, reflektieren die antiocheischen Stücke eine eigenständige formale Gruppe, die vielleicht einem einzigen Zeitraum zugehörig ist.

VORLÄUFIGE ERGEBNISSE BEZÜGLICH DER TONUNGUENTARIEN AUS ANTIOCHEIA IN PISIDIEN

Die oben dargestellten Fundstücke reflektieren eine Fundmenge exemplarisch. Aus den vorhandenen Beispielen aus den Grabungen kann man trotzdem ableiten, daß der spätantik-frühbyzantinische Tonunguentariientypus in Pisidien lediglich in einer einzigen typologischen und homogenen Einheit repräsentiert ist. Mit diesen Fundstücken ist es nicht möglich gewesen, hierbei eine Chronologie der spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien herzustellen, da sie nicht archäologisch-systematisch registrierten Fundkontexten entstammen und allein keine präzisen Datierungshinweise aufweisen. Nur durch einen typologischen Vergleich könnte man diese Fundstücke in eine relative Chronologie einordnen: Wegen ihrer Einheitlichkeit mit sagalassischen To-

22 Baldoni/Franco 1995: Abb. 6, 17.

23 Eisenmenger/Zäh 1999: Taf. 1, 25.

24 Cottica 2000: 1010, Abb. 2, 33.

25 Hayes 1992: Taf. 17, 38.

nunguentarien, welche sehr gut datiert worden sind, möchte ich weitere Beispiele aus Pisidien chronologisch parallel den Fundstücken aus Sagalassos zuordnen.

Nach V. R. Anderson-Stojanovic sollen bei systematischen Studien zur frühen Unguentariumformen die regionalen Charakteristika mitberücksichtigt werden²⁶. Wie es oben dargestellt ist, sind bei pisidischen spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Antiocheia, Sagalassos, Seleukeia Sidera und Amorium²⁷ einige starke formale Gemeinsamkeiten, vor allem im Bereich der Typologie, festzustellen. Damit könnte man unterstellen, daß bei den spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien generell mehrere regionale Gruppen existieren könnten, deren Entstehungsmuster nicht leicht zu interpretieren ist. Aber daß einige Monogrammfunde außerhalb des pisidischen Raums mit den Monogrammen aus den pisidischen Städten identisch sind, ist eine bemerkenswerte, und unserer Annahme nach, eine der regionalen Differenzierung widersprechende Tatsache. Damit kann eine „regionale“ Produktionsgruppe zumindest im Bereich von Monogrammen nicht nachgewiesen werden. Vor allem wurde eine Uneinheitlichkeit der Monogramme mit den Fundstücken aus Seleukeia Sidera und Antiocheia nachgewiesen, die sich untereinander sehr stark differenzieren. Dennoch läßt sich mit den ganzen bisherigen Fundstücken generell eine unabhängige und marktdominierende Hauptgruppe feststellen, für welche die weitverbreiteten Monogramme als Evidenz herangezogen werden können. Meinem Eindruck nach hat es wahrscheinlich einige Hauptproduktionszentren dieser Flaschen gegeben, die von kleineren Werkstätten nachgeahmt wurden. Bei der Frage nach der regionalen Einheit und den Verbreitungsprinzipien sollen Phänomene wie Verbreitungswege und -formen mitberücksichtigt werden²⁸. Obwohl mit diesem Beitrag, in dem für diese Fragen keine Lösungsmöglichkeiten angeboten werden konnten, sind dennoch zumindest unsere Erkenntnisse durch diese bisher unbekannten sieben Monogramme erweitert worden.

Neben der typologischen Einheit existiert im pisidischen Raum eine Vielfalt von Fundkontexten: In Antiocheia und Seleukeia Sidera sowie an zwei weiteren Grabungsstätten wurden die Tonunguentarien in sehr verschiedenen Fundkontexten geborgen. Um einen besseren Überblick bezüglich der Funktion dieser Flaschen zu erhalten, müßte man auf die Frage nach Fundkontexten sowie nach den Monogrammen noch detaillierter eingehen.

Die typologische Einheitlichkeit der spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Pisidien möchten wir mit dem plötzlichen Verschwinden dieses Typus in der Mitte des 7. Jh. n. Chr. in Verbindung bringen, was ebenfalls in Kilikien der Fall gewesen ist²⁹. Damit könnte man annehmen, daß es ab Mitte des 7. Jh. eine allgemeine Veränderung der alltäglichen Materialkultur gegeben hat und zahlreiche „klassische“ Materialsorten ihre Beliebtheit verloren haben, deren Ursache in dem grundlegenden historischen Umbruch im östlichen Mittelmeergebiet mit dem Auftreten der Araber zu suchen ist. Dagegen existieren jedoch Stücke aus Saraçhane³⁰ und Perge³¹ aus den Schichten des 8./9. Jh., mit denen man einen generellen Einbruch dieses Typus während der Mitte des 7. Jh. im ganzen kleinasiatischen Raum jedoch nicht ausschließen kann³². Die Tatsache, daß die Form um die Wende zum 8. Jh. n. Chr. zu erstarren scheint, und daß das weitgehende Fehlen des Gefäßtypus in Befunden der zweiten Hälfte des 7. Jhs. n. Chr. (ausgenommen zwei Fundplätze) bestätigt zu sein scheint, legt den Schluß nahe, daß der Typus im 7.-8. Jh. n. Chr. ausläuft.

Die spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien bieten neue Perspektiven für unsere Erkenntnisse der frühbyzantinischen Materialkultur in Kleinasien. Neben di-

26 Anderson-Stojanovic 1987: 105.

27 Dazu: Laflı 2005.

28 Dazu: Laflı 2004d; Lochner 2004; sowie Baldoni 1999.

29 Laflı 2004d.

30 Hayes 1992: 8.

31 Atik 1995: 181, Anm. 478.

32 Laflı 2004d.

esen Objekten sind auch andere Tonbehälter, z. B. Ampullae oder Oinophoroi, noch detaillierter und paralleler zu erforschen.

KATALOG UND ABBILDUNGSVERZEICHNIS DER KERAMIK AUS ANTIOCHEIA IN PISIDIEN

- Abb. 1:** Ohne Inv.-Nr.; aus den Stadtgrabungen; aus dem Bauschutt; Bodenfragment einer sagalassischen Feinware-Schale mit eingestempelter Rosette aus acht herzförmigen Blättern in der Mitte. 2. Jh. n. Chr. (Zeichnerin: Binnur Gürler).
- Abb. 2:** Ohne Inv.-Nr.; aus den Stadtgrabungen; aus dem Bauschutt; Körperfragment einer reliefierten sagalassischen Oinophoros mit floralen und geometrischen Ornamenten. 4. Jh. n. Chr. (Zeichnerin: Binnur Gürler).
- Abb. 3:** Ohne Inv.-Nr.; aus den Stadtgrabungen; aus dem Bauschutt; sagalassische, aus Modeln gefertigte Öllampe. Schnauze, Boden und Teile des Diskus fehlen. Ovaler Lampenkörper. Ein einfacher Adler dekoriert den Diskus, der zwei Füllöcher aufweist. Zwei Punktereihen rahmen den Diskus ein. Überzug rot. Ringhenkel. 3. Jh. n. Chr. (Zeichnerin: Binnur Gürler).
- Abb. 4:** Ohne Inv.-Nr.; aus den Stadtgrabungen; aus dem Bauschutt; eine runde Tongewicht mit Buchstabe „E“. Ansonsten verzierungs- und bemalungslos. 2.-3. Jh. n. Chr. (Zeichnerin: Binnur Gürler).
- Abb. 5:** Ohne Inv.-Nr.; aus den Stadtgrabungen; aus dem Bauschutt; sagalassische Terrakotta-Figur in Form eines Tieres (Pferd, Hund?). Religiöse Nutzung. Verzierungs- und bemalungslos. 2.-3. Jh. n. Chr. (Zeichnerin: Binnur Gürler).
- Abb. 6:** Inv.-Nr.: 2447; vom Tiberius-Forum; aus dem Bauschutt; andere spätantik-frühbyzantinische Tonunguentarien und Dachziegel sowie eine große Menge von Tonobjektarten als Beifunde. Erh. Höhe: 17,5 cm.; max. Breite: 4,2 cm.; max. Wandstärke: 0,2 cm.; Boden: ca. 1,1 cm. Mündung und oberer Teil des Halses fehlen; Boden (frisch!) abgebrochen, restauriert; auf der Oberfläche fehlt ein Stück, frischer Abbruch. Feine, poröse und harte Tonqualität; keine Einschlüsse sichtbar; ein schwacher (wegen des Brandes) schwärzlicher (7.5 YR 3/2-2/3 brownish-dark black) Überzug; starke Kalkstein-Magerung auf dem Gefäßkörper erkennbar; zweitklassige Manufaktur; extrem dicht. 2.5 YR 5/0 gray Kern, und 10 R 5/6 bis 7,5 YR 6/6 reddish yellow Oberfläche. Tongrundig; glänzend; geglättet; schwärzlicher Überzug. Extrem dicht. Im Kern und auf der Oberfläche sehr hart gebrannt. Schlank, spindelförmig, spitzbödiger und nicht standfähig; durch eine markante Rille mit dem Körper verbundener röhrenförmiger Hals; sehr schmale Schulter, schlanker Bauch; vom Bauch bis in den Boden senkrecht fallende Gefäßkante; kleine Fassungsvermögen; im Gefäß markante Drehlinien; gestempelt. Stempel-Dia. max. 1,5 cm.; kreisförmig; ca. 3 cm. vor dem Boden gestempelt; gehört zu den Sonderformen; kreisförmig, die Buchstaben sind weitestgehend unleserlich. Lediglich ist ein A erkennbar. Im weitesten typologischen Sinne ähnelt dieses Monogramm den Abb. 8-9 aus Antiocheia in Pisidien.
- Bedeutsame Parallelen: aus Sagalassos: Degeest u. a. 1999: 259, Taf. 1-2; Degeest 1993: 189, Abb. 5. Nach typologischem Vergleich 6.-7. Jh. n. Chr. (?) (Zeichner: Ergün Laflı).
- Abb. 7:** Ohne Inv.-Nr.; aus den Stadtgrabungen; aus dem Bauschutt; nur ein Teil einer dünnen Gefäßkörperwand; Monogramm 1,7x1,8 cm.; auf dem Körper des Gefäßes gestempelt; kreuzförmiges Monogramm, das in einem viereckigen Rahmen platziert ist. Im Monogramm sind ein Kreuz sowie in den jeweiligen Spitzenendungen des Kreuzes die Buchstaben Ω, H, Δ (bzw. A) und M zu erkennen. Aus Sagalassos: Degeest u. a. 1999: 251. Ein identisches Monogramm wurde ebenfalls in Hierapolis gefunden: Cottica 2000: 1010, Abb. 2, 31. Im weiten Sinne formal ähnliche Monogramme wurden in Knidos und Limyra entdeckt. Diese Monogrammform wurde in Saraçhane zwischen 650-670 n. Chr. datiert³³. (Zeichner: Ergün Laflı).
- Abb. 8-9:** Ohne Inv.-Nr.; aus den Stadtgrabungen; aus dem Bauschutt; nur Spitzboden; Monogramm max. 1,5 cm. Dia.; kreisförmig gerahmt; es besteht aus zwei Vierecken, die auf

33 Hayes 1992: 203.

der Spitze stehen und von zwei Diagonalen eingerahmt sind, in der unteren und oberen Seite offen gelassen sind. (Zeichner: Ergün Laflı).

Abb. 10: Ohne Inv.-Nr.; aus den Stadtgrabungen; aus dem Bauschutt; nur Spitzboden; Monogramm max. 1,1 cm. Dia.; Sonderform; dreieckig gerahmt, dessen Seiten leicht verzogen sind, und das zumindest sieben Buchstaben enthält. Die Buchstaben sind sehr gut erkennbar: sie lassen sich interpretieren als A, X, E, Δ, P, K und ein Viereck (?). Ein identischer Stempel wurde im Martyrion im phrygischen Hierapolis gefunden³⁴. In Sarachane wurde ebenfalls ein dreieckiger Stempel entdeckt; es ist aber schwer zu bestimmen, ob dieses Fundstück unserem Beispiel entspricht³⁵. Bisher wurde weder in Pisidien in Seleukeia Sidera noch in Sagalassos eine dreieckige Monogrammform registriert. (Zeichner: Ergün Laflı).

Abb. 11: Ohne Inv.-Nr.; aus den Stadtgrabungen; aus dem Bauschutt; nur Spitzboden; Monogramm max. 1,4 cm; Sonderform; es hat bislang keine andere Entsprechung; kreisförmig gerahmt, in dem drei Buchstaben leicht erkennbar sind: E, A und O. (Zeichner: Ergün Laflı).

Abb. 12: Ohne Inv.-Nr.; aus den Stadtgrabungen; aus dem Bauschutt; nur Spitzboden; Monogramme max. 1,4 cm Dia.; kreisförmig gerahmt; es besteht aus zwei Vierecken, die auf der Spitze stehen und von zwei Diagonalen eingerahmt sind, in der unteren und oberen Seite offen gelassen sind. Schwer beschädigt, und von daher schlecht lesbar. (Zeichner: Ergün Laflı).

Abb. 13-15: Drei Monogramme auf spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Seleukeia Sidera zum Vergleich. (Zeichner: Ergün Laflı).

LITERATURVERZEICHNIS

- ANDERSON-STOJANOVIC 1987, V.R. ANDERSON-STOJANOVIC, "The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria," *AJA* 91 (1987), 105-22.
- ATİK 1995, N. ATİK, *Die Keramik aus den Südthermen von Perge*, Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul, Istanbul, *Mitteilungen*, Beiheft 40, Tübingen 1995.
- BALDONI 1999, D. BALDONI, "Unguentaria tardo-antichi da lasos: addendum," *Quaderni friulani di archeologia* 9 (1999), 131-7.
- BALDONI und FRANCO 1995, D. BALDONI und C. FRANCO, "Unguentaria tardo-antichi da lasos", *RArch* 19 (1995), 121-8.
- COTTICA 1998, D. COTTICA, "Ceramiche bizantine dipinte ed unguentari tardo antichi dalla 'Casa dei Capitelli Ionici' a Hierapolis," *RArch* 22 (1998), 81-90.
- COTTICA 2000, D. COTTICA, "Unguentari tardo antichi dal Martyrion di Hierapolis, Turchia," *MEFRA* 112/2 (2000), 999-1021.
- ÇOKAY 2003, S. ÇOKAY, "Die Tonlampen," in H. Abbasoğlu und W. Martini (Hrsg.), *Die Akropolis von Perge. Band 1: Survey und Sondagen 1994-1997*, Mainz am Rhein 2003, 139-43.
- DEGEEST 1993, R. DEGEEST, "Some Late Roman Unguentaria in Sagalassos," in M. Waelkens und J. Poblome (Hrsg.), *Sagalassos II. Report on the Third Excavation Campaign of 1992*, Leuven 1993, 183-90.
- DEGEEST 2000, R. DEGEEST, *The Common Wares of Sagalassos*. M. Waelkens (Hrsg.), *Studies in Eastern Mediterranean Archaeology* 3, Turnhout 2000.
- DEGEEST U. A. 1999, R. DEGEEST, R. OTTENBURGS, H. KUČA, W. VIAENE, P. DEGRYSE, UND M. WAELEKENS, "The Late Roman Unguentaria of Sagalassos," *BABesch* 74 (1999), 247-62.

³⁴ Cottica 2000: Abb. 2, 33.

³⁵ Hayes 1992: Abb. 17, 38.

- EISENMENGER-ZÄH 1999, U. EISENMENGER-A. ZÄH, "Ampullae tardoantiche dell'Asia Minore. Nuovi esempi da Cnido e Limyra," *Quaderni friulani di archeologia* 9 (1999), 113-30.
- HAYES 1971, J.W. HAYES, "A New Type of Early Christian Ampulla," *BSA* 66 (1971), 243-8.
- HAYES 1992, J.W. HAYES, *Excavations at Saraçhane in Istanbul 2. The Pottery*, Princeton, NJ 1992.
- KIMPE U. A. 2003, K. KIMPE, C. DRYBOOMS, P.A. JACOBS, UND M. WAELEKENS, "Use of Gas Chromatography-Mass Spectrometry and Liquid Chromatography Atmospheric Pressure Chemical Ionization Mass Spectrometry in Functional Analysis of Different Ceramics of Sagalassos, Southwest Turkey," in S. di Pierro, V. Serneels, and M. Maggetti (eds.), *Proceedings of the 6th European Meeting on Ancient Ceramics (EMAC), Ceramic in the Society, Fribourg (Switzerland)*, 3-6 October 2001, Fribourg 2003.
- LAFLI 1998, E. LAFLI, "Les figurines romaines en terre cuite de Seleucia Sidera en Pisidie (Turquie)," *Orient-Express. Notes et nouvelles d'archéologie orientale* 1998/3 (décembre), 73-8.
- LAFLI 1999a, E. LAFLI, "Sagalassos Red Slip Ware aus Seleukeia Sidera. Ein Beispiel der Verbreitung der sagalassischen Keramik im römischen Pisidien," *Forum Archaeologiae. Zeitschrift für klassische Archäologie*, Ausgabe 10/III/1999, (Internet) <<http://mailbox.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0399/10sidera.htm>>.
- LAFLI 1999b, E. LAFLI, "Sagalassos Roman Relief Wares from Seleukeia Sidera in Pisidia (Turkey)," in R.F. Docter and E.M. Moormann (Hrsg.), *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam, July 12-17, 1998. Classical Archaeology towards the Third Millennium: Reflexions and Perspectives*. H.A.G. Brijder (Hrsg.), Allard Pierson Series, Volume 12-Studies in Ancient Civilization, Amsterdam 1999, 227-9.
- LAFLI 2000, E. LAFLI, "Sagalassos Table and Common Wares from Seleukeia Sidera in Pisidia (southwestern Turkey)-A Preliminary Report," *Rei Cretariae Romanae Favtorvm, Acta* 36 (2000), 43-7.
- LAFLI 2001a, E. Lafl, "Seleukeia in Pisidia during the Hellenistic Period," *Orbis Terrarum* 7 (2001) 55-98.
- LAFLI 2001b, E. LAFLI, "Jeroen Poblome, Sagalassos Red Slip Ware. Typology and Chronology. Turnhout: Brepols&Publishers 1999. 500 S. 88 Abb., 85 Graphiks, 18 Tafel. [Studies in Eastern Mediterranean Archaeology II, Sagalassos Archaeological Research Project, Katholieke Universiteit Leuven]," *ByzZeit* 94 (2001) Heft 2, 753-5.
- LAFLI 2002a, E. LAFLI, "Regional Distribution of Local Roman Pottery through the Sea: A Case Study-Sagalassos Red Slip Ware from Cilicia," in M. Georgiadis und G.M. Muskett (Hrsg.), *The Seas of Antiquity. Proceedings of the Liverpool Interdisciplinary Seminars in Antiquity. 20 May 2000*, Liverpool 2002, 49-59.
- LAFLI 2002b, E. LAFLI, "A Brief Note about the Studies of Late Antique-Early Byzantine Terracotta Unguentaria from Cilicia and Pisidia (southwestern Turkey)," *Orient Express. Notes et nouvelles d'archéologie orientale* 2002/1, 21-25.
- LAFLI 2002c, E. LAFLI, "Erweiterung unserer Erkenntnisse zu Terrakotta-Unguentaria durch regionale Studien: Zu den Studien eines antiken und spätantiken Gefäßtypus in Kilikien und Pisidien in der Südtürkei," *Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité* 15 (June 2002), 14-8.
- LAFLI 2002d, E. LAFLI, "Güney Anadolu Müzeleri Antik Dönem Seramikleri. 2001 Çalışma Raporu-İlk Sonuçlar," *Arkeoloji ve Sanat* 24/108 (2002), 33-44.
- LAFLI 2003a, E. LAFLI, "Zu hellenistischen Tonunguentarien aus Pisidien (Südwesttürkei). Einige vorläufige Überlegungen," in B. Schmaltz und M. Söldner (Hrsg.), *Griechische Keramik im kulturellen Kontext. Akten des Internationalen Vasen-Symposiums in Kiel vom 24. bis 28.9.2001 veranstaltet durch das Archäologische Institut der Christian-Albrecht-Universität zu Kiel*, Münster 2003, 262-7.

- LAFLI 2003b, E. LAFLI, "Unguentari romani d'argilla dalla Pisidia (Turchia occidentale)," *Quaderni friulani di archeologia* 13 (2003), 235-52.
- LAFLI 2003c, E. LAFLI, *Studien zur hellenistischen, römisch-kaiserzeitlichen und spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Kilikien und Pisidien (Südtürkei)*, (Online Diss. am Archäologisches Institut der Universität zu Köln) Köln am Rhein 2003, <<http://kups.ub.uni-koeln.de/volltexte/2003/687/pdf/11w1440.pdf>>.
- LAFLI 2004a, E. LAFLI, "Spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Seleukeia Sidera in Pisidien (Südwesttürkei)," in *Proceedings of the First International Conference on Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry (Barcelona, 14-16 March 2002)/1r congrés international sobre ceràmiques comunes, de cuina i àmfores de l'Antiguitat tardana a la Mediterrània: Arqueologia i arqueometria (Barcelona, 14-16 de Mars de 2002)*, British Archaeological Reports, International Series, Oxford 2004, im Druck.
- LAFLI 2004b, E. LAFLI, "Dionysiac Scenes on Sagalassian Oinophoroi from Seleuceia Sidera in Pisidia (Southwestern Turkey)," in S. Bell und G. Davies (Hrsg.), *Games and Festivals in Classical Antiquity. Proceedings of the Conference held in Edinburgh 10-12 July 2000*, British Archaeological Reports, International Series 1220, Oxford 2004, 125-35.
- LAFLI 2004c, E. LAFLI, "Vorläufiger Bericht über die römisch-kaiserzeitlichen und spätantiken Tonöllampen aus Seleukeia Sidera in Pisidien (Südwesttürkei)," in I. Thuesen (Hrsg.), *Proceedings of the Second International Congress on the Archaeology of the Near East. Copenhagen 2000, Vol. I*, Winona Lake, I.N. 2004, 765-777.
- LAFLI 2004d, E. LAFLI, "Zu spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Kleinasien: Neue Erkenntnisse aus Pisidien und Kilikien (Südtürkei)," *Mitteilungen zur spätantiken Archäologie und byzantinischen Kunstgeschichte* 4 (2004), im Druck.
- LAFLI 2005, E. LAFLI, "Terracotta Unguentaria. Seasons 1988-2004," in Chr.S. Lightfoot u. a. (Hrsg.), *Amorium III. Finds Reports*, Amorium Monograph Series Third in a Series of Reports on Excavations in the Byzantine City of Amorium (Anatolia, Turkey)/British Archaeological Reports, International Series, Oxford, im Druck.
- LOCHNER 2002, S. LOCHNER, "Late Roman Unguentaria". *Eine Studie zur frühbyzantinischen Keramik anhand des Fundmaterials in Ephesos*, Wien 2002 (unpubliz. Diplomarbeit, Archäologisches Institut der Universität Wien).
- LOCHNER U. A. 2004, S. LOCHNER, R. SAUER, und R. LINKE, "Late Roman Unguentaria? A Contribution to Early Byzantine Wares from the View of Ephesus," in *Proceedings of the First International Conference on Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry (Barcelona, 14-16 March 2002)/1r congrés international sobre ceràmiques comunes, de cuina i àmfores de l'Antiguitat tardana a la Mediterrània: Arqueologia i arqueometria (Barcelona, 14-16 de Març de 2002)*, British Archaeological Reports, International Series, Oxford 2004, im Druck.
- POBLOME 1996, J. POBLOME, „Production and Distribution of Sagalassos Red Slip Ware. A Dialogue with the Roman Economy," in M. Herfort-Koch, U. Mandel und U. Schödler (Hrsg.) *Hellenistische und kaiserzeitliche Keramik des Östlichen Mittelmeergebietes. Kolloquium Frankfurt 24.-25. April 1995*, Frankfurt am Main, 75-103.
- POBLOME 1999, J. POBLOME, *Sagalassos Red Slip Ware. Typology and Chronology*. M. Waelkens (Hrsg.), *Studies in Eastern Mediterranean Archaeology* 2, Turnhout 2000.
- POBLOME U. A. 2004, J. POBLOME, O. BOUNEGRU und M. WAELEKENS, „The Mould-made Oil Lamps from Sagalassos," in M. Waelkens und J. Poblome (Hrsg.), *Sagalassos VI. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1998, 1999 and 2000*, *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 14, Leuven 2004.
- TALLOEN U. A. 2004, P. TALLOEN, J. POBLOME und M. WAELEKENS, „Terracotta Figurines at Sagalassos," in M. Waelkens und J. Poblome (Hrsg.), *Sagalassos VI. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1998, 1999 and 2000*, *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 14, Leuven 2004.

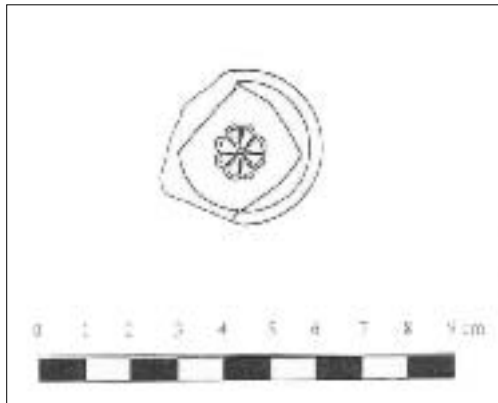

Abb. 1: Tonscherben aus Antiocheia in Pisidien (Zeichnerin: Binnur Gürler)

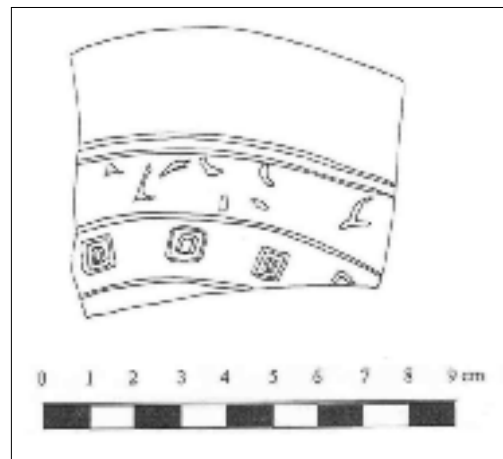

Abb. 2: Tonscherben aus Antiocheia in Pisidien (Zeichnerin: Binnur Gürler)

Abb. 3: Tonscherben aus Antiocheia in Pisidien (Zeichnerin: Binnur Gürler)

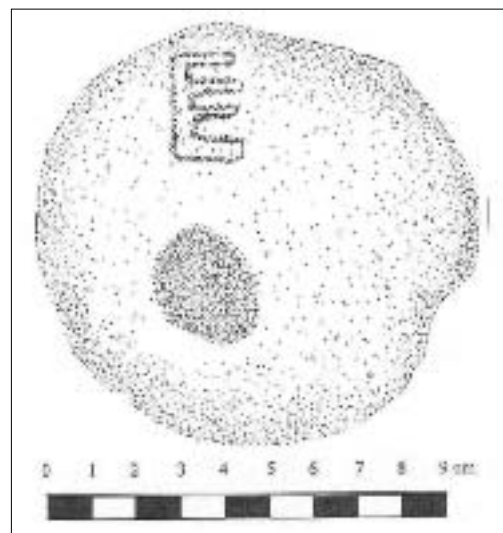

Abb. 4: Tonscherben aus Antiocheia in Pisidien (Zeichnerin: Binnur Gürler)

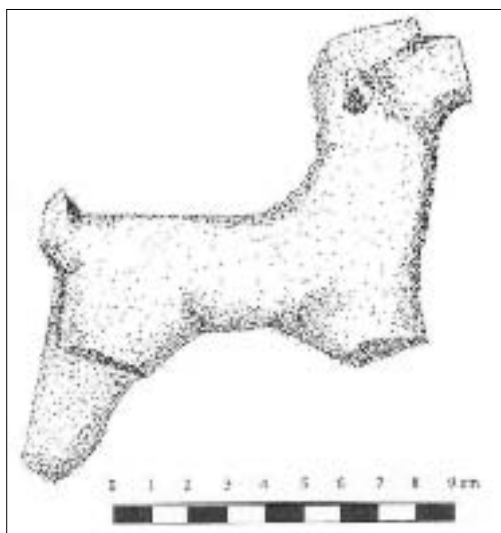

Abb. 5: Eine sagalassische Terrakotta-Figur in Form eines Tieres (Pferd, Hund?) aus Antiocheia in Pisidien; 2.-3. Jh. n. Chr. (Zeichnerin: Binnur Gürler)

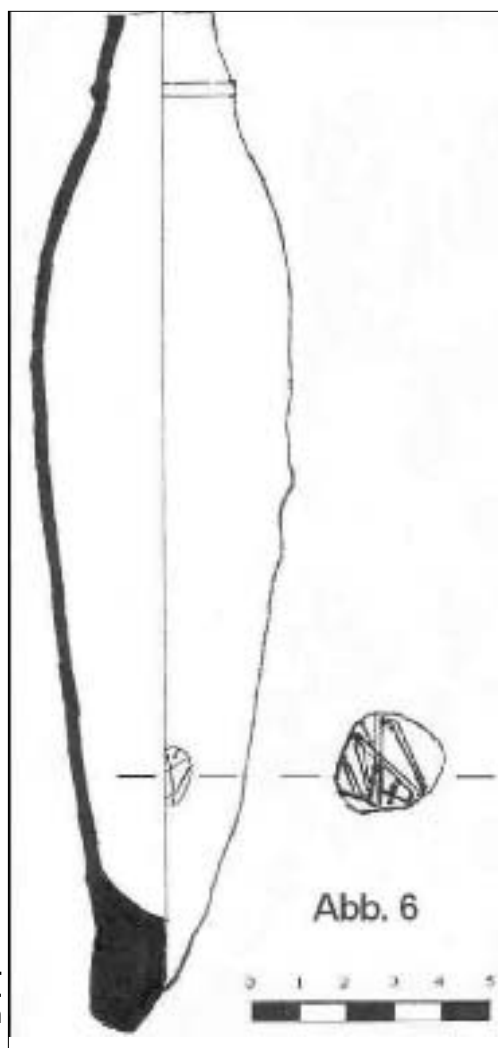

Abb. 6: Eine spätantik-frühbyzantinische Tönunguentarium aus Antiocheia in Pisidien; Inv.-Nr: 2447 (Zeichner: Ergün Laflı)

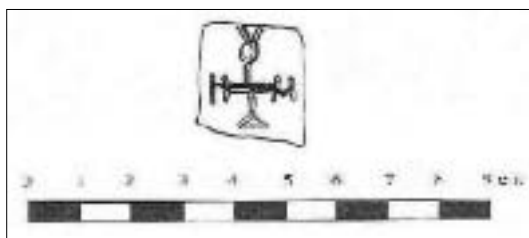

Abb. 7: Monogramme auf spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Antiocheia in Pisidien (Zeichner: Ergün Lafli)

Abb. 8: Monogramme auf spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Antiocheia in Pisidien (Zeichner: Ergün Lafli)

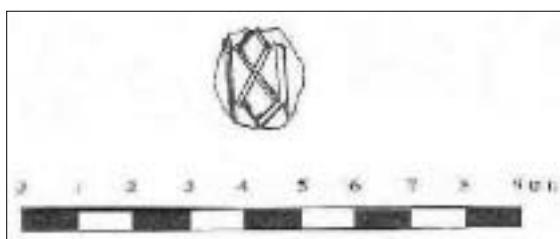

Abb. 9: Monogramme auf spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Antiocheia in Pisidien (Zeichner: Ergün Lafli)

Abb. 10: Monogramme auf spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Antiocheia in Pisidien (Zeichner: Ergün Lafli)

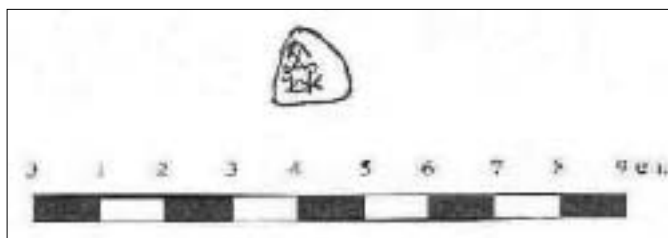

Abb. 11: Monogramme auf spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Antiocheia in Pisidien (Zeichner: Ergün Lafli)

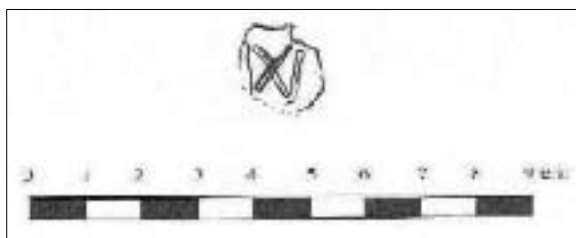

Abb. 12: Monogramme auf spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Antiocheia in Pisidien (Zeichner: Ergün Lafli)

Abb. 13: Drei Monogramme auf spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Seleukeia Sidera zum Vergleich (Zeichner: Ergün Lafli)

Abb. 14: Drei Monogramme auf spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Seleukeia Sidera zum Vergleich (Zeichner: Ergün Lafli)

Abb. 15: Drei Monogramme auf spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Seleukeia Sidera zum Vergleich (Zeichner: Ergün Lafli)

2003 YILI ERZİNCAN, ERZURUM, KARS VE İĞDIR İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Alpaslan CEYLAN*

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın B.16.0.AMG.0.10.00.02./713.1 sayı ve 22.09.2003 tarihli izinleri ile 1-16 Aralık 2003 tarihleri arasında Erzurum İli Merkez, Pasinler, Narman ve Hınıs ilçeleri, İğdir İli Merkez, Karakoyunlu ve Tuzluca ilçeleri, Kars İli Merkez, Sarıkamış, Selim ilçeleri ile Erzincan İli'nin Kemah İlçesi'nde yürütülmüştür.

Başkanlığım altında yürütülen çalışmalara, Dr. Akın Bingöl, Araş. Gör. Yunus Berkli, Araş. Gör. Veli Ünsal, yüksek lisans öğrencisi Yasin Topaloğlu ve lisans öğrencilerinden Yavuz Günaştıl ve Taner Çolak katılmıştır. Bakanlık temsilciliği görevini Erzurum Müzesi arkeologlarından Birol Güngör yürütmüştür. Özverili çalışmalarından dolayı meslektaşlarıma teşekkür ederim.

Yüzey araştırmalarına katkı sağlayan Atatürk Üniversitesi Araştırma Fonu¹ ile maddî ve manevî desteklerini bizlerden esirgemeyen Yavuz Kılıç beyefendiye, İğdir Meslek Yüksekokulu öğretim görevlilerinden Aslantürk Akyıldız'a, Sanat Tarihçisi Uzman Hasan Buyruk'a ve Coğrafyacı Oğuz Şimşek'e, Erzurum Müzesi'nden Davut Kaya'ya, Kemah Mal Müdürü Erdoğan Başkan'a, Kemah, Doğanbeyli, ve Pasinler jandarma komutanlığına teşekkür etmeyi bir borç bilirim².

2003 Yılında Erzincan Bölgesinde Belirlenen Yerleşmeler

Kemah bölgesine, 2003 yılı çalışmaları ile birlikte başlamış bulunmaktayız. Bölge ile ilgili bilgilerimiz Hitit Kralı III. Tuthalya (M.Ö.1410-M.Ö.1390) dönemine dayanmaktadır. Hitit Döneminde Kemah'a "Kummaha" adının verildiğini bilmekteyiz³. Hitit Döneminden günümüze kadar bölgenin aralıksız yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Buna karşın bölge ile ilgili araziye dayanan bilimsel çalışmalar yetersiz kalmıştır.

Erzincan-Kemah bölgesinde yapmış olduğumuz yüzey araştırmasında tespit edilen merkezler şunlardır.

* Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Erzurum/TÜRKİYE +90 442 231 36 38 ceylanerzurum@hotmail.com

1 Proje No:1998/71.

2 Yüzey araştırmaları sırasında gösterdikleri anlayış ve sağladıkları katkılardan dolayı Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Yaşar Sütbeyaz'a, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ümit Demir'e, Tarih Bölümü Başkanı Prof. Dr. Enver Konukçu'ya, Erzurum Valisi Sayın Mustafa Malay'a, Erzincan Valisi Sayın R. Arslan Öztürk'e, Kars Valisi Sayın Nevzat Turhan'a, İğdir Valisi Sayın Musa Küçük Kurt'a teşekkür ederim.

3 Hitit kaynaklarında Kemah "URUKUM.MA.HA" olarak geçmektedir. Geniş bilgi için bak. O. Gurney: *The Hittites*, Harmondsworth, 1961, 28 vdd.; H. G. Güterbock: "The Deeds of Suppilulima as Told by son, Mursili II" *Journal of Cuneiform Studies*-10, 1956, 66, 125.; R. Grousset: *Historie de L'Armenia des Origines* 'a, 1947, Paris, 34, 45.

Yücebelen Kalesi (Kemah-Yücebelen Köyü⁴)

Kale, Kemah İlçesi'nin 26 km. güneybatısında bulunan Yücebelen Köyü'nün 5 km. güneyinde yer almaktadır. Kalenin batısında Kalebaşı Deresi, doğusunda ise Tunceli-Övacık'a açılan boğaz bulunmaktadır. Bu boğazın ovaya açılan noktasında kurulan kalenin batısında ve kuzeyinde tatlı su kaynakları bulunmaktadır. Munzur Dağları'nın kuzey eteğinde yer alan kale engebeli arazi içerisinde aniden yükselen büyük bir kaya kütesinin üzerine yapılmıştır. Kaleye 45 taş basamakla çıkılmaktadır. Ayrıca kalede 3 su sarnıcı bulunmaktadır. Bu sarnıklardan büyük olanı 18 kaya basamaklıdır. Benzer örneklerini, daha önceden tespit ettiğimiz Erzincan-Kız Kalesi ve Kemah Kalesi'nde görmekteyiz⁵. Kutsal alanın boyu 5.20 cm., yüksekliği 1.20 cm.dir. Kale çevresinde yerleşmenin olduğunu gösteren mimari kalıntılar ve mezar kalıntılarına rastlanmaktadır. Keramik verileri Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir.

Bardık Kalesi (Kemah-Yücebelen Köyü⁶)

Yücebelen Kalesi'nin 2 km. güneybatısında yer alan kalenin kuzeydoğusunda yer alan sur duvarları tespit edilebilmiştir. Kuru duvar tekniği ile yapılan sur duvarlarının yüksekliği 1.5-2 m.yi bulmaktadır.

Ayrıca kale, konumundan dolayı savunmaya son derece elverişlidir. Kalede herhangi bir keramik verisine rastlanmamıştır.

Bekçayır Su Göleti (Kemah-Yücebelen Köyü⁷)

Yücebelen Kalesi ile Bardık Kalesi'nin ortasında kalan kısımda yer almaktadır. Yücebelen Kalesi'nin eteklerinden geçen Kale Deresi, Bardık Kalesi'ne gelmeden bir su göleti ile kesilmiştir. Su göleti bugün tamamen toprakla dolmuş olmasına rağmen sınırları belirlenebilmiştir⁸. Su göletinin ve yukarıda bahsettiğimiz her iki kalenin de Demir Çağı'ndan yani Urartu Döneminden kaldığını söylememiz mümkündür⁹.

Sarıtaş Kalesi (Kemah-Çamlıyayla Köyü¹⁰)

Kale Kemah-Refahiye yolunun 23. km.sinde bulunan yol ayrımının kuzeyinde yer almaktadır. Kalenin bulunduğu mevki "Sarıtaş" olarak adlandırıldığından kale de aynı isimle anılmaktadır. Kalede yapılan kaçak kazılar sonucunda hiçbir sur duvarının ayakta kalmadığı görülmüştür. Araştırmamız esnasında dahi devam eden tahribat, maden ruhsatı alan bir şirket tarafından devam ettirilmekteydi.

Kaleden toplanan keramik verileri İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir.

Kemah Kalesi (Kemah¹¹)

Erzincan'ın 50 km. güneydoğusunda yer alan Kemah İlçesi içerisinde yer almaktadır. İlçenin güneyinde bulunan Munzur Dağları ile kuzeyde Karadağ arasında dar bir

4 39° 31' north, 38° 56' east.

5 Kız Kalesi ile ilgili geniş bilgi için bak; A. Ceylan: "1999 yılı Erzurum, Erzincan Yüzey Araştırması", 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, 2001, Ankara, 73.

6 39° 31' north, 38° 56' east.

7 39° 30' north, 38° 54' east.

8 Erzincan bölgesinde yaptığımız yüzey araştırmalarında belirttiğimiz su göletleri Urartu Dönemi özelliği taşımaktadır. Benzerleri için bak.: A. Ceylan: "1999 Yılı Erzincan-Erzurum Yüzey Araştırmaları", 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, 2001, 71 vdd.

9 Bölgenin Demir Çağı'nda Urartu egemenliğine geçmesi ile ilgili geniş bilgi için bak: T. Özgüç: Altıntepe-I, 1966, Ankara.; T. Özgüç: Altıntepe II, 1969, Ankara.

10 39° 44' north, 39° 1' east.

11 39° 36' north, 39° 2' east.

vadi olan Kemah boğazı içerisinde yer alır¹². Munzur Dağları'ndan gelen Tenasur Çayı, kalenin doğusundan başlayarak kuzeydoğusu ve kuzeyini dolaşarak kalenin etrafında bir yay çizerek Fırat (Karasu) Nehri'ne ulaşır. Bu çayın oluşturduğu doğal yarık aynı zamanda kalenin sınırlarını da oluşturmaktadır. Yine bu çayın oluşturduğu doğal yapı kalenin savunmasını güçlendirmiştir. Kalenin batı uç noktasını ise Karasu oluşturmaktadır. Batı yönünde aynı zamanda, eskiçağdan günümüze kadar özelliğini koruyan doğal kara yolu bulunmaktadır. Üç yandan doğal savunması bulunan kale, M.Ö. II. binyıldan günümüze kadar kullanım görmüştür¹³. Kalede bu kültür kalıntılarını izlemek mümkündür. Kalede yapılan kaçak kazılar ve hatalı restorasyon, kalenin tahribatını artırmıştır. Kalenin kuzeyinde çaya inen kaya basamaklı su tüneli bulunmaktadır. Su tünelinin çoğu topraklarla dolduğu için basamaklar tam olarak tespit edilememiştir¹⁴.

Kalecik Kalesi (Kemah-Akbudak Köyü)

Kemah'ın 50 km. kuzeyinde bulunan Akbudak Köyü'nün 4 km. kuzeydoğusunda, Ziyaret Tepe'nin batısında yer almaktadır. Akbudak Çayı kalenin kuzeyinden başlayarak doğusunu dolaşmaktadır. Kale, çaydan 50 m. yüksekte doğal bir tepe üzerine kurulmuştur. Dağların vadiye açıldığı boğaza kurulan kale savunma amaçlı yapılmıştır. Kaleden elde edilen keramik verileri Ortaçağ'a aittir.

Dipler Yerleşmesi (Kemah-Doğanbeyli Köyü¹⁵)

Kemah'ın 20 km. kuzeyinde bulunan Doğanbeyli'nin 3 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Ötegeçer Deresi'nin hemen kuzeyinde bulunan yerleşmenin bodur ağaçlarla kapalı olmasından dolayı boyutları tespit edilememiştir. Ancak yapılan araştırmada yerleşmenin kuzey-güney doğrultulu olduğu belirlenmiştir.

Düz bir yerleşme olan Dipler yerleşmesinde çok sayıda kaçak kazı yapılmıştır. Yapılan bu kazılarda ortaya çıkarılan pithos parçalarına rastlanmıştır. Yerleşmeden toplanan keramik verileri Ortaçağ'a aittir.

2003 yılında Erzurum Bölgesinde Belirlenen Yerleşmeler

2003 yılında Erzurum bölgesindeki çalışmalarımız Pasinler, Narman ve Hınıs bölgesinde yoğunlaşmıştır.

Gökdağ Kalesi (Narman-Gökdağ Köyü¹⁶)

Narman İlçesi'nin 4 km. kuzeybatısında bulunan Gökdağ Köyü'nün 1 km. kuzeybatısında doğal bir tepe üzerinde kurulmuştur. Kale, güneyinden geçen Narman-Erzurum kara yolunu kontrol altında tutmaktadır. Kalenin güneyinden Büyük Çay'ın kollarından biri geçmektedir. Kalenin güneyi tarım ve hayvancılığa son derece elverişlidir.

Kalenin plânı ana kayanın doğal yapısına uydurularak yapılmıştır. Yontulmamış dere taşlarından yapılan kalede birleştirici olarak horasan harcı kullanılmıştır. Kale kuzey-güney doğrultulu olarak inşa edilmiş olup iki bölümden oluşmaktadır. Kalenin iç kısmı 21x7 metre büyüklüğünde yapılmış ve batı kısmı savunmayı güçlendirmek açısından ikinci bir surla güçlendirilmiştir. Kalenin batı kısmındaki sur duvarlarının iç bölü-

12 İlçenin coğrafyası ile ilgili geniş bilgi için bak; A. Başbüyük: *Kemah İlçesi'nin Coğrafyası*, 2004, Ankara.

13 Bak. Dipnot 3.

14 Bölgede çok sayıda kaya basamaklı yerleşme belirlenmiş bulunmaktadır. Bunlar için bak: A. Ceylan: "1998 Yılı Erzurum-Yüzey Araştırmaları", 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*, 2000, 181 vdd.; A. Ceylan: "2001 Yılı Erzurum-Erzurum-Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*, 2003.; O. Belli -A. Ceylan, "Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi-5*, 2002, İstanbul.

15 39° 42' north, 39° 3' east.

16 40° 24' north, 41° 50' east.

müne pithoslar yerleştirilmiştir. Bu da bölgedeki tarımın güçlü olduğunun bir belgesi niteliğindedir. Çok sayıdaki pithoslardan ancak bir tanesi *in situ* halinde, diğerleri ise parçalanmış olarak belgelenmiştir.

Alibey Kalesi (Hınıs-Alibey Köyü)

Hınıs İlçesi'nin 4.5 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bulunduğu tepenin yapısına uygun olarak inşa edilmiştir. Kalenin doğusu ve batısını sarp kayalıklar oluşturmaktadır. Bu durum da, Alibey Kalesi'ne savunma kolaylığı sağlamaktadır. Kale kuzey-güney doğrultulu kurulmuş olup 300x40 ebadındadır. Kalenin taşlarının ev yapımı için köylüler tarafından söküldüğü belirlenmiştir. Kalenin diğer bir özelliği de, doğu kesiminde bulunan ana kayanın tıraşlanarak taş temel yatakları elde edilmiş olmasıdır. Kalenin doğuya bakan sarp kayalık kısmında, 2 m. yüksekliğinde girişi olan ve yerden yaklaşık 80 m. yüksekliğinde bir kaya odası bulunmaktadır. Ancak burasının bir kaya odası mı yoksa kaya mezarı mı olduğu önümüzdeki yıllarda yapılacak olan incelemeler sonucu ortaya çıkacaktır. Keramik verileri Demir Çağı ve Ortaçağ özelliği göstermektedir.

Yamaçtepe Yerleşmesi (Hınıs-Alibey Köyü)

Hınıs Alibey Kalesi'nin 500 m. doğusunda ve Alibey Köyü'nün 400m. kuzeyinde yer alan yerleşme; verimli tarım alanı ve gür otlaklar ile tarım ve hayvancılığa elverişli bir konumdadır. Doğu ve batı eteklerinde dereler akmaktadır. Kurulduğu tepenin taş yüzeyi tıraşlanarak düzeltilmiştir. 85x35 m. ölçülerinde olan merkezde, içleri toprakla dolu, 2x2 m. ebadında, 15 adet taş silo bulunmaktadır. Ayrıca 3 adet kaya basamağı ve 4x2 m. ebadında, 2,5 m. yüksekliğinde kaya odası olarak düşündüğümüz bir mekân tespit edilmiştir. Bu merkezin kale olarak kullanılıp kullanılmadığına dair herhangi bir sur duvarı ve temel kalıntısı tespit edilememiştir. Bundan dolayı buranın tarım ürünlerinin toplandığı silo (depo) alanı olarak kullanıldığını düşünmekteyiz. Keramik verileri Alibey Kalesi'nde olduğu gibi Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir.

Kalecik Kalesi (Hınıs-Kalecik Köyü¹⁷)

Hınıs'ın 18 km. kuzeybatısında bulunan Kalecik Köyü'nde bulunmaktadır. Köy, adını aldığı kalenin eteklerinde kurulmuştur. Kale, köyden 80 m. yükseklikte kurulmuş olup 150x60 m. boyutlarındadır. Kalenin güneyinden akan Güzel Deresi ile kuzeyinden akan Meydan Deresi kalenin kurulduğu tepenin doğu ucunda birleşmektedir. Kalenin güneyinde Hayırbaba, kuzeybatısında Goçgarbaba ziyaretgâhları bulunmaktadır. Bulunduğu bölgeye egemen olan Kalecik Kalesi doğu-batı yönünde kurulmuştur. Kalede yaptığımız incelemede sur duvarlarında horasan harcı kullanıldığı anlaşılmıştır. Kalenin giriş kapısı batı bölümünde ve 2 m. genişliğinde, 1,5 m. yüksekliğindedir. Kalede ayrıca bir tünelin varlığı tespit edilmiştir. Ancak bu tünel yer yer yıkıldığı ve çöktüğü için uzunluğu tespit edilememiştir. Tünel kale gibi horasan harcı kullanılarak yapılmıştır. Kalede çok sayıda kaçak kazı yapıldığı görülmektedir.

Başköy Kalesi (Hınıs-Başköy Köyü¹⁸)

Kale, Hınıs İlçesi'nin 15 km. kuzeybatısında yer alan Başköy'ün hemen kuzeybatısında yükselen 2050 m. rakımındaki bölgenin en yüksek tepesine kurulmuştur. 105x45 m. ebadında kurulan kale su ve ulaşım yollarını kontrol altında tutmaktadır. Kaleye yüksekliği nedeniyle ulaşım çok zor sağlanmaktadır. Bu da gösteriyor ki, kale ancak herhangi bir saldırıya maruz kalındığında kullanılmaktaydı¹⁹.

17 39° 25' north, 41° 32' east.

18 39° 27' north, 41° 38' east.

19 Kalede elde edilen keramik veriler Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir. Özellikle kalenin eteğinde bulunan mezar kalıntılarındaki yaptığımız incelemede bunların Selçuklular'a ait olduğunun ve bölgenin Ortaçağ'da Selçuklular'ın egemenliği altında bulunduğunun tespit edilmesi önemlidir. Bu veriler ekip elemanlarından Sanat Tarihçi Yunus Berkli tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Başköy Kalesi'nde sur temelleri ve iç mekân duvar temelleri çok net gözükmemektedir. Kuzey kenarında 15 m. uzunluğunda, 1.5 m. genişliğinde, batı kenarında 3.5 m. uzunluğunda aynı genişlikte düzenli taş sıraları tespit edilmiştir. Güneybatı kenarında kuzey-güney doğrultulu, 1.5 m. genişliğinde ve 10 m. uzunluğunda bindirme tekniğiyle yapılmış taş dizileri tespit edilmiştir. Kalenin batısına kalan iç kısımda, dairesel biçimde, 50 cm. genişliğinde taş temeller görülmektedir. Maalesef bu kalede de kaçak kazıların yoğun olmuş olması tahribatın şiddetini de beraberinde getirmiştir.

Kalenin güneydoğusunda, kuş uçuşu 250 m. mesafede, Akkoyunlular'a ait bir koç heykelinin bulunduğu Selçuklu Dönemi mezarlığı vardır.

Kazancı/Kurt Kalesi (Hınıs-Kazancı Köyü)

Hınıs'ın 22 km. kuzeybatısında yer alan Kazancı Köyü'nün yaklaşık 1 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Doğu Anadolu'nun en yüksek rakımlı kalelerinden birisi olan ve 2650 m. ile bölgenin en yüksek tepesinde, tepenin kısmen düzeltilmesi, kısmen de doğal yapısına uydurularak inşa edilmiştir. Ancak ağırlıklı olarak kuzey-güney doğrultusuna sadık kalındığı görülebilmektedir. Sur duvarlarının 2 m.ye varan kısımları günümüzde ayakta. Sur duvarları ve iç mekân yapıları taştan ve harçsız olarak kuru duvar tekniği ile yapılmıştır. Kalede keramik verisine rastlanmamıştır. Ancak yapısal olarak daha önce bölge de tespit ettiğimiz İlk Tunç Çağı kaleleriyle benzer özellikler göstermektedir²⁰. Bundan dolayı kalenin İlk Tunç Çağı kalesi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz²¹.

2003 yılı çalışmalarında tespit edilen Tımar Kalesi (Pasinler/Tımar Köyü²²), Tımar Höyük (Pasinler/Tımar Köyü²³), Karakale (Pasinler-Karakale Köyü²⁴), Ziyarettepe Kalesi (Pasinler/Karakale Köyü²⁵), Aka Kalesi (Pasinler/Aka-Kavuşturan(?) Köyü²⁶), Kotandüzü obsidiyen merkezi (Pasinler-Kotandüzü Köyü²⁷), Kız Kalesi (Taşlıgüney Köyü²⁸), Oğlan Kalesi (Taşlıgüney Köyü²⁹), Çalıyazı Kalesi (Pasinler-Çalıyazı Köyü³⁰)'nin geniş değerlendirilmesi gelecek yıla bırakılmıştır.

2003 Yılında Kars Bölgesinde Belirlenen Yerleşmeler

Kars İli'nde yürütülen çalışmalarımızın 2003 yılındaki bölümü Selim, Arpaçay ve Merkez İlçe'de yoğunlaşmıştır.

Bozkale (Merkez-Bozkale Köyü³¹)

Kars'ın 15 km. batısında bulunan Bozkale Köyü'nün batısında yer alan doğal tepe üzerine kurulmuştur. Kuzeyinde yüksek dağ silsilesine bağlanan kale, doğal yolların geçtiği bir konumdadır. Yüksek dağların eteğinde bulunması, ovaya hakim olması

20 Bölgede belirlediğimiz İlk Tunç Çağı kalelerinden Cin Kalesi, Yoğunhasan Kalesi için bak: A. Ceylan: "1999 yılı Erzurum, Erzincan Yüzev Araştırması", 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, 2001, Ankara, 73; O. Belli-A. Ceylan, "Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan", TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi-5, 2002, İstanbul.

21 Kazancı Kalesi geniş bir şekilde yayına hazırlanmaktadır.

22 40° 4' north, 41° 17' east.

23 40° 3' north, 41° 14' east.

24 40° 7' north, 41° 37' east.

25 40° 8' north, 41° 36' east.

26 40° 3' north, 41° 46' east.

27 40° 5' north, 41° 39' east.

28 40° 3' north, 40° 47' east.

29 40° 2' north, 40° 48' east.

30 40° 9' north, 41° 40' east.

31 40° 35' north, 42° 58' east.

ve doğal yolları kontrol altında tutmasıyla stratejik bir kaledir. Kalenin sur duvarlarına ait taşları köylüler tarafından taşınmış olmasına rağmen, kalanlar üzerinde yaptığımız incelemelerde dış kısımların kabaca yontulmuş, iç kısımları, ise olduğu gibi bırakılmış olduğu görülmektedir. Kiklopik teknikte yapılan sur duvarının kalınlığı 2.50-2.70 cm. arasında değişmektedir. Sur duvarlarında ancak 1-2 sıra ayakta kalabilmiştir. Gerek yapım tekniği ve gerekse keramik verileri bu kalenin Demir Çağı kalesi olduğunu göstermektedir.

Köroğlu Kalesi (Merkez-Bozkale Köyü³²)

Bozkale Köyü'nün 4 km. güneybatısında yer alan kale, Bozkale'yi gören bir komunda yapılmıştır. Kale halk arasında Köroğlu Kalesi olarak adlandırılmaktadır. Bozkale ile yapısal benzerlikler taşımaktadır. Ancak köy dışında kalması nedeniyle Köroğlu Kalesi daha fazla korunmayı başarabilmiştir. Kiklopik teknikte yapılan kale duvarlarının kalınlığı 3-3.5 m. arasında değişmektedir. Kalenin kuzeyinde kare plânlı yapılar ve teras duvarları belirgin bir biçimde görülebilmektedir. Kalenin giriş kapısı güney kısmındadır. Sur duvarlarının yapımında ortalama 1 m. ve 90 cm. boyutlarındaki blok taşlar kullanılmıştır. Sur duvarlarından ayakta kalan kısımda yaptığımız incelemelerde sur duvarlarının 2-2.70 m. yüksekliğinde olduğu tespit edilebilmiştir. Kalenin kuzeyinden geçen Tatlıca Deresi kalenin su ihtiyacını karşılamaktaydı. Kaleden elde edilen keramik verileri İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir.

Danamayalı Yerleşmesi (Merkez-Bozkale Köyü³³)

Merkez Bozkale Köyü'nün 500 m. batısında bulunan Danamayalı'da yaptığımız yüzey araştırmasında yüzeyde bol miktarda keramik bulunmuştur. Kuzeyinden geçen Cafersadık Deresi'nin yardığı alanda mimarî yapı kalıntıları ve keramik parçaları bulunmaktadır. Geniş bir alana yayılmış olan Danamayalı, düz bir yerleşmedir. Yerleşmeden elde ettiğimiz keramik verileri Geç Kalkolitik, İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir.

Baykara Kalıntısı (Selim-Baykara Köyü³⁴)

Selim İlçesi'nin 13 km. kuzeyinde yer alan Baykara Köyü'nün içinde bulunmaktadır. Köyle birlikte değerlendirildiğinde yüksek olmayan bir tepeye yapılmış ve günümüzde içinde barındırdığı köy camisi ile birlikte cami duvarı gibi görülmektedir. Bununla birlikte Baykara'da karşılaştığımız bu yapı tahribata uğramış olmasına rağmen varlığını günümüze kadar koruyabilmiştir. Mevcut yapısını korumasının temel nedeni de yapının taşlarının yerlerinden oynatılamayacak kadar büyük olmasıdır. Yapılan tahribatın belki de en ilginç örneği de, tam ortasına yapılarak yapıyı bahçe duvarı şekline sokan camidir.

Benzer yapılar için ortaya atılan görüşlere göre bu yapıların dolmen, megalit veya kurgan olabileceğidir. Yaptığımız inceleme sonucunda elde edilen keramik verileri İlk Tunç, Demir ve Orta Çağ'a aittir³⁵.

Mağara Mevkii Kalesi (Selim-Hasbey Köyü³⁶)

Selim'in 18 km. kuzeybatısında ve Hasbey Köyü'nün 2 km. güneybatısında yer almaktadır. Kalede ana kayanın tıraşlanması ile oluşturulan sur temelleri ve hem altın-

32 40° 33' north, 42° 57' east.

33 40° 33' north, 42° 59' east.

34 40° 34' north, 42° 47' east.

35 Akçakale ile ilgili geniş bilgi için bak: K. Kökten: "Kars'ın Tarih Öncesi" III. *Türk Tarih Kongresi*, 1943, Ankara, 194-105; K. Kökten: "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan Tarihöncesi Araştırmalar" *Belleten-8-32*, 1944, Ankara, 659-680; K. Kökten bir çok makalesinde Akçakale hakkında bilgi vermektedir.; B. Yükmen, "Megalit Anıtlar Açısından Akçakale Adası Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 2003/3, 73 vdd.

36 40° 36' north, 42° 45' east.

da bulunan, günümüzde mağarayı andıran işlenmiş taşların yıkıntı halinde bulunduğu muhtemelen kaya basamaklı su tüneline oluşturmaktadır.

Kalenin kuzey kesimi sarp bir uçurumla sonlanırken batı kesiminde yerleşme kalıntıları bulunmaktadır. Kalenin batı sur duvarı kısmen ayakta. Kalenin sur duvarları kiklopik teknikte yapılmış olup dış yüzeyleri kabaca yontulmuş taşlardan oluşmaktadır. Keramik verileri Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir.

Hasbey Kalesi (Selim-Hasbey Köyü³⁷)

Hasbey Köyü'nün 2 km. kuzeybatısında bulunan kale, mağara kalesinden daha büyük bir yerleşme alanı oluşturmaktadır. Her iki kaleyi bir birinden derin bir vadi ayırmaktadır.

Kale, sivri bir tepe üzerine küçük bir kale ve kuzeybatısındaki geniş alanda bulunan bol miktarda yerleşme kalıntısından oluşmaktadır. Palasor Çayı, Hasbey Kalesi'nin hemen güneybatısından geçmektedir. Kalenin güney tarafı da sarp bir uçurumdan oluşmaktadır. Kaleye kuzeybatıdan sağlanan giriş yolunda taşların yontularak bir yol yapıldığı görülmektedir. Kalenin doğu tarafına ise yayvan bir tepe ile ulaşılabilir. Kalede kaba sal taşlarının işlenmeden kullanıldığı görülmektedir. Kalede genel itibarıyla sur kalınlığı, 1,7-2 m. arasında değişmektedir.

Kale, sayısı oldukça fazla olan kaçak kazılar ve köy evlerinde kullanılmak üzere alınan taşlar ile doğal tahribat sonucunda büyük ölçüde yıkılmıştır. Kalenin güneybatı sur duvarlarında 6-7 sıra, kuzeydoğu sur duvarlarında ise 4-5 sıra taş dizisi ayakta kalmayı başarmıştır. Kaledeki tahribatın diğer ilginç bir örneğini ise özel bir şirket tarafından kalenin sur duvarlarının hemen yakınında yapılan petrol araması oluşturmaktadır.

Keramik verileri Demir Çağı özelliği göstermektedir.

Polat Kalesi (Arpaçay-Polat Köyü³⁸)

Arpaçay İlçesi'nin 5 km. kuzeydoğusunda bulunan Polat Köyü'nün 1.5 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Kale doğu-batı doğrultulu olup batı kısmı sarp bir uçurumdur. Batısından büyük bir dere akmakta olan kalenin doğusunda ise yayvan bir tepe bulunmaktadır. Verimli Arpaçay Ovası'na egemen olan kale stratejik açıdan son derece önemlidir.

Kalenin girişi güney sur duvarı ile batı sur duvarının birleştiği bölümde 1.5 m.lik bir kapı ile sağlanmaktadır. Girişi güçlendirmek için savunma açısından daha elverişsiz olan doğu tarafına 3-3.5 m. genişliğinde daha kaba taşlardan ikinci bir sur duvarı örülmüştür. Bölgenin en önemli kalelerinden birini oluşturan kalede elde edilen, keramikler İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na aittir³⁹.

Yarbaşı Yerleşmesi (Arpaçay-Polat Köyü⁴⁰)

Polat Köyü'nün 3 km. kadar kuzeydoğusunda düz alanda bir çok mimarî kalıntı ile yerleşmenin güvenliğini sağlamak için yapıldığını düşündüğümüz bir gözetleme kulesinden oluşmaktadır. Gözetleme kulesinin batı ile kuzeybatısı uçurumla çevrilidir. Yerleşmenin büyük bir kısmı tarla olarak kullanıldığı için mimarî kalıntılar büyük ölçüde tahribata uğramıştır. Polat Kalesi'nin karşısına kurulduğu düşünüldüğünde bu yerleşmenin Polat Kalesi ile ilişkilendirilmesi doğru olacaktır. Keramik verileri İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir.

37 40° 36' north, 42° 46' east.

38 40° 52' north, 43° 19' east.

39 Bu kale daha geniş bir şekilde yayına hazırlanmaktadır.

40 40° 52' north, 43 ° 18' east.

Kilisetepe Yerleşmesi (Selim-Hasbey Köyü⁴¹)

Hasbey Köyü'nün 1 km. kadar batısında bulunan alanda yaptığımız araştırmada, çalışma tarihimizde henüz tamamlanmamış olan "Bekçiçayırı Kazısı"⁴² ile birlikte düşünülmesi gereken ve kazı alanının 300 m. güneyinde bulunan alanda keramik verilerine rastladık. Bu yerleşmenin 100 m. kadar batısında adına "Kilisetepe" dememize neden olan ve halk arasında "Kilise mevki" olarak adlandırılan, dikdörtgen bir plânlı olduğu görülen ve Ortaçağ özelliği taşıyan fakat günümüzde sadece temel izlerinin kaldığı bir yapı ile karşılaştık. Hasbey Köyü'nün, kazısı yapılan bir merkez ile yeni tespit ettiğimiz iki kale, bir yerleşme ve bir de kilise olması muhtemel yapı kalıntısı ile değerlendirildiğinde tarihî bakımdan zengin bir köy olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz⁴³.

2003 yılında Iğdır Bölgesinde Belirlenen Yerleşmeler

2002 yılında başladığımız Iğdır araştırmaları, 2003 yılında da devam etmiştir. Çok verimli geçen araştırmalarda şu merkezler belirlenmiştir.

Kalaca Kalesi (Tuzluca-Kalaca Köyü⁴⁴)

Iğdır'ın 40 km. batısında bulunan Tuzluca İlçesi'nin 20 km. güneybatısında yer alan Kalaca Kalesi doğu-batı doğrultulu olup kiklopik teknikte inşa edilmiştir. Sur duvarlarında kullanılan taşların dışta kalan yüzleri kabaca yontulmuş içte kalan kısımları ise yontulmadan bırakılmıştır. Sur kalıntıları kalenin genelinde 2 m. ile 2.50 m. arasında değişmektedir.

Kale büyük ölçüde tahrip olmasına rağmen 1-1.50 m. yüksekliğinde ayakta kalan sur duvarları bulunmaktadır. Kale sur yapısı bakımından İlk Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı kalelerinde görülen yapısal özelliklerle benzerlik göstermektedir.

Akbulak Kalesi (Tuzluca-Akbulak Köyü)

Tuzluca İlçesi'nin 29 km. güneybatısında bulunan Akçalı Köyü'nün 4 km. batısında yer alan Akbudak Kalesi kuzey-güney doğrultuludur. Kalenin doğusunda Akçalı Köyü ve etrafındaki köylerin su kaynağını oluşturan Akbudak Dereşi akmaktadır. Kale çevresinde bulunan Akçalı, Karacaören ve Kayaören köylerinin yollarını kontrol altında tutmaktadır.

Kalenin üç tarafı uçurumlarla çevrili olduğundan savunmaya daha elverişsiz olan güney sur duvarları daha kalın tutularak 2.5 m. yapılmıştır. Güney sur duvarlarının ayakta kalan kısmı için ölçülebilen en büyük yükseklik 3.25 m.dir. Kiklopik teknikte yapılan sur duvarlarının dış yüzeyleri yontulmuş, içte kalan kısımları ise olduğu gibi bırakılmıştır. Kalede yaptığımız incelemede, İlk Tunç ve Demir Çağı kaleleri ile yapısal benzerlikler görülmüştür. Ancak kalede herhangi bir keramik verisine rastlanmamıştır.

Örgülütepe Kalesi (Karakoyunlu-Örgülü Köyü)

Iğdır İli'nin 5 km. doğusunda bulunan Melekli'nin 4 km. batısında yer alan kale Kasımintığı Kalesi'nin 500 m. güneybatısında yer almaktadır.

Lav püskürtüsünün üzerinde yer alan kayalık bir tepenin batı köşesine kiklopik teknikte yapılmıştır. Kale dikdörtgen plânlı olup ana mekân ve çevresindeki çok sayıda mimarî kalıntıdan oluşmaktadır. Sur duvarları büyük ve ön yüzleri tıraşlanmış taşlardan yapılmıştır. Kalenin kuzey tarafındaki sur duvarının günümüzde 4 sırası ayakta kalabilmişken diğer tarafının daha fazla yıkıldığı görülmektedir. Kale genel itibarıyla 2,50 cm. genişliğe sahip sur duvarlarından oluşmaktadır.

41 40° 35' north, 42° 46' east.

42 "Bekçiçayırı Kazısı", Botaş Petrol Boru Hattı Projesi kapsamında Kars Müzesi başkanlığında gerçekleştirilmiştir.

43 Hasbey Köyü'nde bizlerin çalışmalarına rehberlik eden ve evinde ağırlayan Cevat Sinar'a ekibim ve şahsım adına teşekkür ederim.

44 40° 3' north, 43° 39' east.

Keramik verileri Erken Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir.

Kırkbulak Yerleşmesi (Tuzluca-Kırkbulak Köyü)

Tuzluca'nın 20 km. güneybatısındaki Kırkbulak Köyü'nün 1 km. doğusunda yer almaktadır. Yerleşmenin hemen batısında Kırkbulak Deresi akmaktadır. Yerleşmede geç döneme ait olduğunu gösteren mimari kalıntılar bulunmaktadır.

Abbasindüzü Yerleşmesi (Karakoyunlu⁴⁵)

İğdır İli'nin 5 km. doğusunda bulunan Melekli'nin 3 km. doğusunda yer alan yerleşmede kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu taş sıraları görülmektedir. Bu taş sıralarının arasında ve üst kısmında kalan geniş düzlükte yerleşme izlerine rastlanmıştır. Yerleşmenin kuzeydoğusunda ve doğusunda nekropol alanı bulunmaktadır. Nekropol alanında yoğun bir şekilde kaçak kazı yapılmıştır. Yerleşmede ve nekropol alanında elde edilen keramik verileri Erken Demir Çağı'na aittir.

Gökçeli Höyüğü (Karakoyunlu-Gökçeli Köyü⁴⁶)

Karakoyun İlçesi'nin 3 km. kuzeydoğusunda bulunan Gökçeli Köyü'nde yer alan höyük ilk defa K. Kökten tarafından tespit edilmiştir⁴⁷. Kökten'in yayınında bahsettiği höyüktün günümüze hiçbir kalıntı kalmamış ve tarla olarak kullanılmaktadır. Höyüğün ortasında yol ve su kanalı geçirilmiş olması tahribatın boyutlarının göstermesi bakımından önemlidir.

1998 yılından itibaren Erzurum, Erzincan, Kars ve Iğdır illerinde yürüttüğümüz çalışmalarımız sonucunda 2003 yılı merkezleri ile birlikte tespit edilen arkeolojik merkez sayısı 167'ye ve tespit edilen kültür varlığı sayısı da 81'e ulaşmıştır. Çalışmalarımızda tespit ettiğimiz merkezlerin büyük bir kısmı ilk kez bilim dünyasına tanıtılmıştır. Çalışma alanımızın henüz %20'sini araştırabildiğimizi düşündüğümüzde bölgenin tarihinin ne kadar eski ve köklü olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bizim daha çok yolumuz olduğunu ortaya koymakta ve çalışmalarımıza hız vermemiz gerektiği sonucunu doğurmaktadır.

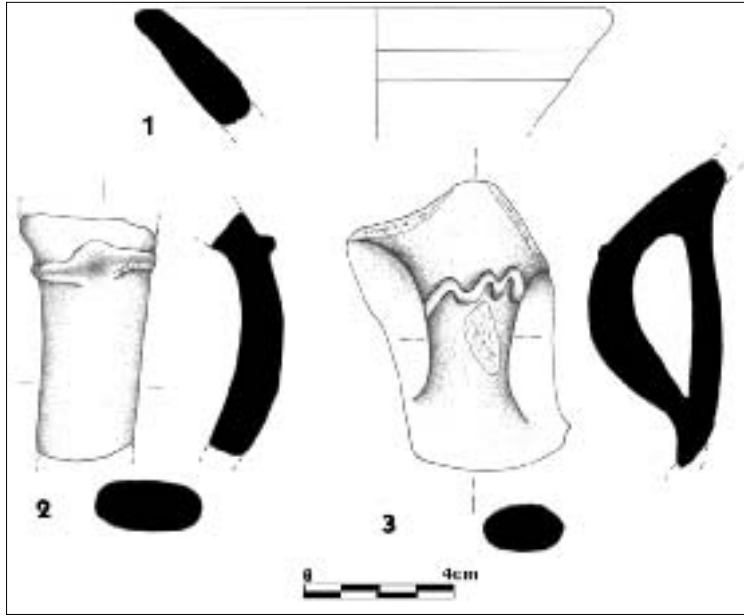
2003 yılı tespitlerimizin detaylı çalışmaları yapılmakta ve daha geniş bir şekilde yayına hazırlanmaktadır.

Erzurum bölgesinde tespit ettiğimiz; Peyk Kilise Mağarası (Hınıs-Güllüçimen Köyü), Kuzulukurt Şehitlik Ziyaretgâhı (Hınıs-Başköy Köyü), Başköy Selçuklu Mezarı (Hınıs-Başköy Köyü), Kalecik Mezarlığı-Seyit Çolak Ziyaretgâhı (Hınıs-Kalecik), Kars bölgesinde tespit ettiğimiz; Baykara Camii (Selim-Baykara Köyü), Kilisetepe Kilise harabeleri (Selim-Hasbey Köyü), Iğdır bölgesinde tespit ettiğimiz; Yayı Mezarlığı (Merkez-Yayı Köyü), Karakoyunlu İlçesi Mezarlığı (Karakoyunlu), Yenikent yerleşmesi (Merkez-Yayı Köyü), Gökçeli Köyü tarihî ağaç (Gökçeli Köyü), Gelinkayası (Karakoyunlu), Erzincan bölgesinde tespit ettiğimiz; Bolkar Hanı-(Refahiye-Alaçalı Köyü), Melikşah Kümbeti (Kemah), Behramşah Kümbeti (Kemah), Selçuk Şah Türbesi (Kemah), Ayatekale Kaya Kilisesi (Kemah), Mektepönü Mahallesi Camii (Kemah), İskenderbaba Türbesi (Kemah), Alibaba Türbesi (Kemah), Midilli Baba Türbesi (Kemah), Midilli Baba Çeşmesi (Kemah), Gülalibey Çeşmesi (Kemah), Gülalibey Camii (Kemah), Gülalibey Hamamı (Kemah), Toğay Hatun Kümbeti (Kemah), Kalemyakup Ziyaretgâhı/Mezarlığı (Kemah), Kızıltaş Mezarlığı (Kemah/Özdamar Köyü), Gözcüba Kümbeti/Kemah Eski Mezarlığı (Kemah), Kemah Peribacaları (Kemah), Yücebelen Köyü Camii (Kemah/Yücebelen Köyü) gibi kültür varlıkları üzerinde detaylı çalışmalar yayına, ekibimizin sanat tarihçisi üyeleri tarafından gerçekleştirilmektedir.

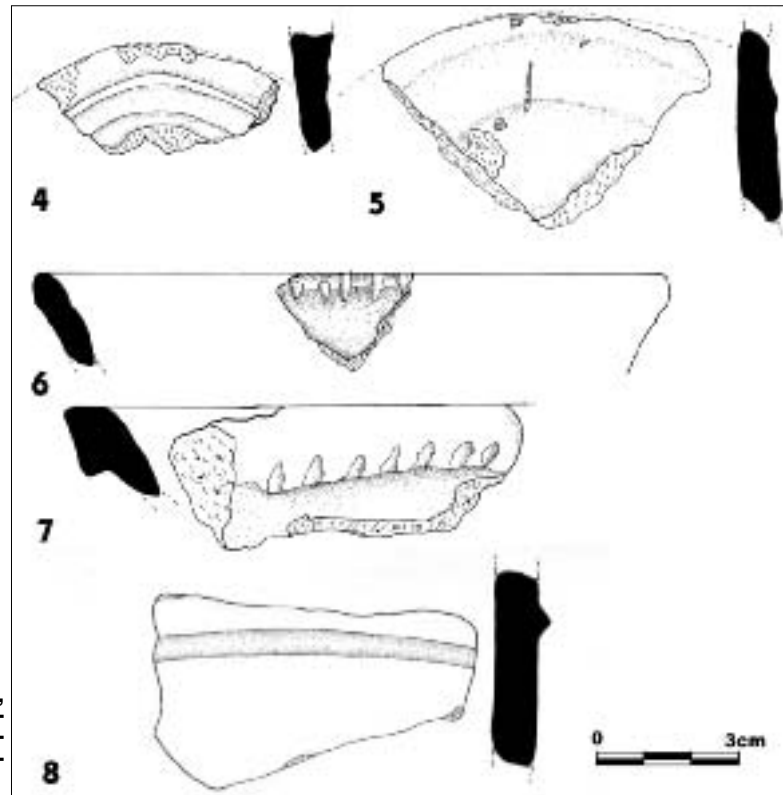
45 39° 57' north, 44° 12' east.

46 39° 59' north, 44° 11' east.

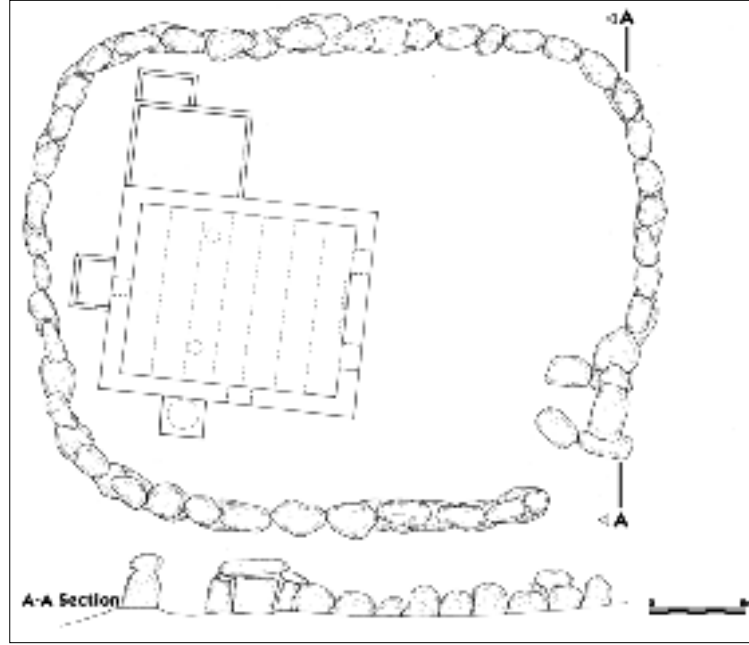
47 İ. K. Kökten: "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten-VII*, 1943, Ankara, 601 vdd.; İ. K. Kökten: "Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri" *Atatürk Konferansları-V*, 1971-72, Ankara, 95 vdd.

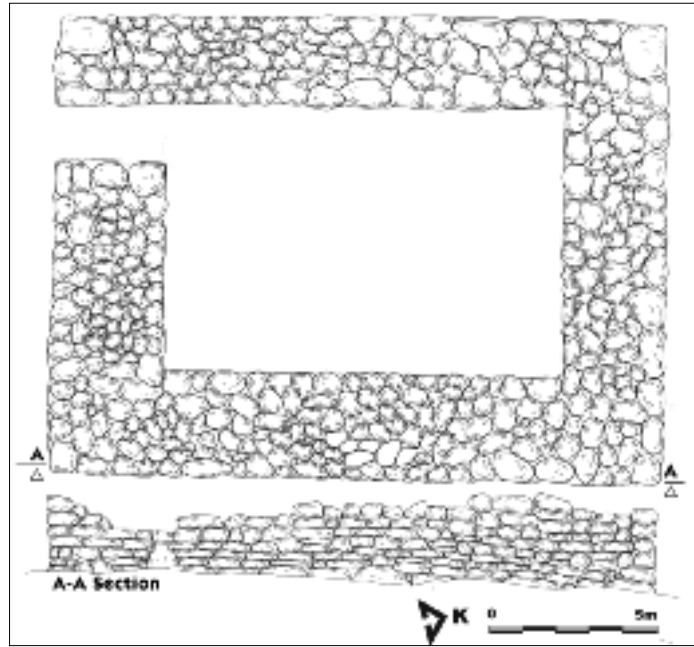
Çizim 1: Erzincan, Sarıtaş Kalesi, keramik çizimleri

Çizim 2: Erzincan, Kalecik Kalesi keramik çizimleri

Çizim 3: Kars-Baykara kalıntısı plânı

Çizim 4: Kars, Köroğlu Kalesi plânı

FRÜHBYZANTINISCHE WOHNHÄUSER IN KILIKIEN. ARBEITSBERICHT ÜBER DIE KAMPAGNE 2003 UND EINIGE ERGEBNISSE DES PROJEKTES

Ina EICHNER*

1. Die Kampagne 2003

Die letzte Kampagne zur Untersuchung frühbyzantinischer Wohnhäuser in Kilikien fand vom 14. bis 27. Juli 2003 statt. Die Finanzierung der Reisekosten übernahm im Rahmen der Südost-Europa-Gesellschaft die Fritz und Helga Exner Stiftung, der an dieser Stelle herzlich gedankt sei. Für die Genehmigung des Forschungsantrages danke ich der Generaldirektion der Denkmäler und Museen in Ankara. Besonderer Dank gilt der Regierungsvertreterin Nuray Demirtaş vom Archäologischen Museum in Kastamonu, deren Engagement und Hilfsbereitschaft während der Kampagne vieles erleichtert hat.

In der Kampagne 2003 wurde in den kleinen Hinterlandsiedlungen Karakabaklı, Işıkkale, Sinekkale und Öküzlü gearbeitet¹, wo insgesamt 9 frühbyzantinische Häuser, von denen aus den 70er Jahren nur schematische Grundrisse publiziert worden waren, erneut untersucht werden konnten². Diese kommen nun zu den bereits in den Kampagnen 1998 bis 2000 detailliert aufgenommenen Häusern hinzu³, so daß die Untersuchung der Hausarchitektur in der Region um Seleukeia am Kalykadnos auf einer Materialgrundlage von 20 Hausbauten aufbauen kann⁴.

Alle Siedlungen, die bisher in die Untersuchung einbezogen worden sind, liegen im Hinterland der Küste zwischen dem kleinen türkischen Dorf Boğsak im Westen und dem Städtchen Erdemli im Osten und damit im östlichen Abschnitt der frühbyzantinischen Provinz Isauria, dem Rauhen Kilikien.

* Ina EICHNER, Archäologisches Institut der Universität Heidelberg, Abteilung Christliche Archäologie, Marstallhof 4, 69117 Heidelberg, ALMANYA
email: ieichner@gmx.de.

1 Die Orte sind eingetragen in die Karte 3 (Seleukeia und Umgebung 1:200.000) bei F. Hild-H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, *Tabula Imperii Byzantini* 5, DenkschrWien 215 (1990).

2 Die erste Publikation der Hausgrundrisse wird Semavi Eyice verdankt, der während der 70er Jahre ein großangelegtes Inventarisierungsprojekt der byzantinischen Denkmäler in der Region von Silifke durchführte. Siehe dazu: S. Eyice, Silifke ve Dolaylarında Yapılan Topraküstü Arkeolojik Araştırmalar Raporu (1978), *Belleten* 44, 1980, 111ff.; Ders., Einige byzantinische Kleinstädte im Rauhen Kilikien, in: 150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut (1981) 204ff., bes. Taf. 83, 3. 85, 1. 86, 4; Ders., Un site byzantin de la Cilicie: Öküzlü et ses basiliques, in: *Rayonnement grec. Hommages à Charles Delvoye* (1982) 355ff., bes. fig. b. fig. c; Ders., Ricerche e scoperte nella regione di Silifke nella Turchia Meridionale, in: *Milione* 1, Roma 1986 (1988) 15ff., bes. Taf. XII, 1-4. XIV, 1. XVI, 2.

3 Zu den Kampagnen der Jahre 1998, 1999 und 2000 siehe I. Eichner, in: 17. *AST* 1, 1999, 275ff.; Dies., in: 18. *AST* 1, 2000, 221ff.; Dies., in: 19. *AST* 1, 2001, 169ff.

4 In der für Ende 2004 vorgesehenen Publikation meiner im April 2003 abgeschlossenen Dissertation sollen diese neu aufgenommenen Hausgrundrisse der Kampagne 2003 verwendet werden.

Die Kampagne 2003 war vor allem wichtig, weil die älteren Grundrisse aus den 70er Jahren keine ausreichende, und im Hinblick auf die Maßstäbe der Bauforschung auch keine zeitgemäße Grundlage für eine Untersuchung der Hausarchitektur boten und deshalb korrigiert werden mussten. Da nicht alle Grundrisse hier vorgestellt werden können, sollen zwei Beispiele ausreichen, um die Ergebnisse der Grundrisskorrekturen zu veranschaulichen.

In Karakabaklı, einem Dorf im Hinterland der antiken Küstensiedlung Korasion, befinden sich dicht an der antiken Straße einige frühbyzantinische Häuser, deren Grundrisse 1988 zum ersten Mal veröffentlicht wurden⁵. Haus A (Abb. 1) steht östlich von zwei gut erhaltenen frühbyzantinischen Häusern und fällt im älteren Grundriss durch seinen großen Hof, aber auch durch den eigenartigen Knick in der Ostwand auf, für die der Plan jedoch keine Erklärung lieferte. Während der Bauuntersuchung im Jahr 2003 wurde der Grundriß erneut aufgenommen (Abb. 2). Dabei ließ sich feststellen, daß der Hof tatsächlich wesentlich kleiner ist und daß der Knick in der Ostwand durch die Rücksichtnahme auf ein älteres Haus aus Polygonalmauerwerk entstanden ist, an welches das Haus A angebaut worden war (Abb. 3). Diese Informationen lassen sich nun auch dem neu angefertigten Grundriß (Abb. 2) entnehmen.

Ein weiteres Beispiel, das die Notwendigkeit der Grundrisskorrekturen vor Augen führt, ist im selben Ort das Haus C, westlich des Hauses A. Dieses Haus steht unmittelbar an der antiken Straße. Es handelt sich um ein Zweifamilienhaus mit zwei untereinander nicht durch Türen verbundenen Wohneinheiten. Im älteren Grundriß⁶ fehlte jedoch der gesamte südliche Teil des Hauses mit den beiden Haustüren, die auch heute noch eindrucksvoll nebeneinander stehen (Abb. 4).

Zudem besaß die ältere, östliche Doppelhaushälfte ein zweiflügeliges Säulenperistyl, dessen profilierte Architrave und Bruchstücke der stark beschädigten Kapitelle noch im Verstoß liegen. Für die Interpretation des Hauses war gerade dieser Teil sehr wichtig, denn er zeigt, daß ein ursprünglich einfaches Haus (die östliche Hälfte) mit vorgelagertem Peristyl in einer späteren Phase durch den Anbau der westlichen Hälfte zu einem Zweifamilienhaus erweitert wurde. Im neu angefertigten Grundriß (Abb. 5) wurden deshalb die südlichen Teile der beiden Wohneinheiten und die Raumgliederung eingetragen.

Stellvertretend für die übrigen 7 in dieser Kampagne korrigierten Grundrisse mögen die beiden Beispiele ausreichen, um den Stellenwert einer korrekten Darstellung von Grundrissen im Hinblick auf die Interpretation der Baubefunde zu dokumentieren.

2.1. Ergebnisse des Projektes

Die steingerechte Bauaufnahme von exemplarisch ausgewählten Häusern in den Siedlungen Yapisigüzel, Şamlığöl, Emirzeli, Cennet Cehennem und Manastır während der Kampagnen 1998, 1999 und 2000 bildete zusammen mit den in der Kampagne 2003 untersuchten Häusern auf der Grundlage der nunmehr korrigierten Hausgrundrisse die Ausgangsbasis für die eingehende Untersuchung der Häuser in der Region um Seleukeia am Kalykadnos im Rauhen Kilikien.

Die dort erhaltenen Häuser waren noch nie Thema einer monographischen Untersuchung und sind deshalb nicht nur kaum bekannt, sondern auch nur selten in Untersuchungen zur frühbyzantinischen Hausarchitektur in anderen Regionen und Ländern einbezogen worden.

2.2. Nutzung, Funktion und Ausstattung der Wohnhäuser

Die meisten Wohnhäuser waren zweigeschossig, einige sogar dreigeschossig, wie z. B. das Haus in Emirzeli (Abb. 6). In den Erdgeschossräumen lagen in der Re-

5 Vgl. Eyice a. O. 1988, Taf. XII,1.

6 Ebenda Taf. XII,1.

gel die Wirtschafts- und Nutzräume mit Öl- bzw. Weinpressen (Abb. 7, 8), auch Lager- räume und Abstellkammern befanden sich hier, möglicherweise auch Ställe. Nur aus- nahmsweise können Wohnräume im Erdgeschoss vermutet werden, wenn sich kein weiteres Geschoss rekonstruieren läßt, oder wenn ein besonders sorgfältiger Wand- verputz dafür spricht. In den meisten Fällen lagen die Wohnräume jedoch im Ober- geschoss.

Die Grundrisseinteilung des Erdgeschosses wiederholt sich zwar in einigen Hä- usern im Obergeschoss, bei anderen Häusern ist jedoch die Einteilung des Obergesc- hosses nicht kongruent mit derjenigen des Erdgeschosses. Dies ist beispielsweise bei einem Haus in Şamlığöl der Fall, wo im Erdgeschoss zwei Räume liegen, im Ober- geschoss dagegen nur einer (Abb. 9). Unabhängig von der Raumeinteilung je Gesc- hoss befand sich bei den besser erhaltenen Hausbauten im Obergeschoss jeweils ein durch seine Größe hervorgehobener Hauptraum, der sich durch seine Ausstattung be- sonders auszeichnete. Meist war der Hauptraum zugleich auch der erste Raum, den man von außen oder vom Erdgeschoss kommend, betrat.

Die Ausstattungselemente konnten ganz verschieden sein, regelmäßig scheint aber ein Balkon oder eine Veranda dazugehört zu haben, die allein bei sieben Hä- usern, deren Obergeschosse besser erhalten sind, am Hauptraum vorkommen und meist auf Straßen oder umgebende Ackerflächen ausgerichtet sind (Abb. 10). Dane- ben sind die Baudekoration der Fenster, oder eine hohe Anzahl von Fenstern, ein gro- ßer Wandschrank und in einem Haus auch der wahrscheinlich mit Marmorplatten be- legte Fussboden als besondere Ausstattungselemente der Haupträume im Obergesc- hoss zu bewerten.

Bei einigen Häusern finden sich Wasserentnahmestellen und Latrinen im Ober- geschoss, die einen hohen Wohnkomfort dokumentieren. Ein sehr aufwendiger Bau, nämlich der Gutshof in Sinekkale, war z.B. damit ausgestattet (Abb. 11)⁷.

Interessant ist aber, daß außerdem auch eine kleine Wohneinheit eines Reihen- hauses in Manastır mit einer Latrine im Obergeschoss ausgestattet war (Abb. 12), und sich dieser Komfort deshalb möglicherweise zur Standardausstattung zählen läßt, auch wenn dies nur noch an wenigen Bauten, bei denen das Obergeschoss besser er- halten blieb, sicher nachzuweisen ist.

2. 3. Der Haustypus in Kilikien

Aus der Forschungsgeschichte zu den Häusern Kilikiens geht hervor, daß einer- seits Beziehungen zu Nordsyrien vermutet werden, daß andererseits jedoch ein für das Rauhe Kilikien charakteristischer Haustypus nicht klar zu erkennen ist.

So äußerten S. Eyice und später J.-P. Sodini den Eindruck, daß die Häuser "uneinheitlich" und "nach keinem bestimmten Plan gebaut", oder in ihrer Struktur "plus variée qu'en Syrie du Nord" seien⁸. Diese Bewertung hing vor allem mit der unbefriedi- genden Situation der älteren Grundrisse zusammen, denn in ihnen wurde, wie oben gezeigt, der Baubefund der Häuser häufig unvollständig wiedergeben und auf die An- gabe von Bauphasen wurde verzichtet. Trotz dieses uneinheitlichen Eindruckes wurde in der Forschung aber immer wieder auf die große Ähnlichkeit mit spätantik-frühbyzan- tinischen Häusern Nordsyriens rekuriert⁹.

Eine der Hauptfragen während der Untersuchung der frühbyzantinischen Hä- user in der Region um Seleukeia am Kalykadnos war demzufolge, ob es trotz des in

7 Mit aufwendigen Wasserentnahmestellen im Obergeschoss ausgestattet war auch ein Haus in Üçayak bei Küstüllü, vgl. zu dem Haus Ü. Aydınoglu, Doğu dağlık Kilikiya'da Villae Rusticae, in: S. Durugönül-M. Durukan (Hrsg.), *Olba II/1*, 1999, 155ff., bes. 159f.

8 Eyice a. O. 1981, 207; J.-P. Sodini, Habitat de l'antiquité tardive, *Topoi* 7, 1997, 481f.

9 Sodini, a. O. 481f; O. Callot-G. Dagron, Les bâtisseurs isauriens chez eux. Notes sur trois sites des environs de Si- lifke, in: I. Sevcenko-I. Hutter (Hrsg.), *AETOS. Studies in honour of Cyril Mango* (1998) 55f.

der älteren Forschung festgestellten uneinheitlichen Gesamteindrucks nicht doch einen einheitlichen Grundtypus der Häuser gibt, dem sich die Bauten zuordnen lassen und ob dieser mit den Hausbauten der Nachbarregion Nordsyrien übereinstimmt, von ihm abhängt oder eigenständig ist.

Ein wichtiges Charakteristikum der meisten mehrräumigen Häuser dieser Region Kilikiens ist, von wenigen Ausnahmen abgesehen, ihre Längenausdehnung. Die Räume werden schlauchartig hintereinander gereiht und sind als Durchgangsräume konzipiert (Abb. 13). Häufig grenzt die Schmalseite des Hauses an den vorgelagerten ummauerten Hof, der bereits zur Privatsphäre des Hauses gehörte und ganz durchschritten werden musste, um zur Haustür zu gelangen. Aufgrund ihres aus Durchgangsräumen bestehenden Raumkonzeptes besaßen die Häuser der hier behandelten Region im Gegensatz zu den Häusern Nordsyriens meist nur eine Haustür je Geschoss. Nach Eintritt in das Haus erfolgte die weitere Erschließung der Räume von innen. Dieser für Kilikien charakteristische Haustypus läßt sich schematisch veranschaulichen (Abb. 13).

In den ländlichen Siedlungen Nordsyriens ist ebenfalls nur ein einziger Haustyp verbreitet, der zwar in mehreren Varianten auftreten kann, sich aber immer auf einen Grundtyp zurückführen läßt¹⁰. Die Häuser Nordsyriens erstrecken sich meist mit ihrer Längsachse in Ost-West-Richtung und grenzen mit der Traufseite an den Hof. Charakteristisches Kennzeichen der nordsyrischen Häuser ist, daß jeder einzelne Raum von außen zugänglich war, wobei sich alle Türen in der Regel auf der Seite der meist nach Süden ausgerichteten Hauptfassade befinden. Oft sind die Räume untereinander nicht verbunden.

Der wichtigste Unterschied zwischen den kilikischen und den nordsyrischen Häusern ist also, daß die einzelnen Räume der Häuser in Kilikien nach dem Prinzip hintereinander gereihter Durchgangsräume angeordnet wurden.

In Nordsyrien wiederholt sich die Raumanordnung des Erdgeschosses im Obergeschoss und jeder Raum besaß im Erd- und Obergeschoss seinen eigenen Zugang von außen. Dadurch war eine verbindende Portikus notwendig, die dem Haus vorgelagert war, und die als fester Bestandteil des nordsyrischen Hauses die Funktion der Überleitung vom Außenraum zum Hausinneren und vom Erdgeschoss zum Obergeschoss übernahm¹¹. Fast alles, was die nordsyrischen Häuser demnach charakterisiert, finden wir in Kilikien nicht, oder nicht regelmäßig.

Allerdings konnte in einigen Fällen bei den kilikischen Häusern eine der Portikus in ihrer Funktion vergleichbare Lösung nachgewiesen werden, wobei man hier eine ganz spezifische Bauform gefunden hat: den Vorbau mit Bogenöffnung (Abb. 14). Dieser hat in der hier untersuchten Region Kilikiens die Funktion der Portikus übernommen, aber die formalen Unterschiede zwischen einer Portikus und einem Vorbau mit Bogenöffnung geben den Häusern in Nordsyrien und Kilikien ein grundlegend unterschiedliches Aussehen¹².

Beispiele für diese Vorbauten mit Bogenöffnung lassen sich in Yapisigüzel (Abb. 14) und in Şamlığöl nachweisen, Varianten finden sich außerdem auch in Manastır, Sinekkale und Karakabaklı.

Die Grundrissform, die Raumdisposition, die Konzeption von Durchgangsräumen in Längsrichtung und die fehlende Portikus, die durch einen Vorbau ersetzt wer-

10 Ch. Strube, Die "Toten Städte". *Stadt und Land in Nordsyrien während der Spätantike* (1996) 9ff.; J.-P. Sodini-G. Tate, Maisons d'époque romaine et byzantine (Ile-Vle siècles) du Massif Calcaire de Syrie du Nord. Étude typologique, in: *Colloque Apamée de Syrie* (1984) 377ff.

11 Vgl. G. Tchalenko, Villages antiques de la Syrie du Nord. *Le Massif du Belus à l'époque romaine I* (1953) 10ff.; G. Tate, *Les campagnes de la Syrie du Nord I* (1992) 29ff.

12 Vgl. die zahlreichen Beispiele von Portiken vor den Häusern Nordsyriens in: Syria. Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-5 and 1909 (1907-1949) Division II B: H. C. Butler, *Architecture, Section B, Northern Syria* (1920) mit der Abb. 14 hier.

den konnte, sind die Hauptunterschiede der hier untersuchten ländlichen Häuser zu denen Nordsyriens.

Die hier untersuchte Region um Seleukeia hat in spätantik-frühbyzantinischer Zeit ihre eigene regionale Hausform, bzw. einen eigenen Haustypus ausgebildet und zeigt im Vergleich mit Nordsyrien anstelle von Gemeinsamkeiten deutlich, wie in den ländlichen Siedlungen zweier benachbarter Regionen mit gleichen Voraussetzungen was das Baumaterial Kalkstein betrifft, unterschiedliche Grundrisslösungen entwickelt wurden.

Abb. 1: Karakabaklı Haus A. Südfassade, Blick nach Nordwesten

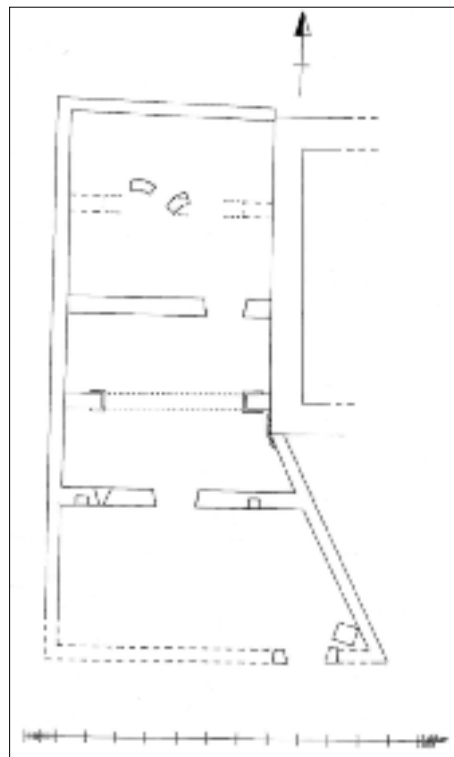

Abb. 2: Karakabaklı Haus A. Grundriss

Abb. 3: Karakabaklı Haus A. Mauerecke des älteren Hauses aus Polygonalmauerwerk. Blick nach Osten

Abb. 4: Karakabaklı Haus C. Blick nach Süden auf die Innenseite der beiden Haustüren

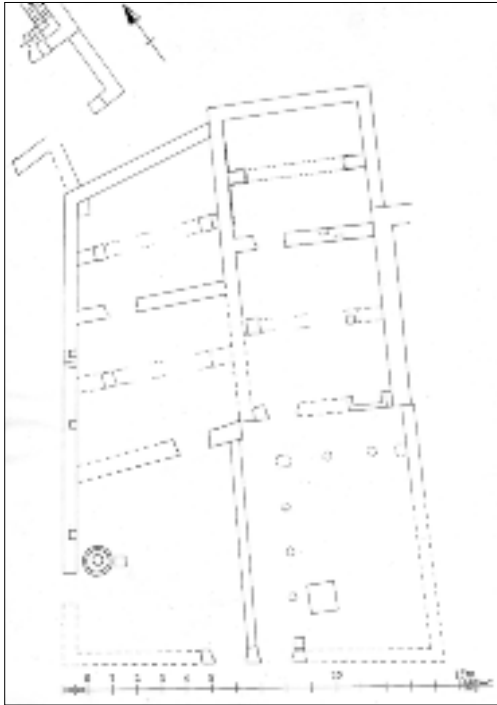

Abb. 5: Karakabaklı Haus C. Grundriss

Abb. 6: Emirzeli. Ostfassade

Abb. 7: Karakabaklı Haus B. Wirtschaftsraum mit Öl- oder Weinpresse

Abb. 8: Yapisigüzel Haus A.
Wirtschaftsraum mit Öl-
mühle

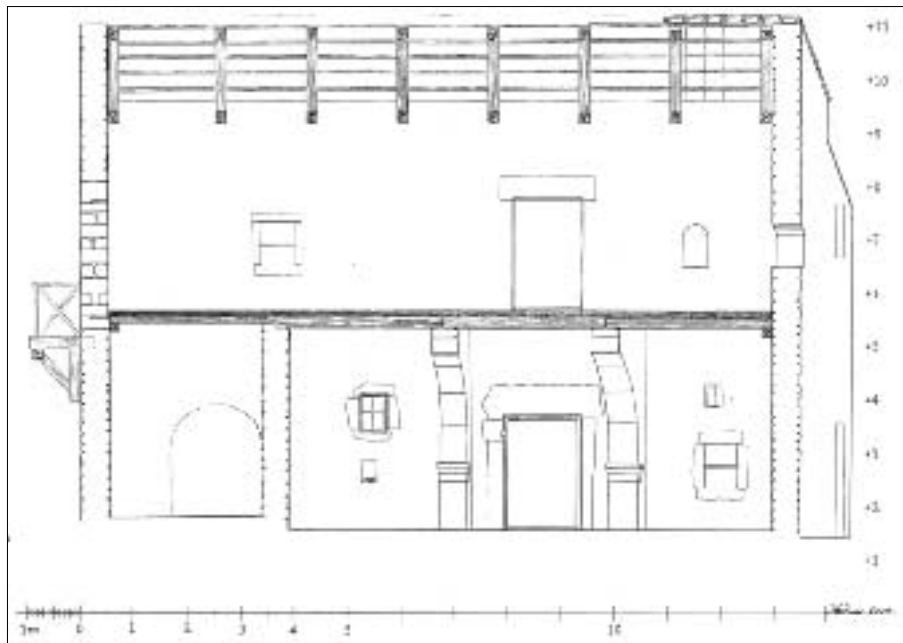

Abb. 9: Şamlığöl. Rekonstruktion der Innenräume

Abb. 10: Karakabaklı Haus D. Ostfassade mit Konsolen des Balkons

Abb. 11: Sinekkale. Latrinenerker im Obergeschoss. Blick nach Westen

Abb. 12: Manastir Haus B. Latrine im Obergeschoss. Blick nach Süden

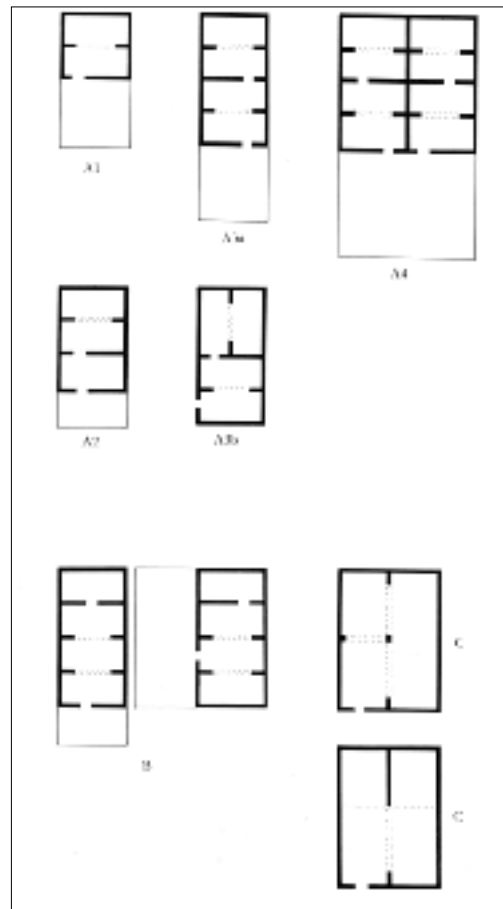

Abb. 13: Schematisierte Grundrisstypen von Häusern in der Region um Seleukeia am Kalykadnos

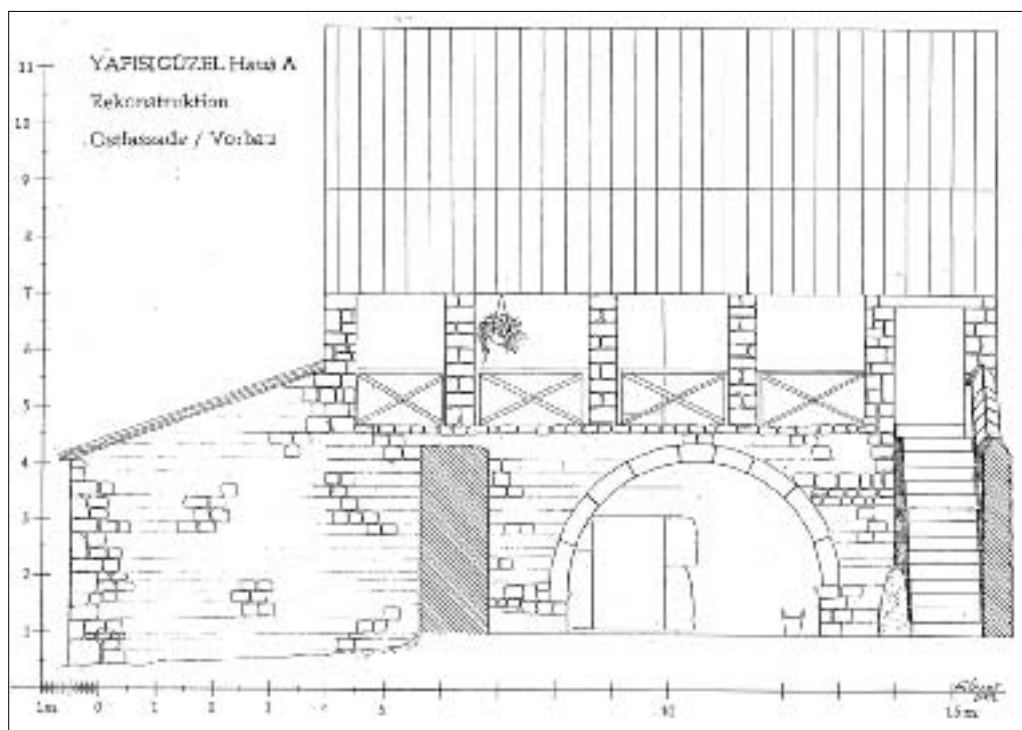

Abb. 14: Yafisigüzel Haus A. Rekonstruierte Ostansicht des Vorbaues

PHRYGIA VE PISIDIA'DA YENİ EPIGRAFİK YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Thomas DREW-BEAR*

2003 yılında yaptığım yüzey araştırmaları süresince, bana gösterilen yakın ilgi ve destek için başta Sayın Genel Müdür olmak üzere, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün tüm personeline ve Afyon Müze Müdürü Sayın Mevlüt Üyümez, Isparta Müze Müdürü Sayın Jale Dedeoğlu ile Kütahya Müze Müdürü Sayın Metin Türküzün'e, ayrıca temsilcim Amasya Müzesi'nden Sayın Celal Özdemir'e gösterdiği özveri ve gayretinden dolayı içtenlikle teşekkür ederim.

Kısaca sözünü edeceğim ve yeni bulunan yazıtlar, hem din tarihi, hem de Hellenistik ve Roma'nın politikası, idarî tarzı ve kültür tarihinin yanı sıra Anadolu'nun topografyası ve Hristiyan teşkilatı açısından önemli sonuçlar elde etmemize olanak sağlamıştır.

Böylece, Afyon Müzesi'nde kopya ettiğim, Frig yerel tanrısı Zeus Bennios'a adanmış bir sütun üzerindeki yazıttan (Resim: 1), bir köy şenliğini kutlamak için Manes oğlu Theotimos isimli bir köylünün ilk önce 30 denarii, sonradan da 16 denarii daha bağışladığını öğrenmekteyiz. Her ne kadar bu metin Roma İmparatorluğu zamanında M.S. II. veya III. yüzyılda yazılmış ise de, yazıtta belirlenen köyün adı Isbourea ile tanrı Zeus'a verilen sıfat Bennios, çok eski olup Yunanlılar'ın Anadolu'ya gelmelerinden asırlar önce bu bölgede yaşayan yerel Frig kültürüne ait olduğu anlaşılmaktadır. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* adlı dizinde Zeus Bennios hakkında daha önce yayınladığım makaleye bu metin, yeni ek bilgileri getirmektedir. O zamanki yazdıklarına göre, yerel Frigce kelimesi "Bennios", "şenlik" anlamını taşıyordu. Şimdi bu yazıt, onbeş sene önce öne sürdüğüm varsayımı kanıtlamaktadır.

Hâlen Afyon İli'nde ünlü Synnada'da (bugünkü Şuhut) tarihî bir Osmanlı köprüsü restore edilmekte veya daha doğrusu, blokların tümü sökülüp yeniden inşa edilmektedir. Bu köprüde devşirme malzeme olarak kullanılmış bol sayıda antik ve Bizans blokları arasında iki önemli yazıt gün ışığına çıkmıştır. Bunların biri, kent merkezinde diktilirilmiş olan bir heykel kaidesidir. Bu kaidede, Synnada'da yarışma kazanan Andronikos oğlu Andronikos isimli bir boksörün şerefine yazılan şiir (Resim: 2), o sporun Roma kültüründe ne kadar önemli olduğunu bize göstermektedir. Boksör Synnadalı olup kazandığı zaferden dolayı kendi vatanı adına taç giydirilerek ödüllendirildi. Aynı şehrin agora veya pazaryerinden 1930 senelerinde bulunmuş olan benzer birçok yazılı heykel kaideleri, Afyon Müzesi'nin bahçesinde sergilenmektedir. Osmanlı köprüsünde kullanılmış olan ve yeni keşfedilen bu kaide, elbette aynı gruba ait olup iki asır önce aynı agoradan yerinden çıkmış olmalı. -Ayrıca, Synnada Akropol'ünün eteğinde bulunan bir kardinin mezar taşı, o şehrin yerel halkı içinde "Kornouta" gibi Lâtince isimlerin ne kadar yaygın olduğunu ortaya koymaktadır.

* Prof. Thomas DREW-BEAR, 31 rue Royale, 69001 Lyon, FRANCE

Muhtemelen yine aynı ilin en büyük antik şehri Apameia (Dinar)'ın agorasından çıkmış olan geç bir Helenistik yazıtta (Resim: 3), o şehrin gençliğinin sporlarından sorumlu olan Timotheos'un oğlu Polystratos isimli vatansever bir kişi, halka karşı gösterdiği cömertlikten dolayı renkli bir tasvirde ata binmiş vaziyette övme, altın çelenk, birisi altın kaplama olan üç bronz heykeli, bir mermer heykeli, şehir yarışmalarında bir şeref koltuğu, belediyede davetleri halktan alarak onurlandırılmıştır. Yerel taşta yazılmış ve şimdilik iki parçaya ayrılmış, biraz zor okunaklı olan bu metnin ıstampajını yaparak tümüne yakınına çözebildim. Böylece, daha Helenistik Dönemde sporun nedenli önemli olduğunu görmekteyiz.

Her sene olduğu gibi, 2003'te de Afyon'un kuzeyinde bulunan İschehisar (antik Dokimeion) kasabasının yanında yer alan ve Bacakale denilen dünyanın en büyük Roma mermer ocaklarına gidildi. Bugünkü mermercilerin kapsamlı çalışmaları sonucunda bol miktarda kabaca biçimlendirilmiş blok ve sütunlar yine gün ışığına çıkarılmıştır. Çoğunluğu Lâtince yazılı bu tür ocak malzemeleri ihracata hazır halde sipariş bekliyordu. Taş ustaları tarafından hızlı olarak çizilmiş bu küçük metinler, kalıcı eserler olmak niyetiyle plânlanmamıştı: Blok veya sütunların üzerindeki yazılar, bu malzemenin ocağın hangi yerinden, hangi ekip tarafından, hangi senede çıkarıldığını işaret etmektedir. Ocakların yönetimine mahsus olan bu idarî notlar, tabii ki mermerin kullanılacağı şantiyelerde yok edilecektir. Ama bazı blok ve sütunlar çatlak çıkmış, bazıları ise muhtemelen fazla gelmiş; sebebi ne olursa olsun, bu taşlar çıkarıldıkları yerde kalmışlardı. Bundan dolayı üzerlerinde bulunan yazıtlar günümüze ulaşmış.

Lâtince yazıtlar Anadolu'da nadirdir, ama Roma İmparatorluğu'nda bulunan tüm önemli taş ve maden ocakları devlet hazinesine ait olup Roma'dan atanan memurlar -demek ki, imparatorun köleleri- tarafından yönetiliyordu. Bundan dolayı Dokimeion'daki Bacakale mermer ocağında kullanılan resmî idarî dil, Lâtince idi. Taşların çıkarıldığı yıl, aynı sebeple, Roma takviminde belirlenen o yılki konsüllerin isimleriyle işaretlenmekteydi. Blokların yapım tarihinden sonra, çalıştıkları officinae -demek ki atölyeler- söz konusu olmaktadır. İlginç bir konu: Bir atölyenin şefi Andaeus yerel bir Frig ismidir taşıyordu; aynı blokun kesildiği yerin, yani *caesura*'nın şefi Alexandros ise bir Grek ismi ve yazıtın dili Lâtince'dir. Ocaklardan çıkan küçük metinler, bu üç kültürün nasıl beraber yaşadığını ispatlıyor.

Bu tür yazıtlar, Dokimeion mermer ocaklarında yüzlerce sayıda bulunuyor. Ama geçen sene bu ocaklar içinde yeni bir tür yazıt keşfettik. Resim 4'te Bacakale ocağının bir yüzünü görmekteyiz: Aşağıda Roma ocaklarından kalan bir seviye, yukarıda ise modern mermercilerin kestiği kayalar. Turistik bir hedef olabilecek olan iki bin senelik, dünyanın en büyük Roma mermer ocakları böylece gittikçe tahrip olmaktadır. Ancak geçen sene Roma taşçılarının bıraktığı bu kaya yüzünde bulunan bir sıra, kısmen çok zor okunaklı, üst üste dizilmiş boyalı yazıtların kopyaları alınarak fotoğrafları tarafından çekildi. Bunların ilk farkında olan kişi, temsilcim Sayın Celal Özdemir'e içtenlikle teşekkür ederim (Resim: 5); Roma çekiç izleri üzerinde üst solda III NON yazıyor, fakat boyası epey silinmiş yazıtın devamını okumak oldukça güçtür. Bu boyalı metinler, seneleri değil, ay ve günleri Roman takvimine göre belirtmektedir. Üst üste yazıldıklarına göre, bu yazıtların amacı şüphesiz ocak işçilerinin hangi ay ve günde bu veya şu seviyeye ulaşmış olduklarını ifade etmekte idi.

Isparta İli'nde ise, Isparta Müzesi'nde korunan ve Seleukeia Sidera'dan gelen yazıtsız bir Roma arşitravını Bizanslılar, devşirme malzeme olarak bir kilisenin arşitravının yapımında kullanmışlardır. Bizanslılar'ın arşitrava eklediği yazıtta, Piskopos Paulos'un ebedi istirahatında onun anısına kilise hizmetçisi Ioan[nes] tarafından Frigya ve Pisidya'da çok sevilen "Büyük Meleklerle", bir kilisenin adanmış olduğu hakkında bize bilgi vermektedir.

Yine Isparta Müzesi'nde bulunan ve Anaboura (Şarkikaraağaç) şehrinde getirilen bir onur yazıtından, aynı bölgeden çıkmış olan ve daha önceki yıllarda yayınlanmış yazıtlardan bilinen Touliandos oğulları isimli bir aile hakkında yeni bilgiler elde edilmektedir. Bu yerel Pisidyalı aile mensuplarının, o küçük kentin en önemli sülalesi olduğunu çok sayıda yazıtlara dayanarak tespit edebiliriz. Resim 6'daki muhakkak ki, gör-

kemli bir anıta aittir; ama bu binanın yapılışından önce, aynı ailenin daha eski bir kuşağı, bir eksedra ile bir sıra dükkânlar inşa ettirip Anaboura şehrine hayır olarak sunmuş idi. Roma Devrinde Anadolu'nun birçok küçük kentleri, Anaboura gibi kuşaklar boyunca önde gelen birer yerel aile tarafından yönetilmekteydi.

Isparta şehrinin Çünür Mahallesi'nden, tarafımdan Isparta Müzesi'ne getirilmiş olan yazılı bir sütun, Koeidis ve Mammias gibi yerel Pisidya isimleri taşıyan bir ailenin mezar anıtı idi. Bu ailenin mezar yazıtının altında ikinci bir metin bulunmaktadır: "Troilos oğlu, Troilos'un torunu, Tydeus Arnestes'in torununun oğlu Troilos bunu yaptı" denmektedir. İlk önce bu ikinci yazıt bizi şaşırtıyor: Bir heykeltıraş, yivli bir sütun üzerinde yer alan bu kısa mezar yazıtına neden ismini ekledi? Yazıtta adı geçen Troilos oğlu Troilos zaten, aynı bölgeden çıkmış ve daha önce yayınlanmış başka anıtlardan tanınmaktadır. Bu soruna şu cevabın verilmesi gerekir: Meşhur heykeltıraş, gördüğümüz sütuna değil, sütun üstünde Roma zamanında yer alan, ama elimize ulaşmayan, görkemli bir mermer vazosuna imzasını atmıştır. Burdur Müzesi'nde bu tür çok süslü mermer vazolarının birçok örnekleri sergilenmektedir. Şimdi anlıyoruz ki, bu vazoların esas vazifesi, mezar anıtlarını süslemek idi: Böylece bu vazolar, yapıldığı devirde yazılı sütunların üzerinde duruyordu.

Isparta Müzesi'nde korunan eserlerin arasında dikkatimizi çeken yerel mezar anıtlarının başka bir çeşidini, kaideleri yazıtlı büstler oluşturmaktadır. Bir örneğin üzerinde "Straton, Lais'in hatırasına bu mezarı yaptırdı" yazılıdır (Resim: 7). Bu şekilde yazılı büstler, yine hem Isparta, hem de Burdur bölgesinde bulunabilir: Onlardan biri İzmir gibi uzak bir şehirde özel bir koleksiyona girmiş ise de, o taşın söz konusu ettiğimiz bölgeden çıkmış olduğunu elbette tahmin edebiliriz.

Isparta İli'nde bulunan, XIX. yüzyılın sonunda J. R. S. Sterrett tarafından iki kere ziyaret edilmiş olan Adada kentinin yazıtları, o tarihten itibaren yerinde yeniden incelenmedi. Benim bu bölgede yaptığım ilk araştırmalarım sırasında, bölgenin yerel taşının, yörenin ikliminin sert şartlarına karşı dayanıklı olmadığından dolayı, bu yazıtların bir kısmının kötü bir durumda olduğunu gördüm. Zor okunaklı olanların bir kısmı, taşın çok gevrek olması sebebiyle ıstampaja bile müsaade etmedi. Ancak bu yazıtların tümü onur yazıtları olup o şehrin halkı tarafından, üst düzeyde bulunan aileler ile bazı Roma devlet memurlarının sıklıkla onurlandırıldığı bu yazıtlardan anlaşılmaktadır.

Örneğin, bir heykel kaidesinde bulunan bir yazıt (Resim: 8) bize bu bilgiyi vermektedir: "Meclis ve halkın kararıyla çok değerli Aur(elia) Laomedontiane çok değerli eşi Aur(elios) Olympianos Olympikos tarafından onurlandırıldı". Demek ki, bu kadının heykeli, her ne kadar şehrin ortasında herkesin gözüne çarpan bir yere dikirilmiş ise de, onun masrafları Adada'da yaşayan halk tarafından değil, kadının kendi kocası tarafından karşılanmış idi. Diğer bir heykel kaidesinde ise daha onurlu bir yazıt bulunmaktadır: "Çok ünlü bir legatus pro praetore (demek: vali yardımcısı) şehir tarafından şereflelendirildi". Bu kere, onurlandırılmış kişinin heykelinin masraflarını Adada'nın halkı karşılamıştı.

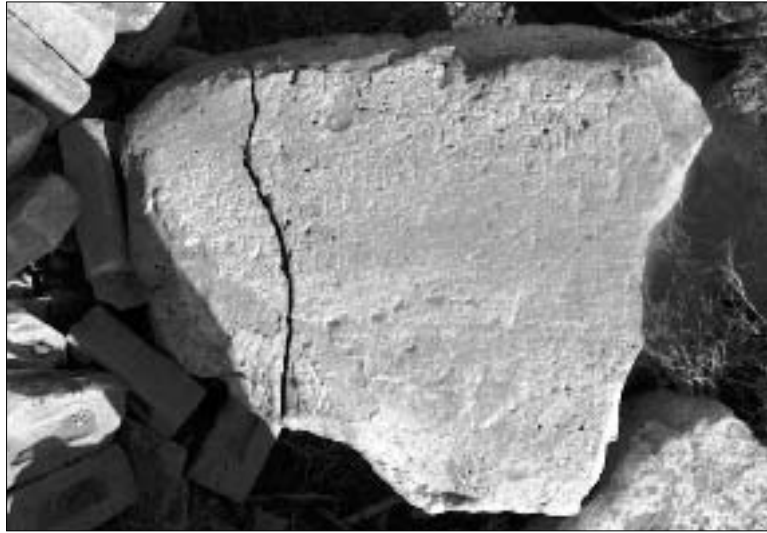
Adada şehrinin görkemli harabeleri, biraz önce dediğim gibi Sterrett zamanından beri bilinir ve en azından mimarî bakımdan araştırılmıştır. Ama Adada'ya yakın olan Sütçüler kasabası, 2003'e kadar bilinmeyen daha başka harabelere sahiptir. Geçen yaz da Sütçüler'in yakınında Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde yerleşim görmüş olan bir kasabanın kalıntıları tarafımdan keşfedilmiştir. Konumuzu ilgilendiren ve bu kasabaya ait olan bir sütun (Resim: 9) üzerindeki yazıtta, Orestes'in oğlu Attalos ve Maron'un torunu Pammenes'in oğlu Kotes ve Oulios'un torunu Hoplon'un oğlu Hoplon, Attalos'un kiracıları olup onun heykelini dikirmişler. İscehisar mermer ocaklarında çalışanlar gibi, burada da Grek ve yerel Pisidya isimleri aynı sosyal tabakada kullanılmaktadır. Hem de Anaboura şehri gibi, yine bu keşfettiğim küçük kent, elbette geniş toprakların sahibi olan önde gelen kuvvetli bir aile tarafından kuşaklar boyunca yönetilmekteydi.

Resim: 1

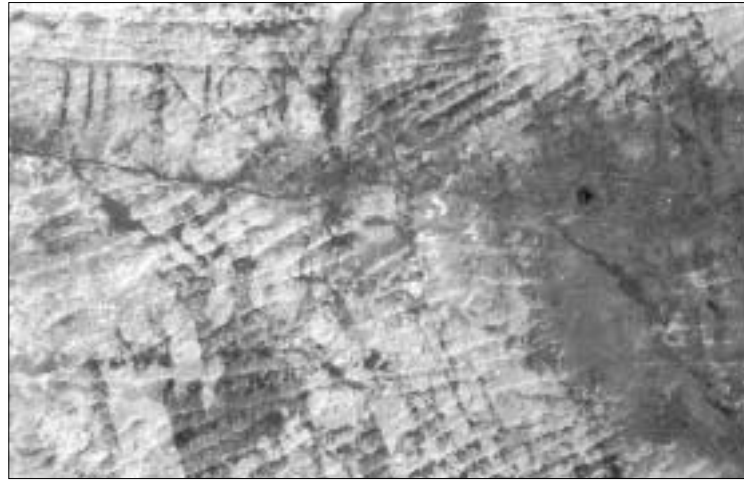
Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

KİLİKYA YÜZEY ARAŞTIRMALARI 2003

Mustafa H. SAYAR*

2003 yılında Adana, Osmaniye ve Mersin illeri ve müzelerinde yaptığımız yüzey araştırması sırasında 14 adet taşınmaz, 120 adet arkeolojik ve epigrafik nitelikli taşınır kültür varlığı saptadık¹ (Harita).

Çalışmalarımıza Adana İli, Kozan İlçesi'nin kuzeyindeki Karasis Dağı'nda 1994 yılında yaptığımız araştırmalar sırasında varlığını saptadığımız² yapılar topluluğunda hava fotoğraflarının çekimi ve plân çıkarma çalışmalarıyla başladık. Oldukça sarp ve çıkılması güç bir dağ olan Karasis Dağı zirvesinde yapılacak çalışmalara katılan heyetin büro olarak kullanması amacıyla tarafımıza Metro şirketler grubundan Real firması tarafından hibe edilen bir konteyneri helikopter yardımıyla dağın doğu yamacına taşıtarak 2003 yılı çalışmalarımıza başladık.

Henüz yazıt bulunamadığı için antik devirdeki adını hâlen belirleyemediğimiz Karasis dağı üzerindeki yapılar topluluğu arasında sivil kullanım amaçlı herhangi bir yapı kalıntısı saptayamadık. Söz konusu yapılar dağın zirvesinin jeolojik yapısına uygun olarak aşağı ve yukarı kale olmak üzere birbiriyle bağlantılı iki yapı grubundan oluşan bir garnizon niteliğindedir.

Yapı kalıntılarının belgelenmelerinde Prof. Dr. Adolf Hoffmann'ın yönetiminde iki grup halinde çalışan heyet üyeleri aşağı ve yukarı kalede, 1:50 ölçeğinde plân çıkarılmasına başlamışlardır. Karlsruhe Meslek Yükek Okulu'ndan Prof. Günther Hell ve Thorsten Schwing'in hazırlamış oldukları üç boyutlu bilgisayar simülasyonları belgeleme çalışmalarının ilk ürünleridir.

Deniz seviyesinden yaklaşık 950 m. kadar yükseklikte bulunan aşağı kalede içten ikiye katlı dört sur kulesi ve bunların arasında odalar içeren kalın sur bedenleri bulunmaktadır. Kulelerden ikisi çok iyi durumda korunagelmış olup ikisi büyük ölçüde yıkılmıştır.

Sur kulelerinden ortadakinin içeri bakan yüzündeki kapılardan birinin üzerinde bir fil kabartması vardır (Resim: 1). Bilindiği üzere Pers ordusu tarafından kullanılan filer ve özellikle Asya filleri, Büyük İskender'in Hindistan seferinden sonra Hellenistik Devir ordularında yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmış ve Diadokhlar Döneminde İskender'in haleflerinden bazıları, filer sayesinde önemli askerî başarılar elde etmişler-

* Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı, 34459 Vezneciler-İstanbul/TÜRKİYE

1 Araştırmalarımıza izin veren T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve çalışmalarına büyük katkıları ve yardımlarından ötürü Adana, Mersin Tarsus, Antakya, Silifke ve Alanya müze müdürlüklerine teşekkür ederim. Ayrıca büyük bir özveri ile çalışan Bakanlık Temsilcisi Mehmet Yalçınkaya'ya da burada özellikle bir kez daha teşekkür etmek isterim.

2 M. H. Sayar, Seleukidische Bergfestung im ostkilikischen Taurus entdeckt. *Antike Welt* 26, 1995, 4, 279–282; aynı yazar, Kilikien und Seleukiden. Ein Beitrag zur Geschichte Kilikiens unter der Seleukidenherrschaft anhand einer neuentdeckten Festung und einer neugefundenen Inschrift. *Studien zum antiken Kleinasien IV; Asia Minor Studien* 34, 1999, 125–136.

dir. Özellikle Hindistan'ı ellerinde tutan Seleukos'lar fillerden en çok yararlanan İskender sonrası krallık olduğundan, kraliyet arması olarak fili seçmişlerdir. Karasis Dağı'ndaki kulelerden birinin kapısının üzerinde bulunan fil kabartması sayesinde, kalenin Seleukos Krallığı tarafından yaptırıldığını öğrenmekteyiz. Aynı sur kulesine güç sembolü olarak işlenmiş bir kalkan ve bir Herakles *lobutu* kabartması da dikkati çekmektedir (Resim: 2).

Dağın zirvesi denizden 1052 m. yükseklikte olup bu kesimde dikkati çeken en önemli yapı üç katlı buğday silosu yapısıdır. 2003 yılında yukarı kalede yapılan belgeleme çalışmalarının en önemli bölümünü, uzunluğu 60 m.den fazla olan bu silo yapısının 1:50 ölçeğinde plânının çıkarılması ve elde edilen verilerin bilgisayar ortamına aktarılması oluşturdu.

Karasis Dağı'nda 2003 yılında yapılan çalışmalar sırasında, aşağı kalenin batı ve doğusunda iki giriş kapısı bulunduğu ortaya çıkarılmıştır. Bir diğer giriş kapısı da yukarı kalede saptanmıştır. Ayrıca aşağı ve yukarı kaleyi birbirine bağlayan bir rampa belirlenmiştir. Bu rampanın doğusundaki yamaçta, oraya yukarıdan yuvarlanmış olduğu anlaşılan yuvarlak bir sunak görüldü. Üzerindeki dört köşe çukurlaştırılmış alan, yazıt yazdırılmak üzere hazırlanmış olmakla beraber, buradaki yazıtın tamamen silinmiş olduğu görülmektedir. Karasis Dağı üzerindeki yapıların çatılarında *korinthos kiremiti* olarak bilinen çatı kiremitlerinin kullanıldığı anlaşılmıştır.

Yapıların taşlarının uzaklardaki taş ocaklarından değil, dağı oluşturan kayaların kesilmesiyle elde edildiği anlaşılmıştır. Yukarı kalede taş ocağı olarak kullanılan kesimlerin içlerine, oturma mekânlarının inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Bu mekânların ortasında büyük bir salon ve bir koridora açılan aydınlatma pencereleri bulunmaktadır. Tüm bunlar, Karasis Dağı tepesindeki garnizonun komutanının, bu mekânlarda ikâmet ettiği izlenimini vermektedir. Bu mekânların ayrıntılı olarak belgelenmesi ve plânlarının çıkarılması 2004 yılı çalışma programında öngörülmektedir.

Yapıların duvarlarındaki blokların üzerindeki taşçı ustası işaretleri, yapım aşamasında hangi yöntemlerin kullanıldığının belirlenmesi bakımından büyük önem taşımaktadır (Resim: 3). Bu işaretler çalışmalarımız içinde özel bir yer tutmakta ve Anadolu'daki diğer Hellenistik Devir yapılarındakilerle karşılaştırılarak ayrıntılı olarak çalışılmaktadır.

Hem yukarı ve hem aşağı kaledeki sayıları bir düzineye ulaşan ve herbirinin çapı yaklaşık 10 m. olan su sarnıçları ve yukarıda değinilen silo yapısı, tüm tesisin bazen yıllarca sürebilen kuşatmalara dayanabilmek amacıyla başta su ve ekmek olmak üzere her türlü gereksinim düşünülerek inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Bu çalışmaların yanı sıra yapıların taşlarının analiz edilmesi amacıyla petrografik incelemeler ve Hellenistik Devirdeki bitki örtüsü ile bugünkü bitki örtüsünün niteliğinin karşılaştırılabilmesi için botanik araştırmalara devam edilmektedir.

Karasis Kalesi, M.Ö. 3. yüzyıl başlarında Anadolu'ya doğru genişlemeye başlayan ve başkenti bugünkü Antakya olan Seleukos İmparatorluğu'nun kuruluş aşamasında yapılmaya başlandığını tahmin ettiğimiz bir askeri tesis niteliğindedir. Seleukoslar öncesi döneme, bir başka deyişle yapımı Persler devrine kadar geri giden bir yapı kalıntısını henüz saptayamadık. Yapıların niteliği ve dağdaki arazi yapısına uydurularak inşa edilmeleri göz önüne alındığında, burasının askeri lojistik ve maddi yönden değerli bazı malzemeleri saklamak ve bunları ele geçirilmek üzere dağı kuşatarak fethetmeye kalkışacaklara uzun süre direnebilmek amacıyla yaptırıldığı izlenimi edinilmektedir. Belki de burası Strabo'nun (XIV, 5, 10) Kilikya'da Diadokhlar'dan Antigonos Monofthalmos'un hazinesinin saklandığı kale olarak değindiği Kyinda idi.

Diodoros, Kyinda'dan birçok kez bahsetmektedir. 18. kitabında Diodoros, Eumenes'in M.Ö. 318 yılında Kyinda'da korunan hazineyi yağmaladığına değinir (Diodoros XVIII 62.2). 19. kitabında ise Diodoros, Antigonos Monofthalmos'un Mezopotamya bölgesinden Kilikya'ya geldiği M.Ö. 316 yılının kasım ayında, ordusu Mallos şehri yakınlarında ovada kışlarken, Kyinda'dan 10. 000 Talent getirttiğinden bahsetmektedir

(Diodoros XIX 56. 5). 20. kitabında ise Diodoros, Antigonos'un M.Ö. 302 yılında Tar-sos'a gelip Kyinda'dan getirdiği para ile üç ay süreyle orada bulunan ordusunun mas-raflarını karşıladığından bahsetmektedir (Diodoros XX 108. 2).

Plutarkhos'a göre Demetrios Poliorketes, M.Ö. 299 yılında Kyinda'da bulunan hazinenin geri kalanını kullanmıştır (Plutarch, Demetrios 32). Plutarkhos'un ifadesin-den Kyinda'da muhafaza edilen paranın M.Ö. 299 yılından tamamen bittiği gibi bir iz-lenim edinmek mümkün ise de, Kyinda gibi bir kalenin M.Ö. 3. yüzyıl boyunca Diadoch-lar adıyla bilinen Büyük İskender'in halefleri arasındaki savaşlar sırasında ve Sele-ukoslar Devrinde uzun süre "hizmet dışı" bırakılamayacağı şüphesizdir. Diodoros'un Kyinda'dan bahsediş şekli burasının Toros Dağları'nın ovalık Kilikya'ya bakan yamaç-larında inşa edilmiş olabileceği izlenimini vermektedir. Kyinda'nın yerinin saptanması sorunuyla bağlantılı olarak Asur kaynaklarındaki bir ifade büyük önem kazanmaktadır. Büyük Asur Kralı Asarhaddon, birbirleriyle sürekli sorun yaşayan Kundi ve Sissu kral-larını cezalandırmıştı. Bu ifade Kundi ve Sissu'nun birbirlerine komşu bölgeler oldukla-rı izlenimini vermektedir. Eğer Sissu'nun 20. yüzyıl başlarına kadar adı Sis olan Kozan ile özdeş olduğu göz önünde tutulursa, Kundi'nin Hellenistik Devirdeki Kyinda olduğ-u nu ve Karasis ya da Anazarbos gibi Kozan'a komşu bir dağın üzerinde aranması ge-rektiği tezini dikkate alabilmek mümkündür.

Çukurova'yı Kappadokia ile bağlayan stratejik bir yolun üzerinde, çevreye hâkim konumda bulunan Karasis Kalesi'nin antik devirdeki adının saptanması, ancak Karasis Dağı'nda ya da yamaçlarında bu ören yerinin antik devirdeki adını belgeleyecek yazıt-lı bir belge ya da belgelerin bulunması sayesinde mümkün olabilecektir. Kesin olan bu-rasının tıpkı Bergama'da olduğu gibi büyük bir imparatorluğun stratejik ve maddî önem taşıyan mallarının saklanması için uygun bir dağ olduğudur.

Karasis Dağı'nın güneydoğusunda bulunan Uzunoğlan Tepesi üzerindeki tapı-nak ve çevresinde yaptığımız incelemelerde burada kaçak kazıların geçen yıldan beri birkaç kat daha arttığı görülmüştür. Uzunoğlan Tepesi'nin batı eteğindeki bir tarla için-de, Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen bir adak sunağı ile iki adet geç Hristiyanlık devrine tarihlenen haç kabartmalı değirmen taşı bulunmuştur. Bu eserlerin buluntu ye-ri bir Roma ve erken Bizans köyü olup aynı Uzunoğlan Tepesi'nde olduğu gibi kaçak kazılar sonucu büyük ölçüde tahrip olmuştur.

Çukurova'nın en büyük antik kenti olan Anazarbos'ta 1990 yılından beri her yıl olduğu gibi, 2003 yılında da yaptığımız çalışmalar sırasında, Anazarbos'un 12 km. ka-dar kuzeybatısında bulunan Hamam Köyü'nün kuzey kenarında bir tarlanın düzlenme-si sonucunda burada bulunan bir Roma Devri köyü tümüyle imha edilmiştir (Resim: 4, 5, 6). Bir tesadüf sonucu söz konusu tesviye işlemini haber almamız üzerine olay yeri-ne geldiğimizde, yaklaşık 1 km² lik alanda, çok taze tahribat izleriyle karşılaştık. Arazi-de kısa süre içinde 16 adet yazıtlı Roma Devri mezar steli bularak bölgeden sorumlu Gaziköy Jandarma Karakolu'nda koruma altına aldirttik. Ayrıca bu yerleşmeye temiz su sağladığı anlaşılan pişmiş toprak su künkleri etrafa dağılmış durumdaydı. Bu arada yerleşmeye ait bir kaya mezarının da çok kısa zaman önce açılmış olduğu anlaşılmış-tır. Bir diğer dikkati çeken buluntu ise ilk kez tahrip edilmemiş bir zeytinyağı işliğinin or-taya çıkarılmış olmasıdır (Resim: 7). Büyük bir olasılıkla içinde define aramak amacı-yla üzeri açılmış olan bu işlik, ana kayaya oyularak yapılmış büyük bir kompleks olup tū-müyle tahrip edilmeden belgelenmesi gereken önemli bir anıt olduğundan en gerekli gördüğümüz acil tespit çalışmalarını hemen gerçekleştirdik.

Anazarbos'un 5 km. kadar batısında bulunan Camızağılı Köyü'nde geçen yıl tes-viye edilen bir höyükten çıkan ve bir Erken Hristiyanlık Dönemi kilisesine ait olduğu an-laşılan beyaz mermerden bir ambon parçası incelendi (Resim: 8).

Anazarbos'un 10 km. kadar kuzeyinde bulunan Acarmantas Köyü'nde bulunan Akçalı çiftliğinde, dinleyen tanrılara adanmış bir sunak ile Tanrı Hermes için yapılmış olduğunu sandığımız kabartmalı bir bloku inceleme olanağı bulduk. Kesin buluntu yeri bilinmeyen bu eserlerin civardaki köy yerleşmelerinde bulunarak burada toplanmış ol-

dukalarını düşünmekteyiz. Aynı köyün civarında bulunan Kırıkkale mevkiinde ise Hellenistik Devre tarihleyebileceğimiz blok taşlardan oluşan bir tahkimat yapısı saptadık (Resim: 9).

Kozan'ın Gökgöz Köyü'nün Malesiği mevkiinde bir Roma Devri yerleşmesi belirlendi. Andrap mezrasında ise Seyhan Nehri'nin doğu kıyısında bir Roma Devri köy yerleşmesi saptanmıştır. Bu yerleşme yerinde bir mezar yapısına ait olduğu anlaşılan ve M.Ö. 19 yılında başlayan Anazarbos takvimine göre M. S. 214 yılına tarihlenebilen bir mezar yazıtı incelenmiştir. Anazarbos'un kuzeyindeki köylerden Faydalı'da bir evde, Roma İmparatorluk kültürünün bir belgesi olarak Tanrıça Roma'ya adanmış mermerden yuvarlak bir sunak inceledik.

Kozan İlçesi'nin Bulduklu Köyü civarında ise Geç Hellenistik Devre tarihlenen bir sur kalıntısı (Resim: 10) ile Roma Devrine tarihlenen bir su yolu kalıntısı bulunmuştur (Resim: 11). Bulduklu Köyü civarında sekiz kenarlı bir değirmen taşı görülmüştür (Resim: 12).

Kozan İlçesi'nde Karasis ve Anazarbos merkezli çalışmalar sayesinde Hellenistik, Roma ve erken Bizans Devri yerleşim coğrafyası hakkında önemli ipuçları elde edilerek bu bölgenin kültür envanterinin çıkarılması yönünde önemli adımlar atılmıştır.

Roma İmparatorluk Devrinde doğu Akdeniz'in en önemli limanlarından biri olan Aigeai bugün Yumurtalık ilçe merkezinde lokalize edilmektedir. Her yıl olduğu gibi 2003 yılında da Yumurtalık ilçe merkezindeki çalışmalarımız sırasında bir evde imparatorluk kültürünü belgeleyen yazıtlı bir sunak bulunmuştur.

Zeytinbeli Köyü'nde bir evde ise bir adet mezar steli, bir başka evde ise yazıtlı bir lâhit parçası ve mezar yazıtlı bir levha bulunmuştur. Ayrıca Mersin Müzesi'ne götürüldükleri saptanan 12 adet pişmiş toprak yazıtlı kap, bu müzede incelenmiştir.

Osmaniye İli Çalışmaları

Bu ildeki çalışmalarımız sırasında Flaviopolis antik kentinin lokalize edildiği Kadırlı ilçe merkezinin arazisini belirlemek üzere yaptığımız çalışmalar sırasında Sumbas İlçesi'nin Gençaliler Köyü'nde ise bir mozaik tabana ait parçaların bir evin bahçesinde bulunduğu görülmüştür (Resim: 13). Köyün kuzey kenarındaki bir antik yapıdan sökül-müş olduğu belirtilen üç parça halindeki mozaik büyük bir olasılıkla Geç Roma Devrine ait bir yapının taban döşemesiydi.

Ayrıca Kastabala antik kentinde de yerleşim coğrafyası çalışmalarımızı sürdür-dük ve burada özellikle Artemis Perasia Tapınağı'nın yerinin saptanması amacıyla önemli tespitler yaptık.

Mersin İli Çalışmaları

Mersin İli'ndeki çalışmalarımıza M.Ö. 2. yüzyıldan beri varlığı bilinen Korykos antik kenti ve çevresindeki incelemelerle başladık. Korykos özellikle M.S. 4. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan bir kent olup M.Ö. 1. yüzyıl sonlarında Doğu Kilikya'daki Kastabala antik kentinde hüküm süren Tarkondimotos'un arazisinde kalmaktaydı. Tarkondimotos denize açılabilmek için bugünkü İskenderun Körfezi kıyısında olduğu kadar, Orta Kilikya'daki sahil kesimlerini de kontrolü altında bulundurmaktaydı. Bu az araştırılmış tarihî olayın belgelerini aramak amacıyla Korykos'ta yaptığımız çalışmalar sırasında bazı erken devir Roma yapı ve yazıtlarını inceleme olanağı bulduk.

Bu arada geçtiğimiz yaz ve sonbahar aylarında Korykos'un içinden geçen sahil yolunu genişletme çalışmaları yapılmış olduğu görülmüştür (Resim: 14). Korykos ören yerinde yapılan incelemeler sırasında heyet üyemiz Dr. Hamdi Şahin, hazırlamakta olduğu Orta Kilikya bölgesinin ekonomi tarihi, tarihî-coğrafyası çalışmaları kapsamında Korykos'taki meslekler ve meslek dernekleri ile ilgili yazıtları kopyalamış ve daha önceden bulunanları yayınları ile karşılaştırmıştır.

Sömek Köyü'nün doğusunda bulunan Efrenk vadisine inilip orada bulunan bir askerin tasvir edildiği eski Yunanca yazıtlı bir kaya mezarını inceledik. Aynı vadinin içinden akan Limonlu Çayı'nın üzerinde bir Roma Devri köprüsünün ayaklarının kalıntılarını bulduk ve bu köprünün birkaç yüz m. güneyinde oldukça iyi durumda korunmuş bir Osmanlı köprüsünün varlığını saptadık.

Silifke ile Mut ilçeleri arasındaki yol üzerinde bulunan Keben Köyü'nün birkaç km. kadar kuzeyindeki Geç Hitit kaya kabartması yöre halkı tarafından "Çolak Kız" olarak adlandırılmaktadır. Çolak kız kabartmasının önünden geçen antik yol ise büyük bir olasılıkla M.Ö. 2. binyıldan beri sahil ile Orta Anadolu'yu birbirine bağlayan güzergâh üzerindiydi. Kalıntıları 1 km. kadar rahatlıkla takip edilebilen antik yol, Roma Devrinde Silifke'den Mut'a, yani Seleukeia'dan Claudiopolis'e ulaşan yolun günümüze ulaşabilen parçası idi.

Mersin il merkezi ile Tarsus arasındaki alanda bulunan ve yöredeki Dikilitaş Beldesi'ne adını veren yaklaşık 10 m. yüksekliğindeki Dikilitaş yerinde incelenmiştir. Yapılan incelemede bu anıtın dış yüzünün mermer veya blok taş ile kaplı olması gerektiği anlaşılmıştır. Bu anıt birçok araştırmacı tarafından Asur kralı Sardanapaş'ın M.Ö. 9. yüzyılda burada kazandığı zaferden sonra, Anchiale kenti civarında diktirdiğinden, Asur yazılı kaynaklarında bahsedilen anıt ile özdeşleştirilmektedir. Bu lokalizasyonun doğrulanabilmesi için civarda bulunduğu anlaşılan Anchiale kentinin yerinin kesin olarak saptanabilmesi gerekmektedir. Anchiale'nin lokalizasyonu için önerilebilecek en uygun yer Dikilitaş'ın birkaç km. güneydoğusundaki Kazanlı Höyüğü'dür. Höyüğün üzerinde yaptığımız incelemede keramik parçalarının yanı sıra Roma İmparatorluk ve geç antik devirlere tarihlenen iki sütun başlığı görüldü.

Mersin İli'ndeki araştırmalarımız sırasında, Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen iki adet kurşun ağırlığı da inceleme olanağı bulduk. Ağırlıklardan birinin üzerindeki yazıtta, bir pazar yeri sorumlusunun = agoranomosun adı geçmektedir.

Mersin İli'ndeki araştırmalarımızın diğer bir bölümünü ise Silifke İlçesi'ne bağlı Uzuncaburç Beldesi'nde bulunan Zeus Olbios Tapınağı ve çevresinde oluşan Diokaisareia antik kentindeki yazıtların incelenmelerine ayırdık. Tapınağı mimarî yönden inceleyen Freiburg Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden Doç. Dr. Detlef Wannagat ile birlikte Anadolu'nun en önemli kutsal alanlarından biri olan Zeus Olbios kültünün ne zamandan beri tapınım gördüğünü saptamaya çalışmaktayız. Bu çalışmalarımız sırasında hem yayınlanmış yazıtları yeniden incelemekteyiz ve hem de yeni yazıtları dikkate alarak tapınak ve çevresinin tarih boyunca bölgesel etkinliğini ve bölgelerarası konumunu irdelemeyi öngörmekteyiz.

Harita

Resim 1: Aşağı Kale'de bulunan fil kabartmalı kule

Resim 2: Aşağı Kale'deki kulelerden birinde bulunan kalkan kabartması

Resim 3: Aşağı Kale'deki taşçı işaretleri

Resim 4: Kozan İlçesi'nin Hamam Köyü'nde tesviye edilen antik köyün bulunduğu alan

Resim 5: Hamam Köyü'nde tarla sulamak amacıyla sulama sistemi geçirilmek istenirken tahrip edilen antik yapı kalıntıları

Resim 6: Hamam Köyü'nde tesviye sırasında tahrip edilen antik yapı kalıntıları

Resim 7: Hamam Köyü'nde yapılan tesviyede bulunan zeytin yağı işliğı

Resim 8: Anazorbos'un batısında bulunan bir ambon parçası

Resim 9: Kırıkkale mevkiinde bulunan sur duvarı kalıntılarında bir ayrıntı

Resim 10: Bulduklu Köyü civarında sur kalıntısı

Resim 11: Bulduklu Köyü civarında Roma Devri su yolu kalıntısı

Resim 12: Bulduklu Köyü civarında bulunan sekiz köşeli değirmen taşı

Resim 13: Gençaliler'de mozaik taban parçası

Resim 14: Korykos antik kenti içinde yapılan yol genişletme çalışmaları sırasında meydana gelen tahribat

DOĞU TRAKYA YÜZEY ARAŞTIRMALARI 2003

Mustafa H. SAYAR*

İstanbul, Tekirdağ, Edirne ve Çanakkale illeri ve müzeleri ile Kırklareli Müzesi'nde 2003 yılında 20 Ağustos ile 2 Eylül tarihleri arasında yapılan Doğu Trakya araştırmaları sırasında iki adet taşınmaz, üçü arkeolojik, beşi epigrafik ve biri de arkeolojik ve epigrafik nitelikli olmak üzere altı adet taşınır kültür varlığı saptanmıştır¹ (Harita).

2003 yılı çalışmalarının illere göre dağılımı şöyledir;

Tekirdağ İli Çalışmaları

Tekirdağ Müzesi'ne Çorlu'nun Deregündüzlü Köyü'nün Masatlık mevkiinden getirilen eski Yunanca yazıtlı bir sunağın incelenmesi sonucunda, bu sunağın Roma İmparatorluk Devrine tarihlenebileceği ve adağı yapanların isimlerinden Trakya yerli halkına mensup oldukları anlaşılmaktadır. Adağın hangi tanrıya sunulmuş olduğu yazıtın ilk satırlarının kırılmış olması nedeniyle saptanamamaktadır.

Tekirdağ İli'ndeki çalışmalara daha sonra Malkara İlçesi'ne bağlı Izgar Köyü çevresinde yapılan incelemelerle devam edildi. Köy odasına köy civarındaki bir Roma Devri yapısından getirildiği anlaşılan İon volütlü mermer bir sütun başlığı ile (Resim: 1) aynı köyün güneydoğusundaki Taşlık mevkiinde Geç Antik Çağ'a tarihlenebilen içi antropoid mermer bir lâhit görülmüştür (Resim: 2).

Malkara İlçesi'nin kuzeyindeki köylerden Güneşli'nin, Hamampınarı mevkiinde ise başı kaybolmuş olan mermerden bir büst bulunmuştur (Resim: 3).

Malkara'nın Kermeyan Köyü'nden Malkara ilçe merkezindeki bir eve getirilmiş olan mermer bir blok üzerindeki Lâtince yazıt parçası, Apri antik kentinin lokalize edildiği Kermeyan Köyü'nde daha önceki yıllarda çok sayıda benzerleri bulunan Roma Devri mezar yazıtlarının yeni bir örneğidir.

İstanbul İli Çalışmaları

Bu ildeki çalışmalarımız sırasında Kınalıklöprü mevkiinde bulunan ve Türkiye Trakyası'nda denize en yakın konumdaki tümülüslerden birisi olan Cambaztepe'nin hem kaçak kazı sonucu yaklaşık 10 m. kadar yukarıdan aşağıya dikey bir çukur ile oyulduğu ve hem de batı yarısına yaptırılan yüzme havuzu nedeniyle bu tümülüsün büyük ölçüde tahrip olduğu anlaşılmaktadır (Resim: 4).

* Prof. Dr. Mustafa H. Sayar, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı, 34459 Vezneciler-İstanbul/TÜRKİYE

1 Araştırmalarıma izin veren T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğüne ve çalışmalarına büyük katkıları ve yardımlarından ötürü Tekirdağ, Edirne, Çanakkale ve Kırklareli müze müdürlüklerine ve özverili çalışması için Bakanlık Temsilcisi Binnur Çabuk'a teşekkür ederim.

Edirne İli Çalışmaları

Edirne İli'ndeki çalışmalarımız sırasında İpsala ilçe merkezinin birkaç kilometre kadar doğusunda bulunan ve Kemerköprü olarak tanımlanan Roma İmparatorluk Devri su yolu kalıntılarını inceledik (Resim: 5). Yaklaşık 200 m. uzunluğunda küçük taş ve harçlardan oluşan duvar tekniği ile yapılmış olan bu su yolu yapısında bir yuvarlak kemer görülmektedir (Resim: 6). Üzerinde suyu taşıyan oluğun sadece 48 cm. genişliğinde ve yaklaşık 5 m. uzunluğunda bir bölümü günümüze kalabilmiştir (Resim: 7). Söz konusu su yolu antik Kypsela kentinin lokalize edildiği İpsala'dan günümüze kalan ve Roma İmparatorluk Devrine tarihlenebilen tek taşınmaz kültür varlığı olması nedeniyle büyük önem taşımaktadır.

Hadrianopolis antik kentinin lokalize edildiği Edirne il merkezinde, müze tarafından yapılan kazı sırasında iki parça halinde bulunan yazıtlı ve kabartmalı bir mezar steli çalışıldı. Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen stelin buluntu yeri, aynı zamanda kentin M.S. II. yüzyılda sur dışındaki nekropol alanının da yerini göstermesi bakımından önemlidir.

Çanakkale İli Çalışmaları

Gökçeada'dan başladığımız Çanakkale İli çalışmalarımız sırasında Kaleköy'de yeni yapılan bir evin duvarına inşa edilmiş durumdaki bir beyaz mermer blok üzerindeki tek satırlık eski Yunanca bir yazıt parçasını inceledik. Söz konusu yazıtta bir şahıs ismine ait bazı harfler okunabilmektedir.

Daha sonra Dereköy'de bir evde bulunan Hellenistik Devre ait bir yazıt parçası üzerinde çalışıldı. Bu yazıtın da Kaleköy'den buraya getirildiği ev sahibi tarafından belirtilmiştir.

Çanakkale İli'ndeki çalışmalarımızın son bölümünü ise Gelibolu Yarımadası'ndaki incelemeler oluşturdu. Yarımada üzerindeki iki ilçeden biri olan Eceabat'ın Yalova köyü arazisinde kalan Tekke Bayırı mevkiinde bulunan Orta Bizans ve Osmanlı kalesi incelendi. Çanakkale boğazına hâkim bir tepe olan Tekke Bayırı, Sestos antik kentinin lokalize edildiği Akbaş Limanı'nın hemen arkasında, büyük bir olasılıkla Sestos antik kentinin akropolisini oluşturuyordu. Bu tepenin kuzey yamacında Hellenistik ve Roma devirlerine tarihlenen keramik buluntuların çokluğu bu savımızı desteklemektedir.

Gelibolu ilçe merkezinde aldığımız bir bilgi üzerine gittiğimiz Gelibolu'nun hâlen terkedilmiş olan eski Burhanlı Köyü Mezarlığı'nda mezar taşı olarak kullanılmış olan bir kiliseye ait yazıtlı ve süslemeli bir tavan kasetini inceledik (Resim: 8). Aynı mezarlıkta iki adet mermer sütun parçası da bulunmaktadır (Resim: 9). Eski Burhanlı Köyü'nün Çanakkale Boğazı'na hâkim bir mevkideki yeri, burasının lokalizasyonu hâlen kesin olarak yapılamamış olan Aigospotamoi kentinin civarındaki bir Geç Bizans yerleşmesi olabileceği izlenimini vermektedir.

Resim 2: Izgar Köyü yakınında bulunan antropoid lâhit

Resim 3: Güneşli Köyü'nde bulunmuş olan başsız büst

Resim 4: Cambaz Tepe Tmls ve içine yaptırılan yüzme havuzu

Resim 5: İpsala İlçesi doğusunda antik Kypsela'nın Roma Devri su yolu kalıntıları

Resim 6: İpsala İlçe merkezi doğusunda antik Kypsela'nın su yolu kalıntıları

Resim 7: İpsala ilçe merkezi doğusunda antik Kypsela'nın su yolu kalıntıları

Resim 8: Gelibolu İlçesi'ne bağlı eski Burhanlı Köyü Mezarlığı'nda bulunan kilise kapı sövesi

Resim 9: Eski Burhanlı Köyü Mezarlığı'nda bulunan ve bir antik yapıya ait sütunlar

PISIDIEN SURVEY PROJEKT: SURVEY-KAMPAGNE 2003 IN PEDNELISSOS

Lutgarde VANDEPUT*
Veli KÖSE
Michael ZELLE
Eric LAUFER

Die dritte Survey-Kampagne in Pednelissos fand vom 01.09.2003 bis zum 28.09.2003 statt¹ und wurde von einem internationalen und interdisziplinären Team durchgeführt².

Während der Kampagne wurde die Aufnahme der topographischen Karte der Stadt weitergeführt, damit ein Gesamtbild der Stadt entsteht. Darüber hinaus wurden weitere Schwerpunkte gesetzt. Die Ruinen wurden mittels eines bauforscherlichen und geophysikalischen Surveys untersucht. Die Bearbeitung der Monumente konzentrierte sich auf eine Fortsetzung der Aufnahme der Befestigungsanlagen, die christlichen Kirchen und die Bestattungsformen in der Nord- und Südnekropole. Außerdem sind ei-

-
- * Dr. Lutgarde VANDEPUT, Pisidien Survey Projekt, Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, D-50923 Köln/DEUTSCHLAND lutgarde.vandeput@uni-koeln.de
Dr. Veli KÖSE, Pisidien Survey Projekt, Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, D-50923 Köln/DEUTSCHLAND veli.koese@uni-koeln.de
Dr. Michael ZELLE, Fontanastr. 1, 50670 D-Köln/DEUTSCHLAND
Eric LAUFER, Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, D-50923 Köln/DEUTSCHLAND
Abkürzungen und Siglen folgen den Richtlinien des DAI, s. AA 1997, 611 ff. Zusätzlich gelten:
Işın 1998 = G. Işın, The Ruins at Kozan-Bodrumkaya: Pednelissos, *Adalya* 3, 1998, 111-128.
Mitchell 1995 = S. Mitchell, *Cremna in Pisidia* (1995).
Moretti 1921 = G. Moretti, Le rovine di Pednelissos, *ASAtene* 3, 1921, 79-133.
Vandeput-Köse 2003 = L. Vandeput-V. Köse, Pisidien Survey Project: Erste Kampagne in Pednelissos, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 20, 1, 2003, 315-328.
Vandeput-Köse 2004 = L. Vandeput-V. Köse, Pisidien Survey Project: Survey-Kampagne 2002 in Pednelissos, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 21, 1, 2004, 345-360.
- 1 Die Saison wurde ermöglicht dank großzügiger finanzieller Unterstützung von der DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft) im Rahmen des Schwerpunktprogramms "Formen und Wege der Akkulturation im östlichen Mittelmeerraum und Schwarzmeergebiet in der Antike" und unter der Gewährleistung des Archäologischen Instituts der Universität zu Köln. Besonderer Dank gilt der Präsidenschaft des Landrats und dem Ausbildungsamt von Serik dafür, dass sie das unbenutzte Grundschulgebäude als Unterkunft dem Team des Pisidien Survey Projekts zur Verfügung gestellt haben.
- 2 L. Vandeput wurde während dieser Kampagne durch V. Köse vertreten (Universität Köln/Deutschland). Das Team bestand aus den Archäologen Michael Zelle, Ulrich Karas (Köln/Deutschland), Sebastian Ristow (Bonn/Deutschland), Danny Gysen und Lieven Loots (Leuven/Belgien), Yaprak Özkönü (Istanbul). Die Inschriften wurden von Hartwin Brandt und Ralf Behrwald (Universität Bamberg/Deutschland) aufgenommen. Sabri Aydal war zuständig für die Kartierung (Museum von Antalya). Studenten der Archäologie bzw. Architektur vervollständigten das Team, Senem Özden (Istanbul Universität), Eric Laufer, Felix Schäfer, Janinne Ruffing, Carola Fort (Archäologisches Institut der Universität zu Köln/Deutschland), Christine Wilkenings (Universität Cottbus/Deutschland). Außerdem führten die Geophysiker Harald Stümpel, Ercan Erkul und Hauke Petersen (Universität Kiel/Deutschland) eine geophysikalische Prospektion durch. Unser besonderer Dank gilt der Regierungsvertreterin Nihal Metin von der Generaldirektion in Ankara für ihre Hilfsbereitschaft.

nige dekorierte Bauteile, die sich zerstreut in der Stadt befinden, untersucht. 2003 wurde mit einem Keramik-Survey begonnen. In dieser Kampagne wurden systematisch Keramikscherben an gezielt ausgesuchten Punkten im öffentlichen Bereich gesammelt und teilweise bearbeitet. Schließlich wurde auch das Studium der literarischen Dokumente weiter fortgeführt.

2003 wurde die topographische Karte des Bereiches nördlich der Stadt, wo sich die Nordnekropole befindet, angefertigt. Die Zone befindet sich in einem Pinienwald, was die Vermessungsarbeit für die topographische Karte sehr erschwert hat. Die sichtbaren Gräber sind individuell in die Karte eingetragen. Während der Kartierung wurde auf dem nördlichsten flachen Gipfel des Bodrumkaya Gebäudereste entdeckt, die wahrscheinlich als Gehöftanlage zu deuten sind.

Auch die Südnekropole wurde untersucht. Hierbei sind einzelne noch erhaltene Grabmonumente in geringer Entfernung der Stadt aufgenommen worden. Geophysikalische Untersuchungen in der Südnekropole haben darüber hinaus gezeigt, dass die Stadt mit der Nekropole sich in diesem Bereich nicht weit ausgedehnt hat.

Es lässt sich auf den ersten Blick feststellen, dass die Gräber außerhalb der Stadtmauer entlang den Straßen nach Süden und Norden angeordnet sind. Die eckigen Ostotheken, die in verschiedenen Städten Pisidiens in hellenistischer Zeit vorherrschten³, bilden in Pednelissos ebenfalls eine der hellenistischen Grabformen (Abb. 1). Die wenigen aufgefundenen Exemplare in der Nord-Nekropole weisen Türdarstellungen an den Schmalseiten auf. Nur ein Beispiel in der Süd-Nekropole zeigt einen Rundschöld auf einer Langseite. In römischer Zeit sind die Ostotheken durch Sarkophage ersetzt, die allgemein für die Körperbestattung verwendet wurden. Ihr Schmuck ahmte scheinbar die Dekorationsthemen und -schemata der großen Werkstätten wie Dokimeion, Prokonnesos, Ephesos und Aphrodisias nach (Abb. 2)⁴. Neben den Sarkophagen bieten die Grabbauten in Tempelform eine zweite Grabform. Im Vergleich zu den Beispielen anderer pisidischen Städte, wie Sagalassos, Termessos und Melli⁵ sind sie meistens mit einfachen Profilierungen und schlichtem Schmuck ausgearbeitet. Einige Beispiele sind unglücklicherweise von illegalen Ausgrabungen betroffen. Ebenfalls zerstört wurde ein kleiner Tumulus in der Nordnekropole. Weitere Beispiele von dieser Grabform befinden sich im Umkreis des ausgeraubten Tumulus. Beim Grab im Tumulus handelt es sich um eine einfache rechteckige Grube, deren Wände mit Bruchsteinen verstärkt wurden, auf der ein Steindeckel gelegt wurde. Darüber wurde mit kleineren Bruchsteinen ein Hügel aufgeschüttet (Abb. 3). Zur Zeit gibt es keine Hinweise auf seine Datierung.

Neben den topographischen und geophysikalischen Untersuchungen wurde die epigraphische Arbeit fortgeführt. Dabei sind zusätzlich zu den im letzten Jahr gefundenen Inschriften⁶, deren erste Auswertung in einem Aufsatz vorgenommen ist⁷, noch einige neue entdeckt.

Während der Kampagne wurden die christlichen Kirchen detailliert untersucht. Neben den in den vorigen Kampagnen aufgenommenen zwei Kirchen⁸ wurden 2003 drei weiteren Kirchenbauten erforscht. Alle Bauten sind in einer Publikation aufgearbeitet⁹.

3 R. Fleischer, Eine späthellenistische Ostothek aus Pisidien, in: G. Schwarz-E. Pochmarski (Hrsg.), *Classica et Provincialia*, Festschrift für Erna Diez (1978) 39 ff.; V. Köse, Die Grabdenkmäler von Sagalassos. Kontinuität und Diskontinuität zwischen Hellenismus und früher Kaiserzeit, in: C. Berns u. a. (Hrsg.), *Patris und Imperium. Kulturelle und politische Identität in den Städten der römischen Provinzen Kleinasien in der frühen Kaiserzeit*, KB Köln 1998 (2002) 117 ff.; ders., *Die Nekropolen und Grabdenkmäler von Sagalassos in Pisidien in hellenistischer und römischer Zeit* (Diss. Leuven 2001).

4 V. Köse in: G. Koch (Hrsg.), *Sarkophag-Korpus*, KB Marburg 2001 (im Druck).

5 S. H. Cormack, "Non Inter Nota Sepulchra": *Roman Temple Tombs of South West Asia Minor* (1992) 195 ff.; L. Vandeput-V. Köse, *AnatSt* 51, 2001, 138 ff.; dies., *AnatSt* 52, 2002, 151 f.; A. V. Çelgin, *Anadolu Araştırmaları* 13, 1994, 162 f.

6 Vandeput-Köse 2004, 349.

7 R. Behrwald, *AnatSt* 53, 2003, (im Druck).

8 Vandeput-Köse 2003, 318; Vandeput-Köse 2004, 347.

9 U. Karas-S. Ristow, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 46, 2003, 134–155.

Schwerpunktmäßig wurde während der Kampagne 2003 die Aufnahme der Befestigungsanlage abgeschlossen¹⁰ und der Anfang eines systematischen Keramik-Surveys gemacht.

Für die Stadtmauer von Pednelissos lassen sich nach Auswertung der bisherigen Erkenntnisse mindestens zwei umfangreiche hellenistische Ausbauphasen dokumentieren. Im Bereich der Oberstadt sind eine Reihe stilistisch sehr verschiedener Mauerpartien erhalten, deren chronologische Abfolge im einzelnen sich nicht mehr klären läßt. Eine Reihe von Gemeinsamkeiten verbindet drei Komplexe aus Stadttor und benachbartem Turm, jeweils einem im Norden, Westen und Süden der Oberstadt¹¹. Sie markieren einen frühen Verlauf der Stadtbefestigung, der den natürlichen Geländevorteilen in der Oberstadt folgte. Der mittlere dieser drei Türme¹² blieb bis in die Spätzeit der Stadt bestehen, während seine angrenzenden Kurtinen vollständig abgebrochen und zum Teil überbaut wurden.

Noch älter ist nahe dem nördlichen Tor ein Mauerabschnitt mit Polsterquaderwerk (Abb. 4)¹³, der zum frühesten Bestand der Befestigung überhaupt zählt. Die nächsten Parallelen für diesen Mauerstil an Wehrbauten finden sich in spätklassisch-frühhellenistischer Zeit in Karien, bei den Mauern von Euromos und Iasos¹⁴. Wie weit man das Beispiel in Pednelissos hinauf datieren muß, ist nicht mit Bestimmtheit zu sagen. Es könnte gut auf das 3. Jahrhundert v. Chr. zurückgehen, für das nach der literarischen Überlieferung bereits eine Befestigung für Pednelissos angenommen werden muß¹⁵.

Einer umfangreichen Erweiterung der Stadt gehört die Befestigung in der Unterstadt an. Eine Kurtine nahe dem Südtor der Oberstadt¹⁶ ist nach ihren Konstruktionsmerkmalen ebenfalls dieser Phase zuzuschreiben. Sie belegt den beachtlichen Umfang dieses neuen Mauerings; ihr weiterer Verlauf und die Anbindung zu der in der Unterstadt erhaltenen Mauer muß allerdings offen bleiben. Dem sorgfältigen Quadermauerwerk dieser Phase (Abb. 5) am besten vergleichbar ist die Befestigung im nordlykischen Oinoanda, die in die erste Hälfte des 2. Jahrhunderts v. Chr. zu datieren ist¹⁷. Der markanteste Bau der Unterstadtmauer ist ein Turm mit einem Bogentor im Erdgeschoß¹⁸. Er läßt sich in einem geographisch engen Radius (Pamphylien-Südpisidien) mit einer Reihe weiterer Türme dieses Typs vergleichen (Sillyon, Güvercinlik, Kremna), die in das 2. oder 1. Jahrhundert v. Chr. zu datieren sind¹⁹.

Die Mauer der Unterstadt wurde in der Kaiserzeit sukzessive abgebrochen, um das Steinmaterial wiederverwenden zu können.

Zur Gewinnung ergänzender historischer und kulturhistorischer Daten wurde im Jahre 2003 ein Keramiksurvey begonnen. In einem ersten Schritt wurden geeignete Areale zum intensiven Absammeln der Keramik ermittelt und definiert. Die Auswahl be-

10 Die Arbeit wurde von Eric Laufer vom Archäologischen Institut der Universität zu Köln im Rahmen einer Magisterarbeit gemacht.

11 Işın 1998, 121 (Plan) G 1, Tw 4 und G 2.

12 Vandeput-Köse 2003, 328 Abb. 9.

13 Moretti 1921, Taf. 7; Işın 1998, Abb. 7. 8. Beispiele für die Verbreitung des Polsterquaderwerks sind zusammengestellt bei Işın a. O. 114 Anm. 33-37 und B. Varkivanc, *Lykia* 3, 1996/1997, 102-114.

14 Euromos: J.-P. Adam, *L'Architecture militaire Grecque* (1982) 30 f. Abb. 43; S. L. Karlsson, *REA* 96, 1994, 151-153. Iasos: P. Le Bas, *Voyage Archéologique en Grèce et en Asie Mineure 1842-1844*, Hrsg. S. Reinach (1888) Taf. 66; C. Franco, *REA* 96, 1994, 174; F. Berti in: L. Costa (Hrsg.), *Arslantepe Hierapolis Iasos Kyme* (1993) 208.

15 Pol. 5, 72 f. Işın 1998, 114 wollte die Mauer zu bestimmt dem letzten Viertel des 3. Jahrhunderts zuweisen.

16 Moretti 1921, 300 (Plan) Mauer „f“.

17 A. Mc Nicoll, *Hellenistic fortifications from the Aegean to the Euphrates, with revisions and an additional chapter* by N. P. Milner (1997) 122-126. Taf. 51. 54. S. 156. 216; Th. Marksteiner, *Die befestigte Siedlung von Limyra* (1997) Taf. 69 Abb. 193.

18 Işın 1998, 122 Abb. 3; Vandeput-Köse 2004, 360 Abb. 13.

19 Sillyon: Mc Nicoll a. O. 140 Taf. 64; Güvercinlik: H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kapadokien und Lykien* (1908) 59 f. Abb. 23; R. Paribeni-P. Romanelli, *MonAnt* 23, 1914, 108-113 Abb. 19; Kremna: Mitchell 1995, 11 Taf. 4 S. 46-48.

rücksichtigte neben der Erreichbarkeit der Keramik unterschiedliche Funktionsbereiche der Stadt. Große Mengen von an der Oberfläche liegender Keramik erforderten allerdings eine Beschränkung der Arbeiten, so dass zunächst exemplarisch einige öffentliche Anlagen wie das Apollon-Heiligtum, die so genannte Untere Agora und eine mutmaßliche Stoa in der unteren Stadterweiterung untersucht wurden. Die Begehung ausgewählter Areale mit Privatbebauung in den Wohnvierteln der Oberstadt ist für die kommende Kampagne vorgesehen.

Aufgrund der besonderen topographischen Verhältnisse der untersuchten Komplexe-es handelt sich zumeist um ein flaches, überschaubares und definierbares Gelände-wurden beim Absammeln der öffentlichen Bereiche keine Planquadrate geschaffen, sondern das jeweilige Areal-orientiert an den Baulichkeiten-in Laufstreifen von ca. 2 m aufgeteilt und intensiv abgesucht. Dabei wurden im Wesentlichen alle Scherben zur Quantifizierung aufgehoben. Vorheriges Abgehen des Geländes und die Aufteilung von Laufstreifen sollte mögliche Keramikkonzentrationen feststellen helfen. Zu Erleichterung der Keramikbearbeitung wurde eine Datenbank eingerichtet, die Daten zur Keramik selbst und zu den Fundorten aufnimmt. Basis ist die spezifische Form innerhalb einer Ware, die quantifiziert und mit den Fundorten und Datierungen verknüpft werden kann.

Durch erste Untersuchungen ergibt sich ein durch die Keramik nachweisbarer Datierungsrahmen für die Besiedlungszeit der Stadt von etwa der Mitte des 2. Jahrhunderts v. Chr. bis in das 7. möglicherweise aber auch in das 12. Jahrhundert n. Chr. Erkennbare Schwerpunkte, also Zeiträume aus denen besonders viel Keramik vorliegt, sind der späte Hellenismus und die frühe Kaiserzeit (1. Jh. v. Chr./1. Jh. n. Chr.) und die Spätantike (4.–7. Jh. n. Chr.). Die relativ breite Palette von importierter Keramik zeigt schon jetzt, dass die Stadt gut an die regionalen und überregionalen Handelsströme angeschlossen war -und nicht etwa zurückgezogen-, der geographischen Lage entsprechend seine importierten Waren aus bestimmten Regionen bezog. Beispielsweise ist erwartungsgemäß viel Terra Sigillata aus Sagalassos wie etwa die Formen 1B163, 1B190 und 1B191²⁰ (Abb. 6, 1-3) bezogen worden, Waren aus Perge, Zypern (Abb. 6, 4)²¹, Nordsyrien und Westkleinasien (Abb. 6, 5)²² finden sich aber ebenfalls. Pednelissos präsentiert sich damit als ein typischer ostmediterranean Fundplatz, dessen spezifische Fundzusammensetzung offenbar nicht zuletzt von überregionalen Entwicklungen beeinflusst worden ist.

20 Vgl. J. Poblome, *Sagalassos Red Slip Ware. Typology and Chronology* (1999) 69 ff. Form 1B163 Abb. 28; 78 ff. Form 1B190 Abb. 32; 80 ff. Form 1B191 Abb. 33-34.

21 Cypriot Red Slip Ware, Hayes Form 1: vgl. J.W. Hayes, *Late Roman Pottery* (London 1972) 372 ff. Abb. 80.

22 Phokäische Sigillata, Gassner Variante e: vgl. V. Gassner, Das Südtor der Tetragnon-Agora. Keramik und Kleinfunde. Forsch. *Ephesos* XIII 1.1 (Wien 1997) 139 Taf. 47; M. Zelle, *Funde spätantiker Sigillata in Assos*. In: B. Liesen/U. Brandl (Hrsg.), *Römische Keramik-Herstellung und Handel. Xantener Berichte* 13 (Mainz 2003) 94 Abb. 8.

PİSİDYA YÜZEY ARAŞTIRMASI PROJESİ: PEDNELİSSOS 2003 SEZONU

Lutgarde VANDEPUT*
Veli KÖSE
Michael ZELLE
Eric LAUFER

Pednelissos kentinde gerçekleştirilen üçüncü sezon arkeolojik yüzey araştırması 01.09.2003¹- 28.09.2003 tarihleri arasında, yine büyük ve interdisipliner bir ekiple yürütülmüştür².

Bu sezon da kent ve kent gelişiminin bütün bir görünümünü kazanmak gayesiyle bağlanılan topografik haritaya ve ayrıca yapıların mimarî ve jeofizik yöntemlerle incelenmesine devam edildi. Bu yapılardan başlıcalarını kent surları, kiliseler ile Kuzey ve Güney nekropollerindeki gömü şekilleri oluşturmuştur. Ayrıca kentin muhtelif yerlerinde dağınık olarak duran süslü parçalar incelendi. 2003 sezonunda ilk defa kentte ke-

-
- * Dr. Lutgarde VANDEPUT, Pisidien Survey Projekt, Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, D-50923 Köln/ALMANYA. lutgarde.vandeput@uni-koeln.de
Dr. Veli KÖSE, Pisidien Survey Projekt, Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, D-50923 Köln/ALMANYA. veli.koese@uni-koeln.de
Dr. Michael ZELLE, Fontanastr. 1, 50670 D-Köln/ALMANYA
Eric LAUFER, Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, D-50923 Köln/ALMANYA.
Kısaltmalar Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün kurallarına göre uygulanmıştır, bakınız: AA 1997, 611 ff. Buna ek olarak:
Işın 1998 = G. Işın, The Ruins at Kozan-Bodrumkaya: Pednelissos, *Adalya* 3, 1998, 111-128
Mitchell 1995 = S. Mitchell, *Cremna in Pisidia* (1995).
Moretti 1921 = G. Moretti, Le rovine di Pednelissos, *ASAtene* 3, 1921, 79-133.
Vandeput-Köse 2003 = L. Vandeput-V. Köse, Pisidien Survey Project: Erste Kampagne in Pednelissos, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 20, 1, 2003, 315-328.
Vandeput-Köse 2004 = L. Vandeput-V. Köse, Pisidien Survey Project: Survey-Kampagne 2002 in Pednelissos, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 21, 1, 2004, 345-360.
- 1 Yüzey araştırması Köln Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün bilimsel desteği ve Deutsche Forschungsgemeinschaft yani Alman Bilimler Akademisi'nin "Antik Dönem Doğu Akdeniz Havzasında ve Karadeniz Çevresindeki Kültürel Etkileşim Şekilleri ve İzlediği Yolları" konulu program çerçevesinde sağlanan finansal destek, Köln Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nün bilimsel garantisi altında gerçekleştirilmiştir. Özellikle Serik Kaymakamlığı ile Serik Millî Eğitim Müdürlüğü'ne Hasgebe İlkokulu'nu ekibimize tahsis etmelerinden dolayı sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.
 - 2 Pednelissos kenti 2003 yılı sezonunda Lutgarde Vandeput başkanlığındaki çalışma Veli Köse'nin vekâletinde yürütülmüştür. Ekipte arkeologlar Michael Zelle, Ulrich Karas (Köln/Almanya), Sebastian Ristow (Bonn/Almanya), Danny Gysen ve Dr. Lieven Loots (Leuven/Belçika), Yaprak Özkönü (İstanbul) çalışmışlardır. Yazıtlar epigraflar Hartwin Bradt ve Ralf Behrwald (Bamberg Üniversitesi/Almanya) tarafından incelenmiştir. Topografik haritanın çıkarılmasında Arkeolog-Topograf Sabri Aydal görev almıştır. Ekipte ayrıca arkeoloji ve mimarlık bölümü öğrencilerinden Senem Özden (İstanbul Üniversitesi), Eric Laufer, Felix Schäfer, Janinne Ruffing, Carola Fort (Köln Üniversitesi) ve Christine Wilkenings (Cottbus Üniversitesi) görev almışlardır. Ayrıca jeofizik yöntemlerle gerçekleştirilen yüzey araştırmasını jeofizikçiler Dr. Harald Stümpel, Dr. Ercan Erkul ve Hauke Petersen (Kiel Üniversitesi/Almanya) yürütmüşlerdir. Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı adına Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden Nihal Metin Bakanlık temsilcisi olarak yüzey araştırmamızda bulunmuş ve ekibimize sonsuz bilgi ve yardımlarını sunmuştur. Kendilerine teşekkürü bir borç biliriz.

ramik yüzey araştırmasına başlandı. Bu kampanyada kamuya ait önceden seçilmiş bazı alanlardan keramikler toplanmış ve bunların bazıları bitirilebilmiştir. Son olarak epigrafiik eserlerin incelenmesine devam edilmiştir.

2003 yılında kentin kuzeyi, Kuzey Nekropolü'nü de içine alan kesiminin topografik haritası bitirilebildi. Bu alan yoğun iğneli çam yaprakları altında kaldığından çalışma oldukça zahmetli olmuştur. Mezar yapıları tek tek haritaya yerleştirilmiştir. Topografik çalışma esnasında Bodrumkaya'nın en kuzeyinde düz olan çıkıntısının zirvesinde çiftlik olabileceği düşünülebilen bir yapı grubu bulunmuştur.

Bundan başka Güney Nekropolü de incelenmiştir. Bu alanda kente yakın anıtsal mezar yapıları ilk olarak incelenmiştir. Bu alandaki jeofizik yüzey araştırmaları kentin ve nekropolünün çok genişlemediğini ortaya koymuştur.

İlk bakışta, mezarların kent surları dışında ve kuzey-güney yolu üzerinde sıralandıkları göze çarpmaktadır. Pisidya bölgesinin bir çok kentinde karşımıza çıkan Hellenistik Dönem dörtgen *ostothek*leri Pednelissos'un da hellenistik mezarlarından birini teşkil etmektedir (Resim: 1)³. Az sayıda tespit edilen örneklerin kısa yüzlerinde kapı rölyefleri bulunmaktadır. Bunlardan Güney Nekropolü'nden bulunan bir tanesinin üzerinde, uzun yüzde bir kalkan tasvirine rastlanmıştır. *Ostothek*lerin yerini Roma Döneminde lâhitler almıştır. Görünüşe bakılırsa lâhitler Dokimeion, Prokonnessos, Ephesos ve Aphrodisias gibi büyük lâhit merkezlerinin süsleme özelliklerini kopya etmektedirler (Resim: 2)⁴. Lâhitlerin yanı sıra tapınak formulu anıtsal mezarlar bir diğer grubu oluşturmaktadır. Sagalassos, Termessos ve Melli⁵ gibi diğer Pisidya kentlerinininkine oranla daha basit profilli ve süslüdür. Bazıları kaçak kazılar tarafından tahrip edilmiştir. Aynı şekilde Kuzey Nekropolü'nde bulunan küçük bir tümülüs mezar da kaçak kazılardan nasibini almıştır. Benzer diğer tümülüs mezar örnekleri çevrede bulunmaktadır. Çevresi blok taşlarla desteklenmiş dörtgen bir çukurun üzerinin daha büyük blok taşlarla, ardından da küçük moloz taşlarla kapatılmasından oluşan bu tip mezarların tarihllemeleri hakkında ipucu henüz elde edilememiştir (Resim: 3).

Topografik ve jeofizik araştırmalardan başka epigrafiik çalışmalara devam edilmiştir. Geçen sene bulunanların⁶ ilk sonuçları bir makalede yayımlanmaktadır⁷. Bunlardan başka bu sene bir kaç tane yeni yazıt bulunmuş ve incelemeye alınmıştır.

Bu kampanyada kiliseler detaylı olarak araştırılmıştır. Bir önceki sezon dokümantasyonu yapılan iki kiliseye⁸ üç kilise daha eklenmiştir. Tüm bu yapılar bir makalede toplanmıştır⁹.

2003 sezonunun ana inceleme safhasını kent savunma yapılarının araştırılması¹⁰ ile keramik yüzey araştırması oluşturmuştur. Şimdiye dek gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda elde edilen bilgilere göre Pednelissos kent surlarında, iki Hellenistik Dönem yapım evresi tespit edilmiştir. Yukarı şehirde oldukça farklı duvar kesimleri içeren, kesin sıralaması tek tek anlaşılamayan bir sıra duvar dizisi iyi korunagelmıştır. Bunlar her birinin yanında bir kulesi bulunan kuzey, güney ve batı kent kapılarını birbirine bağlamaktadır¹¹. Arazinin doğal konumunun avantajını kullanan erken bir savunma siste-

3 R. Fleischer, Eine späthellenistische Ostothek aus Pisidien, in: G. Schwarz-E. Pochmarski (Hrsg.), *Classica et Provincialia, Festschrift für Erna Diez* (1978) 39 ff.; V. Köse, Die Grabdenkmäler von Sagalassos. Kontinuität und Diskontinuität zwischen Hellenismus und früher Kaiserzeit, in: C. Berns u. a. (Hrsg.), *Patriis und Imperium. Kulturelle und politische Identität in den Städten der römischen Provinzen Kleinasien in der frühen Kaiserzeit*, KB Köln 1998 (2002) 117 ff.; ders. *Die Nekropolen und Grabdenkmäler von Sagalassos in Pisidien in hellenistischer und römischer Zeit* (Diss. Leuven 2001).

4 V. Köse in: G. Koch (Hrsg.), *Sarkophag-Korpus*, KB Marburg 2001 (im Druck).

5 S. H. Cormack, "Non Inter Nota Sepulchra": *Roman Temple Tombs of South West Asia Minor* (1992) 195 ff.; L. Vandeput-V. Köse, *AnatSt* 51, 2001, 138 ff.; dies., *AnatSt* 52, 2002, 151 f.; A. V. Çelgin, *Anadolu Araştırmaları* 13, 1994, 162 f.

6 Vandeput-Köse 2004, 349.

7 R. Behrwald, *AnatSt* 53, 2003, (im Druck).

8 Vandeput-Köse 2003, 318; Vandeput-Köse 2004, 347.

9 U. Karas-S. Ristow, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 46, 2003, 134–155.

10 Eric Laufer kent surlarını master tezi olarak Köln Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde hazırlamaktadır.

11 Işın 1998, 121 (Plan) G 1, Tw 4 und G 2.

mine işaret etmektedir. Bu kulelerden ortada olanı¹² kentin en yakın dönemlerine kadar ayakta kalmışken, devamındaki sur kesimi ya çökmüş ya da tamamıyla gömülmüştür.

Daha erken döneme tarihlenen kesimi ise kuzey kapısının yanındaki bosajlı duvardır (Resim: 4)¹³. Bu duvar kentin en eski oluşum evresine ait olmalıdır. Bu tip savunma yapıları üzerinde görülen duvar tekniğine, Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem Karya'sında Euromos ve İasos'un kent surlarında rastlanmaktadır¹⁴. Pednelissos örneğini tarihlemek kesin olarak mümkün olmasa da, Pednelissos kent surları ile ilgili antik tekstler yardımı ile M.Ö. 3. yüzyıla ait olabileceği düşünülebilir¹⁵.

Aşağı kentte bulunan savunma yapıları, şehrin genişleme evresine aittir. Yukarı şehrin güney kapısının yakınındaki kent surunun bir bölümü yapının şekli itibarı ile yakın ilişkilidir¹⁶. Duvarın aşağı kent surları ile bağlantısı maalesef şu an için cevapsız kalmaktadır. Bunun yanı sıra düzenli duvar işçiliği en iyi şekilde M. Ö. 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen kuzey Lykia'daki Oinoanda'nın kent surları ile karşılaştırılabilir (Resim: 5)¹⁷. Aşağı kent surlarının en çarpıcı yapısı bir kule ve bu kulenin altında bulunan kemerli giriş kapısıdır¹⁸. Yapı Pamfilya ve Pisidya ile sınırlı olan bir alanda M. Ö. 2. ve 1. yüzyıla tarihlenen benzer örneklerle karşılaştırılabilir (Silyon, Güvercinlik ve Kremna)¹⁹.

Aşağı kent surları Roma İmparatorluk Döneminde oldukça belirgin bir şekilde sökülerek diğer yapıların yapımında yapı taşı olarak kullanılmıştır.

2003 sezonunda, kentin tarih ve kültür tarihine ışık tutabilecek bilgileri elde etmek için keramik yüzey araştırmasına başlandı. İlk olarak yoğun keramik toplamaya elverişli alanlar incelenerek nerelerde yapılacağına karar verildi. Kentin farklı fonksiyonlara sahip alanlarında keramik toplamak gaye edinilmiştir. Yüzeyde bulunan keramik buluntularının yoğun oluşu, ancak sınırlı alanlarda çalışmaya neden olmuştur. Bu yüzden ilk olarak Apollon Kutsal Alanı, şimdilik aşağı agora olarak adlandırılacak alan ve stoa olarak tanımlanabilen aşağı kentteki kamuya ait olan alanlar araştırılmıştır. Özel mülke ait konutsal alanlar gelecek sezona bırakılmıştır.

İncelemesi yapılan yapıların düzgün, seçilir ve fonksiyonları anlaşılabilen araziye sahip olmaları, bu alanlarda grit sistemi ile keramik toplanmasına gerek bırakmamış, 2 m.lik aralıklarla yürünerek tüm alan yoğun bir şekilde araştırılmıştır. Tüm keramikler boyutlarına bakılmaksızın toplanmıştır. Bir önceki yürünülen arazi ve yürüme hatlarındaki dağılım keramik yoğunluğunun göstergesinde yardımcı olmuştur. Keramik çalışmasını kolaylaştırmak için bir keramik data bankası oluşturulmuştur. Kabin kendi grubu içindeki formu temel alınmıştır ki, bu durum buluntu yeri ile birlikte, tarihleriyle bağlantılı olacaktır.

İlk incelemelerin sonucunda, keramik buluntularını ışığında, Pednelissos kentinin yerleşmesinin M.Ö. 2. yüzyıldan M.S. 7. ve hatta olasılıkla 12. yüzyıla kadar devam ettiği ortaya konmuştur. Özellikle keramiklerin yoğunluk gösterdiği dönemler Geç Hel-

12 Vandeput-Köse 2003, 328 Abb. 9.

13 Moretti 1921, Taf. 7; Işın 1998, Abb. 7. 8; Işın a. O. 114 Anm. 33-37; B. Varkıvanç, *Lykia* 3, 1996/1997, 102-114.

14 Euromos: J.-P. Adam, *L'Architecture militaire Grecque* (1982) 30 f. Abb. 43; S. L. Karlsson, *REA* 96, 1994, 151-153. İasos: P. Le Bas, *Voyage Archéologique en Grèce et en Asie Mineure 1842-1844*, Hrsg. S. Reinach (1888) Taf. 66; C. Franco, *REA* 96, 1994, 174; F. Berti in: L. Costa (Hrsg.), *Arslantepe Hierapolis İasos Kyme* (1993) 208.

15 Pol. 5, 72 f. Işın 1998, 114.

16 Pol. 5, 72 f. Işın 1998, 114.

17 A. Mc Nicoll, *Hellenistic fortifications from the Aegean to the Euphrates, with revisions and an additional chapter by N. P. Milner* (1997) 122-126. Taf. 51. 54. S. 156. 216; Th. Marksteiner, *Die befestigte Siedlung von Limyra* (1997) Taf. 69 Abb. 193.

18 Işın 1998, 122 Abb. 3; Vandeput-Köse 2004, 360 Abb. 13.

19 Silyon: Mc Nicoll a. O. 140 Taf. 64; Güvercinlik: H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien* (1908) 59 f. Abb. 23; R. Paribeni - P. Romanelli, *MonAnt* 23, 1914, 108-113 Abb. 19; Kremna: Mitchell 1995, 11 Taf. 4 S. 46-48.

lenistik ve Erken İmparatorluk Devri (M.Ö. 1. ve M.S. 1. yüzyıl) ve Geç Antik Dönemdir (4-7. yüzyıl). Keramik buluntularına bakılırsa kent, topografik dağlık konumundan dolayı sanki içine kapanıkmiş gibi görünümünün aksine, tüm yakın ve uzak bölge kentleriyle yakın ticaret ilişkisi içindedir. Örneğin 1B163, 1B190 ve 1B191 gibi Sagalassos'tan bir çok *terra sigillata*nın (Resim: 6, 1-3)²⁰, yanı sıra Perge, Kıbrıs (Resim: 6, 4)²¹, Kuzey Suriye ve batı Küçük Asya'dan (Resim: 6, 5)²² *import* edilmiş kaplar bulunmuştur. Görünüşe göre Pednelissos, buluntu farklılığından anlaşıldığına göre bilhassa uzak bölgelerden etkilenmiş bir gelişme gösteren tipik bir Doğu Akdeniz kentini oluşturmaktadır.

20 Vgl. J. Poblome, *Sagalassos Red Slip Ware. Typology and Chronology* (1999) 69 ff. Form 1B163 Abb. 28; 78 ff. Form 1B190 Abb.32; 80 ff. Form 1B191 Abb. 33-34.

21 Cypriot Red Slip Ware, Hayes Form 1: vgl. J.W. Hayes, *Late Roman Pottery* (London 1972) 372 ff. Abb. 80.

22 Phokäische Sigillata, Gassner Variante e: vgl. V. Gassner, *Das Südtor der Tetragonos-Agora. Keramik und Kleinfunde. Forsch. Ephesos XIII 1.1* (Wien 1997) 139 Taf. 47; M. Zelle, *Funde spätantiker Sigillata in Assos*. In: B. Liesen/U. Brandl (Hrsg.), *Römische Keramik-Herstellung und Handel. Xantener Berichte* 13 (Mainz 2003) 94 Abb. 8.

Abb. 1: Eine eckige Ostothek pisidischen Typs

Abb. 2: Ein Girlandensarkophag

Abb. 3: Zerstörtes kleines Tumulusgrab

Abb. 4: Kurtine nahe dem Nordtor

Abb. 5: Kurtine am Torturm der Unterstadt

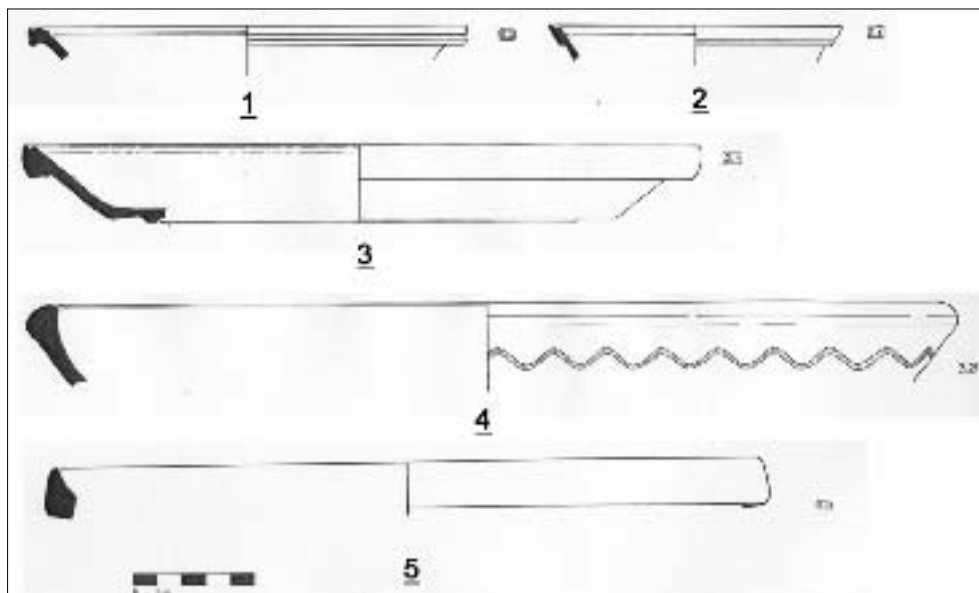

Abb. 6: Sagalassische Sigillata, Form 1B163, 1B190, 1B191 (1-3); Cypriot Red Slip Ware, Hayes Form 1 (4); Phokäische Sigillata, Gassner Variante e (5)

ERYTHRAİ ANTİK YERLEŞİMİ 2003 SEZONU YÜZEY ARAŞTIRMALARI

*Topografımız Metin Öztekin'in
Anısına*

*Coşkun ÖZGÜNEL**

Erythrai, İzmir Karaburun Yarımadası'nda, İzmir'den yaklaşık 60 km. uzaklıktaki Çeşme'nin İldırı Köyü'nde yer almaktadır.

Erythrai antik yerleşiminin Ankara Üniversitesi adına arkeolojik araştırma ve kazılarına ilk olarak fakültemizin arkeoloji bölümü kurucularından Örd.Prof.Dr. Ekrem Akurgal tarafından, 1965 yılında, İon arkeolojik kültür ve tarihini ortaya çıkarmak amacıyla başlanmıştı. Kazı ve restorasyon çalışmaları 1970 yılından 1979 yılına kadar devam etmiş ve bu süreç içinde fakültemiz öğretim üyesi Prof.Dr. Cevdet Bayburtluoğlu kazıları "eş başkan" sıfatıyla fiilen yürütmüştür. 1965-1979 yıllarında ise Erythrai kazılarında Ankara Üniversitesi öğretim üyeleri Prof.Dr. Coşkun Özgünel, Prof.Dr. Orhan Bingöl ve Doç.Dr. Seyhan Doruk, doçent ve doktor asistan olarak görev almışlardır. Ankara Üniversitesi 1965-1979 yılı kazıları çeşitli nedenlerle sürdürülememiş ve araştırmaların odak noktası olan bu İon kenti ortaya çıkarılamayıp buluntularıyla bilim dünyasına yeterince tanıtilamamıştır.

Buradan yola çıkarak yeni perspektif ve olanaklarla giriştiğimiz bu çalışma, yakın gelecekte tekrar Ankara Üniversitesi öğretim üyeleri başkanlığında, arkeolojik araştırmaların yürütülmesi amaçlanan Erythrai'nin ön dokümantasyonun gerçekleştirilmesi niteliğini taşımaktadır¹. Bu kapsamda ilkin yerleşim plânının çıkarılması, yerleşimin yüzeydeki yapılarının bu plâna işlenerek mimari dokümantasyonlarının da gerçekleştirilmesi ve yerleşim alanının içiyle yakın çevresindeki surveyin hızla yürütülmesi bu projenin temel amacı olmuştur. Paralelinde gerek arazi, gerekse müzedeki eski kazı buluntularının elden geçirilip arada geçen zaman içinde bunlara eklenen yenilerinin envanterlenmesi de hedeflenmiştir.

Projenin önemi yerleşimin antik çağdaki öneminin vurgulanması ile daha da anlam kazanmaktadır:

* Prof. Dr. Coşkun ÖZGÜNEL, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE

1 Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projeleri Fonu tarafından ve Ankara Koleksiyonerler Derneği tarafından desteklenen 2003 yılı Erythrai projesi A.Ü. D.T.C.F. Arkeoloji Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Coşkun Özgünel başkanlığında, Dr. Kutalmış Gökay yönetiminde gerçekleştirilmiştir. Ekipte Yrd. Doç. Dr. Ayşe Gül Akalın, Dr. Erhan Öztepe, Dr. Musa Kadioğlu, Mimar Nurihan Doğmuş-Kadioğlu, Topograf Metin Öztekin ekip üyesi olarak araştırmayı gerçekleştirmişlerdir. Kısa bir süre önce kaybetmiş olduğumuz topografımız Metin Öztekin'i burada saygıyla anmak isteriz. Projenin bilimsel danışma kurulunda ise A.Ü. öğretim üyeleri Prof. Dr. Cevdet Bayburtluoğlu, Prof. Dr. Orhan Bingöl, Prof. Dr. Hayat Erkanal, Doç. Dr. Seyhan Doruk yer almaktadır. Çalışmalara Bakanlık temsilcisi olarak Filiz Günboğa katılmıştır. Kendisine ve ayrıca Çeşme Müze Müdürlüğü'ne yardımlarından dolayı çok teşekkür ediyoruz. Ayrıca Prof. Dr. Hayat Erkanal ekibimizi Limantepe kazı evinde barındırmış ve kazısının tüm olanaklarından yararlandırmıştır, bu özverili yaklaşımı için kendisine teşekkürü borç biliriz.

12 İon devletinin önde gelenlerinden olan Erythrai, Arkaik Dönem öncesinden itibaren Ege dünyasında etkin rol oynamış yerleşimlerden biridir. 1965-1979 yılları arasında yürütülen kazılarda bulunan Sub-Geometrik, yoğun Arkaik, Klâsik, Hellenistik ve Roma dönemlerine ait değişik kalıntı ve buluntular ışığında, yerleşimin özellikle M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren politik değişimlerde etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Tüm bu dönemlere ait buluntunun yerleşimin belli bölgelerinde kesintisiz olarak ele geçirilmesi İonia kronolojisi problemlerine ışık tutması açısından önem taşımaktadır. Erythrai akropolündeki özellikle Pers egemenliği öncesi ve sonrasına ait tabakalar, bu dönemler için daha önce yazılan bilgileri değiştirecek nitelikte özellikler göstermektedir. Bu nedenle yerleşimin tekrar ele alınması bölge tarihine büyük katkılar sağlayacaktır.

Antik yazarların bıraktıkları belgelerde de bu durum büyük ölçüde doğrulanmaktadır. Yine kazıların verdiği sonuçlara göre Erythrai'nın Fenikeliler ile de sıkı ilişki halinde olduğu ve Doğu Akdeniz, Ege ve Karadeniz'e yönelik ticarî faaliyetlerde Fenikelilerle birlikte hareket ettiği anlaşılmaktadır. Zengin Mısır kökenli eserler, ticarî ilişkilerin Mısır'a kadar uzandığını düşündürmektedir. Erythrai, bu buluntularının yoğunluğu nedeniyle İonia bölgesinde doğu etkilerini barındıran önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmakta ve yerleşimin kendi üretimi yerel seramikleri de bu bağlamda önem kazanmaktadır. Arkaik Dönemde Erythrai'nın Miletos ve Samos ile birlikte hareket ettiği ve karşı komşusu Khios ile büyük bir rekabet içerisinde bulunduğu bilinmektedir. Bu ilişkilerin sonucu olarak Arkaik Dönemde Erythraîlîler'in yerli Thrak kökenli unsurları aracılığı ile Tyros Herakles'ini yerleşimlerine kazandırdıklarını ve onun için özel bir kutsal alan oluşturduklarını öğrenmekteyiz.

Bu da olasılıkla yerleşime doğulu tüccarların sıkça uğramasından dolayı söz konusu kültür bilinçli olarak yerleştirildiği fikrini düşündürmektedir. Yoğun olarak doğu mallarını barındıran ve bunları İonia'ya dağıtan bir market olan Erythrai, yine aynı dönemde batı mitoslarında yer alan Sibylla'nın doğduğu yer olarak da önem kazanmaktadır. M.Ö. 6. yüzyılın ortalarından sonra Anadolu'nun Pers egemenliği altında bulunduğu dönemde Erythrai'nın, iyi bir liman üssü olmasının verdiği olanaklardan yararlanarak Hellas ile sıkı ilişkiler içerisinde bulunduğu ve Attik-Delos Birliği'nin etkin üyeleri arasında yer aldığı görülmektedir. Yerleşimin Attik-Delos Deniz Birliği'ne İonia devletleri arasında en fazla vergiyi ödemesi, bu dönemdeki öneminin bir göstergesidir. M.Ö. 4. yüzyılda Karia Satrapı Mausolos'un Erythrai ve Atarneus Tyranları ile işbirliği yaparak Batı Anadolu'da Pers yönetiminden ayrı bir güç oluşturma yönünde etkin rol oynadığı ve Maussollos'a büyük ölçüde yardımcı olduğu görülmektedir. Bunun sonucu olarak Maussollos, Pausanias zamanına kadar Athena Tapınağı temenosunda altın taçlı heykelini dikirtmiş, karısı ve kız kardeşi Artemisia'nın gümüş taçlı heykeli de agoraya yerleştirilmiştir. III. Aleksandros'un, Asya seferi sırasında Erythrai'dan geçtiği bilinmektedir ve yerleşimin tiyatrosu ve 4 km.yi aşan surlarının onun zamanında ve maddî desteği ile inşa edildiği yazıtlardan anlaşılmaktadır. Yerleşimin tiyatrosu bu nedenle Anadolu'daki en erken Grek tiyatrolarındandır. Tiyatronun büyüklüğünden, yerleşimde Hellenistik Dönemde büyük bir olasılıkla bir *synoikisis*'e gidildiği düşünülmektedir. Ayrıca tiyatro, Hadrian'ın burayı ziyareti sırasında da bazı eklerle onarılmış olmalıdır. M.Ö. 330-315 yılları arasında yapıldığı düşünülen yerleşim suru da büyük olasılıkla tıpkı diğer Hellenistik yerleşimlerde olduğu gibi bir *synoikisis*'in varlığını desteklemektedir.

Athena Tapınağı ve *herakleion*, İon düzenleri ile Ephesos dışında Anadolu'daki en iyi Ephesos türü örneği sergileyen yapılar olarak dikkate değerdir. Samos Heraionu'na yapılacak adaklar için de, Erythrai'nın Hermes ve "Narlı Hera" benzeri heykelleriyle Samos ile olan yakınlığı da ilgi çekicidir. Bu nedenle Erythrai, Arkaik Dönem İonia heykeltıraşlığında Samos etkilerinin kökenleri konusunda önemli bulgular verecek bir merkezdir. Komşu yerleşim Klazomenai'nın pişmiş toprak lâhitlerinin farklı bir versiyonu olan kabartmalı ve kalıptan çıkma tasvirli lâhitlerden büyük bir miktar Erythrai'da ele geçirilmiş ve bu durum burada bir atölyenin var olabileceğine işaret etmiştir. Az sayıda örneği bilinen bu gruba ait diğer üretimler ileride buradaki çalışmalarla gün ışığına çıkarılıp bilim dünyasına tanıtılacaktır.

Roma Döneminde de Erythrai'nın ticarî etkinliğinin yoğun olduğu, ürettiği çok kaliteli şaraplarla antik dünyada ünü bulunduğu bilinmektedir. Hellenistik ve Roma Döne-

mindeki zenginliğini yerleşimin kuzeyindeki ve "Cennet Tepe" diye adlandırılan kesimdeki, tabanları mozaikli Roma evleri büyük ölçüde yansıtmaktadır. Fakat yerleşimin Roma Dönemi daha önceki araştırmaların özellikle Arkaik akropolde yoğunlaştırılmasından dolayı yeterince bilinmemektedir.

Değerlenen tüm bu yönleriyle Erythrai İonia ve Batı Anadolu arkeolojisi için önemli sonuçlar verecek bir merkezdir. Bu nedenle yarım kalan çalışmaların devam etmesi büyük önem taşımaktadır.

Tüm bu ön bilgiler ve amaçlar doğrultusunda tekrar başlanan çalışmalarda 2003 yılı araştırmaları 15.9.2003-30.9.2003 tarihleri arasında yapılmıştır. Bu sezonda gerçekleştirilmiş çalışmalar üç ana başlıkta toplanabilir:

Yerleşim Plânı Çıkartılması (Resim: 1, 2)

Projenin öncelikli çalışması, Erythrai'nın yerleşim plânının, yerleşim surlarının içi ve dışındaki nekropol alanlarını kapsayacak biçimde çıkarılması olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada hassas theodolit (total station) kullanılıp yerleşim alanının koordinat sistemi kurularak ardından yapıların oriyantasyonlarının saptanması amaçlanmaktadır.

Buradan yola çıkarak 2003 sezonunda ilkin araştırmalarda ihtiyaç duyulacak tüm topografik ve kadastral bilgileri ulaşmak için sırası ile Urla Kadastro Müdürlüğü, Çeşme Kadastro Müdürlüğü ve Alaçatı Kadastro Müdürlüğü ziyaret edilmiştir. Bunlardan Çeşme Kadastro Müdürlüğü'nden İldırı Köyü'nün tüm 1/1000'lik tüm paftaları satın alınmış, daha sonra Alaçatı Kadastro Müdürlüğü'nden de İldırı ve çevresine ait 1/5000'lik haritalarla birlikte antik yerleşimin güneyi ve surlarını kapsayan 1/1000 iki pafta daha alınmıştır. Bu harita ve paftalardan 1/5000'likler İzmir'de dijital ortama aktarılmış, diğer kadastral paftalar arşivlenmek üzere dosyalanmıştır. Yerleşim üzerinde gerçekleştirilmiş olan topografik ölçümler ve araştırmalar sırasında daha çok kadastral ve 1/5000'lik pafta ve haritalardan yararlanılmıştır.

Daha sonra yerleşimin ulusal koordinat sistemine oturmasını sağlayacak 1/5000'lik haritalar ve kadastral plânlardan yararlanılarak arazide nirengi noktaları alınmış, ardından bu poligonlar belirlenmiştir. Bu çalışmanın devamında total station bu poligonlara kurularak sırasıyla; kuzey surları II. Hellenistik Ev, III. Hellenistik Ev, I. Hellenistik Ev, tiyatro, agora(?), Arkaik Athena Tapınağı ve terasları, akropol üzerindeki 19. yüzyıl Rum kilisesinin güney duvarları, Herakleion'daki yapı kalıntıları, akropolün batı yamacında yer alan poligonal teras duvarları, Cennet Tepe üzerindeki Roma evleri, akropolün güneyinde yer alan ve yerleşime su getiren aquadukt kalıntısı boyunca noktalar alınarak ölçülmüştür. Böylece yapıların yüzeydeki oriyantasyonları da ortaya çıkmaya başlamıştır.

Yerleşim surunun ise yine saptanmış olan bir nirengi noktasından güney, güneybatı, batı, kuzeybatı ve kuzey kısımları bitki örtüsünün imkân verdiği ölçüde noktalarla ölçülmüş ve kuzeyde alınan bir poligondan kuzey suru ile birleştirilmiştir.

Dijital ortamda oluşturulacak bu yerleşim plânı tamamlandığında GIS sistemi ile bağlantılı olarak kullanılıp arkeolojik verilerin de plân üzerine doğru şekilde işlenmesi sağlanacaktır. Yerleşimde bulunacak ve herhangi bir yapıdan bağımsız mimarî parçaların, heykel, yazıtların vb. buluntu noktalarının bu plân üzerine kaydedilmesi amaçlanmaktadır.

Surveyler (Resim: 3-5)

2003 sezonunda "ekstensiv survey" olarak yürütülmüş çalışma, yerleşimin topografik plânı tamamlandıktan sonra "intensiv survey" olarak plânlanıp uygulanacaktır. Buna göre yerleşim plânı üzerinde oluşturulacak olan grid sistemine göre yerleşim içi ve *territorium*undan mimarî, plâstik-heykel, yazıt, seramik, küçük buluntu türünden envanterlik eserler toplanacak, envanterlik olmayan eserler ise grid-bilgi kartotekslerine kaydedilecektir. Bu çalışma için oluşturulacak "file maker" dosyalarındaki bilgiler, daha

sonra GIS sistemine bağlanacaktır. Yüzeyden ele geçirilen taşınabilir envanterlik eserler yerleşim içindeki buluntu yerleri dijital ortama geçirildikten sonra toplanıp depoya getirilecek ve araştırma istasyonundaki "Bilgi-işlem Merkezi"nde ana veritabanlı envanter dosyalarına kaydedilecektir.

Söz konusu yerleşim plânı tamamlanıp dijital ortamda işlerliği sağlanana kadar yerleşim içi ve çevresinde ekstensiv survey yürütülmesi uygun görülmektedir. Bu kapsamda 2003 sezonu ekstensiv surveyi üç ayrı başlıkta ele alınmıştır. Bunlardan ilki arazide yer alan ve daha önce kayıtlanarak yerlerinin tespiti yapılmamış yazıtların belirlenmesidir. Yazıtlar daha sonra yerleşim plânı üzerine geçirilerek koordinatları alınmış ardından fotoğrafla belgelenmiş ve üzerlerine numaraları yazılarak envanterleri yapılmıştır.

İkinci çalışma, yerleşimde yüzeyde görülebilen mimarî eleman ve yapıların araştırılmasına yönelik gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada yerleşim içinde yer alan teras duvarları ve yapılara ait yüzeyde görülebilen duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Ayrıca yerleşimin kuzey ve güneydoğu kesimlerinde sur içinde kayaya oyma nişler tespit edilerek koordinatları belirlenmiştir.

Ören yerinde üçüncü çalışma, yerleşim surları içinde kalan alanlardaki tarlalarda seramik yoğunluklarının belirlenmesi doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Alaçatı Kadastro Müdürlüğü'nden sağlanan 1/1000'lik kadastral paftalara göre tarım alanlarındaki tarlaların koordinatları belirlenerek yerleşimdeki seramik yoğunluk alanları tespit edilmiştir. 2003 yılı için bu çalışma, akropolün güneydoğusundaki alanlarda başlatılmıştır gelecek seneler için aynı çalışmaya, güneyden doğu ve kuzeye genişleterek devam edilecektir. Bu alanlardaki tarlaların sınırları GPS ile belirlenmiş ve her tarlanın içerdiği seramikler belli bir formatta araştırılmıştır. Bu çalışma ileride yapılacak intensiv survey seramik istatistikleri için bir ön çalışma niteliği taşımaktadır.

Erythrai antik yerleşiminin *territoriumunu* saptamak adına doğu sur kapısından başlayarak sur dışında da araştırmalara başlanmıştır. Buradan doğuya doğru uzanan ve Klazomenai'a devam eden antik caddenin de çakıştığı yol kenarında yerleşime yaklaşık 1 km. uzaklıkta, yamaçlarda çeşitli kaçak kazılar tespit edilmiş ve bu kaçak kazılar belgelenerek gerek jandarma gerek ören yeri bekçisi, gerekse Çeşme Müze Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.

Ayrıca antik yerleşimin güney surların hemen bitişiğinde tatil sitelerindeki sit alanı ihlalleri tespit edilmiş, belgelenmiş ve rapor edilmiştir.

Depo Çalışmaları (Resim: 6-7)

Ören yeri deposu, Çeşme, İzmir müzeleri ve Eski İzmir agora deposunda, 1965-1979 yılları kazılarında ele geçirilmiş Erythrai'a ait mimarî, plâstik, epigrafik ve küçük buluntuların arşiv ve dokümantasyon çalışmaları proje kapsamındadır. Bu çalışmada her eser grubu ve alt grupları için değişik formatta kartoteks sistemi ile bilgisayarda veritabanı formatı oluşturulması ön görülmektedir.

Çalışmanın ilk ayağı ören yeri deposunda yürütülmüştür. Bu çalışmada mimarî (taş-pişmiş-toprak), plâstik eserler (taş-pişmiş-toprak, metâl), yazıtlar, seramik, buluntuların dokümantasyonu, belgelenmesi (çizim-fotoğraf) yapılarak söz konusu veritabanlı arşiv oluşturulmaya girilmiştir. Söz konusu kataloglama ve dokümantasyon çalışmaları "file-maker" programı kullanılmaktadır. Pozitif/negatif fotoğraflarla ve dijital çekimlerle belgelenmekte olan eserler bu kartotekslerle bilgisayar ortamında bağlantılı hale getirilmektedir.

Bunlara ek olarak çalışmaların sonunda depoda yer alan taşınabilir ufak yazıtlar, heykel parçaları, mezar stelleri ve ören yeri bekçisi tarafından bulunmuş çoğu etüdlük durumdaki sikkeler tutanaklar ile güvenlikleri açısından Çeşme Müzesi Müdürlüğü'ne teslim edilmiştir.

2004 yılında da altyapı kurma ve ön araştırma ağırlıklı Erythrai antik yerleşimi çalışmalarına belirtilen sistematik doğrultusunda devam edilecektir.

Resim 1: Topografımız Metin Öztekin arazi ölçümleri sırasında

Resim 2: Arazi ölçüm ve poligon çalışmaları

Resim 3: Arazide GPS ile gerçekleştirilmiş yüzey surveyleri

Resim 4: Sit sınırları içinde ve kent surunun hemen yanındaki kaçak yapılaşma

Resim 5: Epigrafik kataloglama çalışmaları

Resim 6: Ören yeri deposundaki eserlerin kataloglanması ve fotoğraflanması çalışmaları

Resim 7: Ören yeri deposundaki eserlerin tasnif ve kataloglama çalışmaları

2003 YILI GÖLLER BÖLGESİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Mehmet ÖZSAİT*

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi adına, üniversitemiz araştırma fonunun oldukça sınırlı maddî desteği¹, Isparta Valiliği ve Yalvaç Kaymakamlığı'nın katkılarıyla bu yıl, 16-30 Eylül 2003 tarihleri arasında Isparta İli'nin Merkez İlçe, Atabey, Eğirdir, Gelendost, Şarkikaraağaç ve ağırlıklı olarak da Yalvaç ilçelerinde ve köylerinde çalışmalarımızı sürdürdük. Araştırmalarımızı destekleyen araştırma fonu yetkililerine, Isparta Valisi Sayın İsa Parlak'a, Yalvaç Kaymakamı Sayın Abdullah Kalkan'a, Yalvaç Müze Müdürü Sayın Ünal Demirel'e candan teşekkür ederim.

Başkanlığımız altında sürdürülen yüzey araştırmalarına, Arkeolog Nesrin Özsa- it, doktora ve yüksek lisans öğrencilerimizden Arkeolog Derya Çığır, Özden Özdemir, lisans öğrencilerimizden Gökhan Bektas, Harun Oy, İsmail Baytak, Şalih Kaymakçı, Pe- lin Ercan, Beyil Öner, Gökhan Ağaoğlu, Atilla Dursun, Yeliz Aslan ve Bakanlık temsilci- si olarak da, İzmir İl Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü elemanı Arkeolog Hüda-verdi Benzer katılmışlardır. Ekip üyelerimize ve Sayın Benzer'e teşekkür ederim.

Bu yılki yüzey araştırmalarımızı şöyle özetleyebiliriz: Önce, Isparta Merkez İl- çe'de yer alan Büyük Gökçeli Kasabası'nın 2 km. kadar kuzeydoğusunda bulunan Ka- leburnu yerleşmesi sonra da, Atabey İlçesi'nde Göndürle, Pamuklu ve Kızıl höyükler in- celenmiştir.

Göndürle Höyük (SK+İTÇ+OT+Roma) ve çevresinde yaptığımız araştırmada, geçen yıl da olduğu gibi, höyüğün 300 m. kadar kuzeydoğusundaki bir alanda, ova se- viyesinde, M.Ö. II. binyıl keramikleriyle Hellenistik ve Roma Dönemi keramiklerini bul- duk. Burada, Göndürle Höyük'ün çok geniş alana yayıldığını bildiğimiz mezarlık alanı- nın üzerine, geç devirde yerleşildiği düşüncesindeyiz.

Üzerine üzüm bağları da yapılan höyüğün eteklerinde kaçak yapıların sayısı art- maktadır.

Eğirdir İlçesi Araştırmaları

Eğirdir'in Barla (Kocapınar=Parlais), Bağören, Gökçe (Bedre) ve Akpınar (Pros- tanna) kasaba ve köylerinde geçen yıl araştıramadığımız kesimleri araştırdık. Barla Kasabası'nın 1.5 km. kuzeybatısında bulunan ve M.Ö. 25 yılında kurulan Galatia Eya- leti içinde, İmparator Augustus tarafından "Colonia Iulia Augusta Parlais" adıyla Roma kolonisi yapılan Parlais'i ve *territorimu*'nu; Eğirdir İlçesi'nin güneybatısında, Akpınar

* Prof. Dr. Mehmet ÖZSAİT, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, 34459 Vezneciler- İstanbul/TÜRKİYE

1 İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Yürütücü Sekreterliği'nin maddî destekleriyle devam edil- miştir (Proje No: 2 / 27082002). Araştırmalarımızı destekleyerek bize rahat bir çalışma ortamı sağlayan Araştırma Fo- nu Yürütücü Sekreterliği'ne ve Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'na candan teşekkür ederim.

Köyü sınırları içinde kalan Sivritepe'nin (Viarus) üzerinde ve eteğinde yer alan antik Prostanna ören yerini, geçen yıldan daha ayrıntılı olarak inceledik.

Hacılar ile Yeşilköy arasında, Eğirdir Gölü'nün doğu kıyısındaki İskele Höyüğü (İTÇ 2+OTÇ+STÇ+Roma Çağı) ve çevresini araştırdık. Gölün karşı sahilinde, Barla Kasabası'ndaki Badırlıklıaltı'nda olduğu gibi, İskele Höyük yapı temelleri de, göl sularının yükselmesiyle, yeniden sular altında kalmıştır (Yerleşmeler için bkz. Harita).

Gelendost İlçesi Araştırmaları

Ayrıntılı olarak 1992 yılında araştırdığımız (Özsait 1994: 301-310) Gelendost İlçesi'nde daha önceki yıllarda yeterince araştıramadığımız Akmescit, Madenli, Mallık, Mandal Kırı ve Gelendost Höyük (Harita No: 146) ile çevresini araştırdık. Bölgenin en önemli yerleşmelerinden biri olan Gelendost Höyük (İTÇ I-2-3+OTÇ+STÇ), neredeyse tümüyle tahrip edilmiş ve kalan kısımlarının da üzeri elma ağaçlarıyla kaplanmıştı.

Önceki yıllarda, tahrip edildiğine işaret ettiğimiz Akmescit Höyük (Harita No: 293; Resim: 1) üzerinde, etekten itibaren yapılaşmanın olduğunu gördük. Höyük yüzeyinde İTÇ+OTÇ+STÇ ve RÇ yerleşmelerine ait keramikler görülmektedir (Resim: 2). Bölgenin önemli yerleşme yerlerinden biri olan Akmescit'in koruma altına alınması gerekmektedir. Tunç ve Roma çağlarına ait keramikler veren bu höyükte M.ö. II. binyıl yerleşmesinin yoğun olduğu görülmektedir.

Yalvaç İlçesi Araştırmaları

Isparta'nın 102 km. kuzeydoğusunda yer alan Yalvaç İlçesi'nin kasaba ve köylerinin önemli bir kısmını önceki yıllarda (Özsait 1988: 257-274; Özsait 1989: 301-302; Özsait 1998: 122; Özsait 1999: 80-81; Özsait 2000: 63; Özsait 2002: 182-184; Özsait 2003: 238) araştırmıştık. 2003 yılında, Yalvaç'ın, daha önceki yıllarda yeterince araştıramadığımız kesimleri ile önce araştırdığımız yerlerin son durumlarını görmek amacıyla çalışmalarımızı sürdürdük. Aşağıda araştırdığımız yerler ile yeni tespitlerimiz verilmiştir.

Yarıkkaya Çevresindeki Araştırmalar

Yarıkkaya Köyü araştırmalarımızda önceden bulduğumuz Kayadibi (İKÇ) yerleşmesi ve Yarıkkaya Höyük (İKÇ+İTÇ1+İTÇ2) incelenmiştir. Bu arada, tek evrelî bir yerleşmenin olduğunu saptadığımız Kayadibi'nin önemli ölçüde tahrip edildiğini gördük.

Kayaönü Yerleşmesi (Harita No: 301; Resim: 3)

Sultan Dağları'nın güneybatı eteklerinde, Kayadibi yerleşmesinin 600 m. güneydoğusunda, Kayaönü adı verilen mevkide bir Hellenistik ve Roma Dönemi yerleşmesi tespit ettik. Yaklaşık, 60x80 m. kadar boyutlarında olan yerleşme, tarım nedeniyle oldukça tahrip olmuştur. Bu kesimden başlayarak, buraya 1 km. kadar uzaklıkta bulunan Yarıkkaya Höyük kesimine kadar olan alanda Roma Dönemi keramikleri, yaygın olarak bulunmaktadır (Resim: 4).

Yalvaç'ın Bağkonak Kasabası'nda Dört Yol Höyük, Dedeçam Kasabası'ndaki Kırkuyusu mevkiinde Dedeçam Höyük, Sücüllü Kasabası'nda Teknepınar Höyük, Tokmacık Kasabası'nda Tokmacık ve Altınoluk höyüklerinin ve Kurusarı'da tespit ederek köyün adını verdiğimiz höyüğün de tarımsal faaliyetler için yer kazanılmak ve define aramak amacı ile tahrip edildikleri gözlemlenmiştir.

Tokmacık Höyük

Yalvaç'ın güneydoğusunda yer alan Tokmacık Höyük, son yıllarda önemli ölçüde tahrip edilmiştir. Tepe kesiminde Roma yerleşmesine ait mimarî elemanlar ve duvar-

lar (Resim: 5) ile höyüğün kuzey ve güneyinde tahrip edilen kesimlerden İlk Tunç Çağı'na ait kalıntılar da açığa çıkarılmıştır (Resim: 6)

Akçaşar Çevresindeki Araştırmalar

Akçaşar Köyü'nde Akçaşar Höyük incelendikten sonra, çevrede yaptığımız araştırmalarda, Kurbanlı ve Küçük Seki yerleşmeleri tespit edilmiştir.

Kurbanlı Yerleşmesi (Harita No: 302; Resim: 7)

Akçaşar Köyü'nün 2 km. kuzeybatısında, Kurbanlı Deresi'nin güneyinde, kayalık bir sırt ve hemen eteğinde yer alan bir yerleşme tespit edilmiştir. Kurbanlı kaynağının 300 m. kuzeyinde iki tepe halinde görülen yerleşmenin boyutları 150x250 m., dere seviyesinden yüksekliği ise 30 m. kadardır. Yerleşme yüzeyinde Hellenistik ve Roma keramikleri görülmüştür (Resim: 8).

Küçük Seki Yerleşmesi (Harita No: 303)

Akçaşar Köyü'nün 1 km. kuzeyinde Küçük Seki mevkiinde Roma ve Geç Antik Dönem yerleşmesi tespit ettik. Roma Dönemi bir sınır yazıtının da bulunduğu Küçük Seki mevkiinde, yaklaşık 120x150 m. kadar boyutlarında olan geniş bir alanda, yoğun olmasa bile, Roma Dönemi keramikleri görülmektedir (Resim: 9). Tarım nedeniyle oldukça tahrip edilmiş olan bu kesimde yine, Roma Dönemi yapı taşları da gün ışığına çıkarılmıştır.

Ayvalı Köyü araştırmaları: Ayvalı-Maşat Höyük (Harita No: 304)

Yalvaç'ın 18 km. kuzeybatısında yer alan Ayvalı Köyü'nün hemen güneyinde, bugün köy mezarlığı olarak kullanılan 125x75 boyutlarındaki Ayvalı Höyük (İTÇ2+QTÇ+RÇ) incelendikten sonra, burada yaptığımız araştırmalarda, köyün 500 m., Köy Önü Deresi'nin de 100 m. batısında tespit ettiğimiz höyüğe, mevkinin adından dolayı Ayvalı-Maşat Höyük ismini verdik. Çapı 200 m. kadar, yüksekliği de ova seviyesinden 4 m. olan höyük yüzeyinde Kalkolitik ve Tunç Çağı yerleşmelerine ait keramikler görülmüştür (Resim: 10).

Yalvaç'ın 15 km. kuzeybatısındaki Çamharman Köyü'nde Çamharman Höyük ile, bir yamaç yerleşmesi olan Kiremitlik-En Çayırı incelenmiştir. Bunlardan, İTÇ 2 safhasının önemli yerleşmelerinden biri olduğu anlaşılan Çamharman Höyük'ün yüzeyinde çeşitli ve son derece kaliteli buluntular görülmektedir. Ova yüzeyinden 2 m. kadar yükseklikte olan höyüğün yüzeyi önemli ölçüde elma ağaçları ile kaplanmış olduğundan, boyutlarını saptayamadık.

Eyüpler Köyü araştırmaları

Bu yıl, Yalvaç'ın 11 km. kadar batısında yer alan Eyüpler Köyü'nde oldukça kapsamlı araştırmalar yaptık ve aşağıda vereceğimiz sekiz yerleşme tespit ettik.

Eyüpler Köyü'nün 2 km. kuzeyinde, İpekler Pınarı'nın 300 m. kadar doğusunda, İpekler Pınarı-Hanönü (Harita No: 305; Resim: 11; İTÇ+Roma Dönemi+Ortaçağ, Resim: 12); köyün, yaklaşık 1 km. güneydoğusunda Çevrik mevkii-Kilise mevkii (Harita No: 306, İTÇ ve Roma Dönemi); köyün 400 m. ve Çaylak Pınarı'nın 150 m. doğusunda bir yamaç yerleşmesi durumunda olan Yakabağı yerleşmesi (Harita No: 307, Roma Dönemi); köyün 2 km. kadar güneydoğusunda, Yapraklı sırtlarında, Yapraklı eski mezarlığının yanındaki alanda Yapraklı yerleşmesi (Harita No: 308, Roma Dönemi); köyün 2 km. kadar güneydoğusunda, Sivri Tepe'nin güney eteğinden çıkan Molla Çeşmesi'nin 500 m. kadar güneydoğusunda Kekeç Höyük (Harita No: 309, İTÇ+Roma Dönemi); köyün 3.5 km. batısında, Danişman Dede'nin ve Danişman kaynağının gü-

neybatısında Danişman (=Tanişman: Harita No: 310, İTÇ+Roma Dönemi) yerleşmesi; köyün 3 km. güneybatısında, Yunus Deresi yanında, Danişman Pınarı'nın 500 m. kadar kuzeybatısında geniş bir alanda Karakumluk mezarlık alanı (Roma Dönemi mezarlık alanı); yine, Eyüpler Köyü'nün 2.5 km. güneyinde Harman Pınarı'nın çevresinin araştırılması sırasında çok geç devir çanak çömleği yanı sıra, tek bir parça İTÇ keramiği görülmüştür

Yalvaç'ın Kumdanlı Kasabası çevresinde, daha önceki yıllarda tespit ettiğimiz Ağıl ve Çayköprü höyüklerini, son durumlarını görmek amacıyla ziyaret ettik.

Kumdanlı'nın 6 km. güneybatısında, Yalvaç-Kumdanlı-Senirkent karayolunun 400 m. güneyinde, Eriççalılar mevkiinde yer alan Ağıl Höyük yüzeyinde yine İTÇ 1 keramiklerinin yanı sıra, İTÇ 2 ve özellikle, bölgenin tipik karakterini yansıtan Portakal kırmızısı astarlı, İTÇ 3 depaslarına ait kulp parçaları (oval-ilmik) ile M.Ö. II. binyıl yerleşmesine ait beadrimli keramikler görülmektedir. Üzerinde tarım yapılan höyük, oldukça tahrip edilmiştir.

Kumdanlı'nın 3 km. güneybatısında, Gökçeali Köyü'nün 500 m. kuzeybatısında, Eleksu Deresi'nin 100 m. kadar güneydoğusunda yer alan Çayköprü Höyük yüzeyinde, İTÇ ve Hellenistik-Roma Dönemi yerleşmelerine ait keramiklerin yanı sıra, Teknepınar Höyük'te olduğu gibi, Hacılar VI ile çağdaş monokrom Son Neolitik-İlk Kalkolitik Çağ yerleşmelerine ait ince cidarlı, açık, iyi işçilik gösteren keramikler bulunmaktadır. Üzerinde tarım yapılan höyük oldukça tahrip edilmiş ve ova yüzeyiyle aynı seviyeye inmiştir.

Kuyucak Köyü Araştırmaları

Yalvaç'ın 10 km. kadar güneydoğusunda yer alan Kuyucak Köyü'nde, önceki yıllarda tespit ettiğimiz Kuyucak Höyük incelendikten sonra, Kuyucak baraj alanı kesiminde, Ağılönü mevkiinde (Harita No: 311) Roma ve Geç Antik Çağ yerleşmelerine ait keramikler görülmüştür.

Bunların dışında, son durumlarını görmek için Celeptaş Ovası'ndaki Değirmen, Yağcılar, Terziler ve Çetince höyükleri ziyaret edilmiştir. Bunlardan yüzeyinde İTÇ+DÇ buluntuları görülen Çetince Höyük'ün (Resim: 14) de Yağcılar Höyük gibi önemli ölçüde tahrip edildiği görülmüştür (Resim: 13). Yalvaç'ta ayrıca, öğrencilerimize tanıtmak amacıyla, Antiokheia (Colonia Caesarae) ören yerine ve Karakuyu Tepesi'nde Men Tapınağı'na çıkılmıştır.

Şarkikaraağaç İlçesi Araştırmaları

Burada, önceki yıllardaki çalışmalarımız sırasında tespit ettiğimiz Arak Höyük'ü inceledik. Höyük, Isparta-Beyşehir-Konya yolu açılırken ortasından ikiye (Arak ve Çaltı kesimleri) bölünmüştür. Her iki kesimini de ayrıntılı olarak incelediğimiz Arak Höyük'ün iki kesimi de, yalnızca tarım değil, tesviye amaçlı olarak çok önemli ölçüde tahrip edilmektedir.

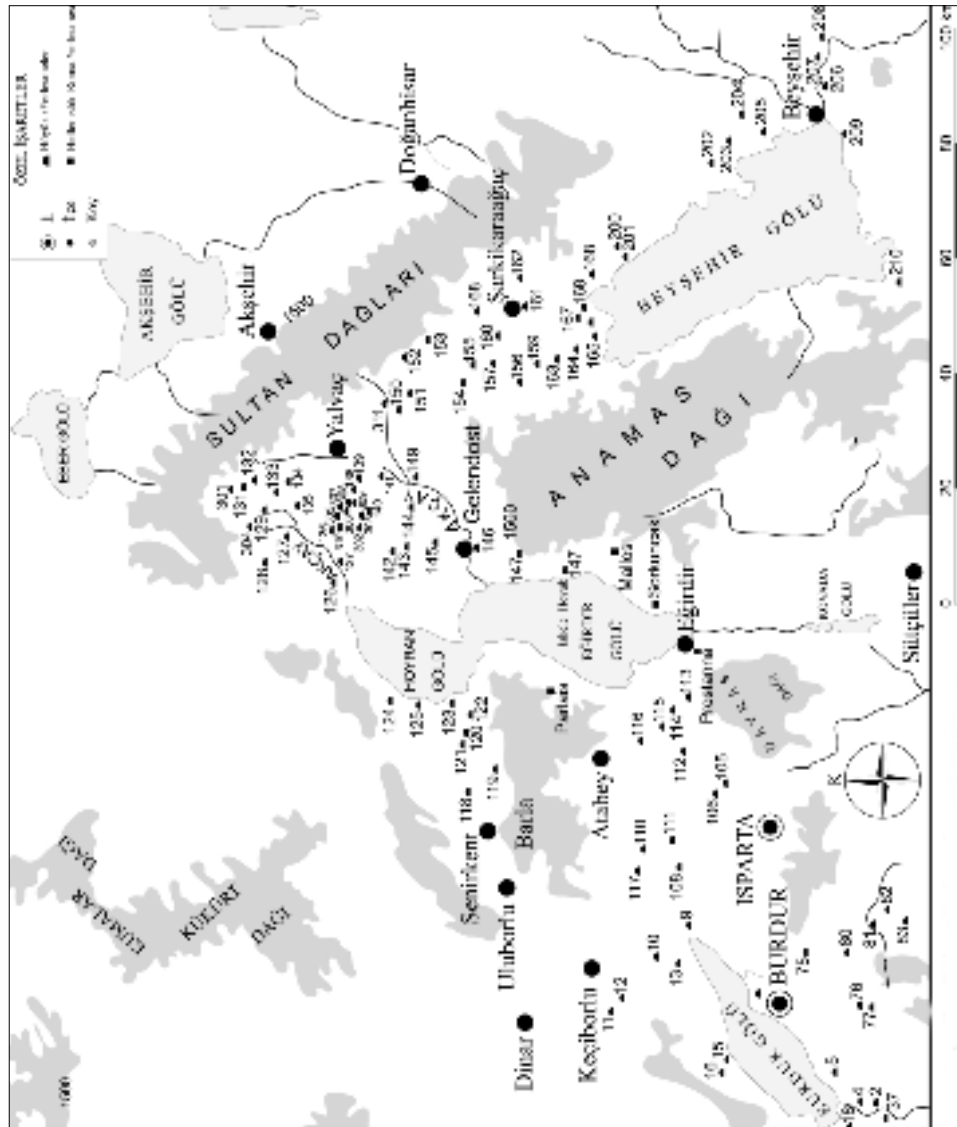
Bir taraftan Konya Ovası, diğer taraftan da Afyonkarahisar kesimindeki yerleşmelerle benzer buluntular veren Yalvaç-Şarkikaraağaç yerleşme yerleri, aynı zamanda, iç bölgede, Isparta Ovası höyükleriyle de ortak özellikler taşımaktadır. Bu benzerlik, Kalkolitik Çağ'da olduğu gibi, esas olarak da İTÇ2 döneminde çok daha fazladır.

Araştırmalarda yeni tespit ettiğimiz yerleşmelerin tescil fişleri doldurulmuş ve GPS'leri alınmıştır.

KAYNAKÇA

ÖZSAİT, M., 1988: "1985 ve 1986 Yılı Yalvaç Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları", 5. Araştırma Sonuçları Toplantısı II, 6-10 Nisan 1987, Ankara, s. 257-274.

- ÖZSAİT, M., 1989: "1987 Yılı Şarkikaraağaç-Yalvaç Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları ", 6. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 23-27 Mayıs 1988, Ankara , s. 301-312.
- ÖZSAİT, M., 1994: "1992 Yılı Isparta-Gelendost Yüzey Araştırmaları", 11. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 24-28 Mayıs 1993, Ankara, s. 301-310.
- ÖZSAİT, M., 1998: "1996 Yılı Isparta ve Çevresi Yüzey Araştırmaları", 15. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, Ankara 1997, s. 121-142.
- ÖZSAİT, M., 1999: "1997 Yılı Isparta ve Çevresi Yüzey Araştırma", 16. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, 25-29 Mayıs 1998, Tarsus, s. 77-88.
- ÖZSAİT, M., 2000: "1998 Yılı Konya-Akşehir ve Isparta Yüzey Araştırmaları", 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, 24-28 Mayıs 1999, Ankara, s. 63.
- ÖZSAİT, M., 2002: "1999-2000 Yıllarında Burdur ve Isparta Yüzey Araştırması", 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, 28 Mayıs-1 Haziran 2001, Ankara, s. 182-190.
- ÖZSAİT, M., 2003: "2001 Yılı Isparta İli Yüzey Araştırmaları", 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, 27-31 Mayıs 2002, Ankara, s. 238.

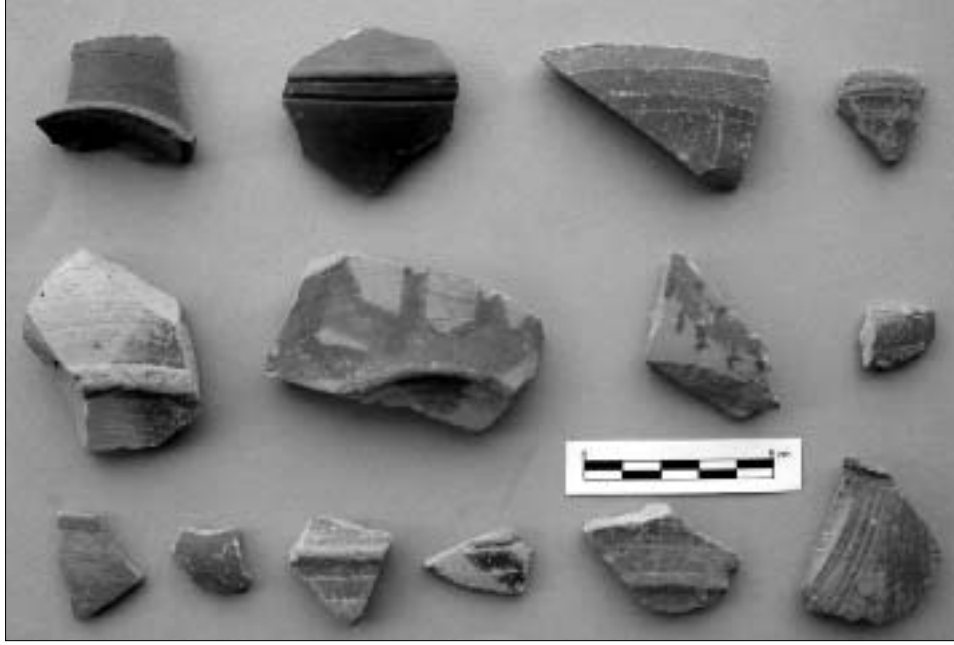
Resim 1: Akmesçit Höyük

Resim 2: Akmesçit Höyük buluntularından örnekler

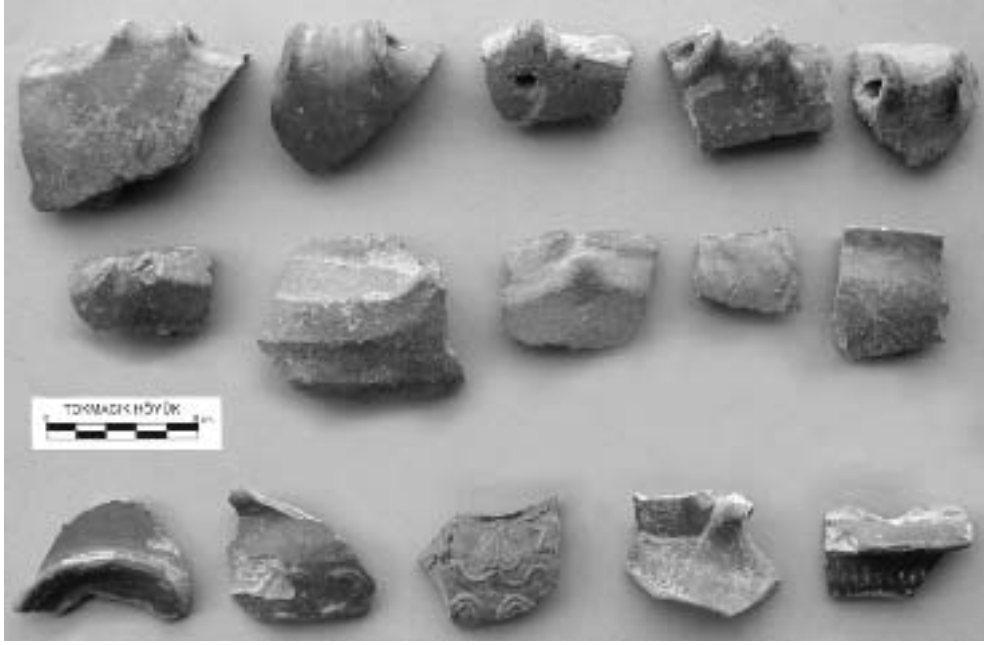
Resim 3: Kayaönü yerleşmesi

Resim 4: Kayaönü yerleşmesi buluntularından örnekler

Resim 5: Tokmacık Höyük yapı kalıntıları

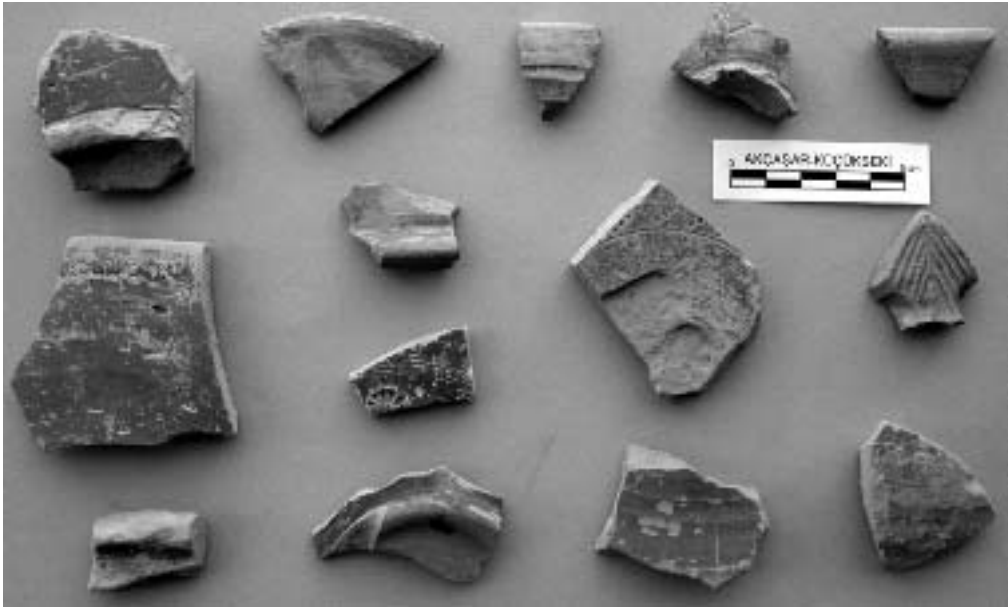
Resim 6: Tokmacık Höyük buluntularından örnekler

Resim 7: Akçaşar, Kurbanlı yerleşmesi

Resim 8: Kurbanlı yerleşmesi buluntularından örnekler

Resim 9: Küçükseki

Resim 10: Ayvalı-Maşat Höyük buluntularından örnekler

Resim 11: İpekler Pınarı-Hanönü Höyük

Resim 12: İpekler Pınarı-Hanönü Höyük buluntularından örnekler

Resim 13: Çetince Höyük ve tahribatı

Resim 14: Çetince Höyük buluntularından örnekler

2003 YILI AMASYA, SAMSUN VE ORDU İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI

*Mehmet ÖZSAİT**

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına, 1986 yılından beri kesintisiz olarak sürdürdüğümüz Orta Karadeniz Bölgesi araştırmalarına 2003 yılında da devam edilmiştir.

Bu yıl, 14-28 Temmuz 2003 tarihleri arasında, Ordu'nun Merkez İlçe ve ağırlıklı olarak Mesudiye İlçesi'nde çalışılmıştır¹. Başkanlığımız altında sürdürülen yüzey araştırmalarına Arkeolog Nesrin Özsait, Araş. Gör. Dr. Özdemir Koçak, Arkeolog Mustafa Bilgin ile öğrencilerimizden Harun Oy, İsmail Baytak, Salih Kaymakçı, Bakanlık temsilcisi olarak da Uşak Müze Müdürlüğü'nden Emel Özçelik katılmışlardır. Sayın Özçelik'e ve ekip üyelerimize candan teşekkür ederim.

Önce Ordu'da, Müze Müdürü Sayın M. Yücel Kumandaş ve ekibimizle birlikte, müze müdürlüğü tarafından sürdürülen Kurul Kayalığı kazı alanı gezildi. Sonra, Ordu Kültür ve Turizm Müdürü Sayın Nihat Türkmen'in sağladığı imkânlarla Iason Burnu ve buradaki kalıntılar incelendi². Zamanımıza çok yakın keramiklerin bulunduğu bu kesimde, kayda değer en önemli mimarî yapı, çok geç döneme tarihlenen ve duvar yapımında devşirme mimarî parçaların kullanıldığı kilise kalıntısıdır. Oldukça sağlam olan yapının üst örtüsü çökmüştür. Bozuk Kale mevkiindeki incelemelerimizde Ksenophon'un Anabasis (V V, 2) isimli eserinde adı geçen yer (Kotyora) olduğu düşünülen yerleşmenin yüzeyinde geç dönem duvar kalıntısından başka bir mimarî buluntu yoktur³. Ayrıca, keramik buluntuları da oldukça geç döneme aittir.

Ordu Merkez İlçe'deki araştırmalarımızdan sonra, Ordu'nun 114 km. güneyinde yer alan Mesudiye İlçesi'ne gidilmiştir. Mesudiye'de, 1990-1993 yılları arasında araştırmalar yapmıştık (Özsait 1992: 357-376; Özsait 1993:311-330; Özsait 1994:285-300; Özsait 1995: 459-482). Bunların sonucunda, Kalkolitik Çağ'dan, Roma Dönemi sonuna kadar buluntular veren 61 yerleşme yeri ile bir İTÇ nekropolünü bularak incelemiştik. Burada şimdi, önceki yıllarda yeterince araştıramadığımız kesimleri ve daha önce araştırdığımız yerleşmelerin de son durumlarını görmek amacıyla çalışmalara başladık. Bu yıl, Mesudiye'nin Müslim Sarıca ve Geldişer mahalleleri ile Arıcılar, Çaltepe,

* Prof. Dr. Mehmet ÖZSAİT, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, 34459 Vezneciler-İstanbul/TÜRKİYE

1 Kendi imkânlarımızın yanı sıra, Mesudiye çalışmalarımızı her yönüyle destekleyen Adyton Büro Sistemleri, Tasarımı Sanayi ve Tic. Ltd. Şirketi sahiplerinden Sayın İzzet Karayaka ile Dr. Nuriye Karayaka'ya, Birebir Köyü'nde bizden yardımlarını esirgemeyen tüm Karayaka ailesine ve ayrıca, Mesudiyeliler Derneği mensuplarına candan teşekkür ederim.

2 Ordu ve Mesudiye araştırmalarımıza desteklerinden dolayı Ordu Valiliği'ne, Ordu Kültür Müdürlüğü'ne Ordu Müzesi Müdürü Sayın Mehmet Yücel Kumandaş'a, Mesudiye Kaymaklığı'na, Mesudiye Belediye Başkanlığı'na çok teşekkür ederim.

3 Özsait 1992: 357 vd.

Erik, Çardaklı, Çavdar, Dayılı, Sarıca, Türkköy, Yardere, Üçyol, Birebir, Güzle, Karabayır'ın da dahil olduğu 18 köy araştırılmıştır.

2003 yılı araştırmalarımızda⁴ önce Arıcılar Köyü'ne gidilmiş, köyün yayla kesiminde yer alan Nal Tepesi, Çamaşluoğlu ile Elmatarlası Mahallesi'nde yer alan Harmanyeri yerleşmeleri yeniden incelenmiştir. Aynı şekilde, Çaltepe Köyü sınırları içinde kalan Azmikale; Erik Köyü'ndeki Evliya Tepesi ile kaya mezarları; Güzle Köyü Kenger Mahallesi'nde Tepedibi Höyük (İTÇ); Çardaklı Köyü'nde Karga Tepesi (İTÇ), Tepetarla; Çavdar Köyü'nde Yazıtarla; Dayılı Köyü'nde Pilav Tepesi; Üçyol Kasabası'nda Güleyanı Höyük, Sahanlı I yerleşmesi (İTÇ+DÇ), Çamarası I ve II (İTÇ) yerleşmeleri, Üçyol Köyü'nün Karabayır Deresi'ne bakan kesiminde bir höyük (Üçyol Höyük: İTÇ+DÇ); Uzunyol Vadisi'nde Çağlankaya, Bektaş Tepesi; Türkköy'de Ziraat Tepesi (İTÇ); Yardere Köyü'nde Buzluk mevkii, Bahçeler yerleşmeleri bulunarak yeniden incelenmiştir⁵.

Yukarıda işaret ettiğimiz kesimlerdeki kapsamlı araştırmalarımız sırasında yeni yerleşme ve höyükler de tespit ettik. Bunları ana özellikleriyle tanıtacağız.

2003 yılı Çardaklı Köyü araştırmalarımızda, köyün 5 km. batısında, Kırantarla mevkiinde, yan yana bir höyük ve bir tümülüs tespit edilmiştir. Biz bu höyüğe, mevkinden dolayı Kırantarla adını verdik (Yerleşmeler için bkz. Harita).

KIRANTARLA HÖYÜK (Harita No: 361, Resim: 1, 2).

Höyük doğal bir tepe üzerine kurulmuştur. Ancak yanında yerleşmenin zamanla genişlemesinden dolayı daha küçük ikinci bir yükselti oluşmuştur. Ana yerleşme, yaklaşık 150 m. çapında ve oviden yüksekliği yaklaşık 15 m. kadardır. İkinci yerleşme yaklaşık 40 m. çapında ve ova seviyesinden yüksekliği 2 m. kadardır. Her iki tepenin yüzeyinde, İTÇ ve Demir Çağı yerleşmelerine tanıklık eden keramikler görülmüştür. Özellikle ana yerleşmenin yüzeyi çam ağaçları ve yoğun bitki örtüsüyle kaplanmıştır.

KIRANTARLA TÜMÜLÜSÜ (Harita No: 362, Resim: 3).

Ana yerleşmenin doğusunda kalan tümülüsün yüksekliği yaklaşık 17 m., taban çapı ise 70 m. kadardır. Tümülüsün eteklerinde, Roma Dönemi yerleşmesine tanıklık eden keramikler görülmüştür.

YUNAK TEPE (Harita No: 363, Resim: 1, ok işaretli).

Kırantarla'nın 500 m. kuzeybatısında, Erdem Kırı Tepe'nin kuzeydoğu eteklerinde, Yunak Tepe olarak bilinen mevkide bir yerleşme daha tespit ettik. Mevkinin adını verdiğimiz yerleşmenin yüzeyinde, bölgenin diğer höyüklerinde gördüğümüz form ve teknikte İTÇ keramiklerine rastladık.

Mesudiye'nin 15 km. güneydoğusunda yer alan Dayılı Köyü ve çevresinde yaptığımız araştırmalarda, sarp kayalık bir sırtın üzerinde olan Pilav Tepesi yüzeyinde İTÇ yerleşmesine ait keramiklerin yanı sıra, ve Demir Çağı yerleşmesine ait boyalı ve monokrom keramikler bulmuştuk. 2003 yılında Dayılı Köyü çevresindeki araştırmalarımızda İmamoğlu Gölütepe, Tederik Tepe Önü, Çoban Kalesi yerleşmeleri ile bir tümülüs tespit ettik.

İMAMOĞLU GÖLÜTEPESİ (Harita No: 364, Resim: 4/B).

Dayılı Köyü'nün yaklaşık 1.5 km. güneybatısında İmamoğlu Gölütepesi'nde İTÇ yerleşmesine tanıklık eden keramiklere rastladık. Yine aynı bölgede İmamoğlu Gölüte-

4 Mesudiye'deki araştırmalarımızda değerli yardımlarını aldığımız İlçe Halk Eğitim Müdürü Sayın Adem Çalışkan'a, Yatılı İlköğretim Bölge Okulu Müdürü Sayın İsa Gül'e; Mesudiye'de kaldığımız süre içinde bize rehberlik eden Şoför Tuncay Güler'e ve Sayın Azmi Karaduman'a candan teşekkür ederim.

5 Gerek önceki yıllarda ve gerekse 2003 yılı araştırmalarımızda, bölgede tespit ettiğimiz Demir Çağı yerleşmeleri üzerindeki çalışmalarımız devam etmektedir. Bunları ayrıntılarıyla ve çizimleriyle birlikte ayrı bir yazımızda vereceğiz.

pesi'nin 100 m. kadar kuzeybatısında, Tederiğin Tepe önündeki (Harita No: 365, Resim: 5) düzlükte, Demir Çağı'na ait çok az sayıda çanak çömlek parçası ile geç döneme ait çatı kiremitleri görüldü.

ÇUKURÇAYIR TÜMÜLÜSÜ (Harita No: 366, Resim: 6).

Dayılı Köyü'nün yaklaşık olarak 800 m. güneybatısında, Baldıran Deresi'nin 50 m. kuzeyinde, Tederiğin Tepe'nin 150 m. kuzeyinde, ova yüzeyinde 40 m. yükseklikte bir kayalık burun üzerinde Çukurçayırın Tepe adı verilen bir tümülüs tespit ettik.

ÇOBAN KALESİ (Harita No: 367, Resim: 7).

Dayılı Köyü'nün 2 km. güneybatısında, yeni açılan Dayılı-Çardaklı yolunun 30 m. güneyinde yer alan ve Çoban Kalesi olarak bilinen tepe üzerinde bir İTÇ yerleşmesine ait keramikler bulunmuştur (Resim: 4/C). Burası vadiye hâkim bir kayalığın üzerinde kurulmuştur. Yerleşmenin üzerinde yer aldığı kayalığın doğusunda basit tipte bir kaya mezarı yapılmış, kuzey kesiminde ise doğal kaya sığınakları bulunmaktadır.

SARICA-GÖLLÜYAZI HÖYÜK (Harita No: 368, Resim: 8).

Sarıca Köyü çevresi araştırmalarımızda köyün 1 km. kuzeyinde, Göllüyazı mevkiinde bir höyük tespit edildi. Bu mevkinin adından dolayı yerleşmeye Göllüyazı Höyük ismini verdik. Yerleşme, Mesudiye'nin 4 km. kuzeydoğusunda, Mesudiye-Sivas karayolunun da 800 m. kuzeyinde yer alır. Ova seviyesinden yüksekliği 4 m. olan yerleşmenin çapı yaklaşık 90 m.dir. Yer yer tahrip olan höyük yüzeyinde iyi bir işçilik gösteren siyah ve kırmızı-kahverengi astarlı İTÇ keramikleri görülmüştür (Resim: 9).

ÜÇYOL-SAHANLI KESİMİ ARAŞTIRMALARI

1990 yılı Mesudiye araştırmalarımızda Üçyol Köyü çevresinde, Sahanlı kesiminde Körüktepesi (Harita No: 73), Meydandüzü (Harita No: 78), Çamarası I (Harita No: 66), Çamarası II (Harita No: 67), Güleyn Tepesi (Harita No: 72), Çağlankaya (Harita No: 74), Bektaş Tepesi (Harita No: 75), (Özsait 1992: 358-361) gibi yerleşmeler, 1993 yılı araştırmalarımızda ise, Sahanlı Mezarlığı'nda yeni bir yerleşme daha, Sahanlı I (Harita No: 128) yerleşmesini bulmuştuk, (Özsait 1994: 461).

SAHANLI II (HANCİ TARLA) (Harita No: 369).

2003 yılında Sahanlı Mezarlığı ve çevresi daha kapsamlı olarak araştırıldı. Bu araştırmalar sırasında, Üçyol Köyü'nün 2 km. güneyinde, Sahanlı Deresi'nin kuzeyinde ve Sahanlı I yerleşmesinin 200 m. batısında yer alan doğal bir sırtın üzerinde yeni bir yerleşme tespit edildi. Hancılarla mevkiindeki bu yerleşmeye Hancılarla (=Sahanlı II) adını verdik. Burası, 70 m. çapında ve ova yüzeyinden yaklaşık 5 m. yüksekliktedir. Yerleşmenin yüzeyinde, İTÇ ve Demir Çağı yerleşmesine tanıklık eden keramikler ile yöresel kara taşlardan yapılmış dilgiler ve yongalar görüldü.

SÖĞÜTLÜDERE TEPESİ (Harita No: 370, Resim: 10).

Karabayır Köyü çevresindeki araştırmalarımızda, köyün 3 km. güneydoğusunda, Üçyol Kasabası'nın Badal Mahallesi'nin 1 km. doğusunda, Söğütlüdere Menfezi'nin batısında, Karabayır-Alan köy yolunun güneyinde tespit ettiğimiz yerleşmeye, mevkinin adından dolayı Söğütlüdere Tepesi adını verdik. 30 m. yüksekliğinde ve 70 m. kadar taban çapında olan tepenin yüzeyinde İTÇ ve DÇ yerleşmelerine ait keramikler bulduk (Resim: 4/A).

MEDRESE MEVKİİ

Çavdar Köprüsü Nekropolü: Çavdar'dan Türkköy'e gidiş yolu üzerindeki Çavdar Köprüsü'nün yanında, Çavdar Köyü'nün 2 km. kuzeyinde, Medrese mevkii olarak bilinen yerde bulduğumuz ve M.S. 4. yüzyıla ait olduğunu düşündüğümüz bir nekropolün tahrip edildiği görülmüştür.

1992 yılı araştırmalarımız sırasında (Özsait 1994: 285) Mesudiye'nin 1 km. güneybatısında yer alan Geldişer Mahallesi ve çevresini tam olarak araştırma imkânı olamamıştı. Bu yıl Mesudiye-Sivas karayolunun 500 m. güneydoğusunda, Geldişer Mahallesi'nin 700 m. güneybatısında, Tepeüstü adıyla bilinen ve sık ağaçlarla kaplı ormanlık bir alanı ayrıntılı olarak araştırdık. Burada gördüğümüz keramikler bir İTÇ yerleşmesine işaret etmektedir (Resim: 12). Ayrıca arazinin kayalık olan bölgesinde bir nekropol alanı tespit ettik (Resim: 11). Mezar hediyesi olarak çömlekler konulmuştur. Daha sonra üzeri yine çevrede doğal olarak bulunan taşlarla sıkıca kapatılmıştır. Nekropol alanında bu tipte onlarca mezar tespit ettik.

Mesudiye'nin 7 km. güneydoğusunda bulunan Yardere Köyü sınırları içinde Meletsan Peynir Fabrikası'nın batısındaki Buzluk mevkii tekrar araştırılmıştır (Özsait 1995: 464 vd.). 1993 yılında buraya geldiğimizde kısmen tahrip edilmiş olarak gördüğümüz mezarlık, geçtiğimiz yıllar içinde taş alımı için yoğun olarak tahribata uğratılmıştır. Burada yapılacak bir mezarlık kazısı, bölgenin Son Kalkolitik Çağ ve İTÇ I mezar gömü geleneği hakkında önemli ipuçları verecektir. Tahrip edilen kısımlardan topladığımız çanak çömleğin form ve teknik özellikleri, bölgenin Son Kalkolitik Çağ merkezlerinde görülen örneklerle benzerlikler göstermektedir (Resim: 13). Özellikle daha önce tespit ettiğimiz Zile'de Akdoğan (Özsait 2000: 78, Resim: 8) ve Merzifon'da Üçtaş (Özsait 2002: 194 vd. Resim: 4) Höyük'te gördüğümüz gri hamurlu, düz, hafif kapalı ağızlı örnekleriyle oldukça benzerlik göstermektedir.

Daha sonra, Melet Çayı'nın kuzey kıyısında bulunan Yardere-Bahçeler yerleşmesi (İTÇ) incelenmiştir (Resim: 14).

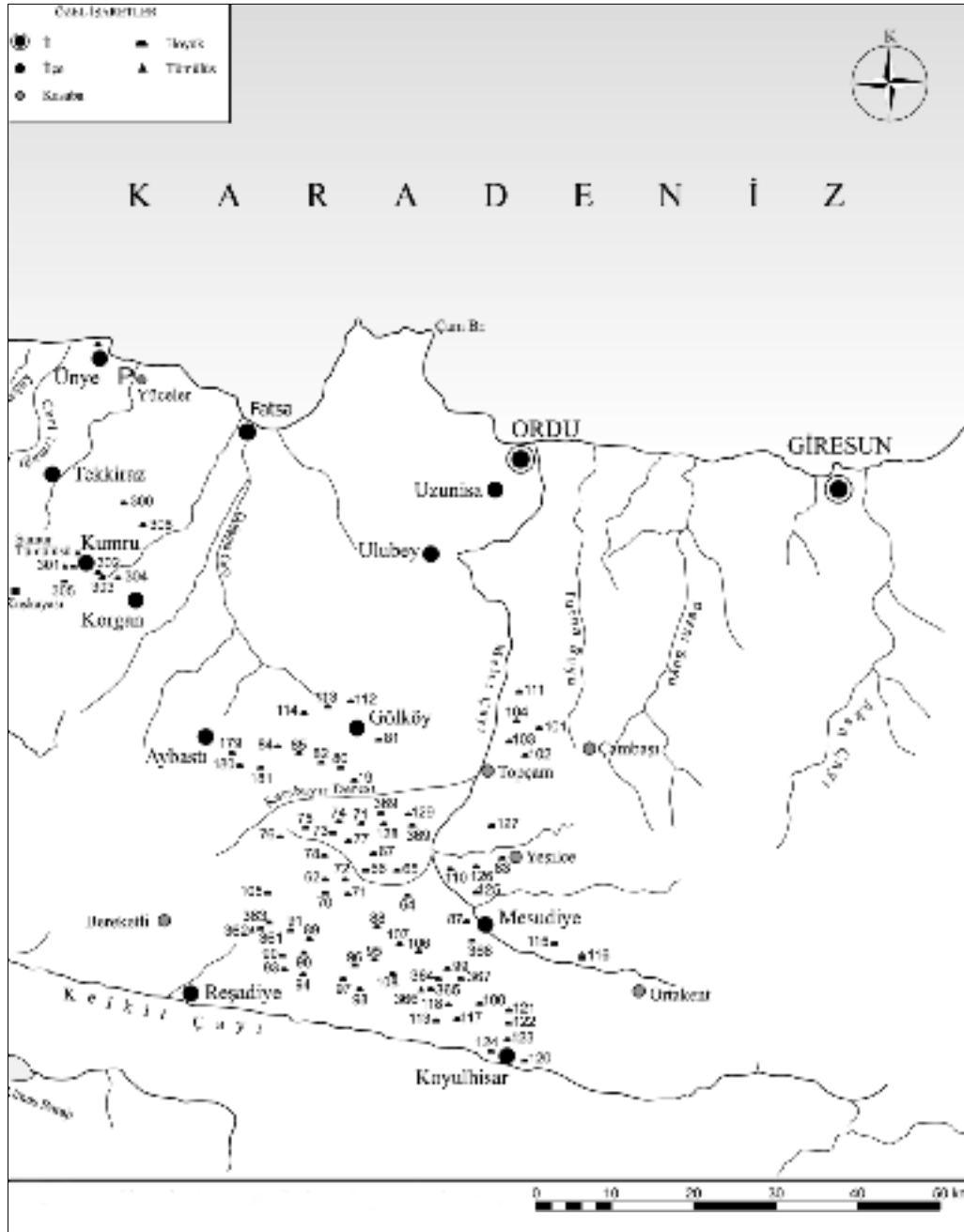
Ordu-Mesudiye araştırmalarımızdan sonra, çok kısa bir süre için de, Samsun'un Lâdik İlçesi'nde Köyiçi ve Salur-Yüktepe yerleşmeleri ile, Amasya'nın Suluova İlçesi'nde Yoğurtçubaba, Merzifon İlçesi'nde Karatepe, Ortaova, Mera Küçüktepe ve Gümüşhacıköy İlçesi'nde Demircitepe yerleşmeleri ziyaret edilmiştir.

Görüldüğü gibi, Mesudiye araştırmalarımız sonucu bölgede, Son Kalkolitik Çağ'dan Geç Antik Çağ'ın sonuna kadar yerleşmeler saptanmıştır. Topografik yönden oldukça dağlık bir coğrafyaya sahip bölgenin bu yapısı, yerleşme şekillerine de yansımıştır. Buna göre saptadığımız yerleşmeler ağırlıklı olarak tepe üstü ve yamaç yerleşmeleriyle, tepe üstünde oluşmuş höyüklerdir. Bu yerleşmeler daha çok vadi ağzlarında, dere veya su kaynaklarına hâkim yamaçlarda, oldukça korunaklı yerleşmelerdir. Bunun dışında yüksek kotlardaki düz alanlarda höyük tipi yerleşmeler görülmektedir. Düz yerleşmeler yok denecek kadar azdır. Ayrıca, nekropoller de yamaçlara yapılmıştır. Bunun yanı sıra, kayalık alanlarda, özellikle Roma Döneminde yapılan kaya mezarları da dikkat çekmektedir. Tümülsü geleneği de bölgede yer yer kendini göstermektedir.

Mesudiye bölgesi, Demir Çağı yerleşmeleri ve keramikleri konusunda da bizi oldukça aydınlatmıştır. Ayrıntılı olarak incelediğimiz bu dönemi temsil eden Demir Çağı keramikleri, Demir Çağı'nın orta ve geç safhalarına aittir. Hamur, astar ve bezeme özelliklerinden yerel üretim olduğunu düşündüğümüz bu örnekler bölge için oldukça karakteristiktir. Bölgenin oldukça zor coğrafyaya sahip olması da, bu bölgede kendi içinde yetecek üretimleri zorunlu kılmaktadır. Bölge malzemesi, daha batıda Amasya, Samsun kesimlerinde yaptığımız araştırmalarda tespit ettiğimiz aynı döneme ait Demir Çağı keramiklerinden de özellikle, hamur özellikleri bakımından ayrılmaktadır. Bu dönemi temsil eden yerleşmeler, diğer Demir Çağı yerleşmelerinde olduğu gibi, ağırlıklı olarak yamaç ve tepe üstü yerleşmeleridir.

KAYNAKÇA

- ÖZSAİT, M., 1992: "1990 Yılında Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *9.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Çanakkale, 27-31 Mayıs 1991, 357-376.
- ÖZSAİT, M., 1993: "1991 Yılı Ordu-Mesudiye Yüzey Araştırmaları", *10. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 25-29 Mayıs 1992, 311-330.
- ÖZSAİT, M., 1994: "1992 Yılı Ordu-Mesudiye Yüzey Araştırmaları", *11. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 24-28 Mayıs 1993, 285-300.
- ÖZSAİT, M., 1995: "1993 Yılı Ordu-Mesudiye ve Sivas-Koyulhisar Yüzey Araştırmaları", *12. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 30 Mayıs-3 Haziran 1994, 459-482.
- ÖZSAİT, M., 2000: "1997 ve 1998 Yılı Tokat-Zile ve Çevresi Yüzey Araştırmaları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 24-28 Mayıs 1999, 73-88.
- ÖZSAİT, M., 2002: "1999-2000 Yıllarında Amasya-Merzifon ve Ordu-Kumru Yüzey Araştırmaları", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 28 Mayıs-01 Haziran 2001, 191-206.

Harita: Orta Karadeniz Bölgesi yerleşmelerinden bir grup

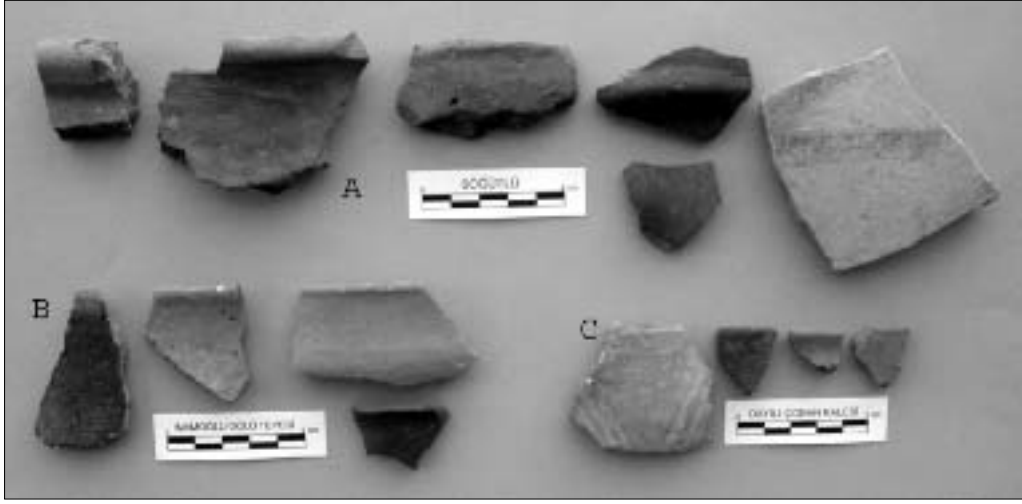
Resim 1: Kirantlarla yerleşmesi ve Yunak Tepe (ok işaretli)

Resim 2: Kirantlarla buluntularından örnekler

Resim 3: Kirantlarla Tümlüsü (doğudan)

Resim 4: İmamoglu Gölü Tepesi buluntularından örnekler

Resim 5: Tederiğin Tepe önü

Resim 6: Çukurçayır Tümölüsü (kuzeydoğudan)

Resim 7: Çoban Kalesi (kuzeybatıdan)

**Resim 8: Sarıca, Göllü-
yazı Höyük**

**Resim 9: Sarıca, Göllüyazı Höyük
buluntularından örnek-
ler**

**Resim 10: Söğütlüdere
yerleşmesi
(kuzeydoğu-
dan)**

Resim 11: Geldişer Nekropolü

Resim 12: Geldişer yerleşmesi buluntularından örnekler

Resim 13: Buzluk Nekropolü buluntularından örnekler

Resim 14: Yardere yerleşmesi (güneybatıdan)

SİNOP PROVINCE ARCHAEOLOGICAL PROJECT: REPORT ON THE 2003 FIELD SEASON

Owen DOONAN*
Alex BAUER

Introduction

The Sinop Regional Archaeological Project conducted a two-week field season of archaeological survey from 15 July to 29 July 2003, primarily in the Abdaloğlu and Sorkum districts of Gerze ilçe. In the course of this survey seven archaeological sites were documented within 42 systematically surveyed tracts in the Sorkum district (7 sites recorded) and a 1 km² coastal site was mapped in the Abdaloğlu district (2 sites recorded) in anticipation of follow-up surveys and geophysical studies in 2004. In the systematically collected tracts the density of ceramic finds was recorded in each tract based on weight and count of ceramic sherds. In addition to the new sites recorded in the systematic survey, samples were obtained in single-day visits to the previously recorded sites of Kocagöz (Demirci Köy, Sinop merkez), Karapınar (Nohutluk mevkii, Sinop Merkez), Asar Tepesi (Sorkum Köy, Gerze ilçe) and Köşk Höyük (Gerze ilçe).

The development of new sampling techniques for surveying in the heavily forested highlands was necessary in 2003 in order to be able to conduct successful future research in this difficult region. Two collection strategies were applied under varying conditions in order to obtain valid results under conditions of differing visibility.

1) Linear transects (1 meter wide at 10 meter intervals) were employed under conditions of near optimum archaeological visibility (for the most part recently plowed fields with minimal plant cover). This sampling strategy has been the predominant collection method for the SRAP survey in the 1997-1999 seasons.

2) Sample boxes (2 m² in extent) were employed in conditions where vegetation had to be cleared off the surface in order to achieve sufficient visibility for sampling (Figs. 3, 4). This technique was employed in long-fallow fields and in forested tracts.

Sorkum (42 tracts, 7 loci: L03-01, 02, 03, 04, 05, 12, 13, 14)

During the 2003 season systematic archaeological surveys were conducted in the Kayanın Başı, Demir Mah. and Yeymiş Düzü districts of Sorkum Köy (Fig. 5). A brief visit was also paid to the height of Asar Tepe where several early Ottoman tombs (L03-12 and a series of Hellenistic/ Roman cist graves (L03-13) that had been dug into by illegal excavations. Three loci were identified in Kayanın Başı (Fig. 6). L03-01 ap-

* Owen DOONAN, Program in Art History, Department of Art California State University Northridge, 18111 Nordhoff St. Northridge, CA 91330-8300 USA e-mail owen.doonan@csun.edu.
Alex BAUER, Department of Anthropology, University of Pennsylvania Museum of Anthropology and Archaeology, 3260 South St., Philadelphia, PA 19104 USA bauer2@sas.upenn.edu.

pears to have been a small prehistoric settlement that may have caught the attention of the later Hellenistic inhabitants of the valley, who built a tumulus at the site and left a small deposit of bones and fine wares (Fig. 7, 8). The prehistoric settlement has also attracted the attention of looters who have dug a large pit into the site (Fig. 9). The main ceramic scatter marking the prehistoric site measures approximately 35x30 m. (0.1 ha). The tumulus measures approximately 15 meters across with little pottery present. The deposit of Hellenistic fine wares was small and isolated (about 40 m. east of the tumulus), perhaps representing a small shrine, a single sacrificial offering or burial.

A second Hellenistic site (L03-04) was recorded in Demir Mahalle (Figs. 10-12). Two scatters of ceramics included a 40x40 m. scatter of tile, amphorae and medium cooking wares and a 20x25 m. scatter of pithos and course wares (total area ca. 0.2 ha). These scatters might represent a small isolated farmstead. The same tracts also yielded traces of several small stone-built structures with no associated ceramics (L03-14; each structure approximately 7x10 m.). These appear to have been a group of small abandoned Ottoman houses (Fig. 13).

We made an opportunistic visit to the site of Asar Tepe where Işın (1998) reported problems of looting. It is clear that looting is still a problem at the site, with recent pits having been dug into several Hellenistic/ Roman tombs (L03-13). In addition we recorded two stone-built Ottoman tombs and scatters of stone that may be the remains of several more (L03-12).

Abdaloğlu (2 loci: L03-06, 07)

At the end of the season the team took two days to do preliminary assessment and recording of a site reported at Abdaloğlu on the coast about 2 km. north of Gerze (Fig. 14). Two phases of occupation were noted. A compact scatter of prehistoric pottery was recorded at Gol Dağ (L03-07), just below a large eroded scarp (Fig. 15). The scatter measures 40x40 m. (ca. 0.15 ha) but appears to be wash from a site that was within the collapsed portion of the scarp (now covered with heavy brush) rather than the area of primary deposit. Ceramics include hand-made grey and brown wares with chaff temper and scored horizontal "rope-like" bands of decoration. Iron-rich slag was also recorded at L03-07. Evidence of a dispersed Hellenistic-Roman settlement is scattered across a wide area (L03-06), with compact (ca. 0.1-0.2 ha) scatters of tile, medium-fine wares and storage wares separated by 50-100 m. open spaces (Fig. 15). Black-slipped, red-slipped and fine wares were recorded at the site. We plan to conduct a detailed systematic survey at Abdaloğlu including detailed mapping of all ceramic scatters and geophysical survey in the coming seasons.

Köşk Höyük (L03-11)

A brief visit was made to the long-known site of Köşk Höyük (Burney 1956; Işın 1998) in order to assess the current condition of the site. On the north scarp several buildings showing great similarity to the examples at Sinop Kale NW have been exposed by erosion. Two ceramic samples were removed for physical characterization and TL dating.

Kocagöz (L03-08)

Kocagöz (Sinop İlçe, Demirci Köy)

A brief visit was made to the site of Kocagöz in Demirci Köy (Sinop merkez). Kocagöz is located on a ridge overlooking the sea in the Demirci valley, where BSTP has identified over a dozen prehistoric sites. A brief excavation in the 1950's, yielded a ceramic assemblage typologically related to sites in the North and West Black Sea, including Usatovo, Karanovo VI-VII, Ezerovo and Troy I-II (Erzen 1956). The nature of the interaction that produced a ceramic koine extending from the central Black Sea into the

Mediterranean has never been investigated. The site has now been placed under cultivation which has disturbed the surface layers of this important settlement. Five ceramic samples were removed for physical characterization and TL dating. A chance find of some interest from this settlement was a small female figurine. TL dates are pending and we hope to report on them at the annual symposium on Archaeological Excavations and Surveys in Konya (May, 2004).

Karapınar

The third brief visit for site assessment and sampling purposes was made to the site of Karapınar in Nohutluk mevkii (Sinop merkez). Karapınar is a large multi-period site including Bronze Age, Archaic, Hellenistic and Roman settlements. The Roman occupation was particularly extensive, including a cemetery, settlement and production areas. The ceramic scatter at the site is very heavy. The Roman settlement included several domestic clusters and a production area marked by extensive kiln debris. The site was found to be under cultivation with no significant change in its condition since it was first recorded in 1999 (Doonan et al. 2001). Two ceramic samples were removed for physical characterization and TL dating. TL dates are pending and we hope to report on them in the annual symposium on Archaeological Excavations and Surveys in Konya (May, 2004).

Post-field Analyses of Ceramic Finds

Ceramics from the survey are undergoing xeroradiographic scanning, chemical and physical analysis by means of a scanning electron microscope under the supervision of Dr. Pam Vandiver at the Smithsonian Center for Materials Research and Education, establishing a typology of wares based primarily on technology. Ceramic samples from the 2003 survey are also undergoing thermoluminescence (TL) dating at the University of Washington labs by team member Aksel Casson under the supervision of Dr. James Feathers. This research is establishing the first absolutely dated ceramic sequence from the Turkish Black Sea coastal region. A brief summary of the physical studies of Sinop handmade ware types is included in this report for the purpose of illustrating our methodology. Further results of the study of additional samples and the results of TL analyses will be reported at a later date.

Summary of Ware Study of SRAP 2003 Materials

Samples of ceramics were collected from several pre-Colonial sites for technological analysis at the Smithsonian Center for Materials Research and Education. They were examined using several different techniques for comparison and integration with the larger database of ceramic materials collected from the 1996-2000 field seasons.

The color, texture and overall matrix (including inclusions) of the clay paste was noted for each sample, using a high-powered stereoscopic microscope. A 25X Macrophotographic image was taken of a fresh profile from each sample to ensure comparability (and this will also allow for future ware comparisons to be made in the field based on the photographic database). The initial ware characterization allowed each sample to be related to the existing ware typology for the pre-Colonial ceramic materials.

Each sample was then xero-radiographed to determine its original forming method and overall porosity. Xero-radiography differs from photo-radiography in that the x-ray of the object is not exposed onto film, but rather onto an electrostatically charged selenium plate, the resulting contrast between positive and negative charges allowing for greater edge definition. This reveals the inner pore structure (the density of air pockets) of the ceramics, and thus shows the forming methods used to put the vessel together, including where pieces of clay were joined in the body of a pot.

Subsamples of the determined ware groupings were then refired in a controlled oxidizing atmosphere, beginning at 600°C and increasing in 100°C intervals to 1100°C. These subsamples were then observed under a Scanning Electron Microscope (SEM), generally at a magnification of 3000X or greater to observe to clay particle size and the results of sintering (or the melting together) between clay particles at the different temperatures. Comparison between the original sample and the refired samples allowed for an estimation to be made regarding the original firing temperature of each vessel, and clues to the original firing atmosphere were indicated by changes in color during refiring.

Finally, an Electron Dispersive Spectrometer (EDS) attachment to the SEM allowed for the elemental identification of inclusions in the clay matrix, which supplemented the information recorded in the ware characterization.

Conclusions

The 2003 field season established the foundation for a series of systematic surveys in the Sinop and Gerze areas to commence in the summer of 2005. Furthermore, it gathered dating evidence for handmade ceramic assemblages for several sites that are critical for understanding the economic and cultural organization of the Sinop hinterland in pre-Greek times. The technological information on manufacture of handmade ware types allows us to establish connections between the Sinop promontory and other parts of the Black Sea region before the Greek colonial period.

BIBLIOGRAPHY

- BURNEY, C., 1956. Northern Anatolia before Classical Times," *Anatolian Studies* VI: 179-203.
- DOONAN, O. 2001. "Sampling Sinop: The Sinop (Turkey) Regional Archaeological Survey," SAA Annual Meeting, New Orleans, April 20, 2001 (forthcoming in Wansnider and Athanassopolis (Eds.), *Recent Developments in Mediterranean Survey Archaeology*).
- DOONAN, O. 2004. *Surveying Sinop: Exploring Connection in the Hinterland of a Black Sea Port* (Philadelphia, University of Pennsylvania Museum Press).
- DOONAN, O., forthcoming. "Colony and conjuncture: the early Greek colony at Sinope," in von Graeve et al, (eds.), *Frühes Ionien: Eine Bestandsaufnahme* (DAI, Mile-sische Forschungen).
- DOONAN, O. et al., 2001. "Systematic Survey of the Karasu River Valley (Sinop province), 1998-99," *TUBA-AR IV* (Journal of Turkish Academy of Sciences) (2001): 113-35.
- ERZEN, A., 1956. "Sinop Kazısı 1953 Yılı Çalışmaları," *Türk Arkeoloji Dergisi* VII/1: 69-72.
- IŞIN, M. A., 1998. "Sinop Region Field Survey," *Anatolica Antiqua* VI: 95-139.

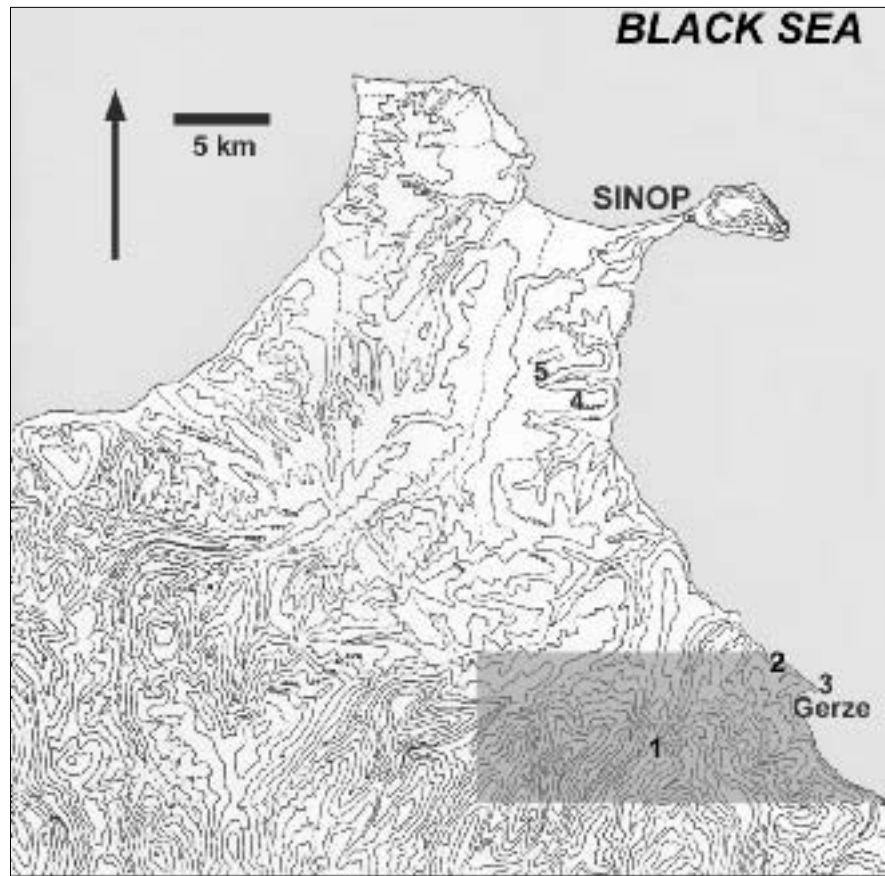

Fig. 1: Places mentioned in the text. Numbered sites: 1) Sorkum; 2) Abdaloğlu; 3) Köşk Höyük; 4) Kocagöz (Demirci); 5) Karapınar (Nohutluk mevki). The shaded area is the zone of the survey in Gerze İlçe and Sinop

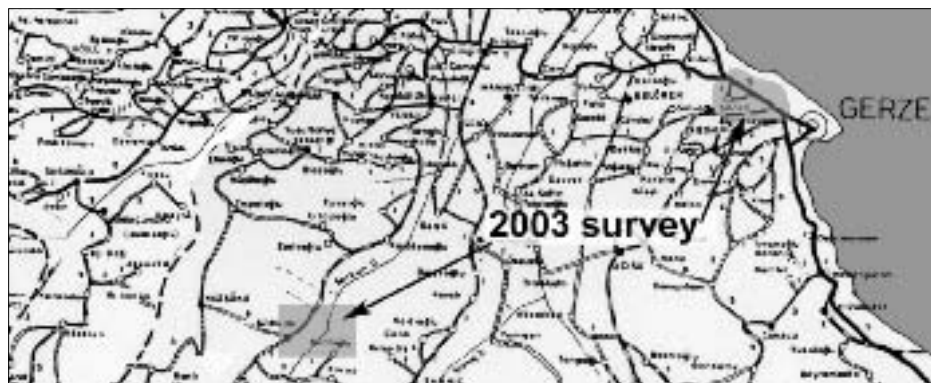

Fig. 2: Detail of the systematic survey zone in Gerze ilçe-Sinop merkez that SRAP began to explore starting in 2003

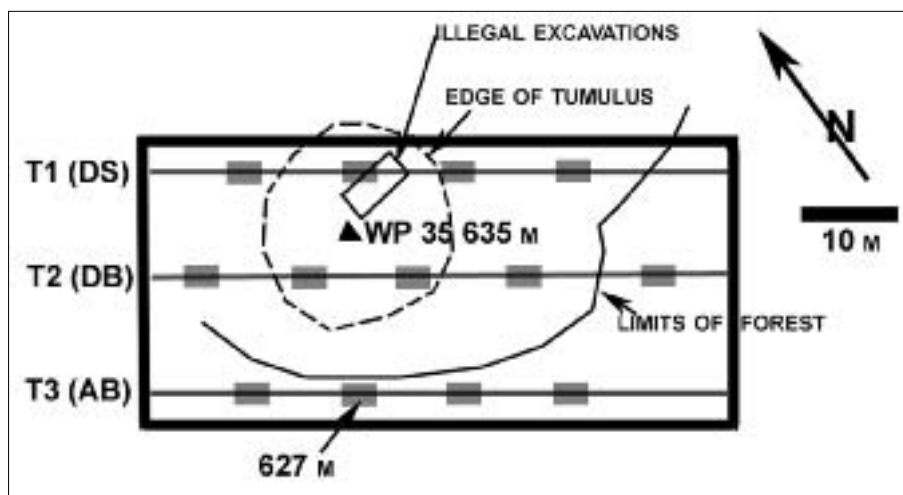

Fig. 3: Plan of 2 m² sample boxes in tract T03-13. The sample boxes are indicated in grey. Transect numbers and the initials of the fieldwalkers are indicated at the beginning of each transect. WP 35 refers to the GPS way-point taken at the center of the tract and elevations are noted at the center and edge of the tract

Fig. 4: Clearing off vegetation from the surface of a 2 m² sample box in tract T03-13

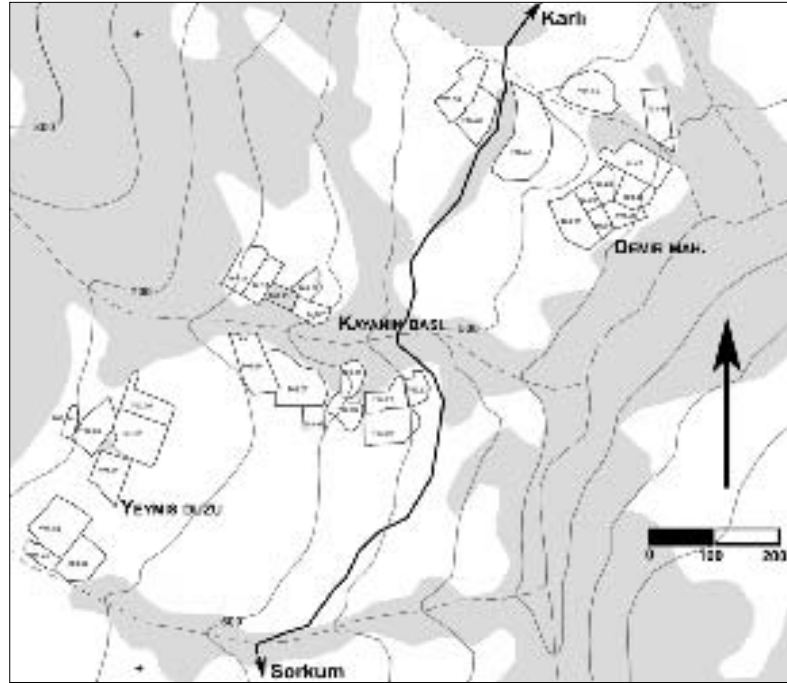

Fig. 5: Plan of tracts in Sorkum Köy. The heavy line through the center of the plan is the Sorkum-Karlı road. Shaded areas are forested. Water courses are indicated with dotted lines. Topographic elevation lines are indicated at 50 m. intervals

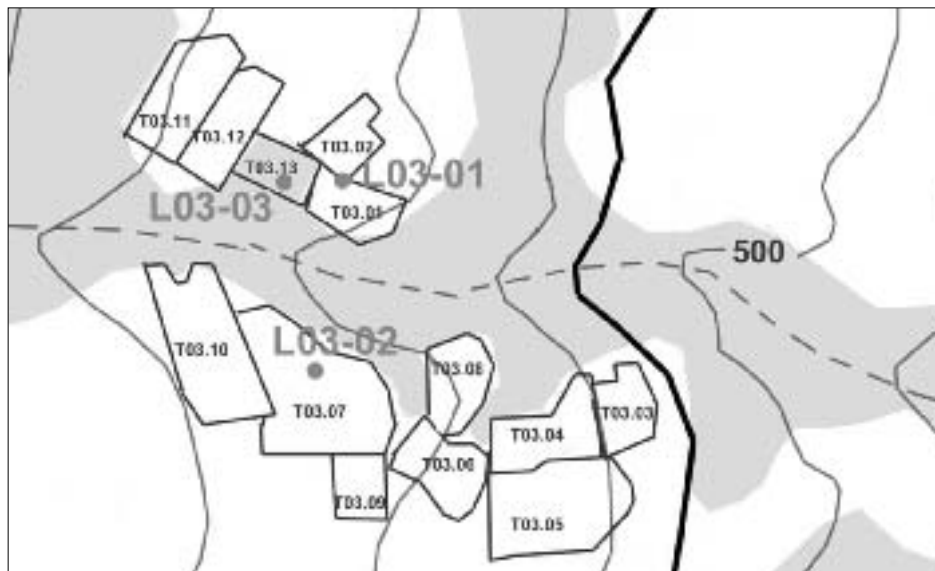

Fig. 6: Tracts in Yeymiş Düzü, showing the locations of L03-01, L03-02, L03-03

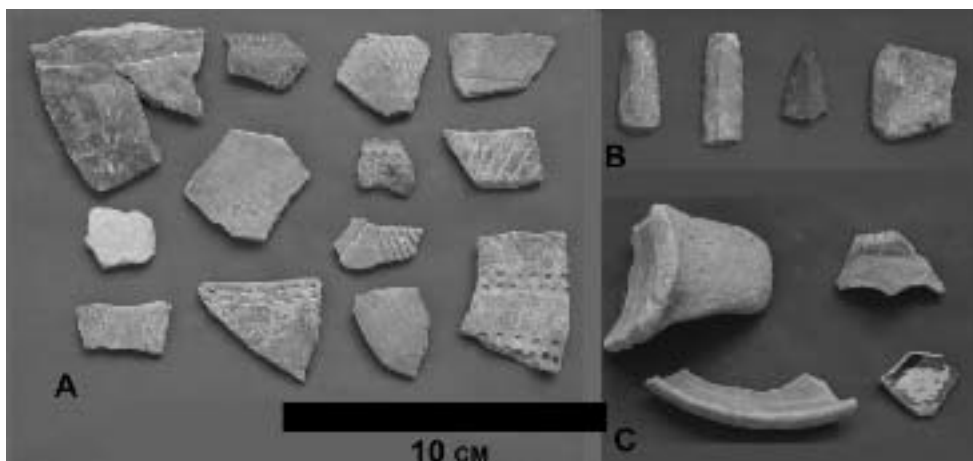

Fig. 7: Ceramics from Kayanın Başı. Chalcolithic and Early Bronze Age ceramics (A) and chipped stone (B) indicate the prehistoric periods at the site, while later imported Hellenistic fine wares (C) suggest some kind of sacred re-use of the site

Fig. 8: The site of Kayanın Başı (L03-01-L03-03)

Fig. 9: Looters have dug a large pit into the prehistoric settlement at Kayanın Başı

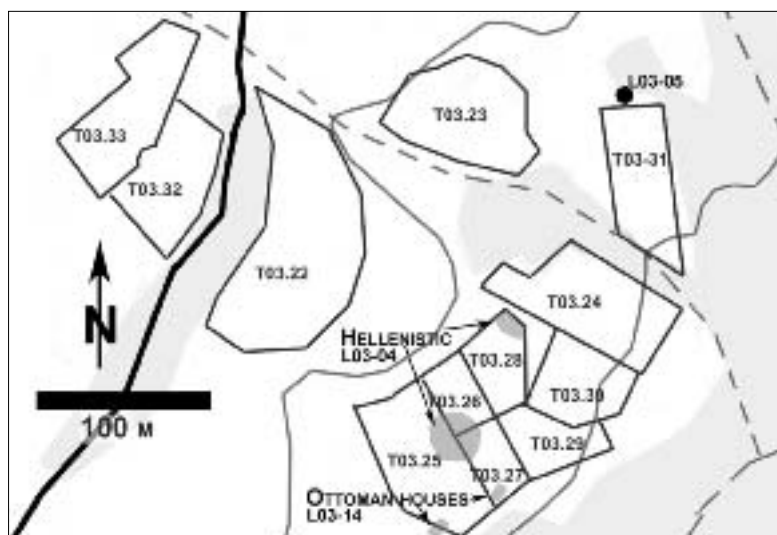

Fig. 10: Plan of the Hellenistic settlement at Demir Mahalle (L03-04, L03-05, L03-13)

Fig. 11: Hellenistic settlement at Demir Mahalle (L03-04)

Fig. 12: Hellenistic ware types from Demir Mahalle (L03-04)

Fig. 13: A ruined Ottoman house at Demir Mahalle (L03-14)

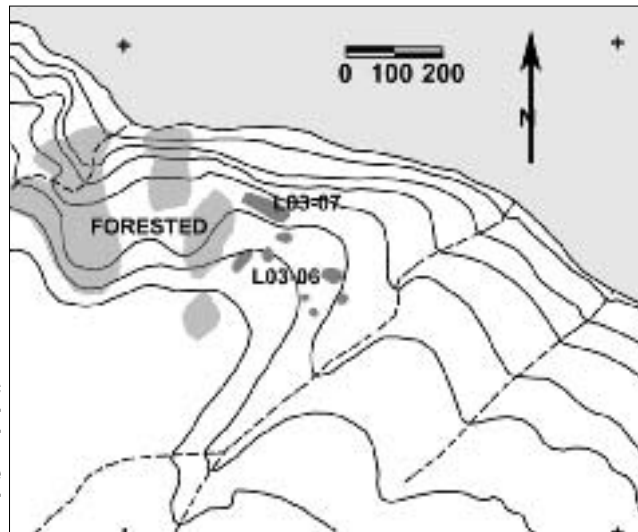

Fig. 14: Plan of the Prehistoric (L03-07) and Hellenistic/Roman (L03-06) settlements at Abdaloğlu. Topographic lines are indicated at 10 m. intervals

Fig. 15: The Prehistoric settlement at Gol Dağ (Abdaloğlu L03-07)

2003 YILI ESKİŞEHİR, KÜTAHYA, AFYONKARAHİSAR İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

*Taciser TÜFEKÇİ SİVAS**
Hakan SİVAS

2001 yılında başladığımız "Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar İlleri YüzeY Araştırması", 2003 yılı çalışma sezonu ile üçüncü yılını tamamlamıştır. 18.08.2003-1.09.2003 tarihleri arasında gerçekleştirilen çalışmalara Doç. Dr. Taciser Sivas'ın başkanlığında Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Hakan Sivas, Öğr. Gör. Yusuf Polat, Araş. Gör. Rahşan Tamsü, Arkeoloji Bölümü Yüksek Lisans öğrencisi Melike Kavlakoğlu, Arkeoloji Bölümü öğrencisi Sinem Türkoğlu, Tarih Bölümü öğrencisi Kenan Özkan katılmışlardır. Kültür ve Turizm Bakanlığı temsilcisi olarak Bursa Arkeoloji Müzesi uzmanlarından Arkeolog Funda Ünal görev almıştır. Araştırma iznini veren Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, özverili çalışmalarından ötürü ekip üyesi arkadaşlarımıza en içten teşekkürlerimizi sunarız¹.

Bölgede Frig yerleşim dokusunun saptanması ve Frig kültürünün daha sonraki dönemlerde devam eden etkilerinin araştırılmasına yönelik olarak devam eden arazi çalışmaları, araştırma izinlerinin geliş tarihi ile fakültemizdeki akademik tatil takviminin çakışması nedeniyle bu sene için iki haftalık bir süreyle sadece Eskişehir İli ile sınırlandırılmıştır. Buna bağlı olarak araştırmamız Eskişehir Merkez İlçe, Seyitgazi, Alpu, Beylikova, Mihaliçcik, Şivrihisar ve Günyüzü ilçelerinde sürdürülmüştür.

1. Eskişehir-Merkez İlçe'ye Bağlı Köylerdeki Araştırmalar

Merkez İlçe'de güneybatı yönde Gökçekısık, Yenisoğça/Yeniincesu Mahallesi, Yeni Sofça/Hasırcı Çiftliği, Gümele; güneyde Akçakaya, Avdan, Karapazar ve Sarısungur; kuzeydoğuda Söğütçük köylerinde araştırmalar gerçekleştirilmiştir.

Eskişehir'in 20 km. güneybatısında yer alan Gökçekısık Köyü'nde, 2001 ve 2002 araştırma sezonlarında incelediğimiz Frig yerleşmesi², tekrar ziyaret edilerek daha önce tespit etmiş olduğumuz tahribatların son durumları belgelenmiştir. Su deposunun inşa edildiği alanda, depo çevresindeki toprak yığınlarının içinden çanak çömlek parçalarının yanı sıra bir adet envanterlik değerde pişmiş toprak ağırşak bulunmuştur.

* Doç. Dr. Taciser TÜFEKÇİ SİVAS, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 26470 Eskişehir/TÜRKİYE
e-mail: tsivas@anadolu.edu.tr

Yrd. Doç. Dr. Hakan SİVAS, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü 26470 Eskişehir/TÜRKİYE.
e-mail: hsivas@anadolu.edu.tr

1 Araştırmamız lojistik ve maddi olarak Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Komisyonu Başkanlığı (Proje no: 010831), Asya Halı Sanayi ve Ticaret A.Ş., Eldem Ticaret A. Ş. ve E. Kd. Yzb. Mehmet Tamsu tarafından desteklenmiştir. Adı geçen kurum, kuruluş ve kişilere teşekkürü bir borç biliriz.

2 Sivas 2003, 288; Tüfekçi Sivas-Sivas 2004, 156.

Gökçekısı Köyü'nün yaklaşık olarak 5 km. kuzeybatısında yer alan Yenisoğça/Yeniincesu Mahallesi ile Gökçekısı'nın yaklaşık olarak 7 km. güneybatısında bulunan Yeni Sofça/Hasırcı Çiftliği mevkiinde devam eden araştırmalarda Frig, Roma ve Bizans dönemlerine ait kaya yapıları incelenmiştir.

Yenisoğça Köyü/Yeniincesu Mahallesi, Frig, Hellenistik ve Bizans Dönemine tarihlenen kaya yapıları ile literatürden tanınan Yenisoğça/Kilise mevkiinin³ yaklaşık olarak 1 km. batısında, Porsuk Nehri'nin kuzey kıyısında yer almaktadır. Burada yüksek bir kaya kütesinin üzerinde, dikdörtgen tekne şeklinde kayaya oyulmuş yedi adet mezar ile hayvan barınağı olarak kullanılan iki adet oda mezar saptanmıştır. Ayrıca, köy içinde ön ve arka yüzü kabartma bezemeli, bir yanı kırık mermer Bizans korkuluk levhası belgelenmiştir (Resim: 1).

Hasırcı Çiftliği, Yeni Sofça Köyü'nün yaklaşık olarak 2 km. güneybatısında kayalık bir arazide yer almaktadır. Burası uzun yıllar tay yetiştirilen bir çiftlik olarak kullanılmıştır. Çiftlik arazisi içinde geniş bir alana dağılmış olan alçak kaya kütleleri üzerinde Roma Dönemine ait *arkosolium*lu oda mezarlar, tekne biçiminde basit mezarlar ve olasılıkla Bizans Döneminde kullanılmış olan kaya mekânları bulunmaktadır. Birbirine yakın konumdaki iki kaya kütesinden birinde altta kayaya oyulmuş oda mezar, üstte basamaklı ve nişli Frig kaya altarı, diğerinde ise basamaklı ve idollü Frig kaya altarı tespit edilmiştir (Resim: 2). Yüzeyden toplanan çanak çömlek parçaları arasında geç dönem malzemesinin yanı sıra Frig gri çanak çömlek parçaları da yer almaktadır.

Yenisoğça'nın yaklaşık olarak 14 km. doğusunda bulunan Gümele Köyü çevresinde yapılan araştırmalarda, köyün 2.8 km. kuzeydoğusunda, yöre halkının "Eski Gümele" olarak adlandırdığı mevkide, yüzeyde mermer, yazıtlı mimarî parçalar, çatı kiremiti parçaları ve Roma-Ortaçağ (Bizans-Osmanlı) çanak çömlek parçalarının bulunduğu bir eski yerleşme tespit edilmiştir. Geniş bir alana yayılmış olan yerleşme, yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle tahrip olmaktadır.

Eskişehir'in yaklaşık olarak 17 km. güneybatısında Akçakaya Köyü çevresinde sürdürülen araştırmalarda, köy girişinde "Emirce Dede Tekkesi" olarak adlandırılan eski bir mezarın duvarında kabartma bezemeli mermer adak *stel*? parçası, köyün güneybatısında "Örenlik" mevkiinde üzeri kabartma figüratif bezemeli ve yazıtlı, sağlam durumda mermer Geç Roma Dönemi mezar steli (Resim: 3) saptanarak belgelenmiştir. Stelin bulunduğu tarla ve çevresinde devam eden araştırmalarda çok miktarda çatı kiremiti ve geç dönem çanak çömlek parçası toplanmıştır. Ayrıca, köyün yaklaşık olarak 400 m. güneybatısında Eskişehir-Akçakaya yolunun solunda, yola yaklaşık olarak 25 m. mesafede, tarafımızdan "Akçakaya Höyüğü" olarak isimlendirilen bir höyük saptanmıştır (Resim: 4). 150 m. çapında, 10 m. yüksekliğindeki höyüğün doğu kesimi oldukça diktir. Üst kısmı tarla olarak sürüldüğü için düzleşmiştir. Tatlı bir meyille ova seviyesine doğru alçalan batı kesiminde yüzeyde çok miktarda İTÇ, 2. binyıl ve geç dönem çanak çömlek parçası ve bir adet etütlük nitelikte pişmiş toprak kırık muz biçimli ağırlık ve ağırşak bulunmuştur. Höyüğün batı ve doğu eteklerinde tarım nedeniyle yoğun tahribat görülmektedir.

Akçakaya Köyü'nün yaklaşık olarak 5 km. güneydoğusunda, Avdan Köyü çevresinde devam eden çalışmalarda, daha önce C. H. E. Haspels, yakın zamanda T. Efe tarafından incelenen Kurupınar Höyüğü⁴, -Avdan'ın 8 km. kuzeydoğusundaki Karapazar Köyü'nde, köyün yaklaşık olarak 1 km. güneybatısında bulunan Karapazar Höyüğü⁵, Karapazar Köyü'nün 5 km. kuzeydoğusunda Seyitgazi-Eskişehir karayolunun sağına yola yaklaşık olarak 1 km. mesafedeki Akören (Ayrı) Höyüğü⁶ ziyaret edilmiştir. Uç höyükte de büyük kaçak kazı çukurları saptanmıştır. Özellikle Akören Höyüğü'nün

3 Haspels 1971: 91, 126, 158-159, 243-244, Tüfekçi Sivas1999, 116 vdd.

4 Haspels 1971, 287, Efe 1995, 247.

5 Cox-Cameron 1937, XLV-XLVI; Haspels 1971, 287; Efe 1995, 247.

6 Cox-Cameron 1937, XXII-XXIII; Efe 1995, 248.

zirvesinde ve kuzey yamacında yapılan kaçak kazılarda, kesme taşlarla inşa edilmiş to-nozlu bir yapıya ait duvar kalıntıları ile yangın geçirmiş bir yapıya ait yaklaşık olarak 1-1.5 m. yüksekliğindeki kerpiç duvar parçaları ortaya çıkartılmıştır. Üç höyük üzerinden de İTÇ, 2. binyıl ve Karapazar Höyüğü'nde ayrıca Frig gri çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Eskişehir'in 13 km. güneyindeki Sarıungur Köyü'nde yapılan araştırmalarda, köyün hemen çıkışında bina yapmak üzere kazılan alanda, 3-5 sırası korunmuş taş duvar kalıntıları saptanmıştır. Bu alanda yüzeyde Geç Roma ve Bizans dönemlerine tarihlenen seramik parçaları da bulunmuştur. Bunun yanı sıra, köydeki bazı evlerin bahçelerinde mermer, yazıtlı, kabartmalı, mezar ve adak *steli* ile Bizans Dönemine ait mermer çifte sütunlar tespit edilmiştir.

Eskişehir'in yaklaşık olarak 30 km. kuzeydoğusunda, Alpu İlçesi sınırı üzerinde yer alan Söğütçük Köyü çevresindeki araştırmamızda köy içindeki iki çeşmede devşirme olarak kullanılmış olan kabartma bezemeli Roma Dönemi Frig kapı tipi mezar steli (Resim: 5) ile Bizans Dönemi mermer mimarî parçalar belgelenmiştir.

2. Eskişehir-Seyitgazi İlçesi'ne Bağlı Köylerdeki Araştırmalar

Seyitgazi İlçesi'ndeki araştırmalar, Ayvalı, Arslanbeyli ve Yukarısöğüt köylerinde sürdürülmüştür.

Seyitgazi ilçe merkezinin 8 km. kuzeybatısında yer alan Ayvalı Köyü'nden başlayan araştırmalarda, öncelikle köyün içinde sağlam durumda üzeri boğa başı, hilâl ve çifte balta motiflerinden oluşan kabartma bezemeli mermer altar, köyün yaklaşık olarak 2 km. kuzeydoğusunda bir çeşmede devşirme olarak kullanılmış olan mermer altar, sütun gövdesi ve Bizans Dönemi *temple* payesi belgelenmiştir. Köy çevresinde devam eden çalışmalarda ise köyün 3 km. kuzeyinde Kavacık mevkiinde bir höyük yeri tespit edilmiştir. Höyük, yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle tamamen düzleşmiştir ve bugün yoncalık olarak kullanılmaktadır. Yüzeyde sürülen toprak içinde bol miktarda İTÇ, 2. binyıl, Frig, Hellenistik ve Roma Dönemi çanak çömlek parçaları vardır. Ayrıca, Ayvalı Köyü'nün 3 km. güneydoğusunda 50 m. çapında, 5 m. yüksekliğinde bir höyük saptanmıştır. Ayvalı Höyük olarak isimlendirdiğimiz höyüğün çevresi tarım alanı olarak kullanıldığı için etekleri tahrip olmuştur. Üzerinden ve tarlalardan Kalkolitik ve İTÇ dönemlerine ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Ayvalı Köyü'nün 6 km. güneyinde yer alan Arslanbeyli Köyü'ne kaydırılan çalışmalarda, köy içindeki Osmanlı hamamı incelenmiştir. Yapı, bir ön oda ve arkasındaki iki küçük oda ile külhan bölümünden meydana gelmektedir. Avlusu ve içi köylüler tarafından çöplük olarak kullanıldığı için çok pis durumdadır (Resim: 6).

Arslanbeyli'nin 3 km. batısında bulunan Yukarısöğüt Köyü çevresindeki araştırmalarda, köyün yaklaşık olarak 600 m. güneyinde Kokarkuyu mevkiinde, daha önce T. Efe tarafından incelenmiş olan Kokarkuyu Höyüğü⁷ ziyaret edilmiştir. 3.50 m. yüksekliğinde, 80 m. çapında olan höyük, doğal bir kayalık üzerine kurulmuştur. Üzeri ve etekleri, yoğun tarım faaliyetleri nedeniyle tahrip olmaktadır. Yüzeyden İTÇ 1-2 dönemlerine ait keramikler toplanmıştır. Ayrıca, höyüğe yaklaşık olarak 300 m. mesafede, kaçak kazıyla ortaya çıkartılmış olan yumuşak tuf kayaya oyulmuş bir Frig kaya mezarı saptanmıştır. Toprak seviyesinin altında, *dromoslu* ve tek odalı bir mezardır. Mezar odası, dikdörtgen plânlı ve beşik çatılıdır. Tavanda iki mertek ve üçgen alınlıklar kabartma olarak işlenmiştir (Resim: 7). Girişin karşısında ve sol yanda ana kayadan yontulmuş iki *kline* vardır. *Kline* ayakları kabartma olarak işlenmiştir.

3. Eskişehir-Alpu İlçesi'ne Bağlı Köylerdeki Araştırmalar

Eskişehir'in doğusunda, Alpu İlçesi'ndeki çalışmalarda ilçe merkezinin güneyinde Aktepe, Yayıklı (Koşmat), Uzunburun; kuzeyinde Çukurhisar, Özdenk ve Dereköy; kuzeydoğusunda Büğdüz ve Ağaçhisar köyleri araştırılmıştır.

7 Efe 1997, 219.

Aktepe Köyü'nde, köyün 2 km. kuzeybatısında Oba Höyük ile 3 km. doğusunda Darören höyükleri incelenmiştir. Oba Höyük, 110 m. çapında, 9 m. yüksekliğindedir. Batı etekleri tarla olarak sürüldüğü için tahrip olmuştur. Doğu eteklerinde ise kaçak kazı çukurları vardır. Darören Höyük, 50 m. çapında, 4 m. yüksekliğindedir. Höyüğün üzerinde ve çevresinde, tarımsal faaliyetler ve kaçak kazılar nedeniyle yoğun tahribat vardır. Yüzeyde İTÇ, 2. binyıl ve geç dönem çanak çömlek parçalarının yanı sıra bir adet etütlük nitelikte mermer, silmeli mimarî parça bulunmuştur.

Aktepe'nin 11 km. güneydoğusunda yer alan Yayıklı (Koşmat) Köyü çevresindeki araştırmalarda, köyün 4 km. güneyinde "Deli Mehmet'in ağılı" olarak adlandırılan mevkide geniş, düz bir alanda, yüzeyde bazı taş temel kalıntılarının ve çanak çömlek parçalarının görüldüğü eski bir yerleşme saptanmıştır. Burada Roma ve sırlı Bizans seramik parçalarının yanı sıra bir adet etütlük nitelikte bronz sikke bulunmuştur.

Yayıklı'nın 5 km. kuzeydoğusunda, Uzunburun Köyü çevresindeki araştırmalarda, köyün 1 km. doğusunda "Magilatepesi" olarak adlandırılan bir höyük, höyüğün 1 km. doğusunda "Köroğlutepesi" olarak bilinen kayalıkta kaya mezarları, köyün 3 km. batısında ise "Kartaltepe (Karacakaya)" kayalık yamaç yerleşmesi incelenmiştir.

Magilatepesi Höyüğü, 60 m. çapında, 8 m. yüksekliğindedir. Höyüğün güney kesiminde büyük kaçak kazı çukurları vardır. Bu alanda yanmış kerpiç duvarlar ortaya çıkarılmıştır. Höyüğün batı eteği ise köy yolunun yapımı sırasında tahrip olmuştur.

Köroğlutepesi mevkiinde, yumuşak volkanik tüf kütlesine oyulmuş birbirine yakın konumda iki adet oda mezar bulunmaktadır. Bu mezarlardan soldaki düz çatılı, tek odalı olup içinde 6 adet *arcosolium*lu mezar yeri vardır ve girişi toprak ile doludur. Sağdaki mezar, *dromos*lu, dikdörtgen odalı ve beşik çatılı Frig mezarıdır. Girişi tahrip olmuştur. Mezar odasının içi yarısına kadar su ile doludur.

Kartaltepe (Karacakaya), Porsuk Nehri'nin hemen doğusunda, nehir geçişini kontrol eden, çevresindeki düz ovaya hâkim stratejik bir konuma sahiptir. Zirvedeki kaya kütlelerinde insan eli ile yapılmış herhangi bir iz yoktur. Yerleşme, kayalık tepenin yamaçlarında kurulmuştur. Yamaçlardan İTÇ, Frig ve Roma dönemlerine ait keramik parçaları toplanmıştır.

Alpu'nun kuzeyinde devam eden çalışmalarda ilk olarak ilçe merkezinin 9 km. kuzeyinde yer alan Çukurhisar Köyü'ndeki Çukurhisar Höyüğü II⁸ ziyaret edilmiştir. Köyün hemen güneybatısında yer alan höyük 165 m. çapında, 13 m. yüksekliğindedir. Yüzeyinden etütlük nitelikte bir adet çakmaktaşı dilgi ve bronz obje ile 2. binyıl ve Klâsik Devir çanak çömlek parçaları ele geçirilmiştir.

Çukurhisar Köyü'nün 7 km. kuzeyinde Özdenk Köyü çevresindeki araştırmalarda, köyün 2.5 km. kuzeyinde "Yumrudömen" mevkiinde bir nekropol alanı, nekropolün 500 m. kadar güneydoğusunda "Asarındere" mevkiinde ise vadi içinde doğal bir tepe üzerinde bir höyük saptanmıştır. Asarındere Höyüğü olarak isimlendirdiğimiz yerleşme, 70 m. çapında, yaklaşık olarak 12 m. yüksekliğindedir (Resim: 8). Yüzeyinden envanterlik nitelikte pişmiş toprak, başı kırık ve eksik kadın figürini (Resim: 9/a)⁹ ile çok miktarda İTÇ çanak çömlek parçası ele geçirilmiştir. Yumrudömen mevkiindeki nekropol alanı, geniş bir alana yayılmıştır. Basit, dikdörtgen taş sandık mezarlardan oluşan mezarlıkta, mezarların büyük bir bölümü, üzerlerini kapatan yassı kapak taşları kaldırılarak kaçak kazılarla tahrip edilmiştir (Resim: 10). İncelemelerimiz sırasında mezarların içinde iskelet ya da mezar hediyelerine ait herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Ancak, çevrede bulduğumuz İTÇ çanak çömlek parçaları, bu nekropol ile Asarındere Höyüğü arasında bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Diğer bir tanımla, Yumrudömen mevkiindeki mezarlık büyük olasılıkla Asarındere Höyüğü'ne ait olmalıdır.

8 Efe 1996, 134.

9 Asarındere ve Gücüköl höyüklerinde yüzeyde ele geçirilen iki adet pişmiş toprak kadın figürini parçası, Hakan Sivas tarafından Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Cilt 2'de makale olarak basılmak üzere yayına hazırlanmıştır.

Özdenk'in 6 km. doğusunda, Büğdüz Köyü sınırında Uzunöz-Çatalçam (Ziyaret/Zeyret) mevkiinde sürdürülen çalışmalarda "Çıplak Yüğ" olarak adlandırılan bir höyük saptanmıştır. Çıplak Yüğ Höyük, ağaçlık bir alanın gerisinde, önündeki vadiye hâkim konumdaki doğal bir tepe üzerinde yer almaktadır. 70 m. çapında, 7 m. yüksekliğindedir (Resim: 11). Batı ve kuzeydoğu kesimi kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Yüzeyinde bol miktarda İTÇ çanak çömlek parçaları bulunmaktadır.

Özdenk Köyü'nün kuzeybatısındaki Dereköy Köyü'ne kaydırılan çalışmalarda, eski Dereköy'ün yaklaşık olarak 2.6 km. batısındaki "Alica" mevkiinde bir höyük saptanmıştır. Alica Höyük, derin vadilerle birbirinden ayrılan engebeli, ağaçlık bir alanda, vadiye hâkim doğal kayalık bir tepe üzerinde kurulmuştur. 100 m. çapında, 7 m. yüksekliğindedir. Yüzeyden İTÇ çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Alpu'nun kuzeydoğusundaki Büğdüz Köyü'ndeki araştırmalarda, derin vadiler içindeki doğal tepeler üzerinde üç adet; ovalık düz arazide bir adet olmak üzere dört höyük tespit edilmiştir. Kızılıklıderesi Höyük olarak isimlendirdiğimiz ilk höyük, köyün yaklaşık olarak 7 km. kuzeydoğusunda, Kızılıklıderesi mevkiinde derin bir vadi içinde, vadi ve önündeki düz ovaya hâkim konumda olan doğal bir tepe üzerinde yer almaktadır. 7 m. yüksekliğinde, 100 m. çapındadır. Yüzeyden bir adet etütlük nitelikte pişmiş toprak ağırşak ve İTÇ çanak çömlek parçaları ele geçirilmiştir.

Gücüköl Höyük olarak isimlendirdiğimiz ikinci höyük, Büğdüz'ün 3 km. kuzeydoğusunda, "Gücüköl" mevkiinde, ova seviyesinden 128 m. yükseklikteki doğal, ağaçlık tepenin burun kısmında yer almaktadır. 5 m. yüksekliğinde, 110 m. çapındadır (Resim: 12). Batı, doğu ve güney kesimlerinde kaçak kazı çukurları vardır. Güney kesimde yapılan kaçak kazılarla yerleşmeyi çevreleyen sur sisteminin taş duvarları ve giriş kısmı ortaya çıkartılmıştır. Bu kesimde dikdörtgen taşlarla inşa edilmiş olan duvarların yüksekliği 1.5 m.dir (Resim: 13). Duvar izlerinden, girişin öne doğru çıkıntı yapan iki kule ile korunduğu anlaşılmaktadır. Höyüğün güney ve güneybatısı, aşağı doğru yuvarlanmış olan sur taşları ile kaplanmıştır. Bunlar işlenmiş blok taşlardır. Ayrıca yüzeyde surun yer yer 3-4 taş sırası korunmuş temelleri de izlenmektedir. Yüzeyden bir adet envanterlik nitelikte pişmiş toprak, kırık kadın figürin başı (Resim: 9/b) ve İTÇ çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Büğdüz sınırları içindeki üçüncü höyük, Şekerlice Höyük'tür. Köyün 3.5 km. kuzeydoğusunda, Göbü mevki Şekerlice Deresi yakınlarında bir tepe üzerinde yer almaktadır. Tepenin, güneydoğusundan akan Şekerlice Deresi'nden yüksekliği yaklaşık olarak 100 m.dir. Höyük 6 m. yüksekliğinde, 80 m. çapındadır. Güney ve doğu yamaçlarını kaplayan taş yığınları buradaki yerleşmenin de Gücüköl Höyüğü gibi bir sur ile çevrelenmiş olduğunu düşündürmektedir. Üzerinde kaçak kazı çukurları vardır. Yaklaşık olarak 4 m. yüksekliğindeki batı kesimi, tepenin gerisindeki düz araziye açılmaktadır ve bu kesimde arpa ve buğday tarımı yapılan tarlalar bulunmaktadır. Yüzeyden İTÇ çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Büğdüz'ün ovalık kesiminde yer alan dördüncü höyük, köyün 5 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Büğdüz Höyük olarak isimlendirdiğimiz yerleşme, Alpu-Mihaliçık karayolunun 300 m. solunda, Ağaçhisar yol ayrımına 200 m. mesafededir. Tarım arazisinin ortasında kaldığı için höyük konisi tamamen düzleşmiştir. Yakın mesafeden ancak höyük olduğu anlaşılmaktadır. Korunan yüksekliği 1-1.5 m., çapı 70 m.dir. Üzeri tarım alanı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca kaçak kazı çukurları da vardır. Yüzeyden ve çevredeki sürülmüş araziden İTÇ çanak çömlek parçaları ve bir adet envanterlik nitelikte pişmiş toprak hayvan figürinine ait kırık baş (boğa?) bulunmuştur.

Büğdüz'ün kuşuçu 7 km. kuzeydoğusundaki Ağaçhisar Köyü çevresindeki araştırmalarda, köyün 2.5 km. güneybatısında, köye ulaşan karayolunun 50 m. kadar sağında Ağaçhisar Höyüğü incelenmiştir. Höyük, 7 m. yüksekliğinde, 80 m. çapındadır. Batı, kuzey ve doğu yamaçlarında kaçak kazılarla kerpiç duvar parçaları açığa çıkartılmıştır. Höyüğün çevresinde ve kısmen üzerinde yapılan tarımsal faaliyetler nedeniyle tahribat devam etmektedir. Yüzeyden İTÇ ve 2. binyıl çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

4. Eskişehir-Beylikova İlçesi'ne Bağlı Köylerdeki Araştırmalar

Beylikova İlçesi'ndeki araştırmalarda, ilçe merkezinin 18 km. kuzeyindeki Doğanolu Köyü, Aşağıdoğanoğlu Mahallesi ile 23 km. güneyindeki Kızılcaören köyleri incelenmiştir.

Doğanolu, Aşağıdoğanoğlu Mahallesi'ndeki araştırmalarda, köyün 1 km. güneyinde yüksek doğal bir tepenin burun kısmında bir tümülüs mezar saptanmıştır. Tümülüs, yaklaşık olarak 50 m. çapında ve 3-4 m. yüksekliğindedir. Tümülüsün dolgusu, doğu yönde kaçak olarak kazılarak tahrip edilmiş ve hemen hemen merkezde bulunan mezar odası ortaya çıkartılmıştır. Dikdörtgen mezar odası (2.35x2.95x2 m.), taş duvarlı olup duvarların üzeri kerpiç sıva ile sıvanmıştır. Sıvanın üzeri ise kırmızı renge boyanmıştır. Kesitte kalan büyük dikdörtgen taş bloklar mezar odasının tavan örtüsüne aittir. Odanın içi toprak ve tavanı kapatan taşlarla dolmuştur. Çevreye atılan toprak içinden az sayıda Roma Dönemi çanak çömlek parçası ele geçirilmiştir.

Aşağıdoğanoğlu'nun 6 km. güneyinde Karasakalözü-Ağapınar mevkiinde devam eden araştırmalarda, Alpu-Beylikova karayolunun sağında, yola hâkim pozisyon-
daki bir tepenin zirveye yakın kuzey kesiminde kayaya oyulmuş bir Frig kaya mezarı tespit edilmiştir. Kuzeye bakan mezar, arka arkaya yerleştirilmiş iki odadan oluşmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen mezar girişinin üst kısmı tahrip olmuştur. Girişin arkasında yer alan her iki oda da dikdörtgen plânlı ve üçgen alınlıklı, beşik çatılıdır (Resim: 14). İçte kapı lentoları ve duvarlardan tavana geçişte kalın bir silme kabartma olarak işlenmiştir. Mezar odalarının içi toprak ile dolduğundan sekiler hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Mezarın bulunduğu tepenin eteklerinde tarla olarak olarak sürülen arazide az sayıda Frig gri çanak çömlek parçası toplanmıştır.

Beylikova'nın güneyinde, Kızılcaören Köyü'ndeki araştırmalarda, köyün kuzeybatısında Bambul Baba Tekkesi ve çevresi incelenmiştir. Burada tekkenin avlu duvarı üzerinde, devşirme olarak mermer mezar *stelleri*, sütun gövdesi ve başlıkları kullanılmıştır.

5. Eskişehir-Mihalıççık İlçesi'ne Bağlı Köylerdeki Araştırmalar

Mihalıççık İlçesi'nde, Güce ve Karageyikli köylerinde araştırmalar sürdürülmüştür.

Güce Köyü, Mihalıççık ilçe merkezinin 18 km. batısında yer almaktadır. Burada-
ki çalışmalarda köy içinde bir evin bahçesinde, kabartma üçgen alınlıklı ve bitkisel akroterli, yazıtlı, mermer mezar *steli* belgelenmiştir. Ayrıca, köyün yaklaşık 2 km. güneyinde, Beylikova-Mihalıççık karayolunun solunda, yola 600 m. mesafede, "Yüğtepesi" mevkiinde, ova seviyesinden 50 m. yükseklikte, doğal kayalık bir tepenin üst kısmında bir höyük saptanmıştır. "Yüğtepesi Höyüğü" olarak isimlendirdiğimiz yerleşme, yaklaşık 70 m. çapında, 7 m. yüksekliğindedir. Kuzey kesiminde kaçak kazı çukurları vardır. Yüzeyinden 2. binyıl ve Frig gri çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Güce'nin 4 km. kuzeybatısındaki Karageyikli Köyü'ndeki araştırmalarda, köyün 500 m. kadar kuzeyinde, Tömbektepe olarak adlandırılan bir höyük incelenmiştir. 10 m. yüksekliğinde, 70 m. çapındadır. Höyüğün üzeri ve çevresi tarla olarak sürüldüğü için tahrip olmuştur. Yüzeyden çok miktarda İTÇ çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Ayrıca, etütlük nitelikte iki adet pişmiş toprak kırık ve eksik, konik ağırlık ele geçirilmiştir.

6. Eskişehir-Sivrihisar İlçesi'ne Bağlı Köylerdeki Araştırmalar

Sivrihisar İlçesi'nde, ilçe merkezinin kuzeybatısında Sarıkavak, İbikseydi, Kargın ve Zey Köyü; kuzeyinde Memik ve Karacakaya; güneydoğusunda Çaykoz köylerinde araştırmalar yapılmıştır

Sarıkavak Köyü'ndeki çalışmalarda, köyün 500 m. kuzeydoğusunda, "Köyaltı" mevkiinde yaklaşık olarak 6 m. yüksekliğinde, 50 m. çapında, yöre halkı tarafından "Beyler Mezarlığı" olarak adlandırılan bir höyük saptanmıştır. Batı kesimi köy yolu tarafından tahrip edilmiştir, doğusundan dere akmaktadır. Yüzeyinden İTÇ dönemine ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Aynı yönde "Yumruyer" mevkiinde yoncalık olarak

kullanılan tarlada, sürülmüş toprak içinden çanak çömlek parçaları ve bir adet etütlük nitelikte pişmiş toprak, kırık, ağırşak bulunmuştur. Ayrıca, köy camisinin duvarında devşirme olarak kullanılmış bir adet mermer Frig kapı tipi mezar *steli* belgelenmiştir.

Sarıkavak Köyü'nün 4 km. kuzeyindeki İbikseydi Köyü'ndeki araştırmalarda, köyün yaklaşık olarak 1 km. kuzeyinde, İbikseydi-Kargın köy yolunun 400 m. solunda bir höyük tespit edilmiştir. "İbikseydi Höyüğü" olarak isimlendirdiğimiz yerleşme, 8 m. yüksekliğinde, yaklaşık 500 m. çapındadır. Üzeri şekerpancarı ve ayçiçeği tarlası olarak kullanıldığı için höyük konisi düzleşmiştir. Bölgenin büyük höyüklerinden biri olan bu yerleşmede tarım faaliyetlerinin acilen durdurulması gerekir. Yüzeyden İTÇ, 2. binyıl, Frig, Hellenistik ve Roma dönemlerine ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

Kargın Köyü'ndeki araştırmalarda, köyün yaklaşık olarak 2 km. güneybatısında, "Gerdekkaya" mevkiinde Frig kaya mezarı saptanmıştır. Oda mezar, İbikseydi-Kargın yoluna 400 m. uzaklıkta, yolun solunda, volkanik tuf kayaya oyulmuştur. Dikdörtgen plânlı ve beşik çatılıdır. Girişi tahrip olmuştur. Oda içinde girişin karşısında ve yan duvarlarda ana kayadan yontulmuş alçak üç seki yer almaktadır. Mezar, İbikseydi Höyüğü ile hemen hemen karşı karşıyadır ve büyük olasılıkla İbikseydi Höyüğü'nde oturan soylu bir Frig ailesine aittir.

Zey Köyü çevresinde sürdürülen çalışmalarda, köyün 5.3 km. güneyinde "Tepecik Tepe" mevkiinde, Tepecik Höyük incelenmiştir. Höyük, kayalık bir tepenin üzerinde yer almaktadır. 10 m. yüksekliğinde, 200 m. çapındadır. Üzeri tarım alanı olarak kullanılmaktadır. Sürülen toprak içinden ve yamaçlardan çok miktarda Frig gri çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Ayrıca bir adet envanterlik nitelikte bazalt ezgi taşı bulunmuştur.

Sivrihisar'ın 15 km. kuzeyinde yer alan Memik Köyü'ndeki araştırmalarda, köyün 3.6 km. güneybatısında, "Aslandoğmuş" mevkiinde, yöre halkı tarafından "Aslandoğmuş Tekkesi" olarak adlandırılan eski bir tekke kalıntısı incelenmiştir. Burada, tekkenin yıkılan taş duvarları arasında, çevreye dağılan çok sayıda iyi işlenmiş büyük blok taşlar, yazıtlı ve kabartma bezemeli, mermer mimari parçalar ve aslan heykelleri saptanmıştır. Tekke duvarlarında devşirme olarak kullanıldığı anlaşılan bu parçalar, büyük bir olasılıkla civardaki bir Roma Dönemi yapısından sökülerek buraya getirilmiştir. Oturur şekilde işlenmiş olan aslan heykelleri üç adettir. Üçünün de başı kırık ve eksiktir (Resim: 15). Tekkenin önünde yeni açılmış kaçak kazı çukurları vardır. Bu çukurlarda da büyük kesme taş bloklar ortaya çıkartılmıştır. Bu durumda söz konusu Roma Dönemi yapıları tekkenin çok yakınında olmalıdır.

Karacakaya Köyü'nde, köyün 1.5 m. güneydoğusunda Hisarteppe olarak adlandırılan kayalık tepede araştırmalar sürdürülmüştür. Kayalardan biri üzerinde iki adet dikdörtgen niş belgelenmiştir. Yamaçlardan çanak çömlek parçaları ve bir adet envanterlik nitelikte pişmiş toprak ağırşak ele geçirilmiştir. Hisarteppe'nin karşısında, köyün güneyinde mermer ocaklarının bulunduğu bir başka tepede, ocakların yakınında kayaya oyulmuş bir oda mezar saptanmıştır.

Çaykoz Köyü'ndeki araştırmalarda, köyün yaklaşık olarak 3 km. kuzeydoğusunda, Karaköy mevkiinde "örenlik" olarak adlandırılan, alçak doğal bir tepe üzerindeki yerleşme incelenmiş, yüzeyden geç dönem çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

7. Eskişehir-Günyüzü İlçesi'ne Bağlı Köylerdeki Araştırmalar

Günyüzü İlçesi'ndeki çalışmalarda, ilçe merkezinin 1 km. güneydoğusunda yer alan "Köstütepe Höyüğü" ve 2002 araştırma sezonunda Kuzören Köyü/Tavukpınarı mevkiinde tespit ettiğimiz Frig kaya anıtı tekrar incelenmiştir.

Köstütepe Höyüğü, Günyüzü-Atlas karayolunun 500 m. kadar sağında "Kızılyer mevkiinde yer almaktadır. 50x90 m. boyutlarında, 5 m. yüksekliğindedir¹⁰. Kuzey, doğu ve güneyinde büyük kaçak kazı çukurları vardır. Yüzeyden İTÇ ve 2. binyıl çanak çömlek parçaları toplanmıştır.

10 Efe 1997, 216.

Kuzören Köyü, Tavukpınarı mevkiinde bulunan Frig kaya anıtı¹¹, 2002 yılı raporunda da belirttiğimiz gibi, kısa bir süre önce dinamit ile patlatılarak tahrip edilmişti¹². 2003 yılında, ekip üyemiz Öğr. Gör. Arkeolog-restoratör Yusuf Polat ile birlikte anıtın son durumu yeniden incelenmiş ve anıtın restorasyonu hakkında bir ön rapor hazırlanmıştır. Anıt, yöre halkının piknik yeri olarak kullandığı bir alanın ortasında bulunmaktadır ve yakın çevresine dağılan parçalarının, bilinçli ya da bilinçsiz olarak kırılıp daha küçük parçalara ayrılma olasılığı çok yüksektir. Bu nedenle anıtta acilen restorasyon çalışmalarının başlatılması ve anıtın koruma altına alınması gerekir.

Sonuç olarak, 2003 yılı araştırma sezonunda çalışmaların yürütüldüğü alanda bir bölümünde Frig malzemesinin ele geçirildiği, literatüre geçmemiş 15 adet höyük tarafımızdan incelenmiş, literatürden bilinen dokuz höyük de ziyaret edilerek üzerlerinden malzeme toplanmıştır. Araştırma sahamız içerisinde kaya mezarı ve kaya altarındaki beş adet yeni Frig kaya anıtı ve bir adet Roma Dönemine ait tümülüs bulunmuştur. Ayrıca, Roma ve Bizans dönemlerine ait kaya mezarları, Roma-Bizans Dönemi malzemelerinin bulunduğu geç dönem yerleşmeleri tespit edilmiştir. Her türlü kültür kalıntısı belgelenmiş ve fişlenmiştir.

2001 yılından itibaren yürütmekte olduğumuz yüzey araştırmalarımızda, özellikle Dağlık Frigya bölgesi ile Frigler'in başkenti Gordion arasında bir geçiş bölgesi olan Sivrihisar, Beylikova ve Günyüzü ilçelerinde literatürden bilinmeyen yeni Frig yerleşmeleri ve kaya anıtları saptanmıştır. Yeni buluntular, Frigler'in bölgedeki siyasî otoritesi ve gücü hakkında yeni bilgiler edinmemiz açısından büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

COX, M. W. C.- CAMERON, A 1937:

Monuments from Dorylaeum and Nacolea. Monumenta Asiae Minoris Antiqua, vol.V (Manchester).

EFE, T. 1995: "1993 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırması", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara), 245-266.

EFE, T. 1996: "1994 yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt (Ankara), 131-152.

EFE, T. 1997: "1995 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt (Ankara), 215-232.

HASPELS C.H.E. 1971:

The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments. (Princeton, New Jersey).

SİVAS, T. 2003: "Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri 2001 Yılı Yüzey Araştırması" *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt (Ankara), 285-298.

TÜFEKÇİ SİVAS, T. 1999:

Eskişehir, Afyonkarahisar, Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları, Eskişehir.

TÜFEKÇİ SİVAS, T. 2003,:

"A Newly Discovered Phrygian Façade Monument From Western Phrygia: The monument of Kuzören- Tavukpınarı", *Thracia*, XV, 189-196.

TÜFEKÇİ SİVAS, T.- SİVAS, H. 2004:

"2002 Yılı Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt (Ankara), 155-166.

11 Tüfekçi Sivas 2003.

12 Tüfekçi Sivas - Sivas 2004,157.

Resim 1: Eskişehir/Merkez Yukarıncesu Bizans Dönemi mermer korkuluk levhası

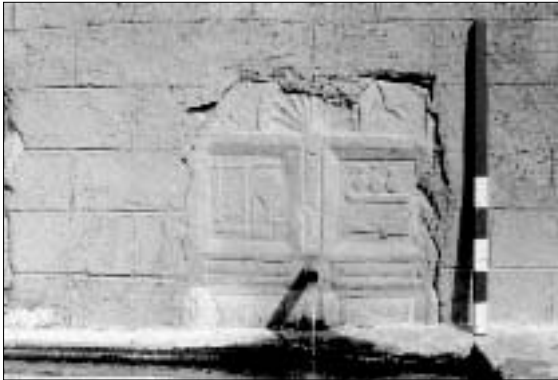
Resim 2: Eskişehir/Merkez Hasırcı Çiftliği Frig kaya altarlari

Resim 3: Eskişehir/Merkez Akçakaya Köyü, yazıtlı ve kabartmalı mezar steli

Resim 4: Eskişehir/Merkez Akçakaya Köyü, Akçakaya Höyüğü

Resim 8: Eskişehir/Merkez Söğütçük Köyü, mermer Frig kapı tipi mezar steli

Resim 6: Eskişehir/Seyitgazi Aslanbeyli Köyü, hamam yapısı

Resim 7: Eskişehir/Seyitgazi Yukarısöğüt Köyü, Frig kaya mezarı

Resim 8: Eskişehir/Alpu Özdenk Köyü, Asarındere Höyüğü

Resim 9: a) Eskişehir/Alpu
Özdenk Köyü,
Asarındere Höyü-
ğü pişmiş toprak
kadın figürünü
b) Alpu Büğdüz
Köyü, Gücüköl
Höyüğü pişmiş
toprak kadın figü-
rin başı

Resim 10: Eskişehir/Alpu
Özdenk Köyü
Yumrudömen
mevkii mezarlık
alanı

Resim 11: Eskişehir/Alpu
Özdenk Köyü,
Çıplak Höyük

Resim 12: Eskişehir/Alpu Büğdüz Köyü, G c kkol höyüğü

**Resim 13: Eskişehir/Alpu Büğdüz Köyü
G c kkol Höyüğü, kaçak ka-
zı alanı**

Resim 14: Eskişehir/Beylikova Aşağıdoğanoğlu, Frig kaya mezarının içi

Resim 15: Eskişehir/Sivrihisar Memik Köyü, Aslandoğmuş Tekkesi mermer aslan heykeli

2003 YILI VAN, AĞRI VE İĞDIR İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Aynur ÖZFIRAT*
Catherine MARRO

2003 yılı araştırmalarımız Van-Erciş İlçesi ve 2002 yılında çalışmaya başladığımız Ağrı-Doğubayazıt ovasında gerçekleştirilmiştir¹. Erciş bölgesindeki ilk çalışmalar Birinci Dünya Savaşı sırasında N. J. Marr, 1938 yılında K. Lake² tarafından gerçekleştirilmiştir. Ch. Burney'in 1956 yılında yaptığı yüzey araştırmasından³ sonra 1962-1964 yılları arasında A. Erzen Ünseli'de yer alan 2 büyük Demir Çağı mezarlığında (Evditepe ve Alacahan, her ikisi de arkeoloji literatüründe Ernis olarak geçer) kazı yapmıştır⁴. Son olarak 90'lı yıllarda önce V. Sevin⁵ sonra O. Belli⁶ tarafından yüzey araştırmaları yapılmıştır.

2003 yılında çoğunluğu Demir Çağı'na ait olan 34 adet merkezde çalışılmıştır (Harita: 1, 2). 2002 yılı sonuçlarıyla paralel olarak⁷, bulunan merkezler Geç Kalkolitik-Demir Çağı arasındaki bir süreci kapsar. Bununla birlikte Paleolitik Döneme ait büyük bir obsidiyen âlet atölyesinin varlığı önemli bir bulgudur. Erciş'in kuzeyindeki bir krater düzlüğünde yer alan Meydan Yaylası'nın doğu kenarındaki Gürgürbaba Dağı etekleri

-
- * Yrd. Doç. Dr. Aynur ÖZFIRAT, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kampüs-65080-Van/TÜRKİYE aynurozfat@yahoo.com
Catherine MARRO, Maison de l'Orient Méditerranéen CNRS, 7 rue Raulin-69007-Lyon-FRANSA catherine.marro@mom.fr
- 1 2003 yılı araştırmalarımızın arazi taramalarıyla ilgili kısmı 8-25 Eylül tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma ekibimizde Bakanlık temsilcisi olarak Malatya Müzesi'nden Dilara Korkmaz görev yapmıştır. Diğer ekip üyeleri Umit Çayır (Hacettepe Üniversitesi, MA), Nicolas Gailhard (Université de Paris I, doktora öğrencisi), Bilcan Eren (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, arş. gör.), Gulan Ayaz (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, arş. gör.), Nilgün Coşkun (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, arş. gör.), Rifat Kuvanc (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, yüksek lisans öğrencisi) ve Davut Yiğitpaşa (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, MA, arş. gör.)'dan oluşmuştur. Araştırmamız için verdiği izin nedeniyle Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, sağladığı destekler için Yüzüncü Yıl Üniversitesi'ne, maddi destekleri için de TÜBİTAK, CNRS, ve Fransız Dışişleri Bakanlığı; arazi çalışmalarımız sırasında her türlü kolaylığı gösteren Doğubayazıt ve Erciş kaymakamlıkları ile jandarma komutanlıklarına teşekkür ederiz. Ayrıca Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Yücel Aşkın, Arkeoloji Bölümü Başkanı Prof. Dr. Veli Sevin ve Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Necla Arslan Sevin'e araştırmamıza gösterdikleri ilgi ve destekleri için teşekkürler. 2003 sonuçları için ayr. bkz. Marro ve Özfırat 2004.
- 2 Bu çalışmalar için bkz. Korfmann 1982: 188-189.
- 3 Burney 1958: 179-187. Burney araştırması sırasında Erciş yakınlarındaki Ünseli (Ernis)'de bir mezardan ele geçirildiği düşünülen ve Van Müzesi'nde bulunan bir grup Erken Transkafkasya Dönemi'ne ait çanak çömleği de çalışması içine almıştır. Bu çanak çömlekler için ayr. bkz. Dönmez ve Brice 1949: 52; Korfmann 1982: 188-189; Çilingiroğlu 1983. Van Müzesi'ndeki bu grubun geliş yerinin Ünseli yakınlarındaki bir taş sandık mezar olduğu kabul edilmekle birlikte satın alma yoluyla müzeye gelen bu eserlerin buluntu yeri aslında açık değildir, bkz. Sevin 1989: 180; 1996: 439.
- 4 Erzen 1963; 1964; Erzen ve diğ. 1963 (1965).
- 5 Bu yüzey araştırması 1998 yılında Tarsus'ta toplanan XVI. Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Toplantısı'na sunulmuştur. Sonuçlar için bkz. Sevin 2004; in press b.
- 6 Belli 1997: 664-655; 2001a: 281-283; 2001b; Belli ve Konyar 2003a: 105-114; 2003b. Ancak Belli 2001b: 148, res. 6-9; Belli ve Konyar 2003a: 110-112, res. 36-39, pl. 23-26; 2003b: 179-194, res. 17-27'de incelenen ve Evditepe kökenli olduğu belirtilen demir eserlerin bazılarının Van Müzesi'ne satın alma ya da hibe yoluyla girdiği, bu nedenle bunların Ernis kökenli oldukları görüşünün dayanaksız bir öneri olduğu Sevin (in press b) tarafından belirtilmektedir. Ernis demir eserleri için bkz. Sevin 1987: 37-40, res. 5-6; 2003: 186-190. Ayrıca Belli 2001b: 148, res. 6; Belli ve Konyar 2003a: 111, res. 38: 3, pl. 25; 2003b: 187-189, res. 22: 3; 23'de Ernis eserleri içinde belirtilen tunç kabzalı hançer, Van/Altıntepe Urartu Nekropolü yüzey buluntusudur ve M.Ö. 7. yüzyıl özellikleri gösterir.
- 7 Marro ve Özfırat 2003: 389; Özfırat ve Marro: 2004.

tamamen obsidiyen bloklarıyla kaplıdır (Resim: 1). Dağın güneybatı yamacında yer alan Meydan mevkiinde (M69/3) çok sayıda Alt-Orta Paleolitik ve daha geç dönemlere ait olabilecek ve bazıları yarı işlenmiş obsidiyen âletler ele geçirdik⁸. Meydan mevkiinin batısındaki Geletepe'de (M69/4) bulduğumuz Mousterian biface ve diğer bulgular obsidiyen atölyesinin oldukça geniş bir alana yayıldığını gösterir⁹.

Geç Kalkolitik Dönem

Doğubayazıt Ovası'nın kuzeyindeki Mollacem (K73/6) ile Van Gölü'nün doğu kıyısında ve Adır Adası'nın karşısında yer alan Yılantaş olmak üzere iki merkezde bu dönem belirlenmiştir.

Mollacem'de az sayıda ve kaba mala sahip parça toplanmıştır. Ancak Orta Tunç Çağı mezarları arasından ele geçirilmeleri nedeniyle bu parçaların konteksi anlaşılamamıştır. Bu çanak çömlekler daha önce Hazinetepe'de oldukça fazla sayıda bulduğumuz gibi¹⁰ Amuq E/F'le paralellik gösterir¹¹: Geniş boyunlu çömlekler ve basit ağızlı çanaklar (Çizim: 1) Tell Afis, Horum ve Tell Hammam-et Türkman¹² gibi Batı Yukarı Mezopotamya ve Kuzeybatı Suriye merkezlerinde yaygın olarak bulunan saman yüzlü mallarla karşılaştırılabilir¹³. Mollacem'den iki parça (Çizim 1: 3, 4) Hazinetepe'nin tarak bezemeli parçalarıyla yüzey özelliği açısından yakın benzerlik gösterir ancak Mollacem parçaları daha karışık katkılıdır.

Yılantaş ise tek evreli küçük bir höyüktür (Resim: 2). Buradan toplanan boyalı ve boyasız parçalar benzer özellikler gösterir: Devetüyü hamurlu bu parçaların dış, bazende iç yüzeyinde özenli bir açkı nedeniyle kremi bir parlaklık vardır. Her iki grupta da yüzeyde saman katkı izleri belirgindir. Boya bezeme açıktan sonra yapıldığından çoğu parçada oldukça zayıf bir şekilde görünür, bazılarında ise yalnızca iz şeklinde kalmıştır. Bezeme çoğunlukla dış yüzeydedir, ancak bazı örneklerde hem iç hem de dış yüzeye uygulanmıştır. Hamurlar ya saman katkılı ya da ince-orta saman ve daima ince kumun birlikte kullanıldığı karışık katkılıdır.

Form repertuarı sınırlıdır; geniş boyunlu çömlekler, kapalı ağızlı çömlekler ve basit ağızlı kâseler formları oluşturur (Çizim: 2, 3)¹⁴. Form, renk, bezeme unsurları ve teknolojik özellikler Tilkitepe I (Geç Kalkolitik)¹⁵le karşılaştırılabilir. Tilkitepe'de olduğu gibi bezeme açık zemin üzerine kırmızı ya da turuncu renklerle ve birbirini tekrarlayan dikey dalgalı hatlarla oldukça basit bir şekilde yapılmıştır¹⁶. Bu türde yakın bir bezemeye Tekhut'ta iki çömlek üzerinde rastlanmıştır¹⁷. Ancak bu örneklerin dışında Tilkitepe türü boyalıları Van Gölü havzası dışında tanınmaz.

Yılantaş çanak çömleğinin tarihlemesi Tilkitepe'nin tabakalaşması nedeniyle problemlidir. Tilkitepe çanak çömleği M. Korfmann tarafından oldukça dikkatli bir şekilde incelenmiş olmasına rağmen üç ayrı ekip tarafından kısa dönemlerde kazılmış ve oldukça eski kazıların notlarına dayanarak yapılmış olan bu çalışmanın sonuçları tam olarak güvenilir değildir. I. tabakadaki dalgalı hatlarla bezeli çanak çömlekler M. Korfmann tarafından M.Ö. 4. binyılın sonuna tarihlenmiştir. Ancak bölgesel karşılaştırmalar bu tarihlemeyi sorunlu gösterir. Morfolojik ve teknolojik olarak Yılantaş çanak çömleği

8 Daha önce O. Belli tarafından da incelenmiş olan Geletepe'deki obsidiyen âletler için en erken tarih Kalkolitik Dönem olarak belirtilmiştir, bkz. Belli 1997: 662-663; 2001a: 281-283. Yeğinil ve diğ. 1998: 826'da ise Meydan Dağ, Yakın Doğu'nun önemli obsidiyen kaynaklarından biri olarak belirtilmiştir.

9 Paleolitik malzemenin detaylı bir incelemesi L. Slimak tarafından *Anatolia Antiqua*'nın gelecek sayısında incelenecektir. Bkz. Marro ve Özfirat 2003: 389; pl. I-III. Mollacem parçalarının ilginç özelliği saman-yüzlü olmalarına rağmen karışık katkılı olmalarıdır: Kesitlerde açık bir şekilde görülebilen beyaz renkli orta kum Hazinetepe parçalarından çok daha yoğunudur.

11 "Amuq E/F" dönemi M.Ö. 4. binyılın ikinci çeyreği için kullanılmıştır. Bu dönem Amuq vadisinde, Tell Kurdu E ve Çatalhöyük ve Tell Cüdeyde F arasındaki bir *hiatus* nedeniyle iyi tanımlanmamıştır. Amuq F için genellikle M.Ö. 3700-3300 tarihleri kabul edilmiştir, ancak son çalışmalar daha uzun bir süreci kapsadığını ve daha erken başladığını düşündürmektedir (bkz. Marro 2000: 474). Bununla birlikte biz M.Ö. 3750-3500 arasındaki bir süreci Amuq E/erken Amuq F " yerine Amuq E/F" olarak kullanmayı tercih ediyoruz.

12 Cecchini ve Mazzoni 1998; Marro ve diğ. 1997; 1998; 1999; 2000; Akkermans 1988.

13 Bu parçalar için ayrıca bkz. Marro ve Özfirat 2004 : Pl. I.

14 Bu parçalar için ayrıca bkz. Marro ve Özfirat 2004 : Pl. III-IV.

15 Yılantaş örneklerinin özellikle Tilkitepe geniş boyunlu çömlekleriyle karşılaştırması için bkz. Korfmann 1982: Abb. 9: 1-8.

16 Korfmann 1982: Abb.9-11.

17 Kushnareva 1997: Res. 13: 13-14.

Amuq E/F'le, kısmen de Gawra XI-IX'la karşılaştırılabilir. Saman katkının yüzeyde de görünümüyle birlikte geniş ölçüde kullanımı Yukarı Mezopotamya'da M.Ö. 4000-3300 arasında görülür, M.Ö. 4. binyılın son çeyreğinde ise kum katkı gelişir¹⁸. Aynı zamanda form olarak da bu parçalar M.Ö. 4. binyılın ilk yarısında Yukarı Mezopotamya için oldukça tipiktir. Bu formlar Kuzeybatı Suriye, Yukarı ve Orta Fırat'ın M.Ö. geç 4. binyıl formlarından¹⁹ çok, ilk yarı için daha güçlü benzerlikler gösterirler²⁰. Daha önceki çalışmalarımızda M.Ö. 4. binyılın ilk yarısına tarihlediğimiz Hazinetepe'de²¹ bulduğumuz türde tarak bezemeli iki parça da bunu destekler²². Yılantaş gerçekten tek tabakalı bir yerleşimse, bu türde parçaların varlığı Tilkitepe l'in M.Ö. 4. binyılın ilk yarısına tarihlenmesi önerimizi destekler ve bu nedenle Hazinetepe ve Amuq E/F ilişkili gruplarla az ya da çok çağdaş olmalıdır.

İlk Tunç Çağı

Bu dönemde genelde yerleşimlerin sayısında artış görülmesine rağmen yalnızca dört merkezde İlk Tunç Çağı'na ait bulgular vardır: Daha önce kazı yapılmış olan Çelebibağ (N70/1) ve Evditepe (N71/1)²³ ile yeni belirlediğimiz Tepe Şurki (M70/4) ve Yaylıyaka-Geletepe (N70/3). Çelebibağ, Evditepe ile Yaylıyaka-Geletepe Van Gölü kıyısındadır. Bu durum Ch. Burney'in bazı erken dönem yerleşimlerinin aralıklarla yükselmesi nedeniyle Van Gölü suları altında kalmış olabileceği görüşünü destekler²⁴. İlk Tunç Çağı yerleşimlerine az sayıda rastlamamız gölün su seviyesinin M.Ö. 3. binyılda daha alçak seviyede bulunması nedeniyle olmalıdır²⁵.

Çelebibağ'dan çanak çömlek toplanmamıştır²⁶. Oldukça bol miktarda siyah ve kırmızı-siyah açkılı Kura-Aras malı Evditepe parçaları içinde tarihlemeye yarayacak diagnostic parça azdır, konsantrik halkayla bezeli bir gövde parçası İTÇ II'nin varlığını gösterir²⁷. Gele Tepe ve Tepe Şurki höyüklerinde oldukça çok sayıda malzeme toplanmış olmamıza rağmen bezemeli parça azdır (Resim: 3)²⁸. Az sayıda bezemeli parçanın bulunması Van Gölü havzasının kuzeydoğusunda Kura-Aras çanak çömleğinin özelliği olarak görünür. Bu bölgede bir diğer karakteristik özellik ağız kenarları üzerinde kazıma motifler ya da burun benzeri çukurluklar bulunan üçgen kulplardır (Resim: 4). Bunun yanında Kura-Aras'ın İTÇ II'den bilinen özelliği Nahçıvan kulpları çeşitli boyutlarıyla vardır. Tepe Şurki'den aynı zamanda çeşitli kapaklar ele geçirdik. Bir kısmı 'rail rim'e sahip olan bir grup çömleğin tarihlenmesi sorunludur, Ch. Burney'e²⁹ göre 'rail rim' tüm İTÇ boyunca görülür.

Yukarıdaki tanımlamaya göre malzemenin çoğunluğu İTÇ II-III'e (M.Ö. 2900-2200) tarihlenebilir. Bu İTÇ I çanak çömleğinin hâlâ iyi tanımlanmamış olması ve İTÇ II-III repertuvarlarında olduğu gibi bölgesel değişikliklerin çok fazla olması nedeniyledir.

- 18 Mineral katkı kil bu dönemden önce genellikle Merkezi ya da Güney Mezopotamya ilişkili Uruk Dönemi gruplarında görülür (yerel Kuzey Mezopotamya ve Uruk toplulukları arasındaki farklılıklar için bkz. Helwing 2000, Helwing 2002).
- 19 Arslantepe VIA ve Hassak Höyük l'deki Yukarı ve Orta Fırat çanak çömlek grupları için bkz. Frangipane 2000; Helwing 2002; Kuzeybatı Suriye Amuq merkezleri için (Braidwood ve Braidwood 1960); Yukarı Mezopotamya için bkz. Habuba Kebira ve diğ.
- 20 Yılantaş'ın geniş boyunlu çömlek ve çanaklarının benzerleri için bkz. Hazinetepe (Marro ve Özfiat 2003: pl. I-III), Tell Afis (Cecchini ve Mazzoni 1998: Res. 13: 7-10; Res. 14: 8-14; 19-23), Tell Hammam-et Turkman IVD ve VA (Ak-kermans 1988: pl. 89: 241, 244, 245; pl. 97: 2-8; pl. 101: 48, 49, 50) ve Tell Leilan (Schwartz 1988: Res. 65: 1-3; Res. 66: 6, 8, 10).
- 21 Marro ve Özfiat 2003: 390.
- 22 Yılantaş'tan yaklaşık 400 adet çanak çömlek parçası toplanmıştır.
- 23 Erzen 1963; 1965; Erzen ve diğ. 1963 (1965); Uluçam 2000. A. Erzen tarafından 1962-64 yılları arasında Evditepe'de yapılan kazılar Demir Çağı nekropollerinde, Çelebibağ'da A. Uluçam tarafından yapılan kazılar ise höyüğün üzerindeki Selçuklu mezarlığında yapılmıştır.
- 24 Burney 1958: 158.
- 25 Kempe ve Degens 1978.
- 26 Çelebibağ'da yapılan kazılar Selçuklu mezarlığında yoğunlaşmış olmasına rağmen batı yönünde yapılan bir sondajda bu türde malzeme yoğun olarak bulunmuştur, Uluçam 2000: 14-15, 53-54, çizim 92-93, res. 254-263. Bu sondaja ait malzeme bölümümüz laboratuvarındadır. Malzemeyi bölümümüze verdiği için A. Uluçam'a teşekkür ederiz.
- 27 Hem Güney Transkafkasya hem de Yukarı Fırat için kullanılan comparanda'ya göre düzenlenmiş bir kronoloji burada kullanılmaktadır: İTÇ I = yaklaşık 3400-2900/2800; İTÇ II = yaklaşık 2900/2800-2600; İTÇ III = yaklaşık 2600/2500-2200 (Marro 2000: 487; Marro 2001).
- 28 Tepe Şurki'den yaklaşık 500 çanak çömlek parçası toplanmıştır.
- 29 Burney, 1958: 165.
- 30 Sos Höyük kazılarının son bulguları 'Workshop on Ancient Ceramics from the Southern Caucasus and Adjacent Areas, New York (1-5 Aralık 2003), Barnard College-Columbia University'de sunulmuştur, ayrıca bkz. Sagona 2000: 329-373.

İTÇ l'in tanımlanması, hâlâ tartışmalı olan Geç Kalkolitik sorunuyla birliktedir: Sos Höyük VA kabaca M.Ö. 3500-3000'e (Geç Kalkolitik) tarihlenir ve bu tabakada kırmızı-siyah açkılı malın yanı sıra 'drab ware' ve 'Sioni ware' ele geçirilmiştir. Sos Höyük VA'da siyah açkılı malın Kura-Aras özellikleri taşıdığı belirtilir. Buna rağmen A. Sagona, bu tabakaya EB 1'e değil, Geç Kalkolitik'e tarihler. Bölgede kültürel terimler ve kronolojik bölünmeleri herhangi bir kesin noktaya yerleştirmeden önce çok daha fazla sayıda arkeolojik kazıya gerek vardır. Şimdiki verilerle yine de Erciş bölgesinin Kura-Aras çanak çömleği, Erken Transkafkasya içinde ayrı bir çanak çömlek bölgesinin varlığını gösterebilir. Erciş bölgesinin kültürel özellikleri yüzey araştırmamızın devamında anlaşılabilir olacaktır.

Orta Tunç Çağı

Orta Tunç Çağı'na ait bulgulara yalnızca Doğubayazıt Ovası'nın kuzeyindeki Mollacem'deki büyük bir nekropolde ve son derece az sayıda olmak üzere Erciş'te Zilan Çayı üzerindeki Toptepe (M69/9) ve Deliçay'ın yukarı kısmındaki Aşağı Karaçay (M70/7) kalelerinde rastlanmıştır³¹.

Ağrı Dağı'nın batı yamaçlarına çok yakın olan Mollacem Nekropolü (K73/6), lav akıntılarından oluşmuş bir kayalığın güneydoğu eteğindeki düzlüktedir (Resim: 5). Sayıları 30 kadar olan mezarlar ne yazık ki, kaçak kazılar sonucunda tahrip edilmiştir. Çok sık ve yan yana açılmış olan bu mezarların türünü saptamak oldukça zordur. Ortalama 2-3 m. çapında görünen mezarların üzerinin ne şekilde kapatıldığı belirgin değildir. Ancak kazılan her çukurun başında yığın halinde bulunan taş ve toprak kümelerinden alçak kurgan türünde oldukları söylenebilir. Küçük taşlar ve topraktan yapılmış yığma tepelerinin altında tek kişilik basit toprak mezarların olduğu anlaşılmaktadır.

Bu alanın 40-50 m. kadar kuzeydoğusunda, diğerlerinden daha büyük boyutlu, 10 m. çapında ve 1-2 m. kadar yüksekliğinde 2 adet taş kurgan yer alır. Tümüyle irili ufaklı taşlardan yapılmış olan tepenin altında iri taşlardan bir mezar odasının bulunmuş olması olasıdır. Birbirinden 10 m. uzaklıktaki bu iki kurgandan biri, hafifçe tahrip edilmiştir. Bu tahribattan, etraflarının daha iri taşlarla sınırlandığı anlaşılmaktadır. Bu boyutta taş kurganlara bugüne değin Anadolu sınırları içinde yalnızca Doğubayazıt'taki Suluçem'de rastlanmıştır³².

Mollacem Nekropolü çanak çömlekleri büyük çapta siyah açkılı parçalardan oluşur (Resim: 6). Bu parçaların içinde nekropolden bulduğumuz biri, kazınarak yapılmış çentik dizisiyle bezelidir. Büyük taş kurganlardan ele geçirdiğimiz siyah açkılı parçalardan biri beyaz enkrüstasyonlu üçgen dizileriyle bezemeli bir çömleğe aittir. Diğerleri konsantrik halka ve paralel hatlarla yapılmış kazıma bezemelidir. Orta/Son Tunç Çağı geçiş dönemi özellikleri gösteren bu siyah açkılı parçaların benzerlerine güney Gürcistan ve Ermenistan'da birçok merkezde rastlanır³³.

Birkaç tane Orta Tunç Çağı parçası bulduğumuz Toptepe ve Aşağı Karaçay kaleleri aslında yoğun bir şekilde Orta Demir Çağı'nda yerleşilmiş görünür. Ancak her ikisinde de İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na ilişkin az sayıda da olsa malzeme bulunmaktadır. İlk Tunç Çağı'ndan başlayarak Demir Çağı'na kadar süreklilik gösteren malzemenin kalelerde bulunması çok sık rastlanan bir durum değildir. Aynı şekilde süreklilik gösteren malzemeye Evditepe ve Van Gölü'nün doğusundaki Aliler kalelerinde de rastlanmıştır³⁴.

Erken/Orta Demir Çağı

İncelediğimiz merkezlerin çoğunluğu Erken/Orta Demir Çağı'na aittir. Bir kale ve eteklerindeki nekropollerden oluşan bu merkezler kalelerin inşa tekniği, mezar biçimleri ve malzeme açısından ortak özellikler gösterirler. Araştırmamızın Doğubayazıt'ta yürüt-

31 Çelebibağ'da yapılan sondajda (bkz. dn. 25) Orta Tunç Çağı'na ait monokrom ve polikrom boyalı parçalar ele geçirilmiştir.

32 Özfirat 2001a: 71-75; 2001b: 27-60.

33 Areshian ve diğ. 1990; Khanzadyan 1995: 39-93; Abramishvili in press; Avetisyan ve Bobokhyan in press.

34 Sevin 2004: 182-185; in press.

tüğümüz kısmında, ovanın batısında yer alan ve 2002 yılında bir höyük (K73/5) belirlenmiş olduğumuz Sağlıksuyu Köyü'nde Demir Çağı'na ait 2 ayrı nekropol alanı saptadık³⁵. Bunlardan Subaşları (K72/3) adını taşıyanı, köyün batısındaki tepenin yamacındadır. Çok sık ve yanyana yapılmış mezarların hepsi kaçak kazılar sonucunda tahrip edilmiştir. Tek kişilik ve yarı işlenmiş küçük taşlardan yapılmış mezarların üst örtüsü belirgin değildir. Az sayıda ele geçirilen çanak çömlek parçaları Urartu olmakla birlikte, mezar mimarisi daha geç bir döneme işaret eder. Köyün içindeki yoğun Ortaçağ yerleşmesi nedeniyle Subaşları Nekropolü'nün Ortaçağ'a ait olduğu düşünülebilir. Burada bulduğumuz birkaç tane Urartu çanak çömleği alttaki bir yerleşime ya da nekropole ait olmalıdır.

Subaşları Nekropolü'nün bulunduğu tepenin arkasındaki yamaçta Şorik Nekropolü (K72/1) yer alır³⁶. Burada yarı işlenmiş taşlardan yapılmış ve üzerleri iri kapak taşlarıyla örtülü taş sandık ve oda görünümlü mezarlar tespit edilmiştir. Çoğu kaçak kazı sonucunda tahrip olmuştur. Bazılarının alçak kurgan şeklinde olduğu üzerlerindeki son derece alçak yığma tepeleri nedeniyle söylenebilir. Bazıları da kromlekleri olan bu mezarlar 2002 yılında Ağrı Dağı eteklerinde bulduklarımızla gerek malzeme ve gerekse yapısal özellikler açısından paralellik gösterirler³⁷. Ayrıca burada da bir kale ve eteklerinde yer alan nekropol şeklinde bir düzen söz konusudur. Ancak nekropolün yayıldığı geniş yamacın batısındaki oldukça yüksek tepenin üzerinde yer aldığını belirlediğimiz kaleyi zaman yetersizliği nedeniyle inceleyemedik.

Şorik Nekropolü'nden toplanan az sayıdaki parça Demir Çağı'na aittir ve gri-siyah ağırlıklı mal yoğunluğu oluşturur. Bu bölgede klâsik Urartu parçaları dışında Erken ve Orta Demir Çağı çanak çömleklerini birbirinden ayırmak gri-siyah ağırlıklı maldaki devamlılık nedeniyle zordur. Bölgede tipik kırmızı ağırlıklı Urartu mallarına yalnızca Subaşları (Pl. XV: 5) ile Mollacem nekropollerinde birkaç parça halinde rastlanmıştır³⁸.

Doğubayazıt Ovası'nın güneybatı ucundaki Üçgöze (K72/2) Köyü'nde tek bir oda mezara rastladık. Kaçak kazılarla tamamen tahrip edilmiş bu mezar, taş örgü tekniğinde yapılmıştır. Açık olmamakla birlikte önde bir *dromos*unun olduğu söylenebilir. Düzgün prizmatik taş bloklarıyla örülmüş olan mimarî -hiç malzeme bulunmamakla birlikte- Urartu mimarisinin özelliklerine yaklaşıyor³⁹.

Araştırmamızı yoğun olarak sürdürdüğümüz Erciş bölgesindeki birçok kale ve eteklerindeki nekropollerde Erken Demir Çağı ve içinde kırmızı ağırlıklı Urartu parçalarının da bulunduğu Orta Demir Çağı malzemesi birlikte bulunmuştur. Zilan Çayı'nın kuzeybatı ucundaki Meydan (M69/3, M69/4, M69/7), çeşitli buluntularıyla 2003 yılı çalışması içinde önemli bir merkezdir. Burası bugün de kullanılan oldukça büyük bir yayladır. Yaylanın içinde bulunduğu ve etrafı dağlarla çevrili düzlüğün ortasından çıkan su güneye doğru dar bir boğazdan akarak Zilan Çayı ile birleşir. Bu dar boğazın üzerinde Urartu ve daha geç dönemlerde devam ederek bugün de kullanılan bir baraj bendi vardır. Yaylanın içinden çıkan su, baraj göletini oluşturur. Düzlüğün güneybatısında ve baraj bendinin hemen doğusundaki Gele Tepe (M69/4) üzerinde bir kaleye ilişkin kalıntılar bulunmaktadır. Kalenin bulunduğu tepenin doğu eteğinde nekropol, batısında baraj duvarı, baraj duvarı ve düzlük yönündeki yamaçlarda ise yerleşim yer almış olmalıdır (M69/7). Gele Tepe'deki kale yarı işlenmiş taşlardan yapılmış savunma duvarlarıyla çevrilidir (Resim: 7). Zirvede ayrıca 2 adet mezar tespit edilmiştir. Kale ve doğusundaki nekropolde saptanan mezarlar alçak kurgan görünümündedir. Küçük taşlardan yapılmış yığma tepeleri belirgin olmakla birlikte alttaki mezarların şekli anlaşılamamıştır. Hem alçak kurgan görünümlü mezarların kullanımı hem de bu alanda ve kalede bulunan çanak çömleklere göre bu yöndeki nekropol Erken Demir Çağı'na tarihlenebilir. Meydan'da daha önce yapılan araştırmalarda ise kalenin güneybatı ve batı yönlerinde bir Urartu nekropolünün varlığı belirtilmiştir⁴⁰.

35 Marro ve Özfirat 2003: 388-391; Özfirat ve Marro 2004: 17.

36 Burada daha önce yapılan inceleme için, bkz. Belli ve Konyar 2001: 334-335; 2003a: 101-102.

37 Marro ve Özfirat 2003: 393-396; Özfirat ve Marro 2004: 18-20.

38 2002 yılında Doğubayazıt Ovası'nda belirlediğimiz ve Urartu kırmızı ağırlıklı malının bulunduğu Ömerağa Kalesi ve nekropolü için bkz. Marro and Özfirat 2003: 395-396; Özfirat and Marro 2004: 20.

39 Üçgöze'nin 1 km. kadar batısındaki Taniktepe Köyü'nde bulunan bir Urartu oda mezarı için bkz. Karaosmanoğlu 1996. Her iki mezarda aynı nekropole ait olabilir.

40 Belli 1997: 655-664; Belli ve Konyar 2003a: 105-107.

Erciş Ovası'nın içinden geçen Zilan vadisinin içinde güneye doğru Kengerkor (M70/6)⁴¹, İt Kalesi (M70/2, M70/3), Toptepe (M69/9), Erciş Ovası'nın Van Gölü'ne akan ikinci önemli akarsuyu olan Deliçay'ın yukarı vadisinde Aşağı Karaçay (M70/7), her iki çay arasındaki yüksek düzlükte Deredam (M71/1), Van Gölü sahilinde Alacahan (N71/3) ve Evditepe (N71/1)⁴² ile ovanın batısında Süphan Dağı'nın eteğinde Ganiyi Neso (M69/1, M69/2) kale ve nekropollerini yer alır. Tıpkı Meydan-Gele Tepe gibi bu merkezler de bir tepe üzerinde kale ve eteklerindeki nekropollerden oluşur.

Kaleler yarı işlenmiş taşlardan yapılmış savunma duvarlarıyla çevrilidir. Düzenli bir plân anlayışının var olup olmadığı anlaşılamamıştır. Büyük olasılıkla arazinin yapısına göre şekillenmişlerdir. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, bu kalelerde Erken/Orta Demir Çağı malzemesinin birlikte bulunmuş olması hangi tarihte inşa edildiklerinin belirlenmesini zorlaştırır. Ancak Evditepe'nin Erken Demir Çağı, Ganiyi Neso, Meydan-Gele Tepe, İt Kalesi ve Alacahan'da kısmen korunmuş olan duvarların Orta Demir Çağı/Urartu bir karakter taşıdığı söylenebilir.

Nekropollerde birkaç tür mezar görülebilir. Kaçak kazılar nedeniyle açılmış mezarlardan görebildiğimiz kadarıyla bir grup mezar tek kişilik, duvarları kaba taşlarla yapılmış ve üzerleri iri taşlarla kapatılmış taş sandık türündedir. Diğer bir grup oda mezarlarıdır, kaçak kazılar sırasında tamamen boşaltıldıklarından bir ya da birden fazla gömüyü içerip içermediklerini anlayabilmek zordur. Oda mezarlarda kabaca iki tür görülebilir: Bunlardan ilki taş sandık mezarların daha büyük boyutlu olanları şeklindedir ve aslında dikdörtgenimsi plânları ve sözde kemerleriyle odamsı bir görünüme sahiptir. Üzerleri yine ağır kapak taşlarıyla örtülmüştür. Oda mezarların ikinci grubunu Zilan vadisinin kuzeydoğu ucundaki İn mevkii, İt Kalesi (Resim: 8) ve Ganiyi Neso'da bulduklarımız oluşturur. Bunlar son derece özenli mimarîleriyle dikkat çekicidir. Duvarları oldukça düzgün bir şekilde yapılmış taş örgü, üzerleri ise sayıları 3-4 arasında değişen oldukça büyük taşlarla kapatılmıştır. Toplanan malzemenin yanı sıra sözünü ettiğimiz bu mezarların Evditepe⁴³, Karagündüz⁴⁴, Yoncatepe⁴⁵, Aliler⁴⁶, Dilkaya⁴⁷ ve Hakkâri⁴⁸ nekropollerinden bilinen oda mezarlarla paralellikleri belirgindir. Bu kazı ve araştırmaların sonuçlarına göre içinde çok sayıda insanın hediyelerle birlikte gömüldüğü oda mezarlar Van Gölü havzasında Erken Demir Çağı için belirleyici bir özelliktir.

Bazı mezarlar ise alçak kurgan denebilecek türdedir, son derece alçak yığma tepeleri olan bu mezarların yanı sıra kromlekle çevrilmiş olanlar da vardır. Yığma tepelerin altındaki mezarlar taş sandık ya da oda görünümündedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi bu türde mezarlara Meydan-Gele Tepe (Resim: 7), İt Kalesi, Kengerkor, Alacahan ve Evditepe mezarları içinde rastladık. Doğubayazıt Ovası'ndaki Şorik ve daha önce Ağrı Dağı eteğinde bulduklarımızla yakın özellikler gösteren bu mezarlar kurgan geleneğinin bölgede giderek dejenere olmuş geç temsilcileri olarak değerlendirilmelidir. Bu türde mezarlar bölgede Erken Demir Çağı'na tarihlenebilir. Tendürek Dağı'nın güneyinde kalan Erciş havzası aslında kurgan türü mezar anıtları bakımından zengin değildir. Kurgan geleneğinin güney sınırının bu dağın kuzeyinde, yani Doğubayazıt Ovası'nda son bulmuş olabileceğini daha önceki çalışmalarımızda belirtmiştik⁴⁹: Ayrıca bu bölge-

41 Belli ve Konyar 2003: 105'deki Uncular Nekropolü burasıyla aynı olabilir. Ancak biz verilen tanımlamaya göre kesin bir sonuca ulaşamadık.

42 Erzen 1963; 1964; Erzen ve diğ. 1963 (1965); Belli 2001b; Belli ve Konyar 2003a: 107-113; 2003b: 172-179; Sevin 1987: 35-44; 2003: 185-188; 2004: 180-182; in press. Evditepe Ch. Burney tarafından yanlışlıkla Keçikıran olarak isimlendirilmiştir (Burney 1957: 49). 1997 yılı araştırması sırasında bunu farkederek V. Sevin bu karışıklığı şöyle açıklar (in press): 'Ünseli (Muradiye-Van)'nin 1 km. güneyindeki bu kalenin eski adı ilk yayınlarda 'Varşaktepe' (M. Körfmann, Berytus 25, 1977: 189) olarak geçer. 1956'daki araştırması sırasında C. Burney (1957: Res. 9) bu küçük kaleyi yanlışlıkla 'Keçikıran' adıyla yayınlamıştır. Alçak bir kayalığın üzerine inşa edilmiş bu kale aslında yerel olarak 'Evditepe' adını taşır. Evditepe'nin yaklaşık 3 km. kuzeydoğusunda yüksek bir kayalığın üzerinde ise başka bir yerleşim vardır: 1997 yılında keşfettiğimiz ve 'Keçikıran' adındaki bu yerleşime ait ilk sonuçlar 1998 yılında Tarsus'ta yapılan XVI. Kazı, Araştırma ve Arkeometri Toplantısı'nda sunulmuştur. Urartu Dönemine ait ve inşaatı tamamlanmamış yapılarından oluşan bu yerleşimde hiç çanak çömlek yoktur'.

43 Erzen 1963; 1964; Erzen ve diğ. 1963 (1965); Belli 2001b; Belli ve Konyar 2003a: 107-113; 2003b: 172-179; Sevin 1987: 35-44; 1996; 2003: 185-188; 2004: 180-182; in press .

44 Sevin ve Kavaklı 1996b; Sevin 2003: 185-190.

45 Belli ve Konyar 2003a: 116-119.

46 Sevin 2004: 182-185; in press.

47 Çilingiroğlu 1991; 1993: 477-478;

48 Sevin, Kavaklı ve Özfırat 2001; Özfırat 2002b.

49 Özfırat 2002a.

de Tendürek Dağı'nın kuzeyinde olduğu gibi mezarlıklar büyük çapta kurganlardan oluşmamıştır. Taş sandık veya oda mezarlar sıklıkla görülür.

Erken ve Orta Demir Çağı malzemesini birlikte bulduğumuz bu merkezlerin nekropollerini için en önemli sorun Orta Demir Çağı/Urartu mezarlarının ayrımıdır. Biz incelediğimiz alanlar içinde klâsik Urartu özellikleri gösteren mezarlara rastlayamadık. Yüzey araştırması verileriyle kesin sonuçlara ulaşmak zorsa da bu durum, kaçak kazı yapılmamışsa, mezarları belirlemenin zorluğu ya da bazı yerlerde gelenegin devamlılığıyla açıklanabilir.

Erken Demir Çağı parçaları (Resim: 9) pembe-devetüyü arasında değişen renk tonları, hafif açkılar ve yüzeylerinde pişme nedeniyle oluşmuş alacalı renkleriyle Van Gölü havzası için bu dönemin en yaygın mal grubu içine girerler. Bu parçaların içinde çanakların çoğunluğu keskin karınlı ve ağız kenarları yivli formlardan oluşur. Bezeme bu mal grubu içinde sıklıkla kullanılmış olan yivlerin arasına kazıma tekniğinde yapılmış çentik ve üçgen dizileridir. Boyunlu ve yuvarlak gövdeli çömlekler yine çoğunlukla yivlerle bezelidir. Bunun yanı sıra yivlerin arasındaki memecikler ve ağız kenarının içindeki yivler bu dönem çömlekleri için tipiktir. Bu parçaların paralelleri Evditepe⁵⁰, Aliler⁵¹, Yoncatepe⁵², Karagündüz Höyüğü 5 ve mezarlık⁵³, Van Kalesi Höyüğü III⁵⁴, Dilkaya Höyüğü III ve nekropol⁵⁵ ve Hakkâri⁵⁶ yerleşim ve nekropollerinde görülebilir. Ayrıca Van Gölü'nün batısında yapılan yüzey araştırmalarında da benzer malzeme bulunmuştur⁵⁷.

Orta Demir Çağı

Yalnızca Orta Demir Çağı'na ait malzeme bulduğumuz merkezlerden biri Meydan Yaylası'nın kuzeyindeki Şekerbülak'ta, modern yayla evlerinin arasındaki küçük bir yamaçtır (M69/5). Güneye doğru Zilan vadisi üzerinde konteksini tam olarak belirlemediğimiz bir diğer alan da Kilise mevkiidir (M69/6). Nehre uzanan obsidiyen kütleleriyle kaplı bir tepenin yamacında mezarlar vardır. Ancak mezarların mimarisi tespit edilemeyecek derecede tahrip edilmiştir. Her iki merkezden de son derece az sayıda malzeme ele geçirebildik.

Vadinin devamındaki Gresor (M71/2) ve Diov (M69/8) tek tabakalı Orta Demir Çağı yerleşimleridir. Her ikisinde de belirgin bir mimarî kalıntıya rastlanmamıştır. Yoğun bir İlk Tunç Çağı yerleşimi olduğu anlaşılan ve Zilan'ın sol kıyısı üzerindeki Tepe Şurki Höyüğü, Urartu Döneminde zayıf da olsa bir tabakaya sahip görünür. Aynı durum Van Gölü'nün doğu kıyısındaki Yaylıyaka (Adır) Köyü'nün içindeki Geletepe Höyüğü için de geçerlidir.

Krallığın merkezî bölgesinde yer almasına rağmen Erciş bölgesinde klâsik Urartu özellikleri gösteren yerleşimlere, Van Gölü sahilinde yer alan ve ilk kez Burney tarafından belirlenmiş olan Deliçay⁵⁸ ile V. Sevin'in yüzey araştırmasında bulunan Keçikıran'ın dışında rastlayamadık.

Keçikıran (N71/3) Van Gölü sahilinde ve Evditepe'nin karşısındadır⁵⁹. Yüksek tepenin üzerinde Urartu yapıları, batı ve güney eteğinde kromlekli mezarlara ait olabilecek kalıntılar vardır. Ancak bu mezarlar Evditepe Nekropolü'nün devamı olabilir, Erciş-

50 Sevin 1996a; 1996b; 2003: 185-188; 2004: 180-182; in press.

51 Sevin 2004: 182-185; in press.

52 Belli ve Konyar 2003a: 119, res. 52-53.

53 Sevin ve Kavaklı 1996a: 10-11, res. 23-27; 1996b: 44-47, res. 36-39; Sevin 1996b; 2003: 185-190; 2004: 185-188; in press. Ayrıca Karagündüz Nekropolü ve höyüğünden bulunan henüz yayınlanmamış Erken Demir Çağı çanak çömleğiyle karşılaştırmalar tarafımızdan yapılmıştır (A. Özfirat).

54 Tarhan ve Sevin 1994: 851-852, res. 17-18.

55 Çilingiroğlu 1988: 234, res. 19; 1991a: 31, res. 03.5; 1993: 475, res. 13-17.

56 Hakkâri'deki iki oda mezardan ele geçirilen malzeme tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır (A. Özfirat).

57 Özfirat 1994: 362, fig. 3-4'deki Yuvadamı (Sütey Yaylası) buluntuları Demir Çağı olarak verilmiştir. Bunların içindeki fig. 3: 2-3; 4: 2-3 Erken Demir Çağı'na aittir. Kırkgöze, Okçuhan, Tıkızlı, Üçtepe ve Çaygeldi'den bulunan parçalar için bkz. Özfirat 2000: 197, fig. 10: 2-3; 11: 7; 2001c: 126-127, fig. 9: 6-7; 10: 2, 4-5. Rothman 1995: 296-297, fig. 7.

58 Burney 1957: 49; Burney ve Lawson: 185.

59 Sevin in press; Ancak Belli ve Konyar: 2003: 113, 127'de Keçikıran'ın bir Erken Demir Çağı kalesi olduğu belirtilmişse de hem Sevin'in (bkz. d.n. 40) hem de bizim araştırmalarımızda Keçikıran'da bu döneme ilişkin herhangi kanıta rastlanmamıştır.

Muradiye karayolu iki kalenin arasından geçer ve Evditepe Nekropolü'nü ikiye bölmüştür. Keçikıran'ın üzerinde iki ayrı Urartu yapısı vardır. Taş temelli bu yapılardan doğu yamaçtaki Urartu kervansaraylarının mimarî özelliklerini gösterir. Dikdörtgen plânlı bu yapı 78.00x20.00 m. boyutlarındadır ve içte bölünmeleri vardır. Bunun 66.00 m. kuzey-doğusundaki dikdörtgen plânlı diğer Urartu yapısı 64.00 m.x42.50 m. boyutlarındadır ve dış duvar kalınlığı 2.70 m. dir. Dinsel karakterli olabilecek bu yapının içinde kaçak kazı sonucunda Urartu payeleri açığa çıkarılmıştır (Resim: 10). Bu payeler Urartu mimarîsinden oldukça iyi bildiğimiz türde son derece düzgün bir taş işçiliğine sahiptir. Yapımında koyu renkli bazalt-andezit ve beyaz renkli kalker olmak üzere 2 ayrı taş kullanılmıştır. Koyu renk taş blokların yüzey işçiliği henüz bitirilememiştir. Yüzeyde ve açılan çukurlardan çıkarılan toprak arasında hiç çanak çömlek yoktur. Anlaşıyor ki, proje tamamlanmadan bırakılmıştır. Özellikle payelerde iki ayrı renkte taş kullanımı, Toprak-kale Haldi Tapınağı'ndan tanınan bir özelliktir. Bu nedenlerle Keçikıran'ın, Urartu Krallığı'nın sonlarına doğru, Kral II. Rusa Döneminde inşa edilmeye başlandığı ve fakat hiç bir zaman bitirilemediği söylenebilir⁶⁰.

Erciş bölgesi Orta Demir Çağı çanak çömleği kahve-kiremit renkli ve ağıldır. Orta Demir Çağı çanak çömleği içinde Urartu kırmızı ağılı malına da çok sayıda rastladık. Araştırmamızda ele geçirdiğimiz Orta Demir Çağı ve Urartu kırmızı ağılı malı, Urartu Devleti sınırları içinde sıklıkla rastlanan mal ve formların tekrarıdır. Van Gölü havzasında bu türde çanak çömleklere Van Kalesi Höyüğü IIb⁶¹, Altintepe Urartu nekropolü⁶², Karagündüz Höyüğü 4b⁶³, Dilkaya Höyüğü II ve nekropol⁶⁴, Anzaf⁶⁵ ve Ayanis⁶⁶ Urartu kaleleri kazılarında, ayrıca bölgede yapılan yüzey araştırmalarında rastlanmıştır⁶⁷.

Geç Demir Çağı'na ait Arın Höyüğü'nden tek bir gövde parçası bulabildik. Bu parça krem astar üzerine siyah-kiremit renkli boya bezemesiyle bu dönem için çok tanıdık olan "*feeston ware*" türündedir⁶⁸.

Sonuç

Erciş ve Doğubayazıt bölgelerinde Holocene boyunca en yoğun yerleşilen dönemin Erken/Orta Demir Çağı olduğu açıktır: 2003 yılında belirlenen 34 merkezden 33 tanesinde Demir Çağı malzemesi bulunmuştur, bunların içinde 26 tanesinde ise yalnızca Demir Çağı'nda yerleşilmiştir. Bu durum Urartu ve Urartu öncesi Erken Demir Çağı beyliklerinin Önasya politik dengesi içindeki önemini gösterir, ancak daha genel olarak M.O. 1. binyılda yüksek yaylanın ekonomik dinamizmini gösteriyor olmalıdır.

Kalkolitik ve Tunç Çağı gibi daha erken dönemlere ait kanıtların son derece az olması ise bir çok yerleşimin aralıklarla yükselmeler gösteren Van Gölü'nün suları altında kalmış olmasıyla kısmen açıklanabilir. Ancak bu durum birkaç Erken Tunç Çağı yerleşimi için doğru olsa bile, Neolitik ve Erken/Orta Kalkolitik Döneme ait merkezlerin tamamen yokluğunu açıklamaz. Orta Tunç Çağı'na ait izlerin de aynı şekilde az olması bu dönemde değişmiş görünen ve yüksek alanlara kaymış olan yerleşim sistemiyle ilgili olmalıdır. Tüm bölgede yüksek yaylalardaki otlakların dışında bu döneme ait kanıtlar yok denecek kadar azdır. Geç Demir Çağı'na ait herhangi bir yerleşime rastlanmayışı da aynı şekilde dikkat çekicidir, bu durum olasılıkla Akhemenid hâkimiyetinin yansımasıyla ilgilidir.

60 1997 yılında incelemiş olduğu bu merkez hakkında verdiği bilgi ve fotoğraflar için Veli Sevin'e teşekkür borçluyum (A. Özırat).

61 Tarhan ve Sevin 1993: 411, res. 20-22; 1994: 850, res.14-16.

62 Sevin ve diğ. 2000a: 424, res. 6.

63 Sevin ve diğ. 2000b: 856-858, res. 18.

64 Çilingiroğlu 1988: 234, res. 20.

65 Belli 1993: 448, Res. 8.

66 Kozbe, Çevik ve Sağlamtimur 2001.

67 Koçhan 1990: 92-98, res. 1-22; French ve Summers 1994: 77, res. 5; Özırat 1994: 3-4; 1999: 3, res. 19-20; 2000: 9-11; 2001c: 126-127, res. 8-11; Rothman 1995: 296-297, res. 8.

68 Sevin 1998 : 2002.

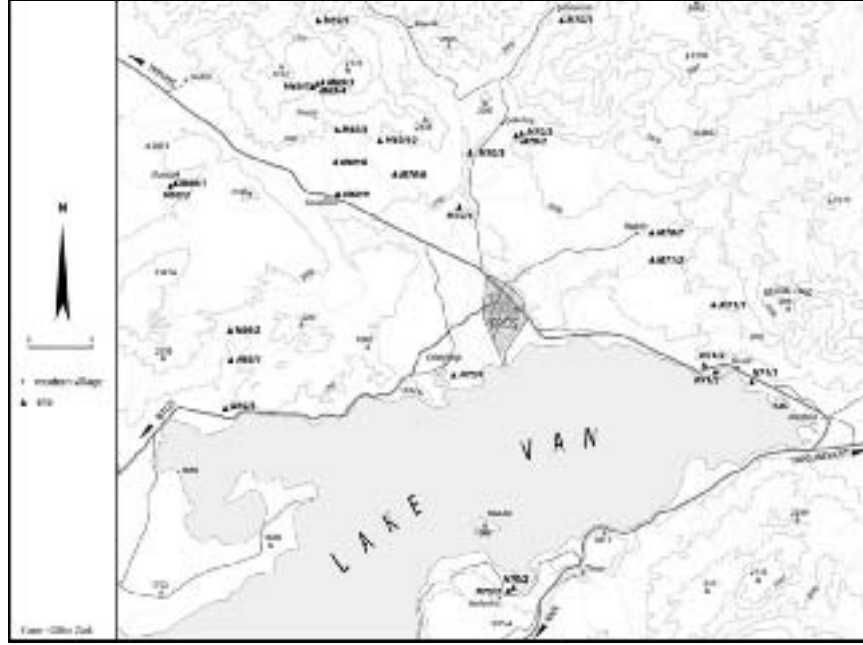
BİBLİYOGRAFYA

- ABRAMİSHVİLİ, M. in press:
"Data from Sajoge Settlement (19th-13th centuries BC)", *Workshop on Ancient Ceramics from the Southern Caucasus and Adjacent Areas*, New York (1-5 December 2003), Barnard College-Columbia University.
- AKKERMANS, P.M.M.G. 1988 :
"The period IV pottery " ve " The period V pottery ", ed. M. van Loon, *Hammam-et-Turkman I. Report on the University's of Amsterdam'1981-84 excavations in Syria I*, Institut Nederlands d'Istanbul, Istanbul: 181-349.
- ARESHYAN, G. E., OGANESYAN, V. E., MURADYAN, M. F. ve L. A. PETROSYAN 1990:
"Konets Srednego Bronzovogo Veka v Mejdureçve Araksa i Kuri", *İstoriko Filologičeskii Jurnal* 128: 53-74.
- AVETİSYAN, P. ve A. BOBOKHYAN in press:
"The Ceramics of the Middle Bronze to Late Bronze Age in the Context of the Bronze and Iron Age Periodisation of Armenia", *Workshop on Ancient Ceramics from the Southern Caucasus and Adjacent Areas*, New York (1-5 December 2003), Barnard College-Columbia University.
- BELLİ, O. 1993:
"1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 441-468.
- BELLİ, O. 1997:
"Doğu Anadolu Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bakış", *Belleter* LX/229: 631-751.
- BELLİ, O. 2001a:
"Obsidian Deposits and Workshops in Eastern Anatolia", ed. O. Belli *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey* (1932-2000), İstanbul: 301-307.
- BELLİ, O. 2001b:
"An Early Iron Age Cemetery in the Van Region: Ernis-Evditepe", ed. O. Belli, *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey* (1932-2000), İstanbul: 145-156.
- BELLİ, O. ve E. KONYAR 2001:
"Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Northeast Anatolia", ed. O. Belli, *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey* (1932-2000), İstanbul: 331-337.
- BELLİ, O. ve E. KONYAR 2003a:
Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller/Early Iron Age Fortresses and Necropolises in East Anatolia, İstanbul.
- BELLİ, O. ve E. KONYAR 2003b:
"Ernis-Evditepe: The Largest Early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia", *Tel Aviv* 30/2: 167-202.
- BRAIDWOOD, R. VE BRAIDWOOD, L. 1960:
Excavations in the plain of Antioch I. The earlier assemblages, Phases A-J. The University of Chicago Press, OIP, 61.
- BURNEY, Ch. A. 1957:
"Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies* VII: 37-53.
- BURNEY, Ch. A. 1958:
"Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", *Anatolian Studies* VIII:157-209.
- BURNEY, CH. A. ve G. R. J. LAWSON 1960:
"Measured Plans of Urartian Fortresses", *Anatolian Studies* X: 177-196.
- CECCHINI, S. ve S. MAZZONI 1998:
Tell Afis (Siria). Scavi sull'acropoli 1988-1992. Edizioni ETS, Pisa.

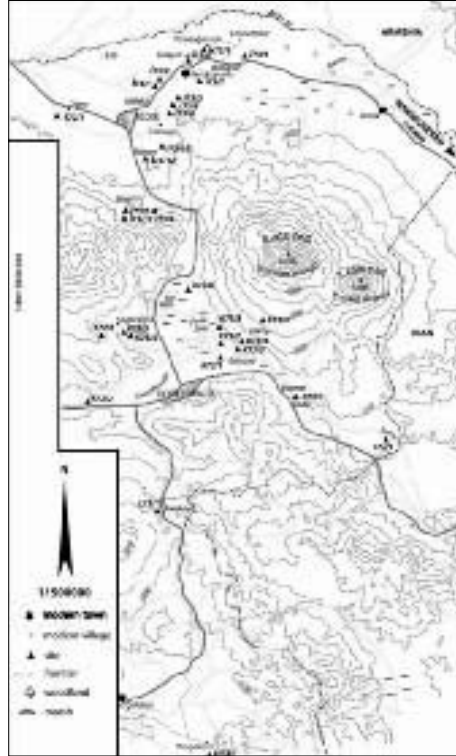
- ÇİLİNGİROĞLU, A. 1983:
"Van Gölü Havzasında II. Bin Kültürüne Ait Bazı Veriler", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 25-29.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. 1988:
"Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 229-247.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. 1991:
"The Early Iron age at Dilkaya", eds. A. Çilingiroğlu ve D. H. French, *Anatolian Iron Ages: The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium held at İzmir, 4-8 May 1987*, Oxford: 29-38.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. 1993:
"Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 469-491.
- DÖNMEZ, A. ve W. BRICE 1949:
"The Distribution of Some Varieties of Early Pottery in South-East Turkey", *Iraq XI*: 44-58.
- ERZEN, A. 1963: "Ünseli (Ernis) Mezarlığı", *Belleten XXVII*/107:542.
- ERZEN, A. 1964: "Toprakkale, Çavuştepe ve Ünseli (Ernis) Mezarlığı", *Belleten XXVIII*/111: 568-572.
- ERZEN, A., E. BİLGİÇ, Y. BOYSAL and B. ÖĞÜN 1963 (1965):
"Van Çevresi 1963 Çalışmaları", *Türk Arkeoloji Dergisi XII*/2:34-36.
- FRENCH, D. ve J. SUMMERS 1994:
"Pre-Urartian and Urartian Pottery From the Muş Region", *Anatolian Studies XLIV*: 77-84.
- HELWING, B. 2000: "The composition of Late Chalcolithic Pottery Assemblages", eds. C. Marro, ve H. Hauptmann: *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVSme-III Sme millenaires*: 145-164.
- HELWING, B. 2002: *Hassek Höyük II. Die spätchalkolitische Keramik*, Istanbul Forschungen Band 45, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen.
- KARAOSMANOĞLU, M. 1996: "Taniktepe Oda Mezarları", *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri, Van, 22-25 Mayıs 1995*, Van: 177-190.
- KEMPE, S. ve E. T. DEGENS 1978:
"Lake Van varve record: The past 10.420 years", eds. E. T. Degens ve F. Kurtman, *The Geology of Lake Van*, The Mineral Research and Exploration Institute of Turkey, no 169, Ankara: 56-63.
- KHANZADYAN, E. V. 1995:
Metsamor 2, La Necropole: Les Tombes du Bronze Moyen et Recent 1, Academie Nationale des Sciences d'Armenie, Civilisations du Proche-Orient Hors Serie 1. Neuchatel-Paris.
- KOÇHAN, N. 1990: "Malazgirt-Tıkızlı Kalesi", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi V*: 87-108.
- KORFMANN, M. 1982:
Tilkitepe. Die ersten Ansätze prähistorischer Forschung in der östlichen Türkei, Istanbul Mitteilungen Beiheft 26. Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.
- KOZBE G., Ö. ÇEVİK ve H. SAĞLAMTİMUR 2001:
"Pottery", eds. A. Çilingiroğlu ve M. Salvini, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahanili Eridu-kai 1989-1998*, Documenta Asiana VI; CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma: 85-153.
- KUSHNAREVA, Kh. K. 1997:
The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of cultural and socioeconomic development from the eight to the second millennium B. C., Trans. H. N. Michael from Russian. University Museum Monograph 99, Philadelphia.

- MARRO, C. 2000: "Vers une chronologie comparée des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème mill, naires", eds. C. Marro ve H. Hauptmann, *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème millénaires*: 473-494.
- MARRO, C. 2001: "Vers une chronologie des Cultures du Haut-Euphrate au IIIème mill,naire: analyse comparée de la chrono-stratigraphie de Norşuntepe et Arslantepe", *Lux Orientis, Archäologie zwischen Asien und Europa, Festschrift für H. Hauptmann*, Verlag MarieLeidorf, Rahden: 285-291
- MARRO, C. in press:
"The Middle-Euphrates valley (5th-2nd. Millennium BC): a preliminary synthesis of the work conducted at Horum Höyük (Turkey)", 3. *ICAANE acts*, Paris.
- MARRO, C., TİBET, A. ve R. ERGEÇ 1997:
"Fouilles de sauvetage de Horum Höyük". Premier rapport preliminaire", *Anatolia Antiqua* V: 371-391.
- MARRO, C., TİBET, A. ve R. ERGEÇ 1998:
"Fouilles de sauvetage de Horum Höyük". DeuxiSme rapport preliminaire", *Anatolia Antiqua* VI: 349-378.
- MARRO, C., TİBET, A. ve R. ERGEÇ 1999:
"Fouilles de sauvetage de Horum Höyük ". DeuxiSme rapport preliminaire", *Anatolia Antiqua* VII: 285-307.
- MARRO, C., TİBET, A. ve F. BULGAN 2000:
"Fouilles de sauvetage de Horum Höyük". QuatriSme rapport preliminaire", *Anatolia Antiqua* VIII: 257-278.
- MARRO, C. ve A. ÖZFIRAT 2003:
"Pre-classical Survey in Eastern Turkey. First Preliminary Report: the Ağrı Dağ (Mount Ararat) region", *Anatolia Antiqua* XI: 385-422.
- MARRO, C. ve A. ÖZFIRAT 2004:
"Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Second Preliminary Report: the Erciş region", *Anatolia Antiqua* XII:227-265.
- ÖZFIRAT, A. 1994: "M.Ö. II. Binyılda Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kùltürleri Üzerine Araştırmalar", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 359-377.
- ÖZFIRAT, A. 1999: "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* II: 1-22.
- ÖZFIRAT, A. 2000: "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2: 193-210.
- ÖZFIRAT, A. 2001a: *Doğu Anadolu Yayla Kùltürleri (M.Ö. II. Binyıl)*, İstanbul, (with summary in English).
- ÖZFIRAT, A. 2001b: "Erste Betrachtungen zum ostanatolischen Hochland im 2. Jt. v. Chr.", *İstanbulur Mitteilungen*, 51: 27-60.
- ÖZFIRAT, A. 2001c: "1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2: 123-140.
- ÖZFIRAT, A. 2002a: "Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M.Ö. 2. Binyıl Kurganları", *Belleten LXVI/246*: 343-371.
- ÖZFIRAT, A. 2002b: "2000 Yılı Hakkari Kazıları", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2: 297-306.
- ÖZFIRAT, A. ve C. MARRO 2004:
"2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1: 15-32.
- ROTHMAN, M. S. 1995:
"The Pottery of The Muş Plain And The Evolving Place of a high Border Land", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 281-304.

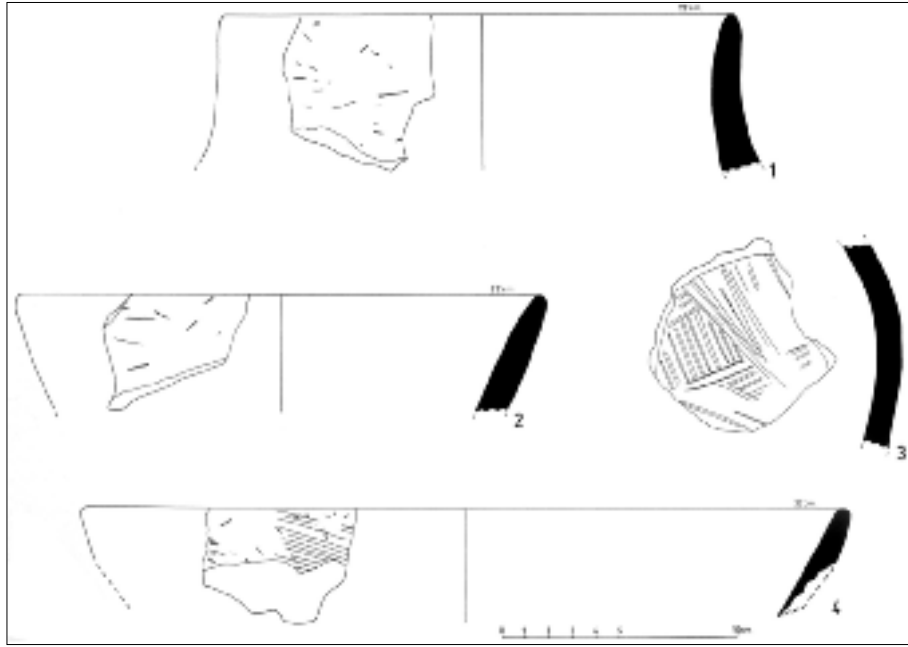
- SAGONA, A. in press: "Where and when did the Kura-Araxes complex begin ?" *Workshop on Ancient Ceramics from the Southern Caucasus and Adjacent Areas, New York (1-5 December 2003)*, Barnard College-Columbia University.
- SCHWARTZ, G. 1988: *A ceramic chronology from Tell Leilan. Operation 1*. Yale University Press, New Haven and London.
- SEVİN, V. 1987: "Urartu Oda-Mezar Mimarîsinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", ed. A. Çilingiroğlu, *Anatolian Iron Ages I: Papers presented to the 'I. Anatolian Iron Ages Symposium' held in Izmir during 24th.-27th. April 1984*, Izmir: 35-55.
- SEVİN, V. 1989: "Bibliyografya: M. Korfmann, Tilkitepe. Die ersten Ansätze präähistorischer Forschung in der östlichen Türkei", *Anadolu Araştırmaları* XI: 179-181.
- SEVİN, V. 1996a: "Van/Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağı Çanak Çömlekleri", *Anadolu Araştırmaları: Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan* XIV, İstanbul: 439-467.
- SEVİN, V. 1996b: "La céramique de l'âge du Fer ancien dans la région de Van (Turquie de l'est)", *Orient Express* 3: 89-90.
- SEVİN, V. 1998: "Van/Karagündüz Kazılarının Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Çanak Çömleği", , eds. G. Arsebük, M. J. Mellink ve W. Schirmer, *Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, İstanbul: 715-726.
- SEVİN, V. 2002: "Late Iron Age Pottery of the Van Region Eastern Anatolia: In the Light of the Karagündüz Excavations", eds. R. Aslan *et alii*, *Festschrift für Manfred Korfmann Mauerschau I*, Remshalden-Grunbach: 475-482.
- SEVİN, V. 2003: "The Early Iron Age in the Van Region", eds. A. T. Smith ve K. Robinson, *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, The Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Monograph 47, Los Angeles: 180-191.
- SEVİN, V. 2004: "Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia", ed. A. Sagona, *A View From the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Ancient Near East Studies Supplement 12: 179-203.
- SEVİN, V. in press: "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi: Kökeni Aranan Bir Devlet-Urartu ", *Belleten*.
- SEVİN, V. ve E. KAVAKLI 1996a: "Van/Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü", *Belleten*, LX/227: 1-35.
- SEVİN, V. ve E. KAVAKLI 1996b: *Bir Erken Demir Çağı Nekropolü Van/Karagündüz. An Early Iron Age Necropolis*, İstanbul.
- SEVİN, V., A. ÖZFIRAT ve E. KAVAKLI, 2000a: "1997-1998 Van-Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1, 421-434.
- SEVİN, V., A. ÖZFIRAT ve E. KAVAKLI, 2000b: "Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", *Belleten*, LXI-II/238: 847-882.
- SEVİN, V., A. ÖZFIRAT ve E. KAVAKLI, 2001: "1997-1999 Hakkâri Kazıları", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1: 355-368.
- TARHAN, M. T. ve V. SEVİN 1993: "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1991", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı* I: 407-429.
- TARHAN, M. T. ve V. SEVİN 1994: "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları", *Belleten* LVII/220: 843-861.
- ULUÇAM, A. 2000: *Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları*, Ankara.

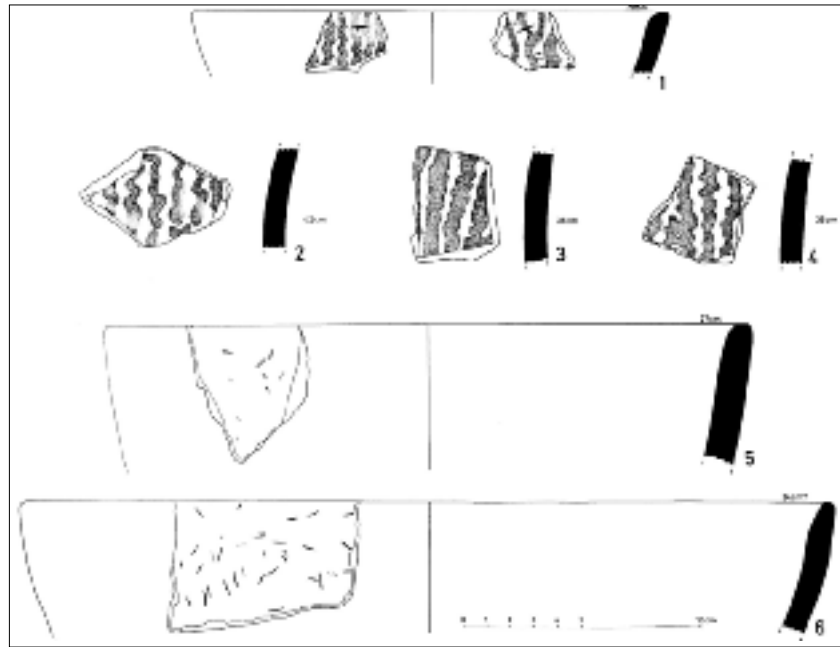
Harita 1: 2003 yılı Erciş yöresi merkezleri

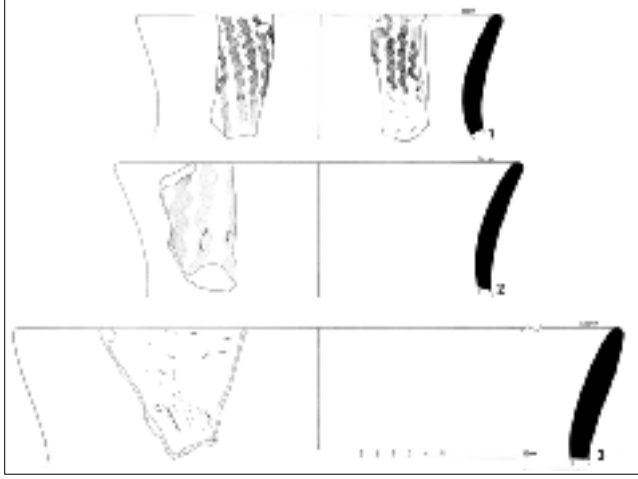
Harita 2: 2003 yılı Doğubayazıt yöresi merkezleri

Çizim 1: Mollacem, Geç Kalkolitik Dönem çanak-çömleği

Çizim 2: Yılantaş, Geç Kalkolitik Dönem kâseleri

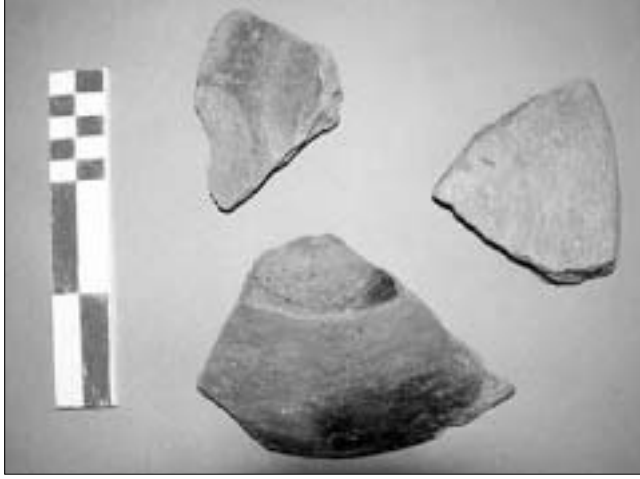
Çizim 3: Yılandaş, Geç Kalkolitik Dönem çömlekleri

Resim 1: Meydan

Resim 2: Yılandaş Höyüğü

**Resim 3: Tepe Şurki, Kura-Aras
bezemeli çanak çöm-
lekleri**

**Resim 4: Tepe Şurki, Kura-Aras
Nahçıvan kulplu çömlekler**

Resim 5: Mollacem Nekropolü

Resim 6: Mollacem, OTÇ çanak-
çömlekleri

Resim 7: Meydan, Gele Tepe, mezar

Resim 8: İt Kalesi, mezar

Resim 9: Erciş, Erken Demir Çağı çanakları

Resim 10: Keçikarın, paye

2003 YILI LAPSEKİ (LAMPSAKOS) VE ÇAN İLÇELERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI¹

Nurettin ARSLAN*

2003 yılı çalışmaları 12-21 Eylül 2003 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Araştırmadaki katkılarından dolayı Bakanlık Temsilcisi Arkeolog Erdal Yiğit'e, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Klâsik Arkeoloji Anabilim Dalı yüksek lisan öğrencileri Oğuz Koçyiğit ve Hüseyin Yaman'a teşekkür ederim. Ayrıca araç ihtiyacımızı karşılayan Lapseki Belediye Başkanı ile Çan Orman İşletme Şefliği'ne ayrıca teşekkür ederiz.

Yüzey araştırmamızın ilk sezonunda Çan İlçesi öncelikli olarak ele alınmıştır. 2003 yılında ise Lapseki çevresindeki yerleşmeler ağırlıklı olarak ziyaret edilmiştir. Çan'ın aksine, Lapseki sınırları içinde birden fazla kentin varlığı antik yazarlar tarafından aktarılır. Antik yazarların verdikleri bilgilerden yola çıkan ve özellikle ırmaklardan faydalanan araştırmacılar, sözü edilen kentlerden bazılarının yerlerini tespit etmişlerdir. Ancak bu tespitlerde arkeolojik materyal çoğu zaman eksiktir. Bu yılki araştırmamızda antik kentler hakkında doyurucu arkeolojik verilerin elde edilmesi hedeflenmiştir.

Palaiperkote

Lapseki İlçesi, Umurbey Beldesi'nin 6 km. kadar kuzeyindeki Er Dağı üzerindeki kalıntıların Palaiperkote'ye ait olduğu tahmin edilmektedir. Bir sekiz hareketi çizen dağın etrafı kuru örgülü taş duvar ile çevrelenmiştir. Batı ve doğuda karşılıklı iki yükseltiden doğudaki, ikinci bir sur duvarına sahiptir. Sözü edilen sur duvarında kare plânlı destek duvarları hâlâ görülebilmektedir. Surun çevrelediği tepenin üzerindeki küçük düzlük alanda 1,5 m. çapında daire plânlı kalıntıların izleri görülmektedir. Bunlar Neandria ve Larisa gibi kentlerde de bilinen yuvarlak plânlı mezarlar olmalıdır. Er Dağı üzerinde, kuru duvar tekniğinde moloz taştan yapılmış surun tarihi konusunda bir öneride bulunmak zordur. Kalenin tarihlenmesi için arkeolojik verilerin araştırılmasına devam edilmektedir.

Perkote

Strabon, M.Ö. 5. yüzyılın ilk yarısında Palaiperkote'da iskân edenlerin denize yakın bir yere taşındıklarını aktarır. Perkote adındaki bu kentin tarihi hakkındaki bilgilerimiz, Pers Kralı Kserkes'in Perkote'yi Atinalı Themistokles'e elbise ihtiyacını karşılamak üzere vermesi, Attik Deniz Birliği'ne, üyesi olarak Perkote'nin 1000 drahmi ödemesi, Sparta donanmasının M.Ö. 387'de Perkote yakınında saklanması (Xen. Hell. V 1, 25) ve M.Ö. 334'te Büyük İskender'in Perkote'ye uğraması (Arrianos, I,12,6) ile sınırlıdır. Günümüzde denizden birkaç km. kadar uzaklıkta bir yamaç üzerindeki Umur-

* Doç. Dr. Nurettin ARSLAN, ÇOMÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, 17100 Çanakkale/TÜRKİYE

1 Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne gerekli izinleri vermelerinden dolayı teşekkür ederiz.

bey Kasabası, Perkote olarak lokalize edilir. Bu tespitite Praktius Irmağı (Umurbey Çayı) büyük bir rol oynamaktadır. Sparta donanmasının Perkote yakınında saklandığı açıklaması dikkate alındığında, yerleşmenin boğaza yakın bir konumda olması gerekmektedir. Hâlen faal olan Umurbey Çayı'nın taşıdığı alüvyonlar nedeni ile şimdiki topografik görünüm meydana gelmiş ve ırmağın taşıdığı alüvyonlar kıyının boğazdan birkaç km. kadar uzaklaşmasına neden olmuştur. Günümüzde Çanakkale'nin en verimli meyve bahçeleri -özellikle şeftali ve kiraz- bu verimli topraklar üzerinde yer alır. Umurbey'in batısındaki Tabaklar Mahallesi üç yönden (doğu, batı ve kuzey) savunma için çok korunaklı bir topografik yapıya sahiptir. Tabaklar Mahallesi'ndeki araştırmamızda Troas'ta yaygın olan gri seramikler dışında, M.Ö. 5. ve 4 yüzyıla ait seramik örnekleri bulunmuştur. Buluntular arasındaki kazıma dalga bandı bezemeli gri seramikler M.Ö. 6.-4. yüzyıla tarihlenmektedir² (Resim: 1). Tabaklar Mahallesi'nde Hellenistik ve Roma dönemlerine ait seramiklere rastlanmamıştır. Buna rağmen Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nde Umurbey kökenli Roma Dönemi buluntular bilinmektedir. Büyük bir olasılıkla bir akropol görünümündeki dar alan üzerindeki iskân yeri bu günkü Umurbey Kasabası'nın merkezine doğru kaydırılmış olmalıdır.

Lampsakos

Eusoibos (Chronik), Lampsakos'un M.Ö. 654/53 yılında Phokaialılar tarafından kurulduğunu aktarır³. Strabon ise şehrin kuruluşunu Miletos'a bağlar (Strabon, XIII, 19) Kentin adı Bithynia bölgesindeki Bebryker Kralı Mandros'un kızı Lampsake'den gelmektedir. Bir başka görüşe göre şehrin adı Fenike kökenli olup geçiş anlamına gelmektedir⁴.

Deniz ticareti, şarap, zeytinyağı, balıkçılık, limana uğrayan gemilere verilen hizmetler ve altın madenleri Lampsakos'un ekonomik gelirlerinin başında gelir. Attik Deniz Birliği'ne en yüksek vergiyi ödeyen (12 talent) kentler arasında Lampsakos'un da yer alması ancak ekonomik gelirinin yüksekliği ile açıklanabilir. Lampsakos, zenginliğinin yanında Anaxagoras ve Epikur gibi ünlü bilim adamlarına ev sahipliği yapmıştır. Bu sayede Lampsakoslular'dan bir çok kişi bu ünlülerin öğrencisi olmuştur.

Ancak bir çok antik kent gibi Lampsakos da modern yerleşmenin altında kalmıştır. Kent ile ilgili kapsamlı çalışma yazıtlar üzerine yapılmıştır⁵. Bunun dışında inşaat faaliyetleri sırasında rastlanan nekropol alanlarında küçük çaplı kurtarma kazıları yapılmıştır. Bu kazılarda şehrin kuzeyinde Hellenistik, güneyinde ise Roma Devri lâhit mezarlar ele geçirilmektedir. Lampsakos tarihi için elimizdeki en eski veriler M.Ö. 6. yüzyıla ait elektron *stater*leri ile bir *sima* parçasıdır⁶.

2003 yılında modern şehrin kuzeybatısında henüz iskân görmemiş bahçe ve şehir mezarlığında kısa süreli bir araştırma yapılmıştır. Yüzeyden elde edilen seramiklerden en erken olanları M.Ö. 5. yüzyıla aittir. Diğer örnekler M.Ö. 4. yüzyıl kırmızı figürlü bir parça, Hellenistik Dönem kalıp yapımı kabartmalı kâseler ile diğer örneklerden oluşmaktadır. Seramikler dışında şehir mezarlığı içinde bezemeli bir mimarî parçaya rastlanmıştır (Resim: 2-5).

Lapseki'de değişik zamanlarda bulunmuş olan lâhit kapakları ve sütunlar limanının güneyindeki park alanında sergilenmektedir. Sütunlardan bazılarının gövdeleri kabaca -bitirilmemiş- işlenmiştir. Sözü edilen eserlerden köşe *akroter*leri, palmet ve Eros'lar ile süslenmiş lâhit kapakları lâhit tipolojisi için önemlidir.

2 A. U. Kossatz-Pompe, Ballı Dağ. Der Berg von Pınarbaşı eine Siedlung in der Troas, *StTr* 2, 1992, 176, Abb. 9; F. Ullrich, Die archaische Nekropole von Assos (1999) 230-231, Abb. 526-533.

3 R. Osborne, *Greece in the Making 1200-479 BC.* (1996) 123.

4 E. Curtius, *Griechische Geschichte* 16 (1887) 403.

5 P. Frisch, *Die Inschriften von Lampsakos* (1978)

6 Å. Åkerström, *Die Architektonischen Terrakotten Kleinasiens* (1966) 5-6, Abb.2-3.

Lampsakos yakınında, Abarnis olarak lokalize edilen Çardak'taki Osmanlı Dönemi yapılarında çok iyi korunmuş sütun ve başlıkları görülmüştür. Başlıklar Klâsik ve Bizans dönemlerine aittir.

İlyada'da (Homeros, İl. V 612) adı geçen bir başka kent Paisos'tur. M.Ö. 497 yılında Dareios tarafından ele geçirilen (Herodot V 117) kentin adına Attik Deniz Birliği'nin vergi listesinde (1000 Drahmi) rastlanır. Strabon kentin bir Milet kolonisi olduğunu ve ziyareti sırasında şehrin terk edilmiş ve harap bir durumda olduğunu aktarır. Paisos, kentin terk edilmesine gerekçe olarak da Parion ile Lampsakos arasındaki bir sınır düzenlemesini gösterir (Strabon, XIII, 19).

Strabon, Paisos'un Lampsakos ile Parion arasında yer aldığını aktarır. Birçok araştırmacı kent ile aynı ismi taşıyan Paisos Nehri'nin (Bayram Dere) denize döküldüğü yerin batısındaki küçük tepeliğe, Paisos'u lokalize ederler. Bugün bu tepelik üzerinde bir radar kulesi yer almaktadır. Radarın yapımından önce bu alanda yapılan kazıda herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Radar çevresindeki araştırmalarımızda herhangi bir arkeolojik buluntu tespit edilmemiştir. Buna karşın derenin 500 m. kadar kuzeyinde denize paralel uzanan Dikiliyar Tepesi üzerinde konu hakkında doyurucu veriler elde edilmiştir. Bunlar Troia ve Milet gibi kentlerden tanıdığımız Geç Protogeometrik Dönem seramiği⁷, yerli gri seramikler, orientalizan seramikler ile siyah figürlü vazo parçalarıdır (Resim: 6-9). Seramiklerin M.Ö. 11-5. yüzyıllar arasından gelmesi, Strabon'un Paisos'un terk edilmiş bir kent şeklindeki tanımlamasını doğrular. Çömlekler dışında yoğun çatı kiremitleri de buradaki iskânın yoğunluğunu göstermektedir. Klâsik Çağ sonrasından günümüze kadar üzerinde bir yapılaşmanın olmaması nedeni ile özellikle Troas bölgesinin arkaik ve klâsik kent dokusu için önemlidir. Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen ve Arkaik Çağ'a tarihlenen bir *krosun* buradan gelmesi de şaşırtıcı değildir.

Şevketiye Köyü'nün kuzeyinde, Bozburun üzerindeki fazla geniş olmayan ancak oldukça sarp tepe üzerinde duvarları kireç harcı ve moloz taş ile örülmüş bir kale ziyaret edilmiştir. Tepenin yoğun bitki örtüsü ile kaplı olması iyi bir gözlem yapmaya imkân tanımamıştır. Ancak kalenin tarihi konusunda bize yardımcı olabilecek M.S. 12.-13. yüzyıla ait sırlı Bizans seramikleri bulunmuştur (Resim: 10, 11). Bu yapı, kaleden daha ziyade bir gözetleme kulesi işlevinde olup esas yerleşme tepenin güneyinde yer alır.

Güreci Köyü'nü ziyaretimiz sırasında köy kahvesi önünde, üzerinde haç tasvirleri olan Bizans Dönemine ait bir sütun başlığı görülmüştür. Güreci Köyü'nün kuzeyinde Üstünlü mevkiinde küçük bir liman yerleşmesi tespit edilmiştir. Moloz taş ve çamur harcı ile inşa edilmiş olan duvarlar, deniz kıyısından çok net olarak izlenebilmektedir. Yüzeydeki seramikler bu küçük yerleşmenin M.S. 5.-6. yüzyıldan olabileceğini gösterir. Yerleşmenin doğusundaki tepeler üzerinde birkaç kaya mezarı tespit edilmiştir.

Araştırmacıların Kolonai kentinin Beyçayır, Çataltepe ve Arabakonağı köylerinde olduğu yönünde beyanları dikkate alınarak bu köyler ziyaret edilmiştir. Ancak bunlardan Arabakonağı Köyü'ndeki kale kalıntısı yağışlı hava nedeni ile görülememiştir.

Şahinli Köyü'nü ziyaretimizde cami avlusunda birkaç sütun başlığı ve çelenkle süslü mermer mimarî parça görülmüştür. Bunlardan bezeli mermer parçası büyük bir olasılıkla Tenedos Nekropolü'nden tanıdığımız semerdam biçimli Hellenistik Dönem mezarına ait olmalıdır (Resim: 13). Bu taşların geldiği alandaki incelemelerde sadece birkaç küçük sütuna rastlanmıştır.

Taştepe Köyü'ndeki bazı evlerde yerel taştan yapılmış Bizans yapısına ait mimarî parçalara rastlanmıştır (Resim: 14). Taşların geldiği tepede herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

Eskikışla Köyü'nde, Mektepyeri mevkiinde yazıt ve kabartmaların olduğu duyumu üzerine burada da incelemeler yapılmıştır. Yarım daire şeklindeki bu alan, Antik

7 D. Lenz –F. Puppenstein, v.d., Protogeometric Pottery at Troia, *StTr* 8, 1998, 195-196, Abb. 6 (Troia VIIb2).

Çağ'da taş ocağı olarak kullanılmıştır. Taş kesme işlemleri sırasında oluşan basamaklı görünüm nedeni ile halk tarafından mektep yeri olarak adlandırılmıştır. Bazı taşların üzerindeki birkaç harf ise modern dönemde kazınmıştır.

Çan'daki Çomaklı Köyü'nün 200 m. kadar kuzeyindeki tepe üzerinde kireç harcı ve moloz taş ile örülmüş yuvarlak plânlı bir kule görülmüştür. Ancak buradaki incelemelerde çok küçük bir bölümü korunan duvarlar dışında başka bir buluntu tespit edilememiştir.

Büyükpasalı Köyü'nün meydanında yer alan çeşmenin yanındaki evin bahçe duvarında kırmızı renkli yerel taş üzerinde Hellenistik Döneme ait bir yazıt görülmüştür (Resim: 15). Küçük Pasalı Köyü'nün doğusundaki Asartepe'de çok kötü korunmuş ve duvarları zor görülebilen bir kale kalıntısının yamaçlarında Arkaik ve Klâsik dönemlere ait kahverengi astarlı çatı kiremit parçaları bulunmuştur.

Geçen yıl uğranan Duman Köyü yeniden ziyaret edilmiştir. Köyün yakınlarında, bölgede çok nadir olan büyük kaya blokları üzerine dikdörtgen çukur mezarlar ve bunların kenarlarına sunu çukurları açılmıştır. Yine Duman Köy'deki bir evin bahçesinde Hellenistik Döneme ait bir yazıt tespit edilmiştir.

2003 yılındaki araştırmamız boğaz kıyısındaki yerleşmeler üzerinde yoğunlaşmıştır. Lapseki'nin iç kesimlerindeki dağlık bölgenin taranması gelecek yıla bırakılmıştır. 2003 yılındaki çalışmalarımızda antik kaynaklarda rastladığımız kentler için arkeolojik bulgular elde edilmiştir.

Resim: 1

Resim: 2

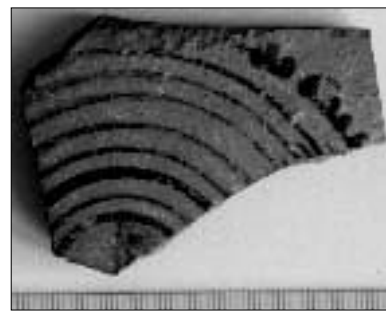
Resim: 3

Resim: 4

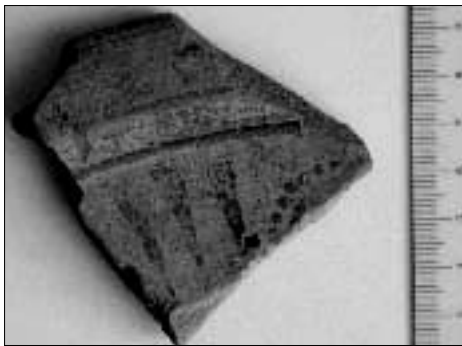
Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

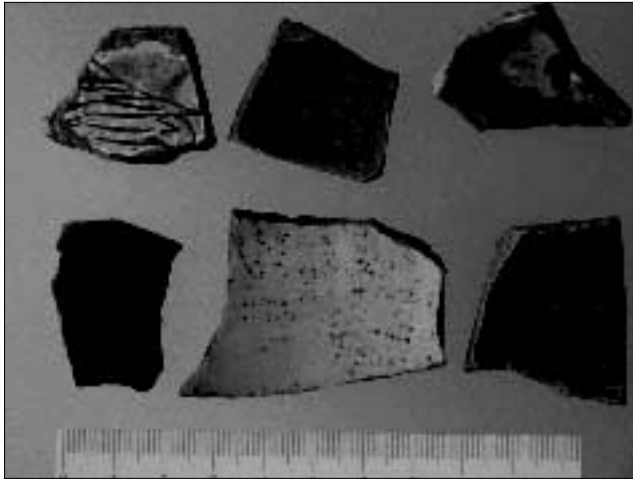
Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

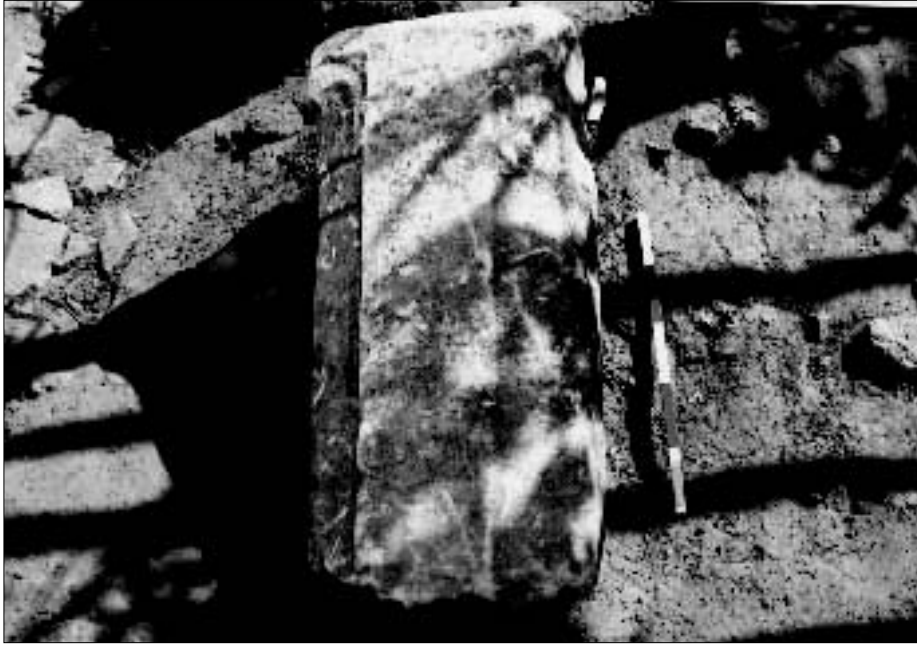
Resim: 11

Resim: 12

Resim: 13

Resim: 14

Resim: 15

2003 ARCHAEOLOGICAL SURVEY IN THE MALATYA TERRITORY

Gian Maria DI NOCERA*

Introduction

The survey project of the Malatya province, the first campaign of which has been carried out in September 2003¹, is a direct evolution and consequence of the long lasting Italian archaeological excavations, directed by Professor Marcella Frangipane, and has as principal aim that of a systematic investigation of the whole Malatya plain, together with the adjacent pedemont and valley areas. Ultimate goal is that of giving a historical synthesis of the evolution and dynamics of occupation of this territory. This project, performed in collaboration with the CNR (National Research Centre), is financed by the Italian *Ministry of University and Research* and by the *Department of Historical, Archaeological and Anthropological Sciences* of the University of Rome "La Sapienza".

The majority of known sites in the Malatya territory have been discovered thanks to investigations specifically carried out by the Middle Eastern Technical University in the Keban and Karakaya areas, which were to be flooded by the building of dams.

Not all discovered sites, but the great majority, are the result of research performed along the margins of the Euphrates. Important publications regarding these are those of C. Burney, R. Whallon, H. F. Russell, J. Yakar, Ü. Serdaroğlu, and, most of all, the survey carried out by M. Özdoğan in 1977². Today, next to the surveys, is the fundamental data from systematic excavations. Never the less, in the specific case of the Malatya territory, it is essentially to the stratigraphic sequence of Arslantepe³ that one has to relate to in order to make a coherent chronological correlation of the surface ma-

* Dr. Gian Maria DI NOCERA, University of Rome "La Sapienza", Department of Historical, Archaeological and Anthropological Sciences, Via Palestro 63, 00185 Rome, ITALY Tel.: (+39) 06 4454603, fax: (+39) 06 4454603, e-mail: gianmaria.dinocera@uniroma1.it.

1 I would like to thank the components of the team: Alberto Palmieri (CNR-Rome, geologist), Bruno Marcolongo (CNR-Rome, geomorphologist), Mario Mascellani (CNR-Rome, topographer), Romina Laurito (University of Rome, archaeologist), Paola Piccione, Andrea Ricci, Emanuele Cancellieri (University of Rome, students). I am also grateful to Dr. Francesca Dellera (University of Rome) for the observations on the Roman material.

2 Burney C. A., "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies*, VIII, 1958: 157-209; Whallon R., *An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey*, Memoirs of the Museum of Anthropology, University of Michigan, N. 11, 1979, Ann Arbor; Russell H. F., *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia*, British Archaeological Report, International Series, 85, 1980, Oxford; Yakar J., Gürsan Salzmann A., "Archaeological Survey in the Malatya and Sivas Provinces, 1977", *Tel Aviv* 6: 34-53; Serdaroğlu Ü., *Surveys in the Lower Euphrates Basin*, O.D.T.Ü., 1977, Ankara; Özdoğan M., *Lower Euphrates Basin 1977 Survey*, Middle East Technical University, Lower Euphrat Project Publications, Series I, N. 2, 1977, Istanbul.

3 Frangipane M., "Melid", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 8,1/2, 1993: 42-52. Frangipane M., "The Late Chalcolithic/EB I Sequenze at Arslantepe. Chronological and Cultural Remarks from a Frontier Site", in *Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux Ier-IIIe millénaires*, Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998, Marro C., Hauptmann H. (eds.), Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, De Boccard, 2000, Istanbul: 439-471.

terials. Of central importance for setting solid regional cultural relations, on the basis of well defined stratigraphic sequences, are comparisons with materials from the excavations of Pırot, İmamöğlu, Norşuntepe, Tepecik, Değirmen-tepe, Tülintepe, Korucutepe, İmikuşığı Höyük, Şemsiyetepe, and Pulur Sakıo⁴.

The territory immediately to the south of the Euphrates is characterised, especially in the case of the Malatya plain, by neogenic fluvio-lacustrine deposits, covered locally by conglomerates and, towards the Euphrates, by plio-quaternary sediments consisting of not well cemented conglomerates, gravel and sand. The dense natural drainage system and the numerous springs, fed by a complex hydro-geologic system, gave to this region a very high agricultural and economic potentiality, even in ancient times⁵. This area, that is much vaster than that which has been investigated, along the margins of the Euphrates, is as yet *terra incognita*. The dynamics of population change are for us mostly unknown.

Results

The territory investigated in the 2003 campaign (Fig. 1) concerns the area from the pedemont zone south of the city of Malatya up to the Euphrates basin (1:25 000 scale maps: Malatya L40-b1, b2, b3, b4). The intensive survey and systematic investigations have concentrated especially on the plain, with some specific inspections in the surrounding mountainous areas.

Research has been carried out with the help of a Soyuz satellite image and by positioning sites with a portable GPS. As well as the direct observation of the territory, a fundamental contribution have been the constant collaboration with the local authorities and interviews with farmers, who gave invaluable information on the toponymy and on the presence of archaeological or architectural features.

In this area 33 archaeological sites have been identified. On some of them, already signalled in the past, further investigations have been made, because of their strong deterioration. Each site has been registered and positioned both on traditional and computerised maps. A map of territorial units has been drawn, delimiting all the areas covered by the survey, in order to give an assessment of the kind of territory actually investigated and the number of identified sites. These surveys have also given the chance to examine a region in continuous mutation because of intense agricultural activities, which are more and more carried out with mechanical means, and because of the building speculation of the city of Malatya itself and neighbouring villages.

Specific shapes of the territory, identified through satellite imagery, as terraces and ancient riverbeds, outstanding points, delimitations of the territory that recall roman systems of subdivision, as well as the available cartography, have significantly oriented modes of observation on the territory. Of 10 sites, detailed topographic maps have been drawn with a differential GPS, a system that combines preciseness and speed.

Broadly speaking, testimonies of occupation from the Ottoman period right down to the Palaeolithic have been recognised. 16 sites can be dated to the post-classical period (Fig. 2), 14 are of roman period (Fig. 3), 10 belong to the Middle-Late Bronze Age (Fig. 4). 16 are of Early Bronze Age (Fig. 5) and 3 dated to the Chalcolithic (Fig. 6). Amongst all these, 19 are occupied in more than one cultural phase, but at times show a long interval in occupation between one phase and the other. Up to now, no sites of the Iron Age are known.

From a geo-morphological point of view the identified sites can be attributed to various categories. 19 are on natural hills and archaeological material has been found

4 See the volumes: *Keban Project Series* 1968; 1969, 1970; 1971, 1972; 1973; 1974-75; 1976-1979.

5 Marcolongo B., Palmieri A. M., "Environment, Water Supply and Cultural Development at Arslantepe (Malatya, Turkey)", *Origini*, XII, II, 1983: 619-628.

both on the top of these and at their feet, whilst no associated stratification has been preserved. In most cases these are single phased occupations, as in some sites belonging to the Early Bronze Age II (Taş Tepe, n.14; Küçük Karamıldan Tepe, n. 17) or to the Roman period (Fırıncı Köyü kuzeyi, n. 19; Aladdin Tepe, n. 28), or they represent reoccupations after very long periods of abandonment (Kale Tepe, n. 30; Kurik, n. 22; Muhlisin Tepe, n. 16; Karababa mevki, n. 10). 3 sites are located on plateaus that have very steep slopes. These are areas in which the morphology clearly indicates an evident role of the site as controlling post over the surrounding lands. Karamıldan Tepe, located along the Malatya-Elazığ road, is a site of this kind (Figs. 7, 8). The majority of the materials found on the top of this site are of Roman period and amongst these is a coin possibly originating from the mint of Antiocheia and attributable to the Emperor Aurelianus (274-275 A.D.; IMP C AVRELIANVS AVG. "Imperator Caesar Aurelianus Augustus"; CONSERVAT AVG "Conservator Augusti"). The summit of the plateau is topographically divided in two distinct areas: one intended for a fortified occupation, surrounded by walls now partly submerged and partly visible; the other was outside the fortified area, and here are various cisterns and stone quarries from which building material was taken. Access to Karamıldan from the valley can be identified by analysing the transversal photos. The morphology of the plateau reveals, in fact, on its northern side, the only possible access, probably artificially modified, with a sinuous trend. From the base of the plateau Early Bronze Age materials have been found.

Two sites, with ceramics dated to various periods, have been identified in hilly areas, with a wavy morphology, difficult to associate to any specific territorial category (Mağaracık, n. 3; Sarılık Tepe n. 11).

Five sites are on the plain and, except in one single case, (Palabıyıklar, n. 13), all are of Roman and Medieval period (Karabdal, n. 26; Başpınar, n. 23; Kayserci Pınar, n. 2; Mağaracık çevresi n. 5).

Lastly, 4 are real höyüks: Fırıncı Höyük, n. 18; Yarım Tepe, n. 33; Cantepe, n. 24 (or Cano Tepe); Süleyman Tepe, n. 27 (or Hasicılar). These are sites already known of, which have been subject to surface collections in the 50s and 70s by English, Israeli and Turkish teams of archaeologists. Investigations carried out by our equipe had the intent of identifying specific areas of distribution of the archaeological material on the single höyüks, and of updating the actual chronological distribution of the sites. Topographical plans with the differential GPS have been made on 3 of the 4 tells. Amongst these is Süleyman Tepe (Hasicılar, n. 27). This höyük (Figs. 9, 10), that embraces the whole Early Bronze III period (second half of the III millennium BC), evidences serious problems of conservation: the repeated and systematic removal of clay and gravel, used for building activities, has dramatically reduced the mound. The tell has grown on a natural hilly formation of gravelly and not well cemented conglomerate. Significant ceramic material has been collected from the contact surface between the geological formation and the archaeological level. This would mean that the earliest occupation of this höyük can be dated with sufficient confidence to the beginning of Early Bronze III.

Specific finds, not interpretable as occupation areas are those of 3 sites, unfortunately not dateable due to the total absence of ceramic materials. First case is that of Şahnalık Tepe (n. 29), an artificial earth tumulus at the margins of a vast plateau that overlooks large part of the valley towards Malatya. The structure is greatly damaged due to the systematic removal of soil by the local villagers. No dating elements have been found, but the morphological characters very much remind a "Kurgan". The second site is Laupbaba Tepe (n. 31). This is on the top of a mountain (Fig. 11), at 1200 m. above sea level, and the identified structure is a large stone circle with a dromos access at the highest point of the circle; here too dating elements are absent. Lastly, at Taşlık Tepe (n. 32), a vast quarry, used until quite recently but today abandoned, has emerged. A specific area of the quarry would appear to have been used in ancient times, even though it is impossible to say when.

Conclusions

Investigations on this portion of land are not yet concluded and we expect to increase the coverage in this coming campaign.

One of the most significant results of the 2003 campaign, even though still preliminary, is that of the identification of numerous sites with an occupation limited to single specific chronological phases. These are sites of Early Bronze II (2750-2500 BC), that, as testified by excavations at Arslantepe VIC and Gelinciktepe⁶, might explain this short and seasonal occupation with a transhumant kind of economy. The other case of single phase and small size sites are those of Roman period, probably with essentially military function.

Real höyüks are few in this area. It is possible that this kind of settlement was mostly found along the Euphrates river, as demonstrated by the numerous excavations and surveys carried out within the Keban project, whilst the hinterland had a different kind of settlement organisation.

Until now, no traces of material dated to the Late Uruk period, corresponding to Arslantepe VIA, have been found. This site is in fact the only settlement of the region for this period. With the first half of the III millennium BC seasonal and short lived sites appear to develop, testifying a certain degree of mobility of the population. During the Early Bronze Age III, instead, the life style appears to change, as demonstrated by the occupation of only a few key sites in the area. Tells like Süleyman Tepe and Fırıncı can possibly be the result of this phenomenon, that brought, towards the second half of the III millennium BC, to a major concentration of population and the consequent decrease in the number of sites.

A particular find is that of a lithic industry amongst which a bifacial chopper, worked out of a nodule of rhyolite, probably dated to the Upper Acheulian. This has been discovered at Kale Tepe (n. 30, Fig. 12), in an area of Neogenic limestone, where Early Bronze Age material has been found. If confirmed by further research, this would be one of the few examples of such old date in the area. Sites of the Lower Palaeolithic, in fact, are to be sought in the Karababa region, at Şehremuz Sirtı near Samsat and Bozova Değirmen Tepe.

No	Site	Post Classical Period	Classical Period	Iron Age	Middle -Late Bronze Age	Early Bronze Age	Chalcol. Period	Paleolithic Period	Geo-morphological category
1	Arslantepe (excavation)	x	x	x	x	x	x	x	Höyük
2	Kayserci Pınar	x	x						Flat area
3	Mağaracık 1	x	x						Wavy morphology
4	Mağaracık 2	x	x						Highplateau
5	Mağaracık 3	x	x						Flat area
6	Mağara Tepe		x						Natural hill
7	Alibaba Ziyareti				x	x			Natural hill
8	Karabağlar - Milli	x							Highplateau
9	Karababa Ziyareti	x							Natural hill
10	Karababa Mevkii	x			x	x			Natural hill

6 Palmieri A., "Insediamento del Bronzo Antico a Gelinciktepe (Malatya)", *Origini*, I, 1967: 117-193.

11	Sarılık Tepe				x	x	x		Wavy morphology
12	Hacının Evi Tepe				x	x			Natural hill
13	Palabıyıklar				x	x			Flat area
14	Taş Tepe					x			Natural hill
15	Kültür Tepe	x							Natural hill
16	Muhlisin Tepe	x				x			Natural hill
17	Küçük Karamildan Tepe					x			Natural hill
18	Fırıncı Höyük	x	x		x	x			Höyük
19	Fırıncı Köyü kuzeyi		x						Natural hill
20	Karamildan Tepe		x			x			Highplateau
21	Palabıyıklar Mah.				x	x	x		Natural hill
22	Kurik	x			x	x			Natural hill
23	Başpınar	x							Flat area
24	Cantepe		x		x	x	x		Höyük
25	Toygar Ziyareti	x	x						Natural hill
26	Karabdal	x							Flat area
27	Süleyman Tepe					x			Höyük
28	Aladdin Tepe		x						Natural hill
29	Şahnalık Tepe								Natural hill
30	Kale Tepe		x			x		x	Natural hill
31	Laupbaba Tepe								Natural hill
32	Taşlık Tepe								Natural hill
33	Yarım Tepe	x	x		x	x			Höyük
34	Kadıçayırı	x	x						Natural hill
35	Gelinciktepe (excavation)					x			Natural hill

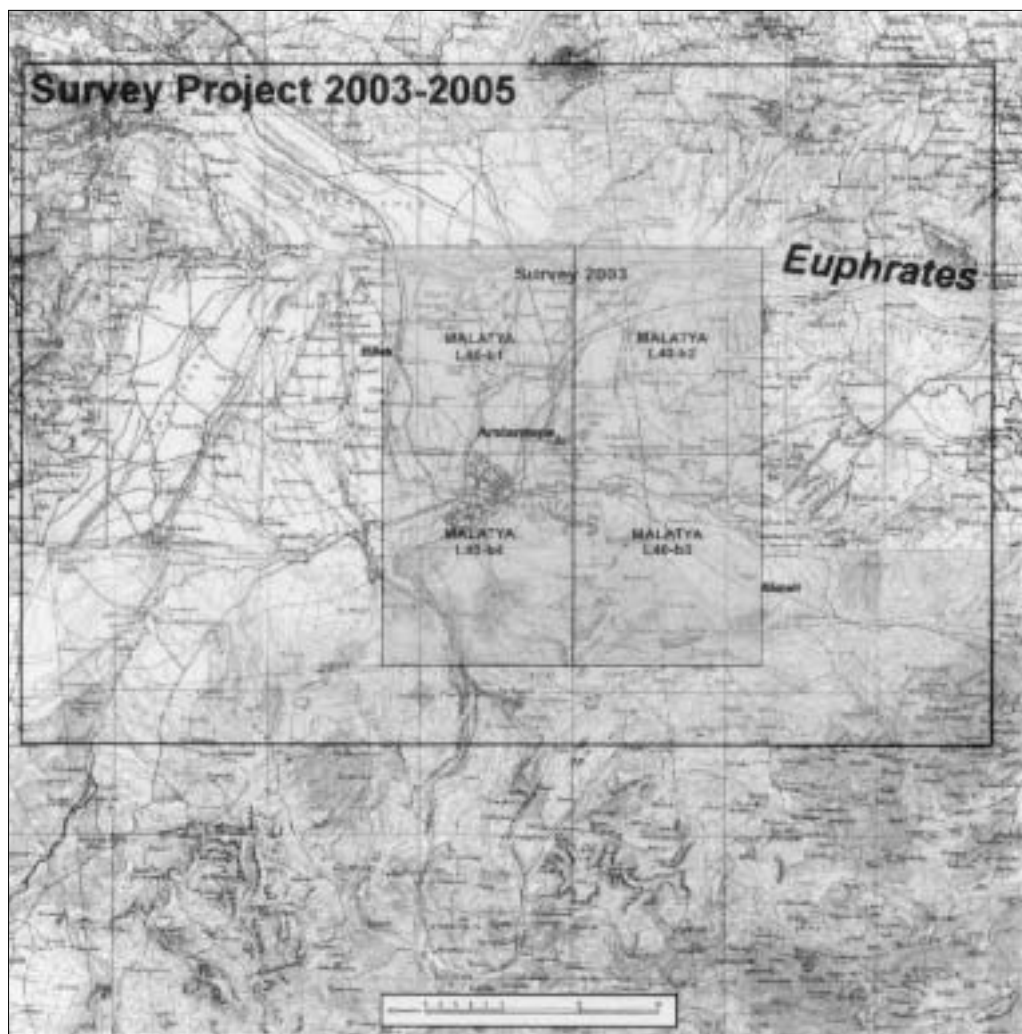

Fig. 1

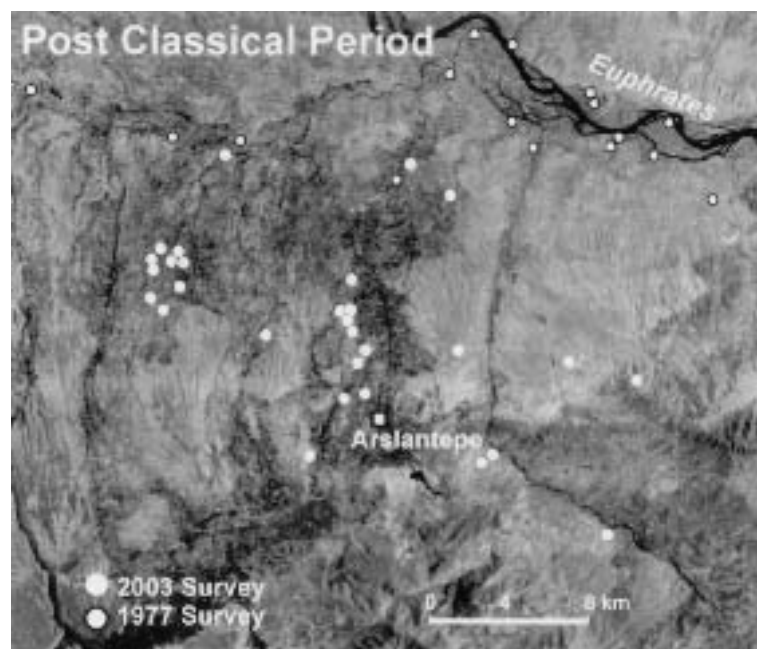

Fig. 2

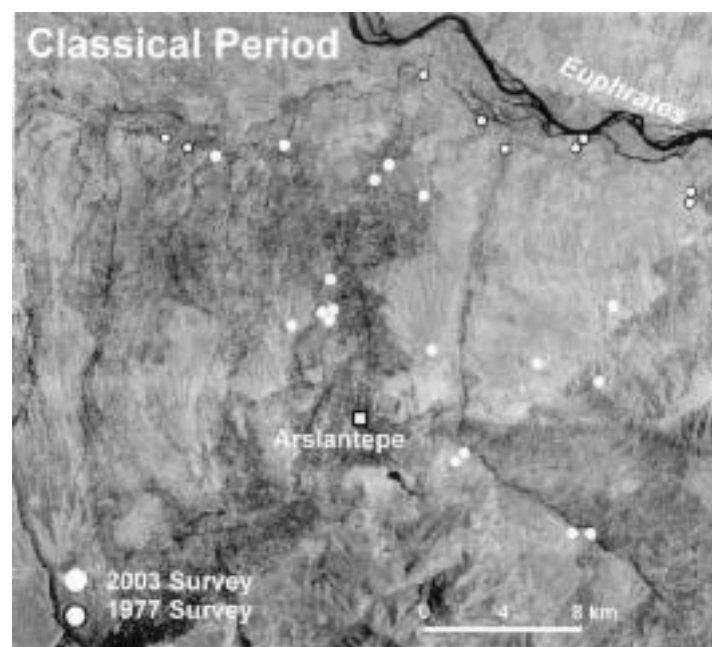

Fig. 3

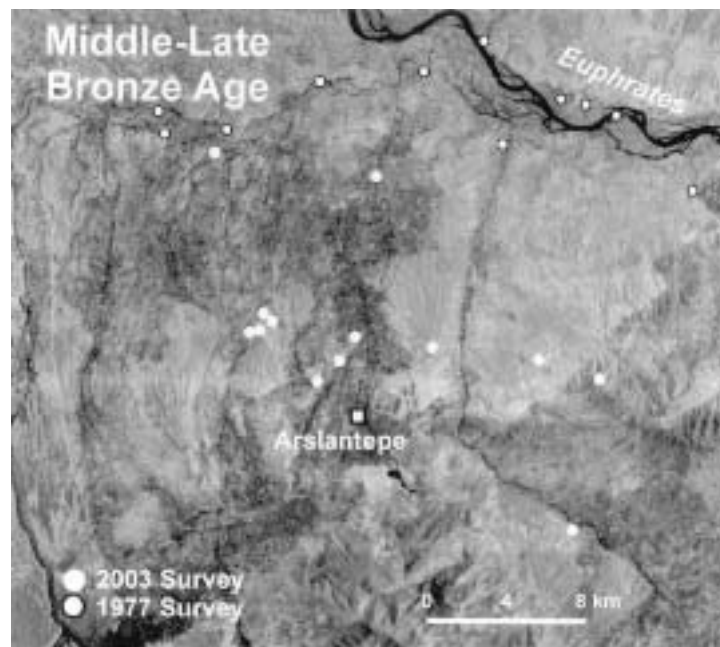

Fig. 4

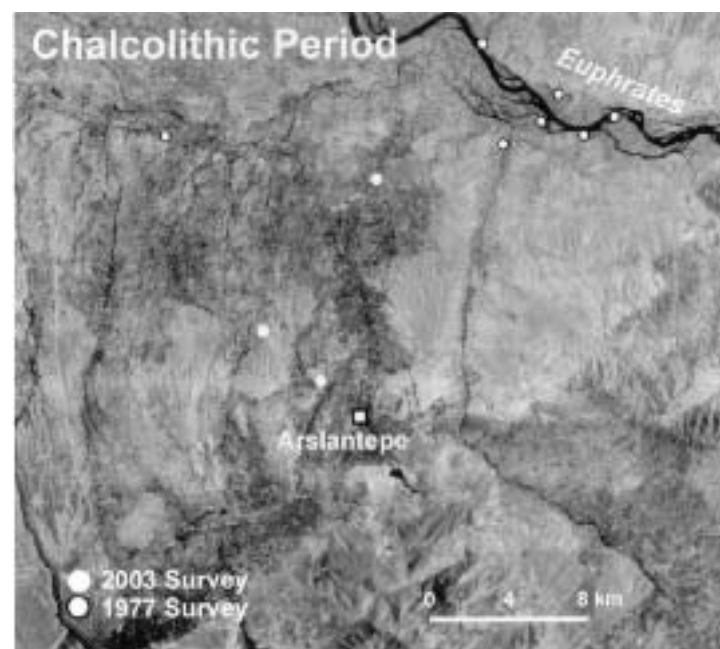

Fig. 5

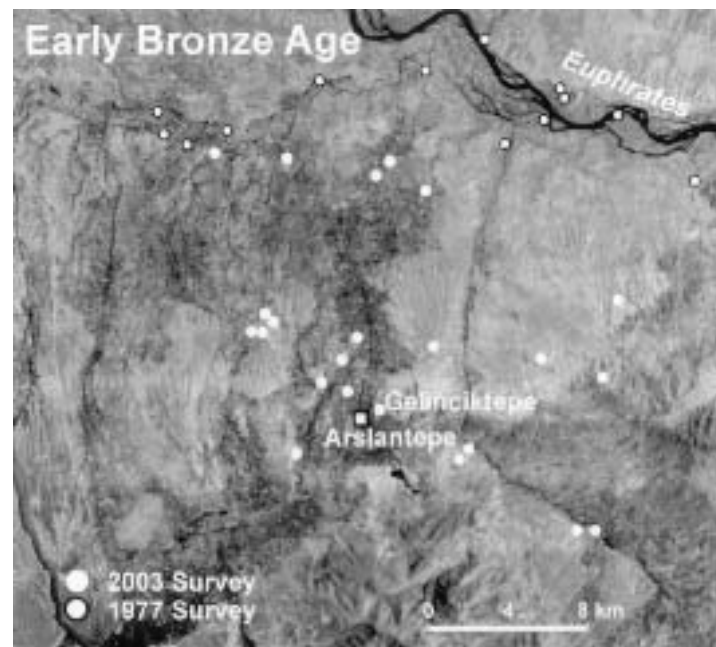

Fig. 6

Fig. 7

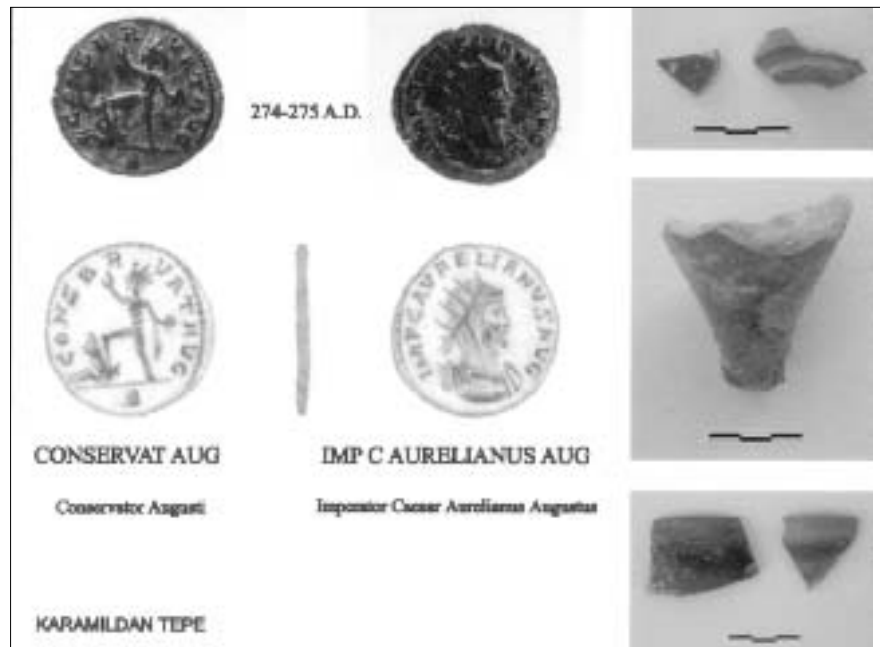

Fig. 8

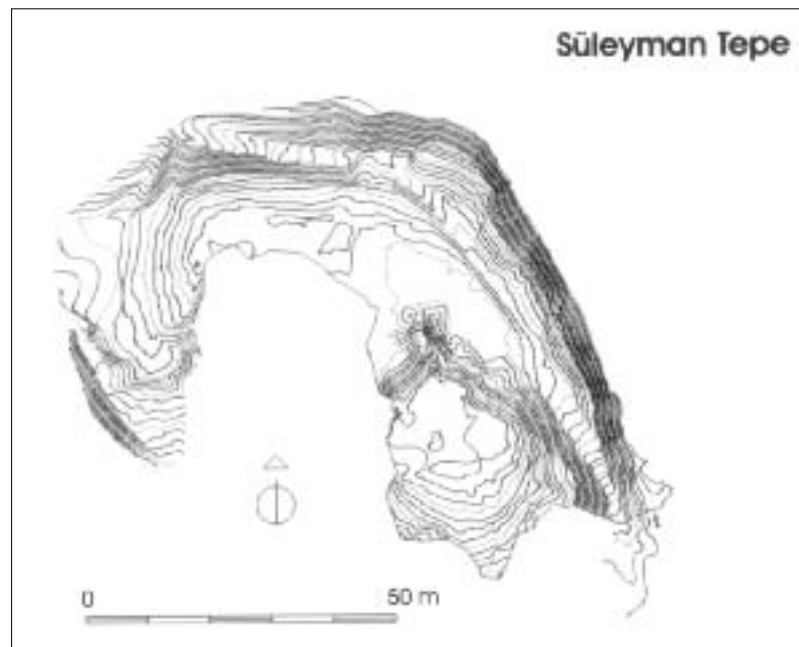

Fig. 9

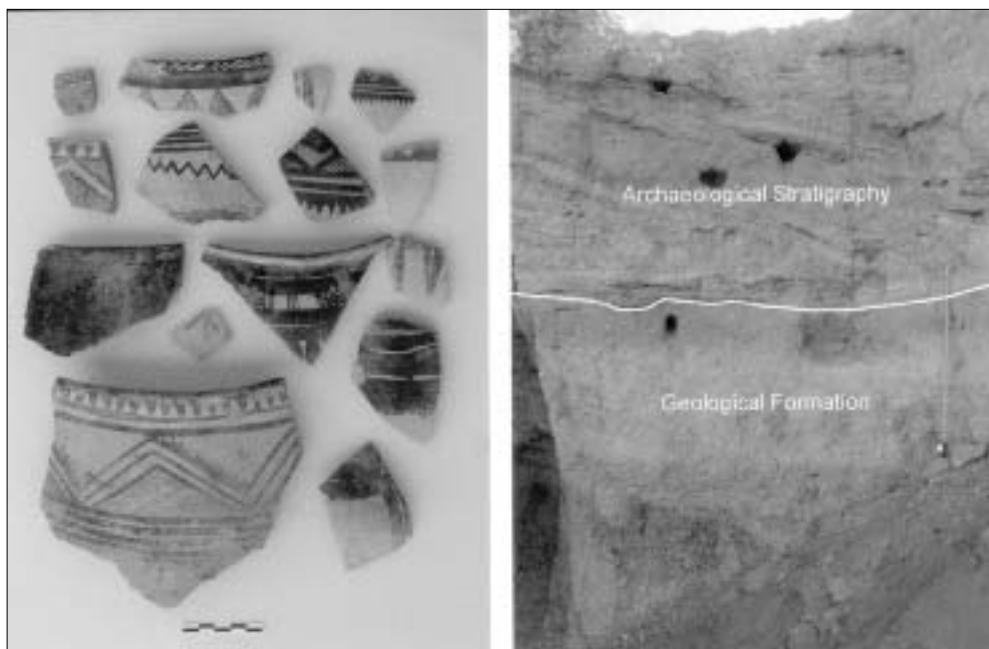

Fig. 10

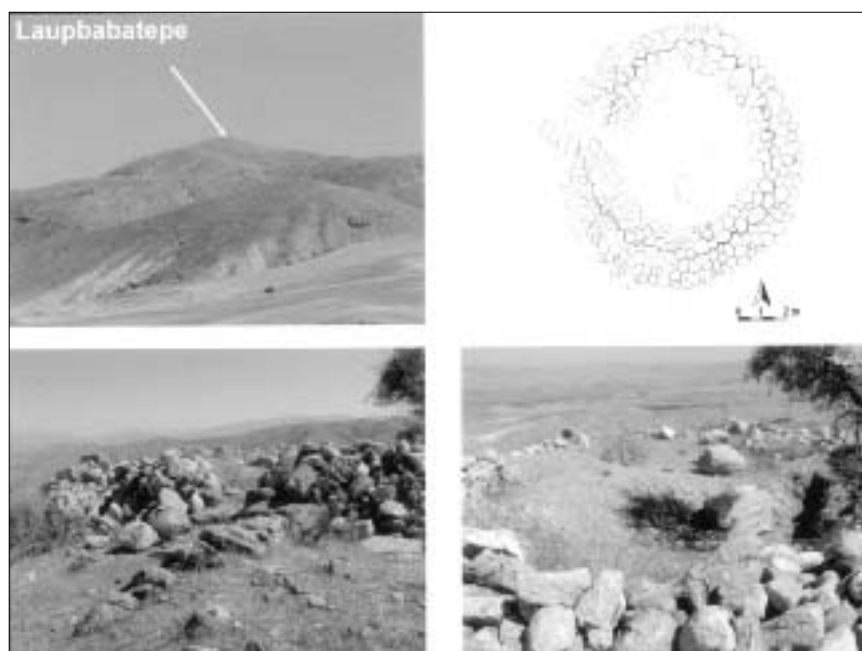

Fig. 11

Fig. 12

EFES VE İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZELERİNDEKİ EFES ARTEMİSİON BULUNTULARI

Ulrike MUSS*

Efes Artemisyonu'nu 1869'un son günü Ayasoluktepesi'nin batı eteğinde keşfeden John Turtle Wood, İon *dipterosu* plânındaki tapınağın, yapı ve büyüklüğünü neredeyse tam olarak veren ilk rekonstrüksiyonunu da yapmıştır.

Artemision'daki kazılar 1904 ve 1905 yıllarında David George Hogarth ve mimar Arthur E. Henderson tarafından British Museum'a bağlı olarak yapılmıştır. Hogarth und Henderson'un kazılarından, (İ.Ö. 6. ve 4. yüzyıla ait) her iki büyük mermer tapınaktan daha eskiye ait olan geç tapınağın avlusundaki mimarî kalıntıların ortaya çıkartılması gibi, o zaman için sansasyonel olan sonuçlar elde edilmiştir. Bu kazılardan ayrıca altın, gümüş, bronz, fildişi, kehribar, kristal, fayans, pişmiş toprak gibi değişik maddelerden figürlü ve figürsüz yüzlerce arkaik obje ve sikkeler ele geçirilmiştir. Bu buluntular arkaik tapınağın mimarî ve kabartma plâstığı ile birlikte 1908'de "*Excavations at Ephesus*"ta sunulmuştur.

Avusturya Arkeoloji Enstitüsü Artemision'daki kazılara 1965 yılında Anton Bammer'in başkanlığında ve Fritz Eichler'in yönetiminde başlamıştır. Önce sunak ortaya çıkartılmış, arkasından her iki tapınak da incelenerek, 80'li yıllarda kült kaideleri olarak adlandırılan küçük arkaik yapılar kazılmış ve 1987'den sonra ise merkez kaide olarak adlandırılan yapı, vakumlu pompa gibi modern kazı teknolojisi yardımıyla tekrar açılmış ve incelenmiştir. Bu çalışmalar esnasında 1904/05 yıllarında İngilizler tarafından kazılan tapınağın avlusundaki '*Central-Base*'denilen yerde değişik yapı dönemleri gösteren *peripteral* bir tapınak ortaya çıkartılmıştır. Tapınak, kazıyı gerçekleştiren arkeologlar tarafından İ.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmiş, böylelikle İon dünyasının en eski *peripterosu* olma özelliğini kazanmıştır. Arkaik tapınaktan daha eski olan kült kaideleri ve *peripterosta* yapılan kazılardan zengin buluntular ele geçirilmiştir. 1994'teki son kazı kampanyasından beri Efes-Selçuk'ta kazı dokümanlarının yoğun olarak değerlendirilmesi ve buluntu çalışmaları sürdürülmektedir.

Efes tanrıçasının kült yerinin önemini anlamak, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan, İngiliz kazılarından ele geçirilmiş büyük bir hazine olan buluntular olmaksızın, sadece Avusturya kazılarının buluntuları ile mümkün olamayacağından, çalışmalarımızın başında bu iki buluntu bütününü ilk kez beraber sergileme fikri doğmuştur (İstanbul'daki buluntular 1974'ten beri sergilenmezken, Selçuk'taki buluntular bazı istisnalar dışında müze deposunda korunmaktadır). Selçuk'taki eserlerin sergi kataloğu çalışmaları Türkiye'den Ümran Yügrük-Planken, Pervin ve Mustafa Büyükkolancı, Duygu Tüzün, Selahattin Erdemgil ve Gamze Günay-Tuluk, İstanbul'daki eserlerin kataloğu ise

* Univ. Doz. Dr. Ulrike MUSS, Österreichische Archaeologisches Institut Franz Klein Gasse 1 1190 Wien AVUSTURYA
Tercüme: Banu Yener-Marksteiner

öncelikle Nilüfer Atakan ve daha sonra yerine Gülbahar Baran Çelik tarafından yapılmıştır. Çeşitli nedenler yüzünden sergi bugüne kadar gerçekleşmemiştir. Kataloğa eşlik etmesi plânlanan "*Efes Artemisi'nin Kosmosu*" adlı cildin yayınlanması ile uluslararası katılımlı metinlerde, altın buluntuların teknolojisi, Paleobotanik ve Paleocoğrafya gibi, Artemision'un araştırılmamış bilim dallarındaki incelemelere de yer verilmiştir.

*Buluntu Grupları
Pişmiş Toprak Figürler*

*Martine DEWAILLY
Ulrike MUSS*

Sayıları 220 olan Arkaik Dönem pişmiş toprak figürleri diğer buluntu gruplarına nazaran azdır. Tapınağın yayıldığı tüm alan içerisinde dağınık olarak bulunmuş figürlerin tarihi Geç Tunç Çağı'ndan İ.Ö. 4. yüzyıla kadar uzanır. İngiliz kazılarında ele geçirilmiş, bugün İstanbul ve Londra'da bulunan az sayıdaki buluntu ise İ.Ö. 7. yüzyılın ortasından 4. yüzyıla kadar tarihlenmektedir. Artemision'daki buluntular arasında ender görülen çıplak kadın betimi, J.T. Wood'un kazılarında İ.Ö. 7. yüzyılın ortasına tarihlenen pişmiş toprak bir levha da ele geçirilmiştir. D. G. Hogarth'ın yaptığı kazılardan elde edilen pişmiş toprak figürler arasında bugüne kadar bilinen tek bir seriye ait olan figürler önde gelir. Bu tipe Avusturya kazıları esnasında da rastlanmıştır. Bu tip figürlerden bugüne kadar İngiliz kazılarında toplam 6, Avusturya kazılarında ise 4 adet ele geçirilmiştir (Resim: 1). İ.Ö. 11. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar olan zamanda pişmiş toprak figürlerin büyük çoğunluğunu hayvan figürleri oluşturmaktadır.

Hayvan figürleri arsında *peripteros*'un doğusundaki bir sondajdan ele geçirilen Erken Demir Çağı'na ait sığır figürleri ilk sırada yer alır (Resim: 2), bunlar mimarî bağlantılar olmaksızın yerel seramik ve ziynet olarak kullanılan domuz yavrusu kemikleri ile birlikte bulunmuştur. Masif olarak yerel çamurdan elle şekillendirilmiş bu figürlerin hepsi, betimledikleri hayvanın ana özelliklerini taşır.

İ.Ö. 2. binyılda Artemision'da bir kültün olup olmadığına ilişkin güncel soruya Avusturya kazılarında ele geçirilmiş olan pişmiş toprak bir baş ışık tutmaktadır. 10 cm. büyüklüğündeki tornada yapılmış olan yerel çamurdan baş, 60 cm. yüksekliğinde geniş çan şeklinde vücutlu -ki buna uygun parçalar kazı evi deposunda bulunmaktadır- ve olasılıkla elleri havaya kalkık bir figüre aittir.

Tunç Buluntular (İ.Ö. 8.-6. yüzyıl), (2003'te tamamlanmıştır)

Gudrun KLEBINDER-GAUB

Tunç eserler binlerce parça ve yüzlerce obje ile en büyük gruplardan birini oluşturur. Kadın heykelcikler sadece üç adet olup D. G. Hogarth'ın yaptığı kazılardan elde edilmiştir. En büyük figür 24 cm. yüksekliğinde olup Küçük Asya'da yaygın olarak görülen, Artemision'dan fildişi ve altın gibi diğer maddelerden de ele geçirilmiş, chitonlu ve duvaklı kadın heykelciği tipine aittir. Doğu Ege'ye dolayısıyla İonia'a ait diğer formların çoğu genelde fibula, iğne ve küpe gibi ziynet eşyalarından oluşur. Özellikle Batı Anadolu'da makara ve çift silindirlerle paralellerine rastlanan, form ve stil özellikleri ile bir Anadolu karışımını da belirlemek mümkündür.

Az sayıdaki ithal parçalar, kuzey Yunanistan-Makedonya bölgesinden fibulalar, örneğin Thessalya'dan levha fibula, Makedonya'dan gözlük biçimindeki fibula veya Trakya sanatı özellikleri taşıyan üç hayvan protomlu kolye ucu (Resim: 3) gibi objelerle temsil edilmektedir. Frigya bölgesi ile olan yoğun ve uzun ilişkileri sadece tunç Frig ithalleri, özellikle fibulalar değil aynı zamanda Frig örneğine dayanarak İonia veya Efes'te yapılmış olan objeler de kanıtlamaktadır. Bunlara örnek olarak bütünüyle korunmuş iki kemer gösterilebilir (Resim: 4).

Yaklaşık 1100 boncuk üzerinde yapılan çalışmalar, şimdiye kadar önem verilmemiş olan bu buluntu grubunun spektrumunu (çeşitliliğini) göstermek amacını taşımaktaydı. Malzemenin temelini, İ.Ö. 8. yüzyıldan 6. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan zaman içerisinde, özellikle ana kaide, yani *peripteros*'un olduğu bölgede ve kuzeydeki kült kaidesi olarak adlandırılan alanda yoğun olmakla birlikte, kutsal alanın hemen her yerinde ele geçirilmiş olan cam, fayans, taş, kristal, kemik, ve pişmiş topraktan boncuk ve kolye uçları oluşturmaktadır (Resim: 5). Çalışmalar kapsamında yapım tekniği, tipoloji ve tarihleme konuları incelenmiştir.

Surat boncuğu diye adlandırılan boncuklara örnek olarak *grotesk* (gülünç) maske biçimindeki, olasılıkla Fenike'den gelme bir kolye ucu verilebilir. Boncukların işlev ve anlamları, tanrıçanın vasfı gibi sembolik anlamların yanı sıra, tanrısal resimler için kült ziynetlerinden, kült içerisinde adak ve kutsal alanın kuruluşuna ilişkin sunu olarak olası kullanımlarına kadar genişletilebilir. Tipoloji için gereken statistik değerlendirme ve belirlemelerde Hogarth baz alınmıştır. İstanbul'daki ve Londra'daki eski buluntular oldukça önem taşımaktadır. Bu durum özellikle sadece ana kaide diye adlandırılan alanda, yani *peripteros*'ta bulunmuş olan karakteristik spiral göz- halka göz ve kavun biçimindeki boncuklar için geçerlidir (Resim: 6).

Fildişi

Ulrike MUSS

İngiliz ve Avusturya kazılarında İ.Ö. 7. ve 6. yüzyıla tarihlenen son derece kaliteli fildişi ve kemik eserler ele geçirilmiştir. Bunlardan figürlü insan ve hayvan betimlerinde olanlar kutsal alanın karakteristik adakları olarak görülmektedir. İngiliz kazılarında elde edilen buluntuların hepsi İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır.

Hogarth'ın yaptığı kazılarda bulunan muhteşem hayvan ve masal yaratıkları betimlerinin eşi Avusturya kazılarında bulunmuştur. Bunlara örnek olarak alt kısımlarındaki delik nedeni ile olasılıkla büyük bir *pyksis*'in topuzu olan ve kabın içindekini koruma amacı taşıdığı düşünülen *sphinxes* (İngiliz kazılarında-Resim: 7) ve aynı büyüklükteki *grifon* (Avusturya kazılarında-Resim: 8) verilebilir. Avusturya ve İngiliz kazılarında ele geçirilen diğer bir eş buluntu ise "hayvan stili" diye adlandırılan stildeki yabanî keçi betimli kabartmadır.

Hogarth'ın yaptığı kazılardan ele geçirilen insan betimlerini "oryantel grup" diye adlandırılan grup içerisinde "*Megabyzos*" ve "kadın iplikçi" adı verilmiş betimler temsil eder.

Yine bu gruba dahil olan diğer bir buluntu, Avusturya kazılarında bulunmuş bir kült âletinin tutamağıdır (Resim: 9). Bir köprücük ile ikiye ayrılmış iki kâseden oluşan bu tutamak, Hogarth tarafından bulunmuş olan parça ile son derece benzerdir (Resim: 10).

Fildişi buluntular arasında da başka bölgelerden gelmiş olanlar oldukça azdır. Bunlardan örnek olarak verilebilecekler, tapınağa dışardan gelen ziyaretçilere Artemision'un tanrıçasını kendilerinin nasıl tahayyül ettiklerini gösteren, üzerinde Fenikeli bir tanrının betimini taşıyan iki levhadır.

Kehribar

*Anton BAMMER
Ulrike MUSS*

İngiliz kazılarında bulunan boncuk ve kolye uçlarının sayısı azdır. Yine bu kazılardan ele geçirilen 3,7 cm. yüksekliğindeki kadın figürünü Hogarth bir tanrıça betimi olarak tanımlamıştır.

Peripteros'un *cellas*ının doğu kısmındaki ana kaide diye adlandırılan yerde Avusturyalılar'ın yaptıkları kazılarda 600'den fazla kehribar obje ele geçirilmiştir.

Bunlar:

- Z- biçiminde çeşitli yerlerinden delinmiş;
- Halka biçiminde süslemeleri olan objeler:

a) Bunlardan bazıları üçgen prizma gövdeli olup bitiminde bir tane yatay, karşı geniş yüzünde ise yay biçiminde iki tane delik bulunur (Resim: 11).

b) Bazıları yassı silindirik gövdelidir ve her iki dar yüzlerinde yay biçimi delik ve çukurları vardır.

Bu buluntu kompleksine 2,2 cm. yüksekliğinde iki baş da dahildir (Resim: 12). Bunların da üzerlerinde delikler görülür.

Kült figürüne ait olduğunu düşündüğümüz birbiri ile bağlantılı bu ziynet bütünü'nün rekonstrüksiyonu üzerinde çalışmalarımızı sürdürmekteyiz.

Altın (teknolojik incelemeler)

Andrea PÜLZ
Birgit BÜHLER

İ.Ö. 7. ve 6. yüzyıl altın buluntuları arasında basit folyelerin yanı sıra zengin süslemeli konstrüksiyonlar da bulunmaktadır. Hogarth'ın kazılarında 1000'in üzerinde obje ele geçirilmiş, apliklerin dublikasyonları ise Londra'ya gitmiştir (yayın 1906). Yaklaşık 700 eser ise Anton Bammer'in yaptığı kazılardan ele geçirilmiştir.

Objeler biçimsel çeşitliliğine göre şöyle sıralanabilir;

En büyük yüzdeyi aplik, kolye uçları (pandantif), boncuklar, iğneler ve küpeler oluşturur.

Hogarth'ın yaptığı kazılarda bulunan insan betimleri ve Bammer'in kazılarında bulunan iki heykelcik, altın levhadan (dövme ve çekiçleme yöntemi ile) yapılmıştır. Diğer taraftan 5,14 cm. yüksekliğindeki başka bir figür tam döküm olarak yapılmıştır. Yaklaşık İ.Ö. 630 civarına tarihlenen figür, bulunduğu beri Lidya sanat çevresine adanmıştır (Resim: 13).

Son derece güzel hayvan betimlemeleri içerisinde sinek biçimindeki tekil bir kolye ucu, ağustos böceği formundaki alışılmışın dışında bir broş, arı formunda bir iğne ucu (İngiliz kazılarında) ile grifon ve boğa-aslan karışımı kafa formundaki (Avusturya kazılarında) bir kolye ucu örnek olarak verilebilir.

Aslan, özellikle fibulalar üzerine işlenmiştir. Bunlardan bir tanesi Hogarth'ın kazısından, dört tanesi ise Bammer'in kazısından olmak üzere beş tanesi alışılmışın dışında işlenmiştir (Resim: 14).

Hepsinin belirleyici biçimi yarım dairedir. Bu form değişik şekillerde dekore edilmiş bir levhadan işlenmiş olup İstanbul'daki parça üzerinde Asur stilinde iki aslan başı yer alır. Altı yapraklı, sadece iğnelerinin yönü değişik olan Selçuk'taki dört büyük fibula üzerinde ise iki tarafında çiçek yer alan aslan başı bulunur.

Her iki kazının da altın objelerinin yapım teknikleri, özel bir teknoloji projesi içerisinde incelenmektedir. Fibulalar altın plâkadan elde edilmiş çok sayıdaki tek parçadan yapılmıştır.

Selçuk'taki fibulalar üzerindeki iki parçadan oluşan aslan başları, tam plâstik pozitif bir model yoluyla yapılmışlardır. Başların ortasındaki uzunlamasına ek yerinden anlaşıldığı gibi, her iki tarafın biçimlendirilmesi için ayrı bir altın plâka parçası kullanılmıştır (Resim: 15).

Yine fibulalar üzerinde görülen dört yapraklı çiçeklerin yapımı için kullanılan ve yarı üretim diye adlandırılan yöntem, bu fibula tiplerinin Efes atölyelerinden çıkma olduğunu göstermektedir.

FUNDE AUS DEM ARTEMISION VON EPHEOS IN DEN ARCHÄOLOGISCHEN MUSEEN VON İSTANBUL UND SELÇUK/EPHEOS

Ulrike MUSS*

John Turtle Wood entdeckte das Artemision von Ephesos am letzten Tag des Jahres 1869 am Westfuß des Ayasolukhügels. Er legte eine erste Rekonstruktion des ionischen Dipteros vor, die bereits relativ genau Aufbau und Größe dieses Tempels wiedergab¹.

1904 und 1905 grub David George Hogarth zusammen mit dem Architekten Arthur E. Henderson im Auftrag des Britischen Museums im Artemision.

Die Grabungen von Hogarth und Henderson erbrachten als damals sensationelles Ergebnis, dass schon vor dem ersten großen Marmortempel des 6. Jhs. v. Chr. ältere architektonische Anlagen im Hof des späteren Tempels existierten. Außerdem fanden sich bei diesen Grabungen Hunderte von archaischen figürlichen und nichtfigürlichen Objekten verschiedener Materialien, wie Gold, Silber und Bronze, Elfenbein, Bernstein, Kristall, Fayence, Ton sowie Münzen. Diese Funde wurden zusammen mit Architektur und Reliefplastik des archaischen Tempels bereits 1908 in den 'Excavations at Ephesus' vorgelegt².

Das Österreichische Archäologische Institut begann unter der Leitung von Anton Bammer 1965 auf Initiative Fritz Eichlers hin im Artemision zu graben. Zuerst wurde der Altar entdeckt³, dann wurden beide Tempel untersucht⁴, in den 80er Jahren kleinere archaische Anlagen sog. Kultbasen ausgegraben⁵ und nach 1987 die sog. Zentral-

* Univ. Doz. Dr. Ulrike MUSS, Österreichische Archäologische Institut Franz Klein Gasse 1 1190 Wien AVUSTURYA
Für die Genehmigung unserer Arbeiten danke ich der Generaldirektion der Altertümer und Museen in Ankara und für die Finanzierung der Projekte dem Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Arbeiten in Österreich: Projekt Nr. 11033-SPR und P 13187-SPR Bronzen: Projektleitung A. Bammer und U. Muss; Projekt Nr. 15071-GO2 Gold, Perlen und Anhänger. Projektleitung: U. Muss; Projekt Nr. 15817-GO2 Technologie der Goldfunde. Projektleitung: U. Muss.
Folgende Abkürzungen werden verwendet:

Excavations (1908) = D.G. Hogarth, *British Museum. Excavations at Ephesus. The Archaic Artemisia*. Mit Beiträgen von C.H. Smith, A. H. Smith, B.V. Head und A.E. Henderson (1908).

Bammer-Muss (1996) = A. Bammer-U. Muss, Das Artemision von Ephesos. *Das Weltwunder Ioniens in archaischer und klassischer Zeit*, AW Sonderheft (1996).

Kosmos (2001) = *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*. hrsg von U. Muss. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Band 37, 2001.

1 J.T. Wood, *Discoveries at Ephesus. Including the Site and Remains of the Great Temple of Diana* (1877).

2 Excavations at Ephesus (1908).

3 U. Muss-A. Bammer- M. Büyükkolancı, der Altar des Artemisions von Ephesos *FIE XII/2*, 2001.

4 A. Bammer, Die Architektur des Jüngerer Artemision von Ephesos (1972); ders. Plinius und der Kroisostempel, *ÖJh* 57, 1986/87, 13-28. Bammer-Muss (1996).

5 A. Bammer, Les sanctuaires archaïques de l'Artemision d'Ephèse, in: R. Etienne (Hrsg). *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité. Actes du colloque*, Lyon (1988 (1991) 127-130 Taf. 29 -35. A. Bammer,

basis, die durch den Einsatz moderner Grabungstechnologie in Form einer Vakuum-pumpanlage wieder geöffnet werden konnte, erforscht⁶. Dabei wurde an der 1904/05 von den Engländern ausgegrabenen Stelle, der sog. 'Central-Base', im Tempelhof ein Peripteraltempel ausgegraben. Der Kultbau ist vom Ausgräber in die zweite Hälfte des 8. Jhs. v. Chr. datiert worden und gilt damit als der älteste Peripteros der ionischen Welt⁷. Bei den Kultbasen-auch diese sind älter als der archaische Tempel-und beim Peripteros kamen reiche Funde zutage.

Nach der bislang letzten Grabungskampagne im Jahre 1994 wird intensiv an der Auswertung der Grabungsdokumentation und der Bearbeitung der Funde in Ephesos-Selçuk gearbeitet. Da von entscheidender Bedeutung ist, dass die Funde aus den österreichischen nicht ohne die aus den englischen Grabungen in ihrer Bedeutung für den Platz und den Kult der ephesischen Göttin verstanden werden können und diese zu den größten Schätzen gehören, die das Archäologische Museum in Istanbul beheimatet, entstand zu Beginn unserer Arbeiten auch die Idee beide Fundkomplexe in einer Ausstellung erstmals zusammenzuführen. Am Ausstellungskatalog der Objekte in Selçuk arbeiteten von türkischer Seite: Ümran Yügrük-Planken, Pervin und Mustafa Büyükkolancı, Duygu Tüzün, Selahattin Erdemgil und Gamze Günay-Tuluk, an den Objekten in Istanbul arbeitete Nilüfer Atakan.

Mannigfaltige Gründe haben dazu geführt, dass diese Ausstellung bis heute nicht gezeigt werden konnte. Ein zum Katalog geplanter Begleitband: *'Der Kosmos der Artemis von Ephesos'* ist erschienen, die Beiträge unter internationaler Beteiligung beschäftigen sich auch mit 'Neuland' für das Artemision, etwa mit der Technologie der Goldfunde, Paläobotanik und Paläogeographie⁸.

Zu den Fundgruppen: Tonfiguren

Martine DEWAILLY
Ulrike MUSS

Im Verhältnis zu den übrigen Fundgruppen ist der Anteil der Tonfiguren aus archaischer Zeit mit etwa 220 Objekten gering. Terrakotten fanden sich über das gesamte Areal des Heiligtums verteilt. Die Funde aus den englischen Grabungen (im Museum Istanbul und in London), umfassen einen Zeitraum von etwa der Mitte des 7. bis in das 4. Jh. v. Chr. Die für das Artemision seltene Darstellung einer nackten Frau ist durch eine Tonplakette aus der Mitte des 7. Jhs. durch die Grabung von J. T. Wood belegt⁹. Aus den Grabungen von D. G. Hogarth sind diejenigen Tonfiguren hervorzuheben, die zu der bis heute einzigen bekannten Serie gehören¹⁰. Derselbe Typus kam auch bei den österreichischen Grabungen zutage. Insgesamt kennen wir heute sechs aus den englischen und vier aus den österreichischen Grabungen (Abb. 1)¹¹. Die Gruppe ist interessant für den künstlerischen Einfluss Kretas um die Mitte des 7. Jhs. v. Chr. Die Haltung von Armen und Händen ist nur sehr selten belegt und kommt auf Kreta für unbedeckte Figuren als Chiffre für Fruchtbarkeit vor. Früher hielt man den Typus für ephesisch, viele weitere Exemplare wurden in den letzten Jahren in Milet, besonders im Heiligtum der Aphrodite von Oikous auf dem Zeytintepe gefunden.

Sanctuaries in the Artemision of Ephesos, in: R. Hägg (Hrsg). Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence, *ActaAth* Ser.80, XV (1998) 27-47.

6 A. Bammer, Neue Grabungen in der Zentralbasis des Artemisions von Ephesos, *ÖJh* 58, 1988, Beibl. 1-32.

7 A. Bammer, A Peripteros of the Geometric Period in the Artemision of Ephesus, *AnatSt* 40, 1990, 137-160. A. Bammer, Der ephesische Peripteros und die ägyptische Architektur, in: M. Bietak (Hrsg). *Archaische griechische Tempel und Ägypten* (2001) 71-82.

8 Kosmos (2001).

9 R.A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*, British Museum Bd. I (1969) Abb. 529.

10 D.G. Hogarth, in: *Excavations* (1908) 199-209 Taf. XLII-XLV.

11 A. Bammer, *Das Heiligtum der Artemis von Ephesos* (1984) 233 Abb. 115.

Durch die neueren österreichischen Grabungen im Zentrum des Tempels besitzen wir jetzt auch bedeutende Zeugnisse für die Frühgeschichte des Heiligtums, die in das 2. Jahrtausend zurückreicht. Hier gehören neben der Keramik auch Tonfiguren. Für die Frage nach einem Kult im Artemision während der späten Bronzezeit ist besonders ein großer Tonkopf im Museum von Selçuk von Bedeutung. Der 10 cm. große, scheibengedrehte Kopf aus lokalem Ton gehörte zu einer etwa 60 cm. hohen Figur mit weitem glockenförmigem Unterkörper (entsprechende Fragmente im Depot des Grabungshauses) und wohl erhobenen Händen, wie durch zahlreiche Beispiele aus Kreta und vom griechischen Festland aus der späten Bronzezeit bekannt ist. Der Kopf wurde in spätgeometrisch-früharchaischer Zeit nach einer zweiten Verwendung unter einer Steinplatte im Heiligtum deponiert¹².

Für die frühe Eisenzeit stellen Tiere den Hauptanteil der Tonfiguren. In größerer Anzahl sind Boviden protogeometrischer Zeit vertreten (Abb. 2), die vergesellschaftet mit lokaler handgefertigter Keramik und Knochen juveniler Ferkel in einer Sondage östlich des Peripteros zutage gekommen sind. Sie sind massiv, aus lokalem Ton handgeformt und zeigen alle wesentlichen Charakteristika des Tieres¹³.

Die meisten Tonfiguren sind zwischen dem 8. und dem Beginn des 5. Jhs. entstanden: von den Statuetten des 7. Jhs., die 25% des Gesamtvorkommens ausmachen, sind die meisten weiblich. Mit diesen sind wohl Darstellungen von Göttinnen gemeint. Von den 45% der Figuren, die dem 6. Jh. angehören, sind etwa die Hälfte figürlich gestaltete Parfümgefäße (Aryballoi und Alabastra), die übrigen sind Darstellungen von Menschen und Tieren. Die letzten 15% gehören dem 5. und 4. Jh. v. Chr. an. Unter diesen sind als Besonderheit die Kouroi-Statuetten hervorzuheben, die ebenfalls sowohl aus den englischen als auch österreichischen Grabungen stammen. Im Zuge unserer Arbeiten im Museum in Istanbul, konnten wir auch feststellen, dass eine Reihe von Terrakotten aus den englischen Grabungen bis heute unpubliziert geblieben sind.

Bronzen (8.-6. Jh. v. Chr.) (2003 abgeschlossen)

Gudrun KLEBINDER-GAUß

Bronzeartefakte bilden mit mehreren Tausend Fragmenten und mehreren Hundert Objekten eine der größten Fundgruppen. Weibliche Statuetten sind nur mit drei Exemplaren aus der Grabung von D. G. Hogarth bekannt. Die größte Figur gehört zu einem in Kleinasien weit verbreiteten mit Chiton und Schleier bekleideten Typus, der im Artemision von Ephesos auch in anderen Materialgruppen (Elfenbein und Gold) belegt ist¹⁴. Bei der Mehrheit der sonst im ostägäischen Raum bzw. in Ionien beheimateten Formen bilden Schmuckstücke wie Fibeln, Nadeln und Ohringe die Mehrheit.

Neben Artefakten der ostägäischen Kunst lässt sich bei den Bronzen aber auch eine anatolische Komponente fassen. Dies zeigen Formen und Stilmerkmale, die vor allem im westanatolischen Raum Parallelen finden, wie etwa Spulen und Doppelzylinder. Die wenigen Importe sind mit zwei Regionen zu verbinden: mit dem nordgriechisch-makedonischen Raum durch Fibeltypen, die in Anatolien mit den Exemplaren aus Ephesos erstmals belegt sind, wie etwa eine thessalische Plattenfibel oder eine makedonische Brillenfibel oder ein Anhänger mit drei Tierprotomen (Abb. 3), bei dem es sich um ein Erzeugnis der thrakischen Kunst handelt¹⁵.

Die intensiveren und langen Kontakte zu Phrygien zeigen nicht nur die Importe phrygischer Bronzen, besonders Fibeln, sondern auch Objekte, die nach phrygischem

12 U. Muss, in: *Kosmos* (2001) 153-167.

13 A. Bammer, *AnatSt* 40, 1990, 146 Abb. 12 ; Bammer-Muss (1996) 26 Abb. 22.

14 D.G. Hogarth, in: *Excavations* (1908) 145ff. Taf. XIV. K. Gschwantler-V. Freiburger, in: *Kosmos* (2001) 73ff. Taf. 2 Abb. 21-22.

15 A. Bammer, *Bronzen und Sphyrrelata aus dem Artemision von Ephesos* in: K. Gschwantler- A. Bernhard-Walcher (Hrsg) *Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Akten der 9., Internationalen Tagung über antike Bronzen*, Wien 1986 (1988) 244-248. ders. *Bronzen aus dem Artemision von Ephesos*, in: B. Otto-F. Ehrl (Hrsg) *Echo*.

Vorbild in Ionien oder in Ephesos hergestellt wurden. Dazu gehören zwei fast vollständig erhaltene Gürtel (Abb. 4)¹⁶.

Unter den Schmuckstücken finden sich zahlreiche Anhänger mit Vogeldarstellungen, von denen einige als durch Kamm und hohen Schweif als Hähne ausgewiesen sind, andere an Wasservögel denken lassen.

Perlen und Anhänger (2004 abgeschlossen)

Birgit PULSINGER

Die Bearbeitung der etwa 1100 Perlen hatte das Ziel, das gesamte Spektrum dieser bisher weitgehend unbeachteten Fundgruppe vorzulegen. Materialbasis bilden die Perlen und Anhänger aus Glas, Fayence, Stein, Kristall, Bein und Ton aus Kontexten der Zeit des ausgehenden 8. bis zur 1. H. des 6. Jhs. v. Chr., die über das gesamte Heiligtum verbreitet mit Konzentrationen im Bereich der Zentralbasis bzw. des Peripteros sowie bei der sog. nördlichen Kultbasis gefunden wurden (Abb. 5). Untersucht wurden Herstellungstechniken für Perlen aus Glas, Fayence und Stein, ihre Typologie und ihre Datierung.

Die Funktion und Bedeutung der Perlen im Artemision reicht von ihrer symbolischen Bedeutung als Attribute der Gottheit bis zum Kultschmuck für das Götterbild, über Votive im Kultbetrieb sowie ihre mögliche Verwendung als Gründungsbeigaben im Heiligtum.

Für Typologie, statistische Auswertung und Interpretation war die Einbindung der Funde aus der Grabung von Hogarth in Istanbul (auch diese teilweise unpubliziert geblieben) von entscheidender Bedeutung. Besonders gilt dies für die charakteristischen Spiralaugen-, Ringaugen- und Melonenperlen, die sich nur im Bereich der sog. Zentralbasis bzw. im Peripteros fanden. Als ein Beispiel sollen hier die Spiralaugenperlen (Abb. 6) hervorgehoben werden. Es handelt sich um prismenförmige Objekte mit dreieckigem Querschnitt und Spiralverzierung aus heller Glaspaste. Obwohl Aussagen über die Zusammensetzung der Rohmaterialien ohne chemische Analyse nicht möglich ist, kann zumindest für eine Reihe dieser Perlen eine bläulich-grüne Glasmasse angenommen werden. Nicht nur Herstellungstechnik und Verzierung sind von besonderer Bedeutung. Man kann annehmen, dass mit dem Spiralaugendekor ein Zusammenhang mit den Augenperlen gegen den bösen Blick besteht, die Perlen mit Spiralen können als Symbol für Leben und Furchtbarkeit oder als Tetraeder verstanden werden, die mit dem Element Feuer gleichgesetzt werden können.

Elfenbein

Ulrike MUSS

Sowohl die englischen als auch die österreichischen Grabungen haben hervorragende Elfenbein- und Beinarbeiten des 7. und 6. Jhs. v. Chr. ans Licht gebracht. Die der englischen Ausgrabungen werden ausnahmslos in Istanbul aufbewahrt¹⁷. Die figürlichen Menschen- und Tiergestalten sind dabei als charakteristische Votive anzusprechen.

Zu den großartigen Tier- und Fabelwesendarstellungen aus der Grabung von Hogarth finden sich Pendants aus den österreichischen Grabungen, wie etwa mit der Sphinx (englische Grabung) (Abb. 7) und dem gleichgroßen Greifen (österreichische

Festschrift J.B. Trentini (1990) 21-35. G. Klebinder, Formen festlandgriechischer Bronzen im Artemision von Ephesos, in: Die Ägäis und das westliche Mittelmeer. Akten des Symposions Wien 1999 (2000) 371-374. G. Klebinder- Gauss, *Bronzefunde aus dem Artemision von Ephesos* (ungedr. Diss. Salzburg 2003).

16 G. Klebinder, Bronzegürtel aus dem Artemision von Ephesos in: *Kosmos* (2001) 111- 122; dies. Ephesos und Phrygien. Eine Untersuchung der Beziehungen anhand der Bronzen aus dem frühen Artemision von Ephesos, in: B. Asamer u.a., *Temenos*. Festgabe für F. Felten und S. Hiller (2002) 75-82.

17 D.G. Hogarth, in: *Excavations* (1908) 186-198 Taf. XXXII-XLII.; C. Smith, in: *Excavations* (1908) 155- 185 Taf. XXI-XXVII.

Grabung (Abb. 8), die sich durch die Einbohrung an ihrer Unterseite vielleicht als Knauf für eine große Pyxis erklären lassen, deren Inhalt sie beschützen¹⁸.

Die beiden von Hogarth gefundenen Reliefs mit Eber und Wildziege gehören stilistisch und von ihrer technischen Herrichtung her zur Wildziege aus den österreichischen Grabungen¹⁹.

Alle sind im sog. Tierstil gearbeitet, für den die großflächige Parzellierung des Körpers und die dünnen, wie geknickte Grashalme wirkenden Gliedmaßen charakteristisch ist. Alle zeigen auf ihrer Rückseite ein vorspringendes Prisma mit vertikaler und horizontaler kreuzförmiger Durchbohrung. Auch eine der schönsten Tierdarstellungen aus den österreichischen Grabungen ein fast vollplastisch gearbeiteter Widder zeigt diese stilistischen und technischen Merkmale²⁰.

Von den Darstellungen von Menschen aus der Grabung von Hogarth wird eine Gruppe durch den sog. Megabyzos und die sog. Spinnerin repräsentiert²¹. Zu dieser Gruppe gehört auch eine Figur aus den österreichischen Grabungen, die ein großes, an ihrer Oberfläche verbrochenes Objekt in beiden Händen hält²². Die Figur war der Griff eines Kultgerätes, das sie auf dem Kopf trägt. Es besteht aus zwei von Stegen unterteilten Schalen, wie sie ganz ähnlich von Hogarth gefunden wurden (Abb. 9, 10)²³.

Die zweite Gruppe zeigt weibliche Figuren, die mit Chiton und oft auch Schleier bekleidet sind. Hier werden Formen vorweggenommen, die sich auch in der ionischen Großplastik finden. Eine Figur zeigt anatolische Attribute wie die phrygische Schale in der Hand und die Stange auf dem Kopf. Die Figuren weisen eine 'ungriechische' Physiognomie mit einer enormen Tendenz zum Realismus und Individualismus auf, die sich in der archaischen ostionischen Kunst sonst nicht findet²⁴.

Auch unter den Elfenbeinen sind nur wenige aus anderen Gegenden mitgebrachte Gegenstände zu verzeichnen. Zu diesen gehört ein syrisches Plättchen mit Greifen, der aus einer Lotosblüte oder 'Paradiesblume' Nektar saugt²⁵. Zwei Plättchen mit Darstellung einer phönikischen Gottheit zeigen, das von auswärts kommende Besucher des Heiligtums ihre eigenen Vorstellungen von der Göttin des Artemisions miteinbringen konnten²⁶.

Bernstein

Anton BAMMER
Ulrike MUSS

Aus den englischen Grabungen stammen Perlen und Anhänger²⁷ sowie eine weibliche Figur von 3,7 cm. Höhe, in der Hogarth die Darstellung einer Göttin erkennen wollte. Es handelt sich um eine offenbar unbekleidet wiedergegebene Frau ohne Arme und Hände, die auf krallenartigen Füßen steht. Ihr Haar ist in Form einer kompakten rhombenförmig ziselierten Masse angegeben²⁸.

18 C. Smith, in: *Excavations* (1908) Taf. XXIII,1; A. Bammer, *Ivories from the Artemision at Ephesus*, in J.L. Fitton (Hrsg.) *Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean, British Museum Occasional Papers* 85, 1992, 185-204.

19 C. Smith, in: *Excavations* (1908) Taf. XXIII,2 und XXII,5; XXVI, 3a und 3b; A. Bammer, *ÖJh* 58, 1988, 12, Abb. 16a,b; Bammer-Muss (1996) 30 Abb. 26.

20 A. Bammer, *Das Heiligtum der Artemis von Ephesos* (1984) Abb. 104; Bammer-Muss (1996) 30 Abb. 27.

21 C. Smith, in: *Excavations* (1908) 155ff.; Taf. XXI; XXIV.

22 Bammer-Muss (1996) 74 Abb. 88,89.

23 D.G. Hogarth, in: *Excavations* (1908) Taf. XLI 18,19.

24 A. Bammer, *ÖJh* 56, 1985, 39-58. F. Işık, in: *Kosmos* (2001) 85ff.

25 Bammer-Muss (1996) 85 Abb.105.

26 Bammer-Muss (1996) 84 Abb.101; A. Bammer, *AnatSt* 35, 1985, 103-108 Taf. XIVff.

27 D.G. Hogarth, in *Excavations* (1908) 210ff. Taf. XLVII; XLVIII; D.E. Strong, *Catalogue of Carved Amber in the Department of Greek and Roman Antiquities* (1966) 41ff. Taf.2.

28 D.G. Hogarth, in: *Excavations* (1908) Taf. XLVIII 20, 21.

Im Zusammenhang mit der österr. Grabung in der sog. Zentralbasis im Ostbereich der Cella des geometrischen Peripteros wurden über 600 Bernsteinobjekte gefunden. Es handelt sich um:

- z- förmige Gebilde, die verschiedene Durchbohrungen aufweisen.
- Objekte mit kreisförmiger Verzierung

a) mit prismatisch-dreieckigem Körper-eine horizontale Durchbohrung am oberen Ende sowie zwei bogenförmigen Durchbohrungen an der gegenüberliegenden Breitseite (Abb. 11).

b) flachzylindrischen Körpern mit je einer bogenförmigen Durchbohrung an den Schmalseiten.

Zu dem Fundkomplex gehören auch zwei Köpfe (Abb. 12). Auch diese weisen verschiedene Durch- und Einbohrungen auf²⁹.

Die Bernsteine stammen aus einem spätgeometrischen Kontext; z-förmige Objekte und Dreiecke lassen sich ebenso wenig anhand formaler Kriterien datieren wie viele der Perlen. Für die beiden Köpfe gilt, dass sie formal und stilistisch der Kunst des mittleren 8. Jhs. auf Kreta angehören. Sie lassen sich trotz unterschiedlichen Materials und unterschiedlicher Größe mit den Bronzesphyrrelata von Dreros auf Kreta vergleichen.

Zur Zeit arbeiten wir an der Rekonstruktion dieses vielfach miteinander vernetzten Schmuckes, den wir für den Schmuckbehang eines Kultbildes halten.

Gold (Technologische Untersuchungen)

Andrea PÜLZ
Birgit BÜHLER

Unter den Goldfunden des 7. und 6. Jhs. finden sich sowohl einfache Folien als auch reichverzierte Konstruktionen.

Aus der Grabung von Hogarth stammen über 1000 Objekte, von denen ein Teil bis heute unpubliziert geblieben ist³⁰, diese umfassen zusammen mit den etwa 700 Artefakten aus den österreichischen Grabungen folgendes formales Spektrum: Den größten Prozentsatz machen Schmuckgegenstände, wie Appliken³¹, Anhänger, Perlen, Nadeln und Ohrringe. Von den in doppelter Ausführung vorhandenen Appliken gingen Duplikate nach London³². Alle übrigen Funde befinden sich in Istanbul bzw. im Efes Müzesi in Selçuk.

Anthropomorphe und zoomorphe Darstellungen aus beiden Grabungen stellen ebenfalls einen hervorragenden Anteil.

Während alle kleineren und größeren Darstellungen von Menschen aus der Hogarth-Grabung und zwei Statuetten aus der Bammer-Grabung aus Goldblech gefertigt sind, handelt es sich bei einer weiteren, 5,14 cm. hohen Figur um einen Vollguss. Die Figur wird seit ihrer Auffindung dem lydischen Kunstkreis zugeordnet (Abb. 13)³³.

Unter den Tierdarstellungen wird der singuläre Anhänger in Form einer Fliege, die außergewöhnliche Brosche in Form einer Zikade (englische Grabung), der Nadelkopf in Form einer Biene³⁴ sowie die Anhänger in Form von Greif und Stier-Löwenkopf aus den österr. Grabungen erwähnt³⁵.

29 Bammer-Muss (1996) 74 Abb. 90,91; A. Bammer, in: *Kosmos* (2001) 11ff. mit Abb. 17, 22, 23.

30 D.G. Hogarth, in: *Excavations* (1908) 94ff.

31 A.M. Pülz, in: *Kosmos* (2001) 221- 31. dies. Form, Funktion und Bedeutung der Goldappliken aus dem Artemision von Ephesos (unpubl. Diss Wien 2003).

32 F.H. Marshall, *Catalogue of Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum* (1911).

33 Bammer-Muss (1996) 82 Abb. 99; K. Gschwantler-V. Freiburger, in: *Kosmos* (2001) 73ff. Taf. 2.

34 D.G. Hogarth, in: *Excavations* (1908) Taf. III.

35 A. Bammer, *ÖJh* 58, 1988, 1ff. bes. 16, Abb. 24-27; Ch. Scheich, in: *Kosmos* (2001) 289ff. Taf. 8;

Die meisten der Raubvogeldarstellungen stammen aus den engl. Grabungen: das Bild des Falken, der in einer besonderen Beziehung zum Geschlecht der Mermnaden und damit auch zu Artemis stand, findet sich als Statuette, Brosche oder Anhänger³⁶.

Der Löwe verziert insbesondere Fibeln von denen fünf-eine aus der Grabung von Hogarth vier aus der Grabung von Bammer (Abb. 14) ungewöhnlich gestaltet sind. Für alle ist der Halbkreis die bestimmende Form. Dieser ist in Form einer Platte gestaltet, die verschieden dekoriert ist: das İstanbuler Stück zeigt zwei Löwenköpfe assyrischen Stils und eine sechsblättrige Blüte³⁷, die größeren Fibeln in Selçuk, bei denen nur die Richtung der Nadel variiert, zeigen einen Löwenkopf flankiert von Blüten³⁸.

Die Herstellungstechniken der Goldobjekte beider Grabungen werden in einem gesonderten Projekt zur Technologie untersucht. So bestehen etwa die Fibeln aus einer großen Anzahl von Einzelteilen aus Goldblech. So sind etwa die aus zwei Teilen bestehenden Löwenköpfe auf den Fibeln in Selçuk mithilfe eines vollplastischen Positivmodells hergestellt worden, wobei für die Abformung jeder Seite ein separates Goldblechstück verwendet wurde, wie die Längsnaht in der Mitte der Köpfe zeigt (Abb. 15). Kleine Unterschiede sind auf Nachbearbeitungen zurückzuführen. Das Vorkommen von Halbfabrikaten für die Anfertigung der vierblättrigen Blüten, die ebenfalls bei allen Fibeln vorkommen, lässt darauf schließen, dass dieser Fibeltyp in einer ephesischen Werkstatt hergestellt wurde³⁹.

36 D.G. Hogarth, in: *Excavations* (1908) Taf. IV.

37 D.G. Hogarth, in: *Excavations* (1908) Taf. IV 34,35.

38 Bammer-Muss (1996) 82f. Abb. 99, 100.

39 B. Bühler, *Technologische Untersuchungen an Goldobjekten aus dem Artemision von Ephesos*. Projekt Nr. 15817-GO2 des Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung in Österreich.

Abb. 1

Abb. 2

Abb. 3

Abb. 4

Abb. 5

Abb. 6

Abb. 7

Abb. 8

Abb. 9

Abb. 10

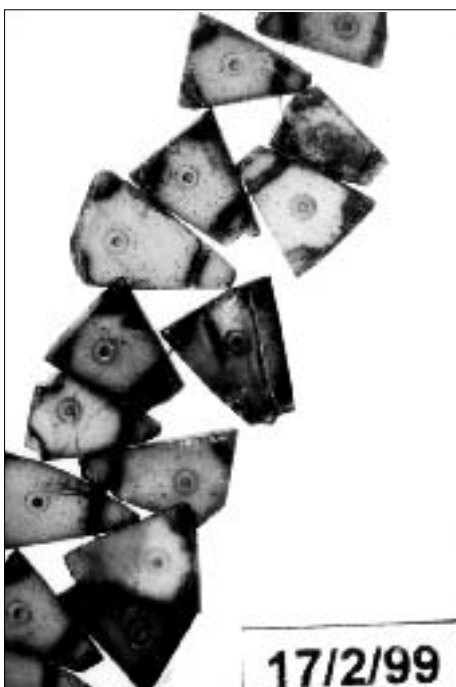

Abb. 11

Abb. 12

Abb. 13

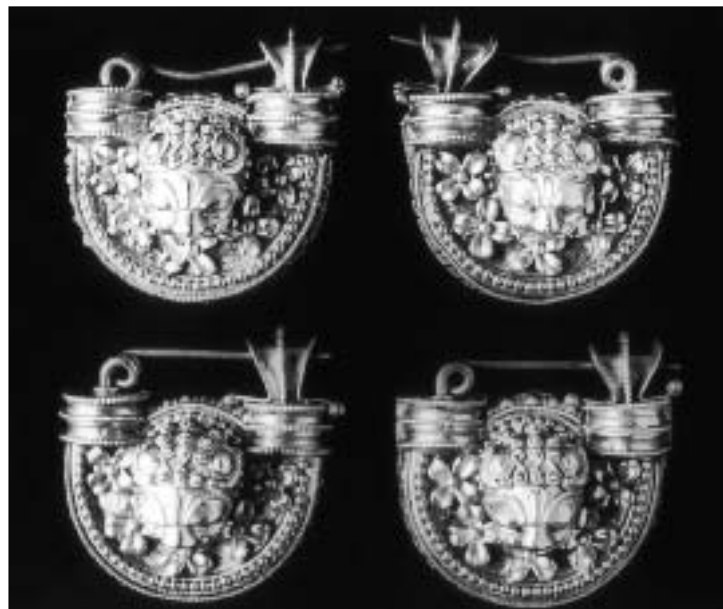

Abb. 14

Abb. 15

2003 YILI ÇORUM VE ÇANKIRI İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Tunç SİPAHİ*
Tayfun YILDIRIM

İlk kez 1996 yılında başladığımız daha sonra Çankırı İli'ne doğru genişlettiğimiz yüzey araştırmalarında çok sayıda höyük, tümülüs, mezarlık ve düz yerleşim alanları tespit edilmiştir. 1996 yılında yüzey araştırmasına başlamamızın ana nedeni Çorum İli'nde Boğazköy, Eskişehir ve Alacahöyük gibi önemli Hitit yerleşimlerinin batı ve kuzeybatısındaki durumu öğrenmek için mevcut yerleşimleri tespit etmek idi¹. 1997 yılında Hüseyindede Eski Hitit kült yerleşimini keşfetmemiz üzerine araştırmamızda yeni bir aşamaya geçilmiş, Hüseyindede merkez alınıp ağırlıklı olarak, batıya İnandık'a doğru olan bölgelerde Eski Hitit yerleşimlerinin aranmasına başlanmıştır². Çankırı ve çevresi M.Ö. III. binyıldan itibaren önem taşıyan bir bölgedir. Bizim için bölgenin en büyük önemi Hüseyindede'den itibaren Eski Hitit yerleşimlerinin bu yönde devamlılık göstermesidir. Çankırı bölgesi coğrafi ve tarihî yönden taşıdığı önemi nedeniyle araştırmalara sahne olmuştur. Bunlardan bir tanesi de önceki yıllarda İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından yürütülen "Paflagonya" projesidir. Bu proje kapsamında Çankırı İli'nin bazı yöreleri araştırılmış, çeşitli dönemlere ait yerleşimler tespit edilmiştir³.

Çorum il sınırları içindeki araştırmalarımız sırasında batıda il sınırına kadar olan bölgede çeşitli dönemlere ait höyükler, düz yerleşimler ve mezarlıkların ayrıntılı tespiti yapılmıştır. Söz konusu bölgede Eski Hitit seramiği veren yerleşimlerin devam ettiği belirlenmiştir. Alaca Höyük'ten tanıdığımız Eski Tunç Çağı seramik tipleri de bölgede görülmektedir. Ayrıca, M.Ö. I. binyıl, daha sonra yoğun Roma yerleşimleri ve mezarlıkları ile de karşılaşmıştır.

1996 yılından beri yürüttüğümüz yüzey araştırmalarında tespit edilen önemli yerlerde arkeolojik kazılar başlatılmıştır (Harita: 1): 1997 yılında Çorum, Sungurlu İlçesi, Yörüklü Beldesi'ndeki Hüseyindede kazılmaya başlanarak, bir Eski Hitit tapınağı ortaya çıkarılmıştır⁴. 2003 yılında daha önce yüzey araştırmasında tespitini yaptığımız Yö-

* Doç. Dr. Tunç SİPAHİ, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı 061000 Sıhhiye/Ankara/TÜRKİYE sipahi@humanity.ankara.edu.tr.

Doç. Dr. Tayfun YILDIRIM, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı 061000 Sıhhiye/Ankara/TÜRKİYE tayfun30@hotmail.com.

1 T. Sipahi, T. Yıldırım, "1996 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt, Ankara 1998, s.19.

2 T. Yıldırım, T. Sipahi, "1997 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt (25-29 Mayıs 1998-Tarsus), Ankara 1999, s. 433.

3 Roger Matthews, "Project Paphlagonia:Regional Survey In Çankırı and Karabük Provinces, 1998", *17.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt (24-28 Mayıs 1999 Ankara), Ankara 2000, s.175.

4 İ. Ediz-Ö. İpek-T. Sipahi, "Yörüklü/Hüseyindede Kurtarma Kazısı", *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, (27-29 Nisan 1998-Antalya), Ankara 1999, s. 189.

rüklü Fatmaören Höyüğü⁵ kazılmaya başlanmış olup 2003 yılında kazılara devam edilecektir. Yine araştırmalarımızda tespit edilen Resuloğlu Eski Tunç Çağı mezarlığındaki⁶ kazılara, Çorum Müzesi ile birlikte Doç.Dr. Tayfun Yıldırım tarafından 2003 yılında başlanmıştır. Bu kazılarda ortaya çıkartılan mezarlarda Alaca Höyük kral mezarlarının geç safhası ile çağdaş, önemli eserler bulunmaktadır.

2003 yılı Çorum, Çankırı illeri yüzey araştırmamız, Bakanlık Temsilcisi Zübeyde Doğan, Doç.Dr. Tayfun Yıldırım'dan oluşan bir ekip ile sürdürülmüştür. Çorum Müzesi'nden Onder İpek kısa bir süre arazi taramalarımıza katılmıştır⁷. İki aşamalı olarak yürütülen araştırmanın ilk aşamasında Hüseyinde kazı evinden hareketle Çankırı'ya geçilerek, Çankırı'nın güneyinde Acı Çay'ın yer aldığı havza kuzeye doğru takip edilmiş, daha sonra Bozkır Dağı'nın kuzey yamaçlarına paralel akan Terme Çayı izlenerek, Terme Çayı'na karışan ve kuzeydeki daha küçük havzalar taranmıştır (Harita: 1, 2). Takip eden günlerde Çankırı il merkezinden kuzeybatıya doğru uzanan arazide yer alan Yapraklı İlçesi çevresinde araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Yapraklı ilçe merkezinden önce Yüklü'den doğuya doğru gidildiğinde Çorum il sınırlarına girilmektedir. Daha güneydeki ana yol ise doğuya doğru ilk önce Balıbağ yakınlarından, daha sonra Ünür civarından geçerek Çorum'a ulaşır. Bilindiği gibi Yapraklı İlçesi ve Ünür civarı eski eser kaçakçıları tarafından iyi bilinen yerlerdendir. Bu bölgeden Çorum Müzesi'ne de arkeolojik eser gelmektedir. Araştırmanın ikinci aşamasında Çorum bölgesine geçilmiş, ağırlıklı olarak Kırklar Dağı'nın güneyinde kalan Çorum Çayı'nın oluşturduğu havzanın çevresi ile Karadağ'ın güney ve kuzeyinde kalan bölgeler taranmıştır. Bu yılın arazi taramalarında GPS cihazı kullanılarak hassas koordinat tespiti gerçekleştirilmiştir (Harita: 2). Araştırmada yapılan tüm tespitlerin hassas biçimde harita veya plânlara işlenerek raporlarımızda da hassas nokta ölçümlerinin yapılması plânlanmıştır. 2004'ten itibaren geçmiş yıllarda tespitini yaptığımız höyüklerin, düz yerleşimlerin, tümülüslerin ve mezarlıkların hatta bazı köylerde karşımıza çıkan mimarî elemanların, yazıtların GPS ile koordinat belirlemesini bir proje dahilinde gerçekleştirmeyi amaçlıyoruz.

2003 yılında araştırmalarımızda belirlediğimiz höyük, mezar, mezarlık ve yerleşimden oluşan tespitlerimiz koordinat ve rakım değerleriyle aşağıda sıralanmaktadır:

1. Küllük Örendere Mevkii

Çankırı, Merkez İlçe

40 23' 54,48707" K; 33 39' 20,19466" D

687 Mt.

Çankırı-Kalecik (Ankara) karayolu üzerinde Germece kavşağı geçildikten sonra Konak Köy kavşağına varmadan önce, karayolunun kuzey yamaçlarında geniş yayılım gösteren bir Roma yerleşimi belirlendi. Burada "Çatıbahçesi" adıyla tanınan mevkide açılmış Roma mezarlarına ait büyük kapak taşları görüldü. Bu keşimi ağaçlandırmak için kepçe ile yapılan düzlemeler sırasında mezarların tahrip edildiği, vatandaşlar tarafından söylendi. Yerleşim izleri yolun güneyindeki tarlalara ve demiryoluna kadar devam etmektedir. Söz konusu alanda yüzeye yayılmış durumda Roma çatı kiremitleri ve seramikleri tespit edildi.

2. Konak Höyüğü (Harita: 3)

Çankırı İli, Merkez İlçe, Konak Köyü

40 23' 14,88789" K; 33 39' 47,25372" D

687 Mt.

5 T. Sipahi, T. Yıldırım, "1999 Yılı Çorum Yöresi Yüzey Araştırması", 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt (22-26 Mayıs 2000 İzmir), Ankara 2001, s. 102.

6 T. Sipahi, T. Yıldırım, "1998 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırması", 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt (24-28 Mayıs 1999 Ankara), Ankara 2000, s. 33.

7 Kendisine katkıları için ekibim adına teşekkür ederim.

Karışıh olarak da bilinen Konak Köyü'nün girişinde bir kayalığın üstünde yer alan yüksek ve dik yamaçlı bir höyüktür (Resim: 1). Tepesindeki türbede Şeyh Karamustafa Türbesi yer alır. Bu türbe nedeniyle höyükte kaçak kazıların gerçekleştirilmediği belirlendi. Höyüğün güney yamaçlarında M.Ö. II. binyıl, batı yamaçlarında Eski Tunç Çağı'na tarihlenen çanak çömlek parçaları mevcut olup çok az sayıda Klâsik Döneme ait parçaya rastlandı (Resim: 2). Köy evlerinin altında da klâsik yerleşimin kısmen devam ettiği tespit edilmiştir. Bu höyük Çankırı Müzesi kayıtlarında yer almaktadır.

3. Küçükacıbeyköy Roma Mezarı

Çankırı, Merkez İlçe, Hacıbey Köyü
40 26' 52,08461 K; 33 31' 24,76809 D
1099 Mt.

Ana yoldan İnandık Köy yoluna girilip daha ilerideki Küçükacıbey Köyü'ne ulaşıldı. Burası 1809 rakımlı Andağı'nın doğu yamacında kalan küçük bir yerleşimdir. Köyün girişindeki Sağlık Ocağı binasının hemen doğusunda tahrip edilmiş bir Roma mezarı mevcuttur. İçinin doğal şartlar nedeniyle bozulmamış olması, kapağı kırık mezarın yakın bir zamanda tahrip edildiğini düşündürmektedir. Duvarları bölgede yoğun bulunan jips ve kireçtaşı ile örülmüştür (Resim: 11). Mezar, gizlemek amacıyla çalı çırpı ile örtülmüştür.

4. Bedren Höyük

Çankırı, Merkez İlçe, Bozkır Mevkii
40 20' 41, 89221" K; 33 35' 48,09906" D
974 Mt.

Kuzeye doğru Acı Çayı takip eden bugünkü karayolunun sağındaki yükseltilerin üstündedir. Yayvan bir yapıya sahiptir. Höyük yüzeyinde ETÇ ve M.Ö. II. binyıla tarihlenen çanak çömlek mevcuttur. Aynı seramik grubunun höyükten sonra çevre tarlalarda yaklaşık 150-200 m. çapındaki bir alanda devam ettiği belirlenmiştir.

5. Aşağıpelitöz Höyük

Çankırı, Merkez İlçe, Aşağı Pelitöz Köyü
40 28' 28,56066 K; 33 39' 51,63544" D
670 Mt.

Tekrar ana yoldan kuzeye doğru giderken Sülüklü Karakolu'nu geçtikten sonra, Aşağıpelit Köyü kavşağı yakınlarında, yolun sağında, yola yakın bir noktada yer alan taşlı ve çakıllı bir yükselti üzerindedir. Takip ettiğimiz ana yola hâkim bir konumdadır. Yüzeyden M.Ö. III. ve II. binyıla ait parçalar toplandı. Ayrıca bir tane, Ortaçağ'a ait sırlı parça mevcut.

6. Akseki Kale Mevkii ETÇ yerleşimi

Çankırı, Bayramören İlçesi, Akesli Köyü
40 39' 34,90154" K; 33 58 05,11072" D
1349 Mt.

Çankırı'dan kuzeybatıya doğru olan kesimde, Bayramören İlçesi'ne doğru olan mevki bir yerleşim alanıdır. Ana kayaya oturmuş, yaklaşık 4-5 m.lik hafif bir yükselti olarak gözlenebilmektedir. Çanak çömleğin çoğunluğu Eski Tunç Çağı'na ait. Sadece bir adet M.Ö. II. binyıla ait parça bulundu. M.Ö. II. binyıla ait zayıf bir yerleşim burada mevcut olabilir. Yerleşim, konumuyla Çorum yöresinden de tanıdığımız tipik Eski Tunç yerleşimi özelliği taşımaktadır. Daha alçak kottaki güney yamaçlarında Roma parçaları görüldü. Yoğun kaçak kazı görmüş olup tahribatın yapıldığı yerlerde çok sayıda kırık ETÇ seramikleri çevreye yayılmıştır (Resim: 3). Kaçak kazıcılar tarafından höyüğün içine doğru açılan tünelin kesitlerinde ETÇ mimarî izleri ve seramikleri seçilebilmektedir.

7. Maltepe Höyük

Çankırı İli, Yapraklı İlçesi, Çevrecik Köyü

40 39' 36,10324" K; 33 49' 31,82417" D, 977 Mt.

Yapraklı İlçe, sınırlarında, Konak Köyü'nden itibaren Maltepe Höyük tarif edilecek, burada kaçak kazılar yapıldığı hakkında bilgi verilmeye başlanmıştır. Vatandaşın aldığımız bilgilerin ışığında, Maltepe Höyük'e gelindiğinde gerçekten burada yoğun bir tahribatın gerçekleştirildiğini gördük. Çevrecik Köyü'nün 4 km. batısında yer alan höyüğün güneybatısından Karlas Çayı akmaktadır. Maltepe, yüksek ve dik yamaçlı bir höyüktür. GPS'ten aldığımız yükseklik değerlerine göre yaklaşık 60 m. yüksekliği olduğunu belirlenmiştir. Kaçak kazı çukurları güney yamacındadır. Maltepe'nin karşısındaki yamaçlarda da soyulmuş Roma Dönemi mezarlarını tespit ettik. Maltepe'den ETÇ ve M.Ö. II. binyıla ait seramik parçaları derlendi.

8. Tuzdamınkaşı (Tuzmağara) Mevkii

Çankırı İli, Yapraklı İlçesi, Konak (Şihosman) Köyü

40 42' 50,19792" K; 33 53' 29,17908 D, 1189 Mt.

Yapraklı İlçesi'nin güneydoğusunda kalmakta olup İkizören Beldesi'ne kuşuçuşu 2.95 km. uzaklıktadır. Köyün güneydoğusunda Acı Çay'a bakan yamaçlardadır (Resim: 4). Bir düzlükten sonra alçalan eğimli ve jips (pur) kayalık arazi üzerinde yerleşim yayılmış durumdadır. Bu bölge Çorum Hüseyindede çevresinden itibaren tuzlu arazi yapısına sahip. Çevrede doğal tuz kaynakları var. "Tuzmağarası" olarak tanınan ünlü bir tuzla Çankırı merkez civarında, burası da aynı isimle tanınmaktadır. Derlenen çanak çömlek parçalarının tamamı Eski Hitit Dönemine aittir (Resim: 5).

9. Alakır Mezarlığı (Harita: 4)

Çankırı İli, Yapraklı İlçesi, İkizören Beldesi

40 40' 00,34204" K; 33 52' 39,25940" D, 1101 Mt.

Yapraklı İlçesi sınırları içinde arazi taramalarına devam ederken çevredeki bir kaçak kazıda bulunan iki tane testinin beldede saklandığı haberini aldık. Uzun uğraşlardan sonra testilerin heyetimize gösterilmesi sağlandı. İkna çalışmalarımız sonunda M.Ö. III. binyıl sonu-M.Ö. II. binyıl başına tarihlenen ve mezar buluntusu olduğu anlaşılan testilerin denetimimizde Çankırı Müzesi'ne teslimini sağlanmıştır (Resim: 6). Daha sonra testilerin bulunduğu yerin bize gösterilmesi üzerine, tahrip edilmiş ve edilmekte olan bir mezarlık alanı tarafımızdan görülmüştür. Mezarlık, ortasından bir dere akan dar bir vadinin eğimli yamaçlarında yer almaktadır. Çevrede yaptığımız incelemeler sırasında kaçak kazıların sistemli bir şekilde neredeyse kesit alınarak yürütüldüğünü belirledik (Resim: 5). Mezarlar yüzeyin 30-80 cm. altında yer alıyor. Farklı seviyelerde olmaları birden fazla gömü safhasına işaret ediyor olabilir. Mevcut buluntulara göre küp mezarların büyük çoğunluğunun ağızlarının kapak taşı ile kapatıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca, mezar olarak kullanılmış olabilecek kaya oyukları da mevcuttur. Çok sayıda kırık çanak çömlek parçası, tahrip edilmiş mezarların çevresine yayılmış durumdadır, bunların bir kısmı toplanmıştır (Resim: 7). Bu tip testiler önceki yıllarda Çankırı ve Çorum müzelerine gelmişti. Kaynak genellikle Balıbağ çevresi ve Yapraklı gösterilmiştir. Benzer formlar Boğazköy 5 c'de mevcuttur. Bu çevreden çok sayıda madeni eserin İstanbul'a gittiği de belirlendi.

10. Alakır Höyüğü

Çankırı İli, Yapraklı İlçesi, İkizören Beldesi

40 40' 08,80179" K; 33 52' 56,77899" D, 1155 Mt.

Mezarlık alanının yaklaşık 150 metre kuzeydoğusundaki tepenin üstünde üç ayrı yükseltiye sahip bir höyüktür. Höyüğünün yer aldığı nokta bölgeye hâkim bir konumdadır. Höyük yer yer taşlı, seramik parçaları geniş bir alana yayılmıştır. Derlenen seramik M.Ö. III. ve II. binyıllara aittir.

11. Sivrihöyük Tepe

Çorum İli, Sungurlu İlçesi

40 10' 23,89082" K; 34 55' 18,63126" D

898 Mt.

Araştırmanın ikinci aşamasında Çorum bölgesine geçildikten sonra, Alaca-Tokat karayolunun 7. km.sinde, yolun hemen sağ tarafında, yüksekçe bir tepe üstünde yer alan bir höyük görüldü. Burası yolun iki tarafındaki yerleşim noktalarından bir tanesidir. Yüzeyi yer yer çakılıdır. M.Ö. II. ve I. binyıla ait az sayıda seramik görüldü. Tarımsal faaliyet ve kaçak kazı yapılmadığından yüzey seramiği çok zayıftır.

12. Çalköy Höyüğü

Çorum İli, Alaca İlçesi, Çalköy

40 12' 24,42812" K; 34 55' 00,63237" D

958 Mt.

Yine aynı coğrafi bölgede yer alan bu höyük, Çalköy'ün içindedir. Höyüğün etek kesimleri evler tarafından tahrip edilmiş, tepe kısmı düzlenerek bir ağaç dikilmiş olup bu alan köy sakinleri tarafından seyir alanı olarak kullanılmaktadır (Resim: 9). Höyük çevresinde mimariye ait olabilecek irili ufaklı taşlar mevcut. Höyüğün bir yamacını köy yolu kesmiştir. Burada oluşan kesitte duvar taşları görülebilmektedir. Toplanan seramik M.Ö. III ve II. binyıllara tarihlenmiştir (Resim: 10).

13. Kızılca Höyük

Çorum İli, Mecitözü İlçesi, Emirbağ Köyü, Kızılca Mevkii

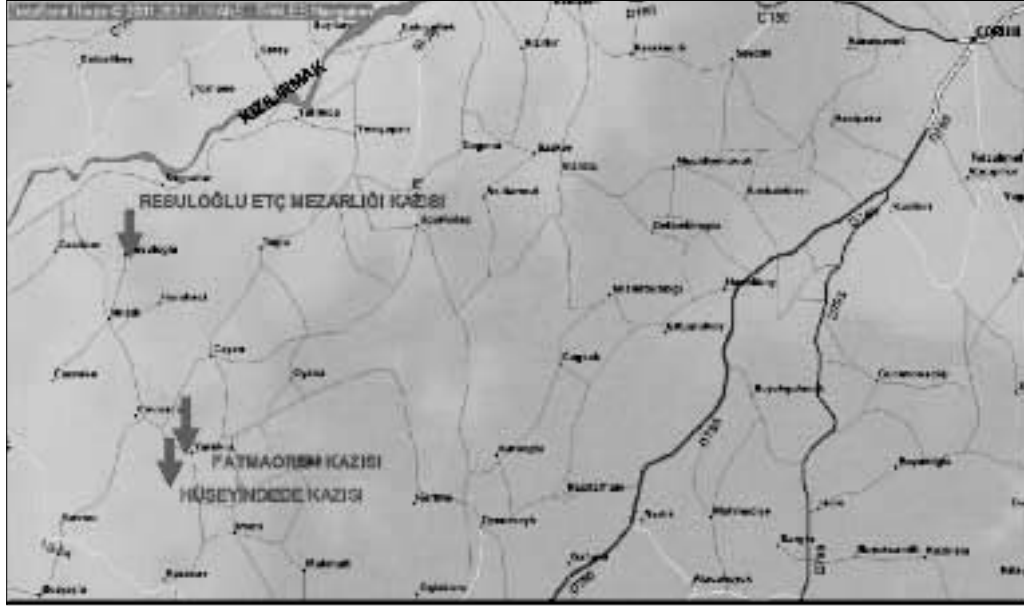
40 24' 45,46707" K; 35 16' 53,64186" D

636 Mt.

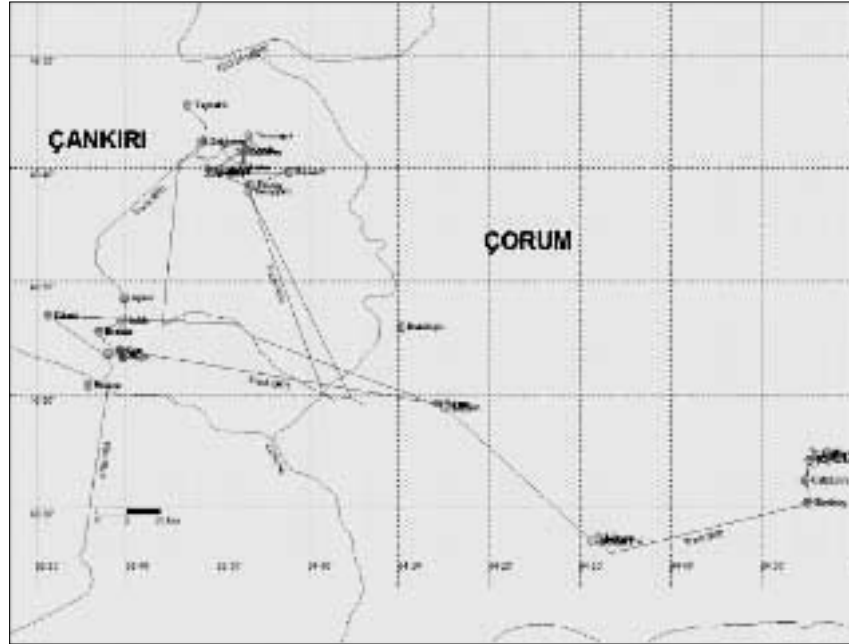
Aynı bölgedeki Emirbağ Köyü'nün güneyindeki Kızılca mevkiindedir. Kuzey-güney yönünde uzanan bir tepenin üstündedir. Yüzeyde ve çevrede iri taş bloklar mevcut. Tepenin güneyine doğru yerleşimin yoğunlaştığı, çanak çömlek dağılımına göre söylenebilir. Yüzeye M.Ö. III. ve II. binyıllara ait çanak çömlek parçaları yayılmış durumdadır.

Araştırmalarımız sırasında yukarıda sıralananlardan başka Çankırı merkeze bağlı Büyükhacıbeyköy yakınlarındaki Delikkaya mevkiindeki kayalığın yüksekçe bir yerine yapılmış kaya mezarı görüldü. Çorum bölgesinde gezdiğimiz alanın çevresinde daha önceki yıllarda Prof.Dr. Aygül Süel ve Dr. Mustafa Süel tarafından tespit edilerek yayınlanan Akören Höyüğü (Ağtoprak Tepe) ziyaret edildi. Çevresinde yer alan ve 1:25.000'lik haritalarda Hayrat Höyük olarak tanımlanan yükselişinin kapsamlı olarak incelenmesine rağmen, herhangi bir kültürel ize rastlanmadı. Çorum Sungurlu İlçesi sınırları içindeki Salman Köy yakınlarındaki Kürtosman'ın Höyük ve Kadırağa'nın Höyük tekrar ziyaret edildi.

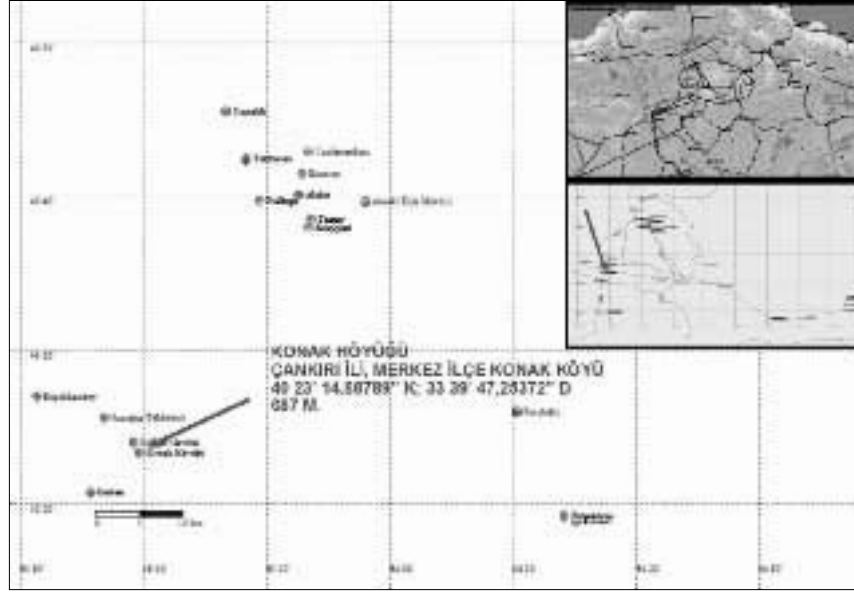
2003 yılı araştırmalarımız Çankırı İkizören çevresinde yoğunlaşmıştır. Bölgenin M.Ö. III.-II. binyıl ve Roma dönemlerinde önemli yerleşimlere sahne olduğu anlaşılmaktadır. Burası, doğusundaki Çorum'a doğru uzanan doğal geçitlerin bir ucundadır. 2004 yılında bu bölge kuzeye ve batıya doğru daha kapsamlı bir şekilde taranarak özellikle Hititler'in bu tarafa doğru yayılımı incelenecektir. Çorum merkezin doğu ve kuzeybatısına doğru Hitit seramiği yoğunlaşmaktadır. Bu bölgede ve Amasya'ya doğru olan havzalarda arazi taramalarına devam edilmesi araştırmamızın bir diğer amacını oluşturacaktır.

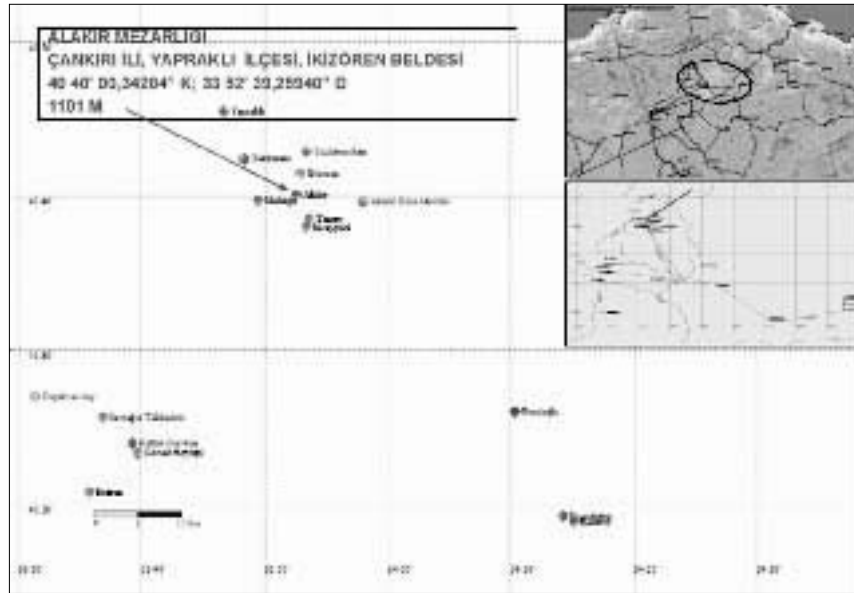
Harita: 1

Harita: 2

Harita: 3

Harita: 4

Resim : 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

2003 YILI ŞANLIURFA-SURUÇ OVASI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Nurettin YARDIMCI*

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle Suruç Ovası yüzey araştırmasında, Suruç Ovası Şanlıurfa ili sınırları içinde, Urfa-Suruç, Suruç-Birecik karayolu civarındaki ve Suruç ilçe merkezinin güneyindeki höyüklerin tespiti ile ölçüm ve toplama çalışmaları yapılmıştır.

Yüzey araştırması çalışmaları sonucunda 62 yerleşim yeri tespit edilmiştir (Harita)¹ Ovada Paleolitik'ten başlayarak Neolitik, Kalkolitik, Tunç çağları, Demir Çağı, Klâsik dönemler ve Ortaçağ'a ait yüzey buluntularına rastlanmıştır. Bunların değerlendirilmesi sonucu Kalkolitik, Klâsik ve Ortaçağ'a ait buluntuların ağırlıklı olduğu gözlenmiştir. Genellikle eski yerleşim yerlerinin üzerinde yeni yerleşimlerin olduğu görülmüş, bunların yanı sıra ovada kaya mezarları, taşocakları, sarnıçlar ve han gibi taşınmaz kültür varlıklarına rastlanmıştır.

700 km² yüzölçümündeki ilçenin merkezinin denizden ortalama yüksekliği 500 m. kadardır. Hâlen yaşayan 73 köy yerleşimi bulunan ilçe merkezinde hemen hemen tüm köyler eski yerleşim üzerinde bulunmaktadır. Ovada 30 m.ye ulaşan yükseklikte höyüklerin yanı sıra çok sayıda az yükselti, zengin buluntular veren yaygın höyükler mevcuttur. Suruç Ovası'nda fazla yükselti vermeyen, küçük ölçekte eski yerleşimlere Harran Ovası'ndakilere kıyasla daha sık rastlanmaktadır. Araştırmalarımız sırasında görebildiğimiz kadarı ile Suruç Ovası'nda birim alana düşen eski yerleşim sayısı Harran Ovası'ndakinden daha yoğundur. Ekonomik yapısı tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Harran Ovası'nın aksine, antik buluntu amaçlı kaçak kazı çalışmaları Suruç Ovası'nda oldukça yaygın ve yoğun olarak görülmektedir. Bu amaçla yapılmış küçük veya büyük kaçak kazı çukurlarına hemen hemen her höyükte rastlanmaktadır. Kaçak kazı amaçlı tahribatın bulunmadığını söyleyebileceğimiz Harran Ovası'nda bulunan höyükler ise her gün tarım yapılabilecek toprağın genişletilebilmesi veya iyileştirilmesi amacı ile yapılan uygulamalar sonucu yok olmaya başlamıştır.

Suruç Ovası'nda henüz geç kalınmadığı için, bir sulama projesi uygulamasına geçilmeden önce ovadaki kültürel zenginliğin tespitinin yapılarak, projede altyapı verisi olarak değerlendirilmesi ve projenin gerektirdiği bütün koruyucu önlemlerin alınması kaçınılmaz ve gerekli olmaktadır.

Suruç Ovası'nda yaptığımız yüzey araştırmalarının bu seneki bölümünde ovada mevcut olan çok sayıda eski yerleşim yerinden 62 adedi tespit edilmiştir. Ovadaki yü-

* Dr. Nurettin YARDIMCI, Araştırma Projesi Başkanı, Başbakanlık Müşaviri, Cemal Nadir Sok. No:24/4- Çankaya-Ankara/TÜRKİYE e-mail: yardimci_n@hotmail.com

1 Haritada eski yerleşim yerleri envanter numaraları ile gösterilmiştir. Yayında metin için ayrılan sayfa adedi sınırlı olduğu için, metinde envanter numaraları belirtilerek 62 höyükten 25 tanesi anlatılabilmektedir. Araştırması yapılan eski yerleşim yerlerinin tümünün kültür tabakalarının dağılımları metnin bitiminde envanter numaraları ve isimleri belirtilerek cetvelde gösterilmiştir.

zey araştırması çalışmalarında yapılan toplamalarda Paleolitik Çağ buluntularına rastlanmış ve Suruç Ovası'nın Neolitik Çağ'dan itibaren günümüze kadar bütün dönemleri kapsayan kesintisiz bir iskân gördüğü gözlenmiştir.

Yapılan ilk değerlendirmelerde tespiti yapılan eski yerleşme yerlerinde genel olarak Kalkolitik, Klâsik ve Ortaçağ buluntularının ağırlıklı olduğu görülmüştür. Harran Ovası'ndaki yüzey araştırması çalışmalarımızda yoğun olarak tespit ettiğimiz Halaf kültürüne ait buluntuların Suruç Ovası'nda da devam ettiği gözlenmiştir. Bu bölge için önemli olan Halaf kültürünün güneyden, Anadolu'ya ilk intikal bölgesi olan Harran Ovası'nda yaptığımız yüzey araştırmaları sonucu Tell İdris gibi büyük Halaf merkezlerinin tespiti gözönüne alındığında, Harran Ovası'nda bu kültürün, şimdilik belirli bir bölümü araştırılmış olan Suruç Ovası'ndakinden daha ağırlıklı veya yaygın olduğu gözlenmektedir. Suruç Ovası yüzey araştırması projesi sonuçlandığında bu konuyla ilgili daha sağlıklı yorumların yapılabilmesi kanısındayız.

Bize bu çalışma iznini veren Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve projemizi destekleyen Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığı'na, Şanlıurfa Valiliği'ne, Suruç Kaymaklığı'na ve ekip üyelerimize teşekkür ederiz.

20- ALİGÖR

Suruç'un 5.70 km. kuzeyinde, Şanlıurfa'nın 35.15 km. batısında, Birecik'in 40.72 doğusunda, Harran'ın 56.60 km. batısında bulunmaktadır. 370138.0 kuzey enlemi, 382624.0 doğu boylamında 520 m. tepe kotundadır. Ovadan yaklaşık 15 m. yükselen büyük bir höyük olmasına karşın bugün tamamı ile Aligör Beldesi'nin yerleşimi altında kalmıştır. Tepe noktasına da su deposu yapılmıştır.

İlk Tunç Çağı: Pembe-bej kum ve taşcık katkılı öz, ortada karbonize sert pişirilmiş, içte ve dışta az açıkli yüzeyli, sert pişirilmiş kaba yapımlar, bej ve krem hamurlu ince yapımlar.

II. Binyıl (yoğun): Pembe, bej, krem-bej hamurlu, ince kum katkılı, sert pişirilmiş yapımlar.

Roma (az): Kırmızı, pembe, bej, ince kum katkılı sert pişirilmiş yapımlar.

İslâm (az): Pembe-bej, kumlu hamurlu, krem ve yeşilimsi bej astarlı, tarak izli yiv bezemeli yapımlar.

21- TAVİK TEPE

Suruç'un 3.75 km. kuzeyinde, Şanlıurfa'nın 36.78 km. batısında, Birecik'in 39.92 km. doğusunda, Harran'ın 56.86 km. doğusunda, 370337.0 kuzey enlemi, 382548.1 doğu boylamında, 503 m. kotundadır.

Höyük çevresinde ve üzerinde kuru tarım yapılmakta, kuzey bölümünde höyüğün yarıya yakını ova seviyesinde tesviye edilmiş. Yaptığımız soruşturmada alınan toprağı sıva yapmak ve damların üzerine atmak için kullandıklarını söylediler. Höyük toprağı ovadan alınan toprağı göre suyu daha az geçiriyormuş.

Paleolitik: Çakmaktaşı

Kalkolitik: Halaf (çok az) (tek parça), boyalı pembe bej hamurlu Obeid (çok az) (tek parça), pembe hamurlu yeşilimsi bej astar üzerinde siyah mat boya bezemeli.

İlk Tunç Çağı (az): Pembe hamurlu, kum taşcık katkılı kaba yapımlar, yüzeyleri az açıkli.

II. Binyıl: Bej-yeşil hamurlu, ince kum katkılı, metalik yapımlar, bant bezemeli boyalı yapımlar.

I. Binyıl: Bol kumlu, sert pişirilmiş, koyu renkte yüzeyli ve kum taşcık katkılı, dışta ve içte açıkli yüzeyli kaba yapımlar.

Roma (yoğun): Pembe bej hamurlu, boya astarlı, kaba ve ince yapımlar, pembe ince hamurlu kırmızı parlak astarlı (*terra sigilata*) yapımlar. Bej, bol kum taşıcık katkılı kaba pithos dibi.

İslâm (yoğun): Pembe bej, yeşilimsi bej hamurlu kumlu yapımlar, tarak izli bezemeli ve kabartmalı ince yapımlar, pembe hamurlu, içte dalgalı motifli, yeşil-koyu yeşil renkte sırlı, içte sarı-yeşil renkte sırlı yapımlar.

*Küçük buluntu:*Çakmaktaşı, bazalt havan parçası, cam kap parçası.

22- TİLTİN (Resim: 1)

Suruç'un 4.44 km. kuzeyinde, Şanlıurfa'nın 37.66 km. batısında, Birecik'in 38.54 km. doğusunda. Harran'ın 58.35 km. batısında, 370059.0 kuzey enlemi, 382515.4 doğu boylamında, 525 m. tepe kotundadır. Höyüğün üzeri ve çevresi tarla olarak kullanılmakta, derin sürme ile höyük toprağı ovaya sürüklenmekte. Höyükte toprak alımı ve kaçak kazı mevcut.

İlk Tunç Çağı: Kırmızı, pembe kum ve taşıcık katkılı hamurlu, dış yüzeyi hafif açkılı, sert pişirilmiş kaba mutfak yapımları.

II. Binyıl (yoğun): Pembe, bej krem renkte hamurlu, içte ve dışta bant boya bezemeli, kum-bej renkte hamurlu ince yapımlar.

I. Binyıl: Kırmızı-pembe renkte kumlu hamurlu, dışta enine yiv bezemeli özenli yapımlar.

*Roma (yoğun):*Kırmızı hamurlu, dış siyah boya astarlı, iç-dış parlak kırmızı boya astarlı. Bej renkte hamurlu, bitkisel, kum ve taşıcık katkılı yer yer kırmızı boya astarlı, özü karbonize, ağızda yivli kaba özensiz yapımlar.

İslâm (az): Pembe kumlu hamurlu, yalın yapımlar, krem-yeşil kil astarlı sert pişirilmiş yapımlar. İç-dış koyu yeşil sırlı kaba yapımlar.

*Küçük buluntu:*Bazalt havaneli, mezar kapama kiremiti.

23- İNCİRLİ TEPE

Suruç'un 4.44 km. kuzeyinde, Şanlıurfa'nın 37.66 km. batısında, Birecik'in 38.54 km. doğusunda. Harran'ın 58.35 km. batısında. 370100.3 kuzey enlemi, 382454.0 doğu boylamı, 523 m. tepe kotundadır. Oavadan yaklaşık 19 m. yükseklikte büyük bir höyük, üstünde büyük bir su deposu yapılmış, ovadaki su seviyesinin düşmesi ile depoya su verilen kuyuların kuruması sonucu su deposu da kullanılmamaktadır. Daha önceki kullanımlarda höyükte büyük yırtıklar oluşmuş, batı eteği mezarlık olarak kullanılmaktadır.

İlk Tunç Çağı (az): Bej kumlu, taşıcık katkılı hamurlu, iç-dış yüzeyler az mat açkılı kaba yapımlar ve kırmızı hamurlu parlaklaştırılmış yapımlar. Koyu bej hamurlu, krem astar üzerine mat siyah boya bezemeli.

II. Binyıl: Kırmızı, pembe, bej ince arıtılmış kil ve kum katkılı sert pişirilmiş yapımlar. İp bezemeli gövde parçaları, pembe, bej ince kumlu hamurlu, sert pişirilmiş yapımlar.

*Roma (yoğun):*Pembe-bej kumlu yapımlar, iç ve dışta ince kırmızı ve siyah boya astarlı formlar ve emzik parçası. Kırmızı bol kumlu dışta düzeltili yüzeyli kaba yapımlar, bej hamurlu, bol kumlu boyun parçaları.

İslâm: Pembe-bej kumlu hamurlu, ince yeşilimsi bej kil astarlı, kabartma bezemeli ince yapımlar. Pembe hamurlu, iç-dış yeşil sırlı, kaba bezemesiz yapımlar.

Küçük buluntular: Çakmaktaşı, adak idolü, örtülmüş dikine kumaş kıvrımları.

24- TİLTİN (KÖYİÇİ)

Suruç'un 4.21 km. kuzeyinde, Şanlıurfa'nın 37.64 km. batısında, Birecik'in 38.67 km. doğusunda, Harran'ın 58.18 km. batısında, 370053.4 kuzey enlemi, 382458.9 do-

ğu boylamı, 512 m. tepe kotundadır. Ovadan 5 m. kadar yüksekte yeni köy yerleşimi altında kalmış küçük bir höyüktür.

İlk Tunç Çağı (az): Pembe-bej renkte hamurlu, bol kum taşı katkılı, sert pişirilmiş, iç ve dış yüzeyler yer yer parlak açkılı, öz kalın, az karbonize.

II. Binyıl (yoğun): Pembe-bej renkte kumlu hamurlu, öz ortada, az karbonize sert pişirilmiş yapımlar. Pembe hamurlu, kum katkılı, dış yüzeyde krem-bej astarlı ve baskı bezemeli yapımlar.

İslâm (az): Kırmızı renkte kumlu hamurlu, yalın yapımlar, bej hamurlu yeşilimsi-sarı kil astarlı yapımlar.

Küçük buluntu: Çakmaktaşı.

25- HARABAN

Suruç'un 2.26 km. kuzeyinde, Şanlıurfa'nın 37.52 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 26.13 km. güneyinde, Birecik'in 39.64 km. doğusunda, Harran'ın 56.94 km. batısında, 370006.6 kuzey enlemi, 382533.8 doğu boylamı, 488 m. tepe kotundadır. Yeni ismiyle Karadut Köyü'nün doğusuna bitişik, etrafı beton briket duvarlarla çevrilmiş, köy mezarlığı olarak kullanılmakta, doğu-batı doğrultusunda eliptik formlu, ovadan yaklaşık 6 m. kadar yüksekliktedir.

I. Binyıl: Pembe bej kumlu hamurlu, tarak izli bezemeli ve bej kumlu hamurlu, ince yapım, sert pişirilmiş, pembe hamurlu, kum taşı katkılı, tarak izli, enine yiv ve sokma bezemeli gövde parçaları.

Roma: Bej hamurlu, ince kum katkılı, kaba yapımlar, pembe hamurlu, dışta parlak kırmızı boya astarlı ince yapımlar.

İslâm: Bej renkte hamurlu, iç ve dışta krem-yeşil kil astarlı, iç ağız kenarında çimdik bezemeli, pembe-bej kumlu hamurlu, içte açık yeşil-sarı zemin üzerine morumsu siyah bezemeli sert gövde parçası.

26- ŞEYHİS

Suruç'un 2.4 km. kuzeybatısında, Şanlıurfa'nın 39.25 km. batısında, Birecik'in 38.12 km. doğusunda, Harran'ın 58.3 km. kuzeybatısındadır. 365944.8 kuzey enlemi, 382429.2 doğu boylamı, 498 m. tepe kotundadır. Ovadan yaklaşık 7-8 m. yükselmekte, Şeyhis Mahallesi'nin kuzeyine bitişik, batıya doğru yaygın köy mezarlığı olarak kullanılmaktadır. Mezarlıktaki yeni gömütler oldukça iyi işçilikli olmasına karşın köy terk edilmiş durumdadır.

I. Binyıl: Pembe kumlu hamurlu, yüzeyleri düzeltili, az parlak açkılı, kırmızı kumlu hamurlu, düzeltili yüzeyli, kırmızı-bej kumlu hamurlu, dış yüzey siyah boya astarlı, yiv bezemeli yapımlar, bej kum taşı katkılı hamurlu, pürüzlü yüzeyli yapımlar.

Roma: Pembe hamurlu, iç-dış parlak kırmızı boya astarlı (*terra sigillata*) gövde parçaları, tarak ve ince çivi bezemeli, pembe hamurlu, yapımlar, pembe hamurlu, mat siyah ve kırmızı bant bezemeli gövde parçaları.

İslâm: Pembe-bej hamurlu, ince kum katkılı, krem-yeşil kil astarlı yapımlar. Kırmızı-pembe hamurlu, kabartma bezemeli, krem bej astarlı gövde parçaları.

Küçük buluntu: Çakmaktaşı

27- KIRIKHAN

Suruç'un 3.56 km. kuzeybatısında, Birecik'in 37.47 km. doğusunda, Şanlıurfa'nın 39.29 km. batısında, Harran'ın 59.1 km. batısında, 370017.6 kuzey enlemi, 382406.6 doğu boylamı, 497 m. tepe kotundadır. Ovadan yaklaşık 8 m. yükseklikte, tamamen yeni köy yerleşimi altındadır. 400 hane olduğu söylenen, yeni adıyla Saygan Köyü'nde Harran karakteristiğinde kubbe örtülü evler yaygın, burada Harran'dakinden farklı olarak kubbeler tamamen kerpiçten yapılmıştır.

Roma: Pembe hamurlu, arıtılmış kilden sert pişirimli, içte ve dışta ince kırmızı mat boya astarlı özenli yapımlar, bej kumlu hamurlu, iç dış düzeltili kaba yapımlar, pembe hamurlu, iç dış krem astarlı ince yapım, kırmızı-pembe ince kum katkılı hamurlu, iç dış ince siyah astar boyalı ince yapımlar.

İslâm: Bej ince kumlu, sert pişirimli yapımlar, kırmızı hamurlu, iç sarımsı-krem ve krem ince sırlı, açık yeşil bezemeli yapımlar, yeşilimsi-bej ince kumlu yapımlar, dışta ince tarak bezemeli.

28- YURTÇİÇEĞİ

Suruç'un 5.7 km. kuzeybatısında, Birecik'in 35.95 km. doğusunda, Şanlıurfa'nın 40.24 km. batısında, Harran'ın 60.72 km. batısında, 370044.2 kuzey enlemi, 382307.9 doğu boylamında, 490 tepe kotundadır. Yeni ismiyle Yurtçiçeği Köyü'nün doğusuna bitişik, etrafı duvarla çevrilmiş, köy mezarlığı olarak kullanılmaktadır.

I. Binyıl: Pembe-bej hamurlu, ince kum taşı katkılı, ince ve kaba yapım sert pişirimli gövde parçaları.

İslâm: Açık pembe-bej kumlu ve kireç katkılı, dış yüzeylerde açık yeşil-krem kil astarlı kaba yapımlar.

29- AKURE

Suruç'un 4.68 km. kuzeybatısında, Kanlı Avşar'ın 23.92 km. güneyinde, Şanlıurfa'nın 39.15 km. batısında, Birecik'in 37.02 km. doğusunda, Harran'ın 59.75 km. batısında, 370052.4 kuzey enlemi, 382352.0 doğu boylamında, 494 m. tepe kotundadır. Ovadan 2 m. kadar yükselen yaygın küçük bir höyük, üzeri tarla olarak kullanılmakta, höyüğün güney tarafından çok miktarda toprak alımı yapılmış, tarla sahibinin Hacılar Köyü'nden İbrahim Doğanay olduğu söylendi.

Paleolitik: Çakmaktaşı âletler

I. Binyıl: Kırmızı, bol kumlu hamurlu, mika katkılı, sert pişirimli, yüzeyi pürüzlü yapımlar.

Roma: Kırmızı, pembe kumlu hamurlu, ince yapımlar, kırmızı hamurlu, bol taşı katkılı pithos ve kaba yapımlar, kırmızı hamurlu, ince mat siyah boya astarlı, ince yapımlar.

İslâm: Kırmızı, pembe bej renkte hamurlu, kumlu yüzeyleri yalın ve yeşilimsi bej kil astarlı, pembe kırmızı hamurlu, içte ve dışta açık krem renkte zemin üzerine yeşil bezemeli sırlı yapım.

Küçük buluntu: Çakmaktaşı âletler

30- DERViŞ HAMMAÇ TARLASI

Suruç'un 4.71 km. kuzeybatısında, Şanlıurfa'nın 37.92 km. batısında, Kanlı Birecik'in 38.15 km. doğusunda, Harran'ın 58.78 km. batısında, 370106.7 kuzey enlemi, 382438.5 doğu boylamı, 505 m. tepe kotundadır. Ovadan yaklaşık 3 m. yükseklikte, kuzey-güney doğrultusunda çift yükseltili, kuzey yönündeki yükselti mezarlık, güneyindeki tarla olarak kullanılmaktadır. Tarla sahibinin Saygan Köyü'nden Derviş Hammaç olduğu söylendi.

I. Binyıl: Pembe-kırmızı hamurlu, bol kum taşı katkılı, sert pişirimli yapımlar. Küp, azında bakı bezeme, yiv bezemeli gövde, yüzeyleri yer yer düzeltili.

Roma: Pembe-bej hamurlu, krem astar üzerine ince kızıl ve kahve mat boya bezemeli, pembe hamurlu, iç dış siyah astar boyalı ve yalın yüzeyli yapımlar.

İslâm: Pembe-bej kumlu hamurlu, bej, krem, yeşilimsi krem renkte kil astarlı profiller, kulp, gövde parçaları.

Küçük buluntu: Bazalt havan parçası, çok sayıda çatı kiremidi

31- KIZILHÖYÜK

Suruç'un 6.62 km. kuzeybatısında, Şanlıurfa'nın 39.16 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 21.99 km. güneyinde, Birecik'in 36.18 km. doğusunda, Harran'ın 61.02 km. batısında, 370150.4 kuzey enlemi, 382320.6 doğu boyları, 526 m. tepe kotundadır. Yeni adıyla Kuzluk Köyü'nün yerleşimi altındadır. Höyüğün tepe noktasının bulunduğu kuzey bölümü açık, kuzey eteklerinden toprak alımı yapılmış, ovadan yüksekliği yaklaşık 5 m., ortalama 100x100 m. ebadında yuvarlak dairesel formludur.

II. Binyıl: Pembe-bej hamurlu, sert pişirilmiş, iç dış hafif açık pembe hamurlu, ince kum katkılı, iç dış hafif açık pembe bej hamurlu, sert pişirilmiş, iç dış yer yer hafif açık.

Roma: Kırmızı hamurlu, arıtılmış ince kil, iç dış (terra sigillata benzeri) düzletilmiş yüzeyli ince yapım.

Pembe hamurlu, bol kum katkılı sert pişirilmiş, yüzeyler yalın bej hamurlu, bol kum katkılı, sert pişirilmiş yüzeyler düzletilmiş.

İslâm: Pembe-bej hamurlu, yeşilimsi krem ince kil astarlı, sarımsı-krem kil astarlı, krem ve kırmızı hamurlu, kaba gövde parçaları ve kulplar.

32- YOLBOYU

Suruç'un 7.54 km. kuzeybatısında, Şanlıurfa'nın 39.20 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 21.08 km. güneyinde, Birecik'in 35.8 km. doğusunda, Harran'ın 61.61 km. batısında, 370217.6 kuzey enlemi, 382305.6 doğu boyları, 518 m. tepe kotundadır. Ova-dan yaklaşık 5 m. yükselen, kuzey-güney doğrultusunda eliptik formlu, ortalama 120x80 m. ebadında, kuzey yamacı yolla ikiye bölünmüş, yolun kuzeyinde kalan bölümü köy mezarlığı olarak kullanılmakta.

İlk Tunç Çağı: Pembe-bej kumlu, samanlı, taşcık katkılı, öz karbonize, iç ve dış yüzeyler az açık.

I. Binyıl: Krem-bej kumlu hamurlu, sert pişirilmiş, yalın yüzeyli yapımlar.

Roma: Pembe, bej, krem-bej ince kumlu hamurlu, iç dış yüzeyler yalın, pembe hamurlu, açık kızıl kahve ince boya bezemeli yapımlar.

İslâm: Sarımsı, bej renkte ince kum katkılı, sert pişirilmiş yapımlar, yeşilimsi krem ince arıtılmış kilden hamurlu, koyu boz renkte kumlu hamurlu, yalın yüzeyli yapımlar.

33- ZEKİ

Suruç'un 12.71 km. kuzeybatısında, Şanlıurfa'nın 41.84 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 16.63 km. güneyinde, Birecik'in 32.15 km. doğusunda, Harran'ın 66.55 km. kuzeybatısında, 370416.9 kuzey enlemi, 382027.5 doğu boyları, 535 m. tepe kotundadır. Ova-dan yaklaşık 30 m. yükselen, ortalama 300 m. çapında büyük bir höyük, höyüğün güneye doğru yayılan etekleri yeni köy yerleşimi altında, höyüğün tepe noktasının bulunduğu kuzey bölümü oldukça dik ve bozulmamış, eteklerinde toprak alımı yapılmaktadır.

Kalkolitik (az): Pembe kumlu hamurlu, siyah-kırmızı boyalı, Halaf, pembe-kırmızı-kahverengi kumlu, bitkisel katkılı, sert parlak açık yapımlar, öz ortada ince az karbonize.

İlk Tunç Çağı (ağırlıklı): Pembe hamurlu, kum taşcık bitkisel katkılı az, mat açık, krem renkte ince arıtılmış kilden kumlu, ince yapımlar ve saklı astar bezemeli benzeri krem-bej yapımlar.

II. Binyıl: (az): Pembe-bej hamurlu, ince kum katkılı, sert pişirilmiş, yüzeyleri düzletilmiş, yer yer az açık.

I. Binyıl: Pembe, bej kumlu hamurlu, sert pişirilmiş, yer yer açık veya düzletilmiş yüzeyli yapımlar, bej hamurlu, yalın yüzeyli şişe ağzı.

Roma (ağırlıklı): Pembe hamurlu, iç dış kırmızı parlak boya astarlı, pembe hamurlu, morumsu siyah boya astarlı, ağızda yiv bezemeli yapımlar.

İslâm: Pembe-bej hamurlu, kum katkılı, sert pişirimli, yalın yüzeyli yapımlar, kırmızı-pembe kıvrılı hamurlu, içte sarımsı krem zemin üzerine yeşil siyah kahverengi akıtmalı bezemeli sert yapımlar.

Küçük buluntu: Çakmaktaşı âletler

34- ŞEHİTLİK SIRTİ (Resim: 1; Çizim: 1)

Suruç'un 13.26 km. kuzeybatısında, Şanlıurfa'nın 41.90 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 16.07 km. güneyinde, Birecik'in 32.03 km. doğusunda, Harran'ın 66.91 km. batısında, Zeki Höyük veya Ürecik Köyü'nün 800 m. kadar kuzeyinde, 370434.3 kuzey enlemi, 382019.9 doğu boylamı, 557 m. tepe kotundadır. Ovadan yaklaşık 1,5 m. kadar yükselti veren Şehitlik Sırtı'nın güneyde ovayla birleştiği noktada, çevreden yüksekliği güçlülükle fark edilebilen yaklaşık 90x120 m. ebadında düz yerleşim şeklinde, yaygın bir höyük. Üzeri tarla olarak kullanılmakta.

Paleolitik: Çakmaktaşı dilgi çekirdekleri, dilgiler ve yongalar, obsidiyen dilgi.

Neolitik: Bej-boz renkte düzensiz yüzeyli, öz kalın, tamamen karbonize, bol bitkisel ve taşcık katkılı, iç-diş mat açkılı.

Kalkolitik: Pembe, bej renkli hamurlu, taşcık, bitkisel katkılı, koyu yüzöl, açkılı yapımların bol çeşidi, pembe hamurlu, yüzeyleri düzensiz, az açkılı, koyu bej hamurlu, dış yüzeyi parlak kaygan açkılı, pembe hamurlu, kırmızı boya astarlı açkılı, pembe hamurlu, kırmızı boya astarlı, sert pişirimli, Halaf ve Obeid boyalıları.

Küçük buluntu: Çakmaktaşı dilgi çekirdekleri, dilgiler ve yongalar, obsidiyen dilgi, yoğun kullanılı havaneli.

35- AŞAĞI CİNNİK

Suruç'un 13.70 km. kuzeybatısında, Şanlıurfa'nın 42.50 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 15.89 km. güneyinde, Birecik'in 31.41 km. doğusunda, Harran'ın 67.54 km. batısında, Yürecik Köyü'nün 1200 m. kadar kuzeybatısında, 370437.4 kuzey enlemi, 381954.1 doğu boylamı, 558 m. tepe kotundadır. Çok az yükseltili, doğal bir sırtın üzerinde, yaklaşık 1,5 m. kadar tıraşlanmış, hâlen tarla olarak kullanılmakta. Tıraşlanan kesitte mezar kalıntısı olduğunu sandığımız çukurlar ve iskelet parçaları mevcuttur. Seramik parçaları yaklaşık 80 m. çapında bir alana yayılmış.

Kalkolitik: Pembe-bej kumlu hamurlu, morumsu siyah boya bezemeli, pembe kum, taşcık katkılı, sert pişirimli, az açkılı, pembe hamurlu, dış yüzey az açkılı, pembe hamurlu, taşcık ve kum katkılı iç ve dış yüzeyler düzensiz ve yer yer açkılı.

II. Binyıl: Pembe hamurlu, arıtılmış kilden, az parlak düzeltili yüzeyli, sert pişirimli, pembe hamurlu, dış ve iç yüzeyler enine yer yer parlak açkılı.

Roma: Pembe hamurlu, arıtılmış kil, iç ve dış kırmızı boya astarlı, pembe-bej hamurlu, iç ve dış krem renkte kil astarlı.

Küçük buluntu: Çakmaktaşı yongalar, taş kap parçası, çç. parçasından boncuk benzeri nesne.

36- AŞAĞI KARINCALI

Suruç'un 15.74 km. kuzeybatısında, Şanlıurfa'nın 42.80 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 13.84 km. güneyinde, Birecik'in 31.08 km. doğusunda, Harran'ın 68.92 km. batısında, 370541.8 kuzey enlemi, 381925.7 doğu boylamı, 595 m. tepe kotundadır. Ovadan yaklaşık 33 m. yükselen, ortalama 400 m. çapında büyük bir höyük. Höyüğün güney ve güneydoğu eteklerinde 100 hane kadar olduğu söylenen yeni köy yerleşimi mevcut. Höyüğün üzerinde oldukça geniş bir düzlük mevcut. Tepedeki bu düzlüğün bir çok yerinde küçük kazı çukurları mevcut. Höyüğün kuzey eteklerinde az miktarda toprak alımı olmuş, tüm bunlara karşın höyüğün formunda bozulma yoktur.

İlk Tunç Çağı (ağırlıklı): Pembe hamurlu, kum taşı katkılı, dış yüzey az mat açkılı, üzerinde çizgi bezemeli ve yalın sert pişirilmiş, krem-yeşil kumlu hamurlu, pembe kumlu hamurlu, arıtılmış kilden ince yapımlar, ince yapım hamurlu, bej renkte hamurlu, sert pişirilmiş yüzeyi düzensiz az sert açkılı.

I. Binyıl: Pembe kum ve taşı katkılı, yüzeyleri pürüzlü, koyu renk yüzü, pembe yüzü, kil astarlı yapımlar.

Roma: Pembe hamurlu, *terra sigillata* benzeri, iç-dış kırmızı boya astarlı, ince yapımlar, kırmızı boya astarlı, kabartma ve baskı bezemeli gövde parçası, bej hamurlu, kalın siyah boya bezeme dış yüzeyde. Bej ince yapım hamurlu, kaba küp parçası, iç ve dış düzeltili yüzeyli.

İslâm: Yeşilimsi krem hamurlu, ince kum katkılı, yeşilimsi bej hamurlu, bol kumlu, pekişmiş özlü, açık yeşil krem kil astarlı, krem hamurlu, firuze mavi sırlı.

Küçük buluntu: Çakmaktaşı çekirdek ve yonga, bazalt havan parçaları.

37- YUKARI KARINCALI

Suruç'un 17.10 km. kuzeybatısında, Şanlıurfa'nın 43.43 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 13.38 km. güneyinde, Birecik'in 29.40 km. doğusunda, Harran'ın 70.69 km. batısında, 370556.6 kuzey enlemi, 381815.8 doğu boyları, 598 m. tepe kotundadır. Bugünkü köy yerleşiminin bulunduğu batıya doğru yükselen, Karahöyük Tepe'nin doğu yamacındaki blok kayalar, oyularak geç dönem olduğunu sandığımız kaya mezarları (nekropol) olarak kullanılmış. Köyde 25 kadar olduğu söylenen kaya mezarlarına, doğu yönünden ortalama 5 m. uzunluğunda bir meyille (dromos) inilmekte, genelde 80x160 cm. boyutlarında kemerli bir kapı ile girilen, ortada geniş salonlu, bazıları çok odalı, etrafında ölü koyma sekileri (*kline*) ve hediye için nişler bulunmakta. Köy yerleşimi içerisindeki bu kaya mezarlarının girişleri genişletilerek köylüler tarafından ahır olarak kullanılmakta. Bazılarının üzerine yeni köy evi yapılarak ikinci kat oluşturulmuş, alttaki mezar odasının üzerine delik açılarak havalandırma ve hayvanlara yem, saman vermek için kullanılmakta.

39- DABAN

Suruç'un 19.67 km. kuzeybatısında, Şanlıurfa'nın 45.59 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 11.42 km. güneyinde, Birecik'in 28.69 km. doğusunda, Harran'ın 72.86 km. kuzeybatısında, 370705.5 kuzey enlemi, 381817.6 doğu boyları, 599 m. tepe kotundadır. Konik gövdeli oldukça sağlam kalabilmiş, ovoiden yaklaşık 13 m. yükselen, ortalama 180x150 m. boyutlarında, tepesi mezarlık, etrafı tarla olarak kullanılmakta. Güney eteğinde yeni yerleşim yapılaşması başlamış.

Paleolitik: Bol çakmaktaşı dilgi ve yongalar.

Kalkolitik: Pembe hamurlu, bol bitkisel katkılı öz ortada kalın, hafif karbonize, sert pişirilmiş.

Pembe-bej hamurlu, bol taşı kum, az bitkisel katkılı, düzensiz yüzeyli, düzensiz az açkılı, sert pişirilmiş.

Gri-bej hamurlu, kumlu, arıtılmış kil (ince yapım astarlı) iç ve dış yüzeyler çeşitli yönlerde düzeltili, sert pişirilmiş, pekişmiş özlü, krem-pembe kil astarlı.

Kırmızı, pembe, bej ince yapım hamurlu, kırmızı siyah, morumsu siyah, kahverengi çeşitli boya bezemeliler (Halaf ve Obeid benzeri)

I. Binyıl: Pembe-bej kumlu, bitkisel katkılı, yalın yapım ve bol kumlu sert pişirilmiş, pekişmiş özlü yapımlar.

Roma: Bol çakmaktaşı dilgi ve yongalar.

40-YEĞEN

Suruç'un 19.23 km. kuzeybatısında, Şanlıurfa'nın 43.89 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 10.61 km. güneyinde, Birecik'in 30.45 km. doğusunda, Harran'ın 71.59 km. kuzeybatısında, 370725.3 kuzey enlemi, 381823.4 doğu boylamı, 603 m. kotundadır. Kuzeye doğru yükselen Yeğen, eski adıyla Eski Ören Köyü'nün yerleşimi altında bulunmaktadır. Köy içerisinde sütun, başlık, sarnıç gibi mimarî parça ve yapılaşmalar mevcut. Köy içerisinde Mehmet Hanife Arslan'ın evinin doğusuna bitişik siyah, kırmızı, beyaz, gri renkli *tesseralardan* oluşturulmuş yuvarlak madalyon içerisinde baklava dilimi ve "Gordion düğümü" motifi ile süslenmiş, doğu kıyısında şevron motifi olan oldukça iyi işçilikli taban mozaïği görüldü.

Demir Çağı (az): Bej kumlu hamurlu, taşcık katkılı, sert pişirimli, yüzeyleri düzeltili.

Roma (yoğun): Pembe, bej hamurlu, ince kum taşcık katkılı, sert pişirimli, yüzeyleri düzeltili, yalın ve kil astarlı, çeşitli formda.

İslâm (az): Pembe-bej kumlu hamurlu, yüzeyleri yalın ve krem renkte kil astarlı, baskı bezemeli, yeşil-bej kumlu hamurlu.

Küçük buluntu: Çakmaktaşı yumrusundan kıyıcı, çakmaktaşı yonga.

41- MİSACERİK

Suruç'un 9.50 km. kuzeyinde, Şanlıurfa'nın 38.17 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 19.7 km. güneyinde, Birecik'in 36.20 km. doğusunda, Harran'ın 62.09 km. batısında, yeni adıyla Bölen Köyü'nün 1 km. kadar kuzey batısındaki kayalıklar üzerinde, 370329.5 kuzey enlemi, 382318.3 doğu boylamı, 563 m. kotundadır. Yaklaşık 150x300 ebadında, 40-50 dönümlük bir alanda, 6-7 m. derinliğe kadar inilen taşocağı olduğu tespit edildi. Taşocağının aynalarında üst toprak alınmadan taş çıkarabilmek amacıyla derinlemesine taş kesme yerleri oluşturulmuş. Ortalama 15-20 cm. genişliğinde kanallar açıldıktan sonra, yongalanarak 130x90x80 cm. ebadında bloklar alınmış.

42- DEĞİRMEN HAN (Resim: 2; Çizim: 2)

Suruç'un 13.87 km. kuzeyinde, Şanlıurfa'nın 36.31 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 15.20 km. güneydoğusunda, Birecik'in 37.55 km. doğusunda. Harran'ın 63.20 km. kuzeybatısında, 370600.9 kuzey enleminde, 382348.3 doğu boylamında, 560 m. kotundadır. Çarmelik yolu üzerinde, yaklaşık 80 m. çapında, şu anda tarla olarak kullanılan düz yerleşim şeklinde bir höyüktür. Höyüğün kuzey yönünde tabanı ana kayaya yerleştirilmiş 19x6,5 m. ebadında, dikdörtgen formu, üzeri tonoz örtülü, han görünümlü, tamamen ayakta bir yapı bulunmakta. Tabanda bir metre kadarı ana kayaya oyulmuş bu yapının kuzey yönünde, doğu taraftan altı metre kadar eğimli bir girişle inilen ikinci bir mekân yapılmış, bu mekânın içerisi dolu olduğu için ayrıntısı görülemedi. Tabanda bir metre kadar ana kayada yükselen beden duvarlarının üzeri küçük prizmatik kesme taş ve çamur harçla örülmüştür. Yapının kuzeybatı yönünde, binaya 3 m. kadar mesafede, yaklaşık 2 m. çapında, etrafı düzgün kesilmiş bloklarla örülmüş, düzgün daire formu bir kuyu ağızı mevcut. Çarmelik Köyü'nde anlatıldığına göre yukarıdan kanalla getirilen su, buraya bırakılarak aşağıdaki değirmen çarkının dönmesi sağlanmış ve yapının 1972 yılına kadar değirmen olarak kullanıldığı ifade edilmiştir.

Paleolitik: Çakmaktaşı âletler (deliciler) ve dilgi.

Neolitik (az): Boz-bej-kırmızı alacalı, bol taşcık katkılı, ağız ve memecikli gövde parçası, çok parlak açkılı, kaygan yüzeyli, kiremit rengi, şüpheli bir parça.

Kalkolitik (çok yoğun): Bej, pembe, kırmızı hamurlu, bol taşcık katkılı, kaba yapımlar. Öz ortada, karbonize, arıtılmış kilden hamurlu, ince yapımlar.

Halaf: Pembe-bej, ince kumlu hamurlu, pembe astar üzerine siyah kırmızı parlak, çeşitli boya bezemeli, çeşitli formda parçalar.

Obeid: Bej-pembe ince kum katkılı hamurlu, pembe-bej ve sarımsı krem astar üzerine mat siyah, kahve, kızılkahve çeşitli boya bezemeli ve çeşitli formda parçalar.

İslâm (çok az): Pembe kumlu hamurlu, kulp çıkışlı testi parçası ve yeşilimsi kumlu hamurlu, çömlek boyun parçası

Osmanlı: Pipo parçası, pembe ince hamurlu, dış yüzeyde kırmızı boya astarlı, çizgi bezemeli parça.

Küçük buluntular: Çakmaktaşı âletler (deliciler) ve dilgi, bazalt havan.

47- SARİM (Resim: 3)

Suruç'un 13.32 km. kuzeydoğusunda, Şanlıurfa'nın 29.60 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 21.85 km. güneydoğusunda, Birecik'in 44.70 km. doğusunda, Harran'ın 55.22 km. kuzeybatısında, 370436.8 kuzey enlemi, 382856.4 doğu boylamı, 584 m. tepe kotundadır. Sarım Köyü'nün yaklaşık 600 m. kadar güneydoğusunda bulunan tepenin kuzey yamaçlarındadır. Yamaçlarda taşocakları, kaya mezarı ve kaya içi yerleşimleri ve sarnıçlar mevcuttur. Kaya içi yerleşimlerde, girişteki ana salonun üzerinden yaklaşık 80 cm. çapında yuvarlak formu havalandırma ve aydınlatma açıklıkları mevcuttur.

48- KERSAN (Resim: 4; Çizim: 3)

Suruç'un 4.48 km. kuzeyinde, Şanlıurfa'nın 37.71 km. batısında, Kanlı Avşar'ın 25.40 km. güneydoğusunda, Birecik'in 40.84 km. doğusunda, Harran'ın 56.10 km. batısında, 370051.6 kuzey enlemi, 382626.5 doğu boylamı, 488 m. tepe kotundadır. Ova-dan yaklaşık 4 m. yükseklikte, doğu-batı yönünde iki yükselti, kuzey yönü tamamen tesviye edilmiş, etrafı ve üzeri tarla olarak kullanılmakta. Yoğun kaçak kazı çukurları mevcuttur.

I. Binyıl: Hellenistik, Roma, İslâm, küçük buluntular, (figürin parçası ve yazılı tuğ-la ve kireçtaşından mimarî süsleme elemanı, volüt, bitinli parça).

56- MAKUŞ (Resim: 5; Çizim: 4)

Suruç'un 4.77 km. kuzeydoğusunda, Şanlıurfa'nın 34.60 km. güneybatısında, Kanlı Avşar'ın 26.81 km. güneydoğusunda, Birecik'in 42.55 km. doğusunda, Harran'ın 54.28 km. batısında, 370028.0 kuzey enlemi, 382734.2 doğu boylamı, 481 m. tepe kotundadır. Hemen hemen tamamı ile yeni yerleşim altında, kuzey bölümü de köy mezarlığı olarak kullanılmaktadır.

I. Binyıl: Kırmızı kumlu hamurlu, sert pişirimli, yüzeyler yalın.

Roma: Bej kumlu hamurlu, çok açık ince tabaka halinde boya bezemeli gövde parçaları.

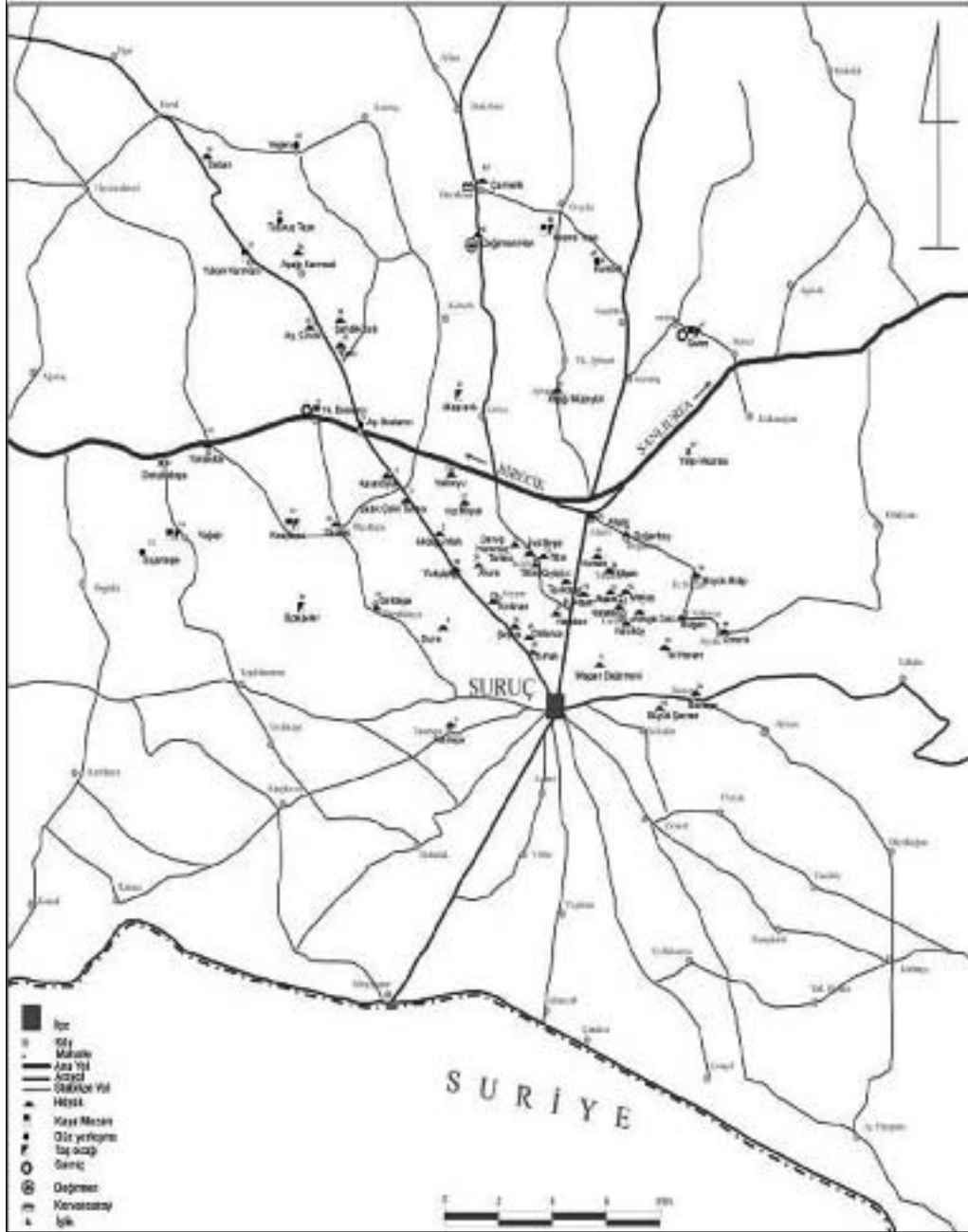
İslâm: Pembe hamurlu, krem-yeşil kil astarlı, kumlu sert pişirimli yapımlar. Bej, pembe ve krem kumlu hamurlu, yeşil sırlı bezemesiz yapımlar.

Küçük buluntular: Pişmiş toprak figürin başı

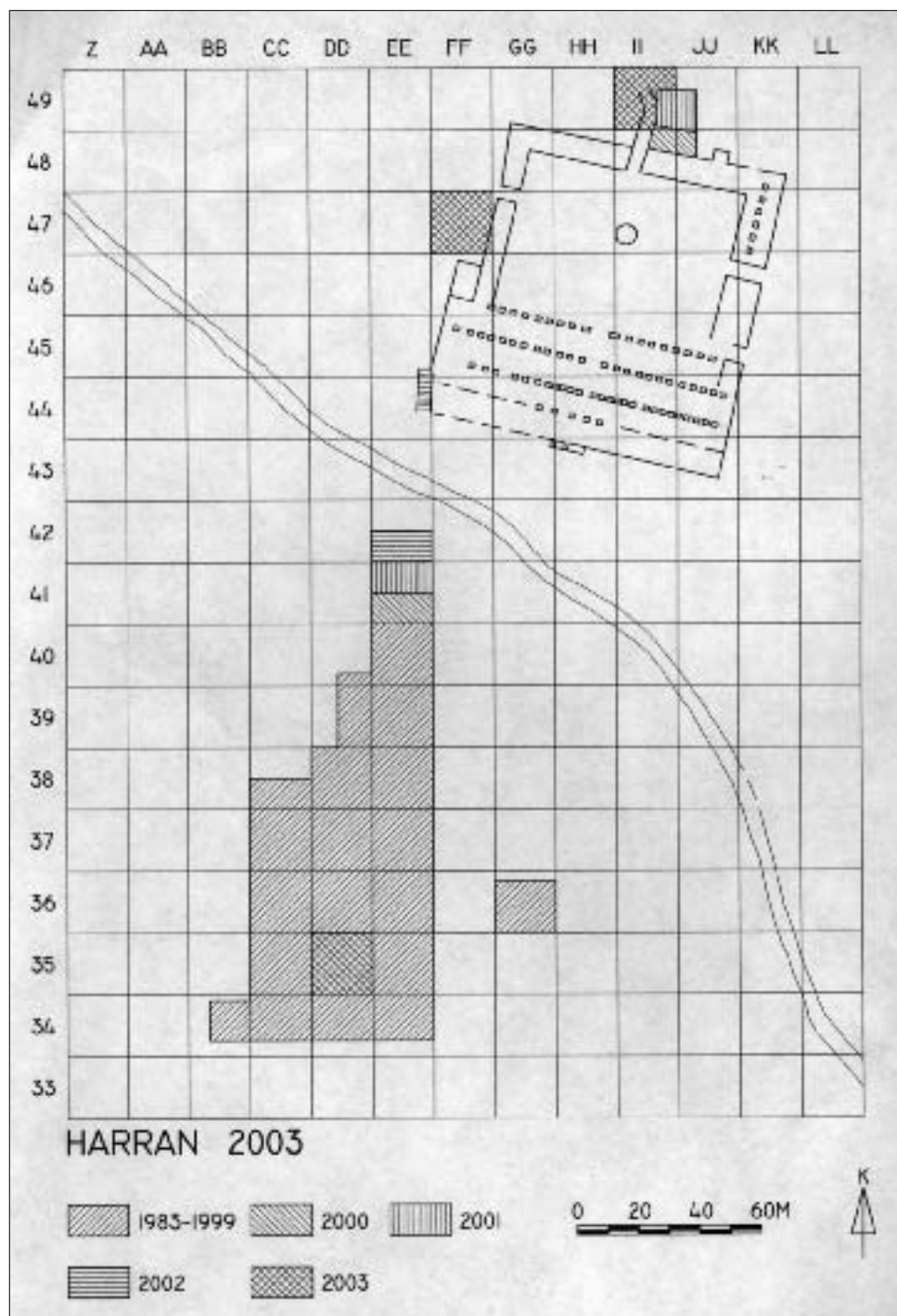
SURUÇ OVASI YÜZEY ARAŞTIRMASI
KÜLTÜR TABAKALARININ SAYISAL DAĞILIMI

No	Buluntu Yeri	Paleolitik	Neolitik	Kalkolitik			İTÇ	II. Bin	I. Bin	Helle-nistik	Roma	Orta Çağ
				Kalk.	Halaf	Obeyt						
A 001	Karahöyük			X	X	X	X	X	X		X	X
A 002	Akdoğu Mahallesi			X	X						X	X
A 003	Sadık Çelik Tarlası			X	X	X			X		X	X
A 004	Durre			X				X	X		X	X
A 005	Yatır Tepe			X			X	X			X	X
A 006	Mışgan Değirmeni						X		X		X	X
A 007	Hamugelo Cortuk			X	X	X	X	X	X		X	X
A 008	Aşağı Bostancı						X	X	X		X	X
A 009	Yukarı Bostancı										X	X
A 010	Yanal Oba								X		X	X
A 011	Dokuluk Tepe	X										
A 012	Sıçan Tepe								X		X	X
A 013	Yağışlı										X	
A 014	Timinali		X	X		X	X		X		X	X
A 015	Kıraç Tepe										X	
A 016	Üç Tepeler										X	
A 017	Girik Tepe		X	X	X	X	X	X				X
A 018	Sımak	X						X			X	X
A 019	Dinlence								X	X	X	X
A 020	Ali Gör						X	X			X	X
A 021	Tavik Tepe	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X
A 022	Tiltin						X	X	X		X	X
A 023	İncirli Tepe						X	X	X		X	X
A 024	Tiltin (Köyiçi)						X	X				X
A 025	Haraban								X		X	X
A 026	Şeyhis								X		X	X
A 027	Kırıkhan										X	X
A 028	Yurt Çiçeği								X			X
A 029	Akure	X							X		X	X
A 030	Derviş Hammaç Tarlası								X		X	X
A 031	Kızılhöyük							X			X	X
A 032	Yolboyu						X		X		X	X
A 033	Zeki Köy			X	X		X	X	X		X	X
A 034	Şehitlik Sırtı	X	X	X	X							
A 035	Aşağı Cinnik			X				X			X	X
A 036	Aşağı Karıncalı						X		X		X	X
A 037	Yukarı Karıncalı										X	
A 038	Tuturuç Tepe								X			X
A 039	Daban	X		X	X	X			X			
A 040	Yeğen								X		X	X
A 041	Misacerik										X	
A 042	Değirmen Han	X	X	X	X	X						X
A 043	Çarmelik						X	X			X	X
A 044	Kesme Tepe										X	
A 045	Kumbel										X	
A 046	Aşağı Müzeybil						X	X	X			

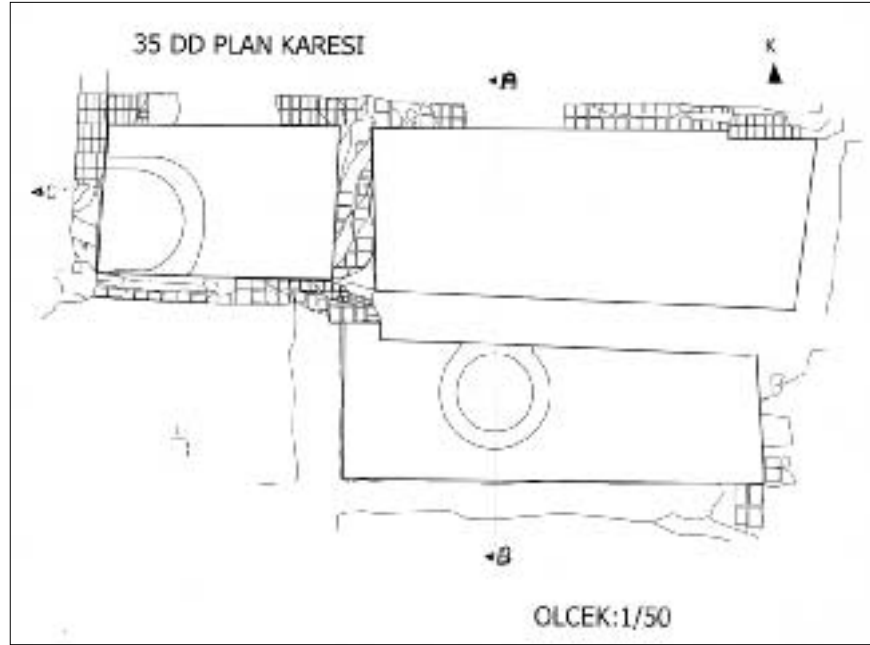
No	Buluntu Yeri	Paleolitik	Neolitik	Kalkolitik			İTÇ	II. Bin	I. Bin	Helle-nistik	Roma	Orta Çağ
A 047	Sarım										X	
A 048	Kersan								X	X	X	X
A 049	Doğanbey	X		X	X	X		X				
A 050	Atşan										X	X
A 051	Küçük Atşan										X	X
A 052	Atşan (2)			X					X			X
A 053	Karaköy (2)		X	X				X				
A 054	Boztepe			X			X	X				
A 055	Karaköy			X	X	X		X				
A 056	Makuş								X		X	X
A 057	Yalpi Mezraası			X			X					
A 058	Büyük Midip			X	X	X	X		X			X
A 059	Bulgan						X		X		X	X
A 060	Ömerik			X		X	X		X			
A 061	Tel Haram						X		X	X	X	X
A 062	Büyük Şevran								X		X	X
GENEL TOPLAM		8	6	22	13	12	23	21	33	3	45	44

Harita: Suluç Ovası yüzey araştırması eski yerleşme yerlerinin gelen dağılım haritası

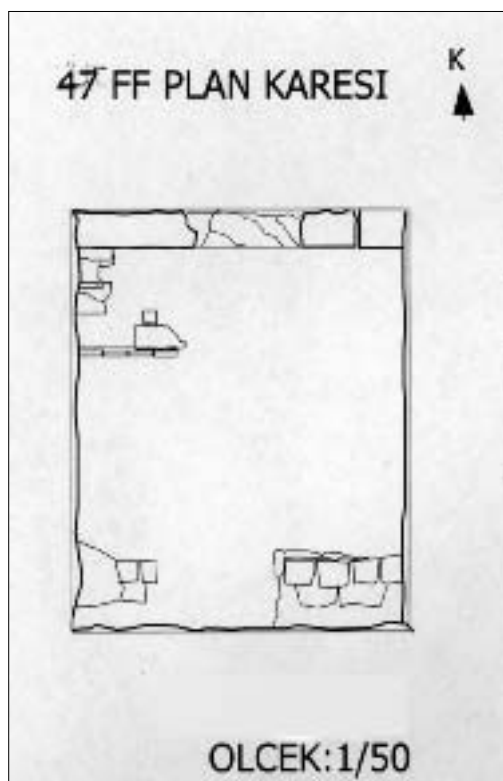
Plân: 1

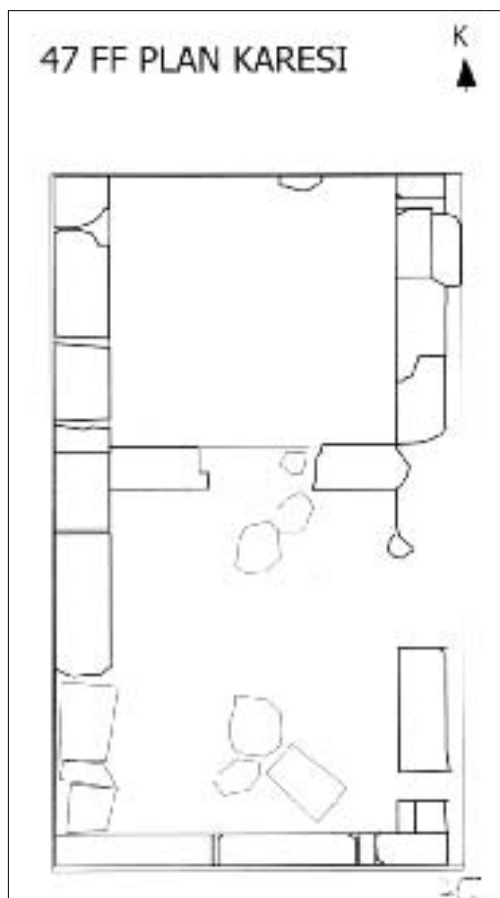
Plân 2: 35 DD plân karesi, ölçek 1/50

Plân 3: 44 ii plân karesi, ölçek 1/50

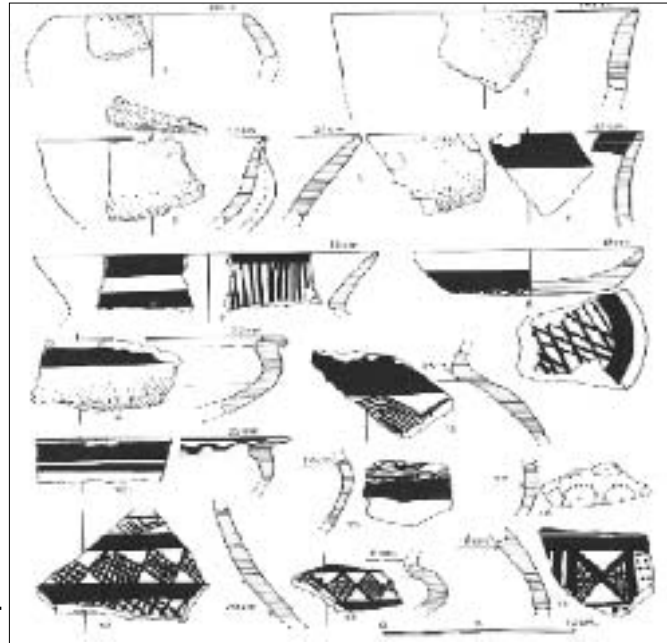
Plân 4: 47 FF plân karesi, ölçek 1/50

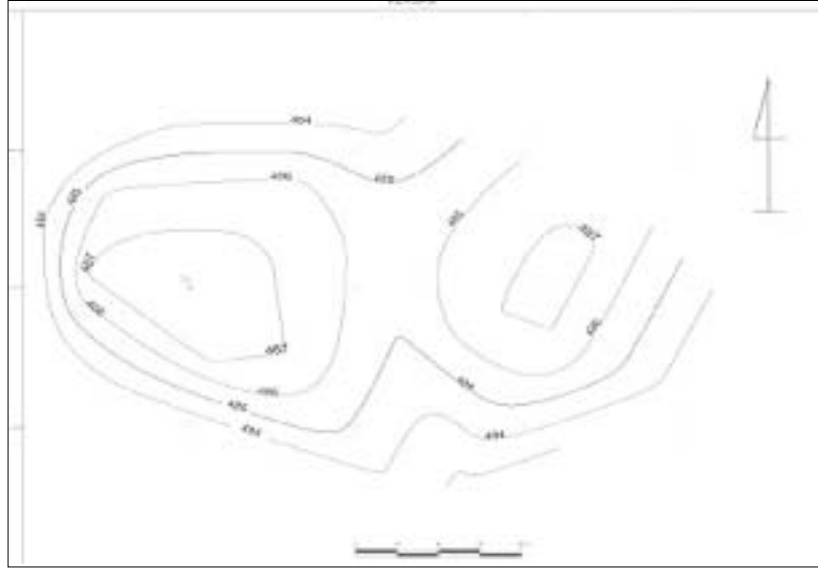
Plân 5: 47 FF plân karesi, ölçek 1/50

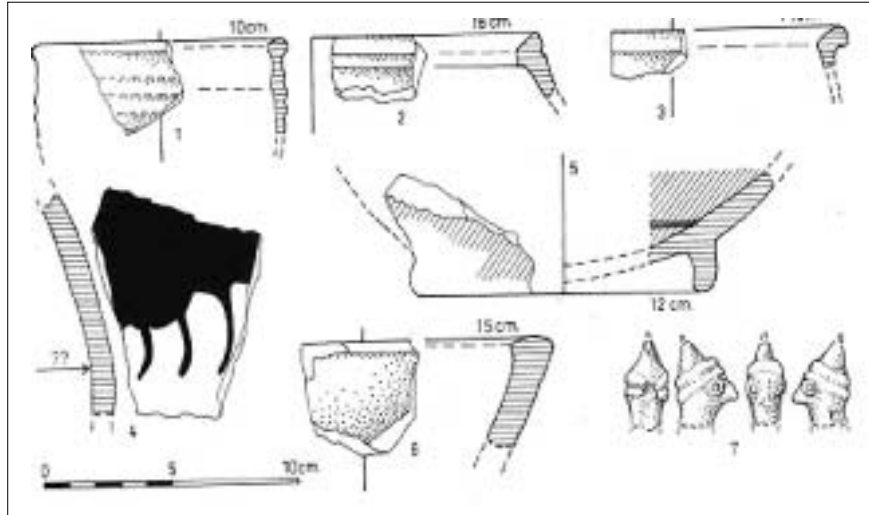
Çizim 1: Şehitlik Sırtı, bulundu çizimleri

Çizim 2: Değirmen Han, bulundu çizimleri

Çizim 3: Kersan, topografik çizim

Çizim 4: Makuş, buluntu çizimleri

Resim 1: Şehitlik Sırtı (Evn. 34)

**Resim 2: Değirmen Han,
yüzey buluntuları**

**Resim 3: Sarım, taş-
ocağı (Env. 47)**

Resim 4: Kersan (Env. 48)

Resim 5: Makuş (Env. 56)

